

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

**GENERAL LI JING'İN ASKERÎ DÜŞÜNCESİ
VE DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN
ÇÖKÜŞÜ**

Hayrettin İhsan ERKOÇ

Doktora Tezi

Ankara, 2015

GENERAL LI JING'İN ASKERÎ DÜŞÜNCESİ VE DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜ

Hayrettin İhsan ERKOÇ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2015

KABUL VE ONAY

Hayrettin İhsan Erkoç tarafından hazırlanan “General Li Jing’in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı’nın Çöküşü” başlıklı bu çalışma, 7 Temmuz 2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç (Başkan)

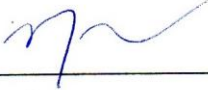
Doç. Dr. Erkin Ekrem (Danışman)

Prof. Dr. Ali Merthan Dünder

Prof. Dr. Yunus Koç

Prof. Dr. Mehmet Özden

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Berrin Koyuncu Lorasdağı

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☒ Tezimin/Raporumun ...³... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

07.07.2015

Hayrettin İhsan Erkoç

TEŞEKKÜR

Doktora tez çalışmam boyunca çalışmamı yakından takip ederek her türlü yardımı ve desteği sağlayan tez danışmanım Doç. Dr. Erkin Ekrem'e, yine tez çalışmam boyunca değerli katkılarıyla ve önerileriyle tezimi zenginleştiren Prof. Dr. Ali Merthan Dünder'a ve Prof. Dr. Yunus Koç'a, tez savunma sınavımda kıymetli düşünceleriyle tezime katkıda bulunan Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç'e ve Prof. Dr. Mehmet Özden'e teşekkürlerimi sunarım. Çalışmakta olduğum Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün tüm akademik personeline doktora tez çalışmam boyunca bana çeşitli kolaylıklar sağladıkları için teşekkür ederim. Ayrıca hayatımın en büyük maddî-manevî destekçileri olan babama ve anneme de en derin şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

ÖZET

ERKOÇ, Hayrettin İhsan. *General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü*, Doktora Tezi, Ankara, 2015.

Göktürk Kağanlığı 552'de kurulduktan sonra 583 yılında ikiye bölünmüştür. Doğu Göktürk Kağanlığı da 627'den itibaren yaşadığı bir dizi felaketin ardından 630 yılında Çin'deki Tang 唐 Hanedanı tarafından yıkılmıştır. Kağanlığın yıkılmasının ekolojik, ekonomik ve siyasî sebepleri vardır. Yaşanan sert kışlar ve askerî masraflar yüzünden ekonomi bozulmuş, ağır vergilendirmeler yüzünden kağanlığa bağlı konar-göçer boylar ayaklanmışlardır. Göktürk hükümdarı İllig Kağan'ın (Xie-li Ke-han 頡利可汗) devlet yönetiminde Soğdlular ve Çinliler gibi yabancılara daha ağırlık vermesi, kağanlığın kurucu unsuru olan Göktürk beylerinin tepkisini çekmiştir. Ayaklanmaları bastıramayan Göktürk hanedan üyelerinin İllig Kağan tarafından cezalandırılmaları, kağanın yönetiminden hoşnut olmayan bu kişilerin kağanı terk etmelerine yol açmıştır. Kağanlığın bünyesindeki yabancılardan da bu çöküş sürecinde yürüttükleri olumsuz faaliyetler, kağanlığın yıkılmasına katkıda bulunmuştur. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın zayıflayıp çökmekte olduğunu gören Tang Hanedanı da fırsattan yararlanarak bir askerî seferle bu devleti ortadan kaldırmaya karar vermiştir. General Li Jing'in 李靖 komuta ettiği Tang seferî ordusu, 630 yılında Göktürk kuvvetlerini dağıtarak İllig Kağan'ı ele geçirmiş ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yıkmıştır. Bu seferle ilgili kayıtlar Çin kroniklerinde bulunmaktadır. Ancak Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün daha iyi anlaşılabilmesi için, bu devleti yıkan General Li Jing'in askerî düşüncesinin yer aldığı *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui* 唐太宗李衛公問對 adlı esere de başvurulması gerekmektedir.

Tezimizde Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküş süreciyle ilgili Çin kaynaklarını gözden geçirerek bu süreçle ilgili bazı sorunları çözdük. Kağanlığın çöküş sebeplerini tespit

ettik ve bozkır imparatorluklarının çöküşleriyle ilgili yaklaşımların da yardımıyla bu sebeplerin arka planlarını inceledik. Li Jing'in *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui*'de dağınık bir şekilde yer alan askerî düşüncesini tasnif ederek onun bu düşüncüyü Göktürklerle savaşırken nasıl kullandığını ve nasıl başarılı olduğunu ortaya koyduk. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasıyla sonuçlanan 630 seferini anlatan Çin kayıtlarıyla yaptığımız karşılaştırmalarla da gerçekliği hakkında kuşkular bulunan ve asıl metni günümüze ulaşmayan *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui*'nin büyük oranda orijinal bir metne dayandığını, metne sonradan yapılan eklemelerin ise sayıca az olduğunu tespit ettik.

Anahtar Sözcükler

Göktürkler, Doğu Göktürk Kağanlığı, İllig Kağan, Bozkır İmparatorluğu, Li Jing, Tang Hanedanı, Askerî Düşünce, Strateji, Taktikler, Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui.

ABSTRACT

ERKOÇ, Hayrettin İhsan. *The Military Thought of General Li Jing and the Fall of the Eastern Gokturk Qaghanate*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2015.

Following its foundation in 552, the Gokturk (Tu-jue 突厥) Qaghanate was divided into two rival qaghanates in the year 583. One of these, the Eastern Gokturk Qaghanate, was destroyed by the Tang 唐 Dynasty of China in 630 after the qaghanate suffered from a series of disasters starting from 627. Economy was disrupted because of harsh winters and military spending, while vassal nomadic tribes rebelled because of heavy taxation. Illig Qaghan (Xie-li Ke-han 頡利可汗), ruler of the qaghanate, favored foreigners like Soghdians and Chinese in state affairs, which made him unpopular among Gokturk noblemen who were the representatives of the founding element of the qaghanate. When members of the Gokturk dynasty failed in suppressing the rebellions, they were punished by Illig Qaghan, which led these noblemen to abandon him as they were already dissatisfied from his rule. Some disruptive activities of foreigners living among the Gokturks also contributed to the fall of the qaghanate during this process. Seeing that the qaghanate was weakening and about to fall, the Tang Dynasty decided to take advantage of this opportunity by organizing a military campaign and destroying the qaghanate. The Tang field army commanded by General Li Jing 李靖 dispersed Gokturk forces, captured Illig Qaghan and destroyed the qaghanate in the year 630. Records about this campaign are located in Chinese chronicles. However, in order to better comprehend the fall of the Eastern Gokturk Qaghanate, it is necessary to study *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui* 唐太宗李衛公問對, a historical source containing the military thought of General Li Jing who destroyed this empire.

In our dissertation, we went through the Chinese sources containing information about the fall of this qaghanate and solved some of the problems regarding this process. We

identified the reasons for the fall of the qaghanate and examined the backgrounds of these reasons with the help of several approaches regarding the fall of steppe empires. After classifying Li Jing's military thought located dispersedly in the *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui*, we put forth how he used this thought while fighting against the Gokturks and how he succeeded. Because there are disputes regarding the authenticity of the *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui*, we also made comparisons with the Chinese records describing the campaign of 630, and we determined that this work has been largely based on an original now-lost text, while later additions to the text have been few in number.

Keywords

Gokturks (Tu-jue 突厥), Eastern Gokturk Qaghanate, Illig Qaghan, Steppe Empire, Li Jing, Tang Dynasty, Military Thought, Strategy, Tactics, Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
ÖNSÖZ.....	xii
 GİRİŞ	 1
A. KONU, AMAÇ VE YÖNTEM	1
1. Konu.....	1
2. Amaç.....	3
3. Yöntem.....	5
B. KAYNAKLAR	6
1. Çin Kaynakları.....	6
2. Diğer Kaynaklar.....	13
C. BOZKIR DEVLETLERİNİN ÇÖKÜŞ SEBEPLERİ İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR.....	14
 1. BÖLÜM: TARİHÎ ARKA PLAN	 30
1.1. 220-630 YILLARI ARASINDA ÇİN'İN SİYASÎ DURUMU	30
1.2. 552-626 YILLARI ARASINDA GÖKTÜRK KAĞANLIĞI.....	39
1.2.1. Göktürklerin Adları, Kökenleri ve Tarih Sahnesine Çıkışları	39
1.2.2. 581 Yılına Kadar Göktürk Kağanlığı.....	44
1.2.3. Göktürk Kağanlığı'nın Bölünmesi.....	47

1.2.4. 603-626 Yılları Arasında Doğu Göktürk Kağanlığı	73
1.3. DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞ SÜRECİ (627-630)	76
1.3.1. 627 Yılı Olayları	76
1.3.2. 628 Yılı Olayları	86
1.3.3. 629 Yılı Olayları	94
1.3.4. 630 Yılı Olayları	105
 2. BÖLÜM: DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜNÜN SEBEPLERİ	
.....	120
2.1. DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜNÜN SEBEPLERİYLE İLGİLİ KAYITLAR	120
2.1.1. Göktürk Yazıtlarına Göre Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşünün Sebepleri	120
2.1.2. Zhang Gong-jin'in Göktürklerin Zayıflamalarıyla İlgili Raporu	123
2.2. DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜNÜN SEBEPLERİNİN ARKA PLANI.....	127
2.2.1. İllig Kağan'ın Kötü Yönetimi ve Hanedan Üyeleriyle Arasının Bozulması	127
2.2.2. Soğdlu Memurların ve Göktürk Beylerinin Çekişmeleri.....	133
2.2.3. Doğal Felaketler ve Askerî Masraflarla Gelen Ekonomik ve Sosyal Çöküntü	139
2.2.4. Ayaklanmalar ve Askerî Çöküntü.....	155
2.2.5. Savunmayı İçten Zayıflatan Yabancı Unsurlar.....	174
 3. BÖLÜM: GENERAL LI JING'İN ASKERÎ DÜŞÜNCESİ	183
3.1. GENERAL LI JING'İN HAYATI.....	183
3.2. SAVAŞ, STRATEJİ, ZAFER VE YENİLGİ.....	185
3.2.1. Savaşın Amacı	185
3.2.2. Zaferin Sağlayıcıları ve Yenilginin Sebepleri	186
3.3. TAKTİKLER.....	191
3.3.1. Zheng ve Qi Taktikleri.....	191

3.3.2. Düşmanı Şaşırtmak ve Aldatmak	199
3.3.3. Orduyu Bölmek.....	204
3.4. ASKERÎ EĞİTİM	205
3.5. MORAL.....	209
3.6. DİĞER ASKERÎ KONULAR	212
3.6.1. Arazi.....	212
3.6.2. Disiplin.....	214
3.6.3. İstihbarat	216
3.6.4. Kendini Tanımak	218
3.6.5. Lojistik.....	219
3.6.6. Yabancılarla Savaşma Yöntemleri	219
3.7. GENERAL LI JING'İN ASKERÎ DÜŞÜNCESİNİN DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞININ ÇÖKÜŞÜNE ETKİSİ	222
SONUÇ.....	228
KAYNAKÇA	232
EKLER.....	255
Ek 1: <i>WD</i> 'nin <i>SKQS</i> 'daki Metni	255
Ek 2: Haritalar	275
Ek 3: Etik Kurul İzin Muafiyet Formu	279
Ek 4: Doktora Tez Çalışması Orjinallik Raporu	280
ÖZGEÇMİŞ.....	281

KISALTMALAR

BS = Bei-shi 北史

CFYG = Ce-fu Yuan-gui 冊府元龜

DTCYQJZ = Da Tang Chuang-ye Qi-ju-zhu 大唐創業起居注

HS = Han-shu 漢書

HHS = Hou Han-shu 後漢書

JTS = Jiu Tang-shu 舊唐書

SKQS = Si-ku Quan-shu 四庫全書

SJ = Shi-ji 史記

SS = Sui-shu 隋書

SZBF = Sun-zi Bing-fa 孫子兵法

TD = Tong-dian 通典

WD = Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui 唐太宗李衛公問對

XTS = Xin Tang-shu 新唐書

ZS = Zhou-shu 周書

ZZTJ = Zi-zhi Tong-jian 資治通鑑

ÖNSÖZ

Tarihte “Türk” adını taşıyan ilk devlet olan Göktürk Kağanlığı, 552’de kurulmasının ardından kısa bir süre sonra Çin’deki Sui 隋 Hanedanı’nın (581-618) dış politikasının sonucu olarak 583’te ikiye bölünmüştür. Doğu Göktürk Kağanlığı da bir dönem Sui Hanedanı’nın etkisi altında kaldıktan sonra güçlenmiş ve bu hanedanın devrilip yerine Tang 唐 Hanedanı’nın (618-907) kurulduğu sıralarda Çin’in üzerinde üstünlük kurmuştur. Ancak bir yandan Tang Hanedanı güçlenirken diğer yandan Doğu Göktürk Kağanlığı da son hükümdarı İllig Kağan’ın saltanatı sırasında 627-630 yılları arasında bir dizi felaket ve kriz yaşayarak hızlı bir şekilde çöküşe geçmiştir. Bu durumu fırsat bilen Çin imparatoru Tang Tai-zong 唐太宗 (626-649 yılları arasında imparator), hanedanına yönelik Göktürk tehlikesini ortadan kaldırmak için General Li Jing’in 李靖 komutasında bir ordu göndermiştir. Nitekim Li Jing başarılı olmuştur ve İllig Kağan’ın ele geçirilmesiyle birlikte Doğu Göktürk Kağanlığı da yıkılmıştır.

Bu devletin dört yıllık bir süre içerisinde nasıl çöktüğü, tezimizin inceleme konusunu oluşturmaktadır. Tezimizin birinci bölümünde 220-630 yılları arasındaki Çin siyasî tarihini gözden geçirdikten sonra, Göktürk Kağanlığı’nın 552’deki kuruluşundan başlayarak Doğu Göktürk Kağanlığı’nın 630’daki çöküşüne kadar olan Göktürk siyasî tarihini ele aldık. Bu çalışmayı yaparken incelediğimiz dönemdeki Göktürk devlet yapısını ve Doğu Göktürk Kağanlığı’nın çöküşüne doğru giden sürecin tarihî arka planını da okuyuculara sunmuş olduk. Doğu Göktürk Kağanlığı’nın zayıflayarak çöktüğü 627-630 yılları arasındaki çöküş sürecinin siyasî tarihini ise daha ayrıntılı bir şekilde inceledik. Çalışmamız sırasında hem tarihî kaynaklardan hem de günümüzde yapılmış olan araştırma eserlerden yararlandık. Olayların anlatıldığı Çin kaynaklarındaki kayıtları analiz ederek bunlardaki sorunlu yerler üzerinde durduk ve tartışmalı olan bazı konulara da açıklık getirdik.

Tezimizin ikinci bölümünde Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün sebeplerini ele aldık. Bozkır imparatorluklarının çöküş sebepleri üzerine çeşitli araştırmacılar tarafından geliştirilen yaklaşımları okuyucuya tanıttık ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün sebepleriyle ilgili tarihî kayıtları aktardık. Bu yaklaşımların ve kayıtların ışığında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküş sebeplerini tasnif ederek bunları maddeler hâlinde ele aldık. Bahsi geçen sebeplerin arka planlarını sunduk ve çeşitli kuramsal yaklaşımların ışığında bu sebeplerin daha iyi anlaşılmasını sağladık. Ayrıca Türk ve dünya tarihindeki çeşitli devletlerin çöküş sebeplerinde bunlara benzer görülen sebeplerden örnekler aldık ve bu örneklerle Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküş sebeplerini karşılaştırdık.

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküş sürecini bilmek kadar, bu devletin yıkılmasıyla sonuçlanan askerî seferin komutanı General Li Jing'in askerî düşüncesini ve bu sefer sırasında harekâtlarını hangi düşünceye dayanarak düzenlediğini bilmek de önemlidir. Nitekim Li Jing'in askerî düşünce yapısını bilmeden, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 630 yılında nasıl yenilgiye uğrayarak yıkıldığını tam olarak kavrayabilmek zor olmaktadır. Li Jing'in askerî düşüncesi, Çin'deki bazı önemli askerî düşünce metinlerinin 11. yüzyılda bir araya getirilmesiyle oluşturulan *Wu-jing Qi-shu* 武經七書 (*Yedi Askerî Klasik*) koleksiyonundaki eserlerden birisi olan *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui* 唐太宗李衛公問對 (*Tang Tai-zong İle Li Wei-gong Arasında Sorular ve Cevaplar*) adlı eserde kayıtlıdır. Göktürklerle savaşarak onları yenen bir generalin askerî düşüncesinin yansıtıldığı önemli bir eser olmasına ve Çin askerî düşünce tarihinde iyi bilinmesine karşılık bu eserin Göktürk tarihini ele alan çalışmalarda bugüne kadar kullanılmadığını tespit ettik. Bundan dolayı, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın hangi sebeplerden ötürü ve nasıl bir sürecin sonunda çöktüğünü ortaya koyduktan sonra tezimizin üçüncü bölümünü Li Jing'in askerî düşüncesine ayırdık. Metin dönemin imparatoru Tang Tai-zong ile Li Jing arasında soru-cevap şeklinde yapılan bir diyalogun tutanağı şeklinde düzenlenmiş olduğu için de Li Jing'in bu metinde dağınık bir şekilde yer alan askerî düşüncesini ayrıca tasnif ettik. Bunları okuyucuya sunduktan sonra bu düşüncenin Li Jing'e Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı zafer kazanmasına nasıl yardımcı olduğunu ortaya koyduk. Eserin gerçek olup olmadığı konusunda tartışmalar mevcut olduğu için Li Jing'in burada aktarılan askerî düşüncesini de onun Çin kaynaklarından bildiğimiz

harekâtlarıyla karşılaştırdık. Böylece eserin şu anda elimizde mevcut olan nüshasının büyük oranda orijinal bir metne dayandığını tespit ettik. Metin ile tarihî kayıtlar arasında görülen bazı farklılıklar ise bize göre muhtemelen metin sonraki dönemlerde kopyalanırken yapılan yazım yanlışlarından ya da metne sonradan yapılmış eklemelerden kaynaklanmıştır.

Tezimizde Çin kaynaklarının hem Çince metinlerinden hem de bunların Türkçeye ve çeşitli Batı dillerine yapılmış çevirilerinden yararlandık. Bu sayede daha önce yapılmış bazı çeviri eksikliklerini ve hatalarını da tespit etmiş olduk. Çalışmamızda Çince adların ve kelimelerin Latin harflerine transkripsiyonunu yaparken Pinyin yöntemini kullandık, ancak Çince bilmeyen okuyucuların hecelerin ayrımını rahat yapabilmeleri için Wade-Giles yönteminde olduğu gibi heceleri kısa çizgilerle ayırdık.

Hayrettin İhsan Erkoç
Temmuz 2015, Ankara

GİRİŞ

A. KONU, AMAÇ VE YÖNTEM

1. Konu

Moğolistan'da 552 yılında kurulan Göktürk Kağanlığı, kısa süre içerisinde Orta Asya'nın tek hâkimi olarak pek çok topluluğu yönetimi altına almıştır. Göktürkler güney komşuları Çin ile diplomatik, ticarî, kültürel ve askerî ilişkiler kurmuşlar, zaman zaman Çinlilerle savaşmışlardır. Göktürk Kağanlığı kurulduğu sırada Çin'de siyasî birlik olmadığı için Göktürkler Çinliler üzerinde üstünlük kurmuşlarsa da Sui 隋 Hanedanı'nın (581-618) Çin'i birleştirmesiyle birlikte durum tersine dönmüştür. Bu dönemde Çinlilerin Göktürlere karşı daha etkili bir siyaset yürütmelerinin sonucunda Göktürk Kağanlığı ikiye bölünmüştür. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın güçlenmeye başlamasının ardından Sui Hanedanı'nın 615-618 yılları arasında çöküşüyle birlikte Çin siyasî bir karmaşaya düşmüştür. Yeni kurulmuş olan Tang 唐 Hanedanı (618-907) da ilk başlarda zayıf ve küçük bir devlet olduğu için bir süreliğine Göktürk üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bir yandan rakip beylikleri ortadan kaldırarak bütün Çin'e hâkim olan Tang Hanedanı, bir yandan da sürekli ülkenin kuzeyine akınlar yapmakta olan Doğu Göktürk Kağanlığı ile başa çıkmanın yollarını bulmaya çalışmıştır. Nitekim 626 yılında ordularıyla Çin başkentine kadar ilerleyebilen Göktürk hükümdarı İllig Kağan'ın (Xie-li Ke-han 頡利可汗)¹ iktidarı ve gücü, dışarıdan görüldüğü kadar sağlam

¹ Xie-li Ke-han 頡利可汗 unvanının aslı çeşitli bilimadamları tarafından farklı şekillerde canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu unvanın Türkçesini Donuk ve Taşağıl *İl Kağan*, Chang *İl-Kağan*, Gumilëv *Kat (Ket) İl-han*, Bombaci, Wechsler ve Drompp *İllig Kağan*, Divitçioğlu *İliğ Kağan*, Beckwith de **Hellig (*Ellig) Kağan* olarak vermişlerdir. Gömeç'e göre bu unvanın Türkçesi hem *İl Kağan* hem de *İllig Kağan* olabilir, ancak kendisi *İllig Kağan* şeklinin daha doğru olabileceğini düşündüğünü belirtmiştir. *İllig* kelimesi ise Pelliot'ya, Müller'e, Mori'ye, Kljaštornyj'a ve Turan'a göre *İlig* olarak tek l'lidir. Togan-Kara-Baysal, Çin kaynaklarında Xie-li 頡利 şeklinde geçen unvanın aslının ne olabileceğine ilişkin farklı görüşleri bir

değildir. 627 yılından itibaren Göktürk ülkesinde yaşanan doğal felaketler hem ekonomiyi ve orduyu yıpratmış hem de kağanlığa bağlı boyların ayaklanmalarına yol açmıştır. Göktürkler bu ayaklanmaları bastırmaya çalışmışlarsa da başarısız olmuşlardır. İllig Kağan'ın diğer hanedan üyeleriyle arası da bu yüzden bozulmuştur. Bu sırada sınırda görev yapan bir vali olan Zhang Gong-jin 張公謹, Göktürklerin zayıflamalarının sebeplerini açıkladığı bir raporu 629'da imparator Tang Tai-zong'a 唐太宗 (Li Shi-min 李世民; 626-649 yılları arasında imparator) göndermiştir. Bu rapora güvenen imparator, Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yıkmak amacıyla bir ordu hazırlattırılmıştır.² Bu seferî ordunun başkomutanı olan General Li Jing 李靖, 630 yılının başlarında düzenlediği sefer ile İllig Kağan'ın güçlerini dağıtmıştır. İllig Kağan her ne kadar kaçmaya çalışmışsa da sonunda Tang kuvvetleri tarafından ele geçirilmiş ve Çin başkentine götürülmüştür. Bu olayla birlikte Doğu Göktürk Kağanlığı da çok kısa bir süre içinde yıkılmıştır. Aslında Çinliler, çok uzun zamandan beri kuzeyli bozkır konar-göçerleriyle savaşmaya alışkındırlar. Nitekim Qin 秦 (MÖ 221-MÖ 206), Han 漢 (MÖ 206-MS 220) ve Kuzey Wei (Bei Wei 北魏; 386-535) gibi Çin hanedanları, savaşlarda bozkır konar-göçerlerini yenmeyi başarmışlardır. Yerleşik toplumlar için bu gibi askerî zaferler, özellikle düşmanın savaşma yöntemleri ve lojistik sıkıntılar sebebiyle pek kolay elde edilebilen başarılar değildir. Li Jing de 630'da böyle bir başarıya imza atmıştır. Bunda Göktürklerin içten zayıflamaları kadar, askerî kariyeri Tang Hanedanı'nın düşmanlarıyla mücadele etmekle geçen Li Jing'in askerî dehası da rol oynamıştır.

Köklü bir askerî geçmişe sahip olan Çin'de askerî düşünürler eksik olmamışlardır. Bunu bilen Song 宋 Hanedanı (960-1279) imparatoru Song Shen-zong 宋神宗 (Zhao Zhong-zhen 趙仲鍼 ya da sonraki adıyla Zhao Xu 趙頊; 1067-1085 yılları arasında imparator), 1078 yılı dolaylarında bazı önemli askerî teori metinlerinin bir yerde biriktirilerek

araya getirmişlerdir. Onlar ayrıca bu unvanın "İl (Devlet) Sahibi" anlamına gelen *İllig* kelimesi olduğu görüşüne karşı çıkarak, bunun bir tür geyik olan *Elig* olması gerektiğini belirtmişlerdir (Beckwith, 2009: 125; Chang, 1968: 12; Divitçioğlu, 2005: 43; Donuk, 1988: 19-20; Drompp, 2007: 9; Gömeç, 2011: 84; Gumilëv, 2002: 229; Taşağıl, 1995: 72; Togan-Kara-Baysal, 2006: 105-108; Wechsler, 2007b: 220).

² Prusyalı askerî düşünür Carl von Clausewitz'e (1780-1831) göre savaş yalnızca siyasetin başka araçlarla devamı ve uygulanmasıdır, yalın bir siyasî eylem olmayıp gerçek bir siyasî araçtır; amaç ise siyasî niyettir (Clausewitz, 2011: 45-46). Tang Tai-zong'un siyasî amacı Doğu Göktürk Kağanlığı'nı ortadan kaldırmaktır, bunun için de askerî harekâtı bu amacı gerçekleştirmek için bir araç olarak kullanmıştır. Clausewitz'in *Strateji* ve *Taktik* kavramlarını tanımlaması ve bunun değerlendirilmesi için bkz. Clausewitz, 2011: 165-170; Earl, 2007: 152.

bunların *Wu-jing Qi-shu* 武經七書 (*Yedi Askerî Klasik*) olarak elden geçirilip nüshalarının hazırlanmasını emretmiştir. Bu eserlerden birisi olan *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui* 唐太宗李衛公問對 (*Tang Tai-zong İle Li Wei-gong Arasında Sorular ve Cevaplar*) da bu serinin sonuncusudur.³ Bu metnin gerçekten de Tang imparatoru ve General Li Jing arasında yapılmış olan görüşmelere dayanıp dayanmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Eserde imparatorun, General Li Jing’e askerî konular hakkında pek çok soru sorduğu ve komutanın da bunları cevapladığı kayıtlıdır. Bu konuşmalar sırasında daha önceki askerî klasiklere de değinilmiş ve komutan bunların eleştirilerini yapmıştır. Eserin bu özelliği, onu diğer altı askerî klasikten ayırmaktadır. Komutanın imparatorun sorularına verdiği cevaplar da diğer eserlerin aksine yalnızca teorik bilgilere değil, aynı zamanda savaş alanlarında edinilen tecrübelerle de dayanmıştır. Bazı soruları cevaplarken komutan, Göktürkler ile yaptığı savaşlara atıfta bulunmuş ve bunlardan örnekler vermiştir (Sawyer, 2007: 312-313, 488-489). Bu eser, Tang dönemi Çin askerî düşüncesinin anlaşılması için son derece önemlidir ve Doğu Göktürk Kağanlığı’nın yıkılışıyla da alakalıdır.

2. Amaç

Tezimizin hedefi, Doğu Göktürk Kağanlığı’nın yıkılışında General Li Jing’in ve Çin’in o dönemdeki askerî düşüncesinin rolünün daha iyi anlaşılmasının sağlanmasıdır. General Li Jing’in düşünce yapısı da *WD*’de ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Doğu Göktürk Kağanlığı’nın çöküşü daha önce Chavannes, Eberhard, Grousset, Gumilëv, Wechsler, Sinor, Taşağıl ve Gömeç tarafından ele alınmıştır (Chavannes, 1903: 264-

³ Song dönemindeki listeye göre *Yedi Askerî Klasik* şu sıradan oluşmuştur: 1) *Sun-zi Bing-fa* 孫子兵法 (*Sun-zi’nin Askerlik Kuralları*; bu eserin adı İngilizceye ve Türkçeye *Savaş Sanatı* olarak çevrilmiştir), 2) *Wu-zi* 吳子, 3) *Si-ma Fa* 司馬法 (*Si-ma’nın Yöntemleri*), 4) *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui*, 5) *Wei Liao-zi* 尉繚子, 6) *Huang Shi-gong San Lue* 黃石公三略 (*Huang Shi-gong’un Üç Stratejisi*) ve 7) *Tai Gong Liu Tao* 太公六韜 (*Tai Gong’un Altı Gizli Öğretisi*). Sawyer ise eserlerin kronolojik sırasını şu biçimde vermiştir: 1) *Si-ma’nın Yöntemleri*, 2) *Askerlik Kuralları*, 3) *Wu-zi*, 4) *Wei Liao-zi*, 5) *Altı Gizli Öğreti*, 6) *Üç Strateji* ve 7) *Sorular ve Cevaplar*. Sawyer bu yedi eserin açıklamalı İngilizce çevirisini 1993’te hazırlamıştır (Sawyer, 2007: 17). Bu eserler arasında bugüne kadar en çok inceleneni ve en çok çevirisi yapılanı *Sun-zi’nin Askerlik Kuralları*’dır. Bu *Yedi Askerî Klasik*’in dışında 1972’de keşfedilmiş olan *Sun Bin’in Askerlik Kuralları* (*Sun Bin Bing-fa* 孫臏兵法) adlı eserin İngilizce ve Türkçe çevirileri için bkz. Cleary, 1996; Sun Bin, 2008.

265; Eberhard, 1995: 203; Gömeç, 2011: 89-93; Grousset, 1970: 92; Gumilëv, 2002: 257-261; Sinor, 1994: 308; Taşağıl, 1995: 82-84; Wechsler, 2007b: 221-222). Graff da Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünde Tang Hanedanı'nın stratejisinin önemi üzerine bir makale yazmıştır (Graff, 2002: 33-71). Çin kaynaklarında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın içten zayıflaması ekonomik ve siyasî sebeplerle açıklanmış, Çinlilerin askerî harekâtı da ayrıntılarıyla aktarılmıştır. Yukarıda anılan çalışmalar da bu bilgileri kullanmıştır. Ancak *WD*'de General Li Jing'in teorik ve pratik askerî düşünceleri yer aldığından, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün daha iyi anlaşılması için bu eserdeki bilgilere de başvurulması gerektiğini gördük. Bu sebeple, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünü ele alan çalışmalarda daha önce kullanılmayan bu önemli eseri tezimizde incelemeye karar verdik.

Tezimizin amacı bir yandan Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküş sürecini ve bu sürecin arka planını aydınlatmak, bir yandan da bu devleti yıkan General Li Jing'in *WD*'de aktarılan askerî düşüncesini derleyerek onun bu düşünce yapısının devletin çöküşünde oynadığı rolü ortaya koymaktır. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküş süreci Çin kaynaklarında ayrıntılı bir şekilde anlatılmışsa da bu süreçle ilgili elimizde bulunan bilgiler kaynaklarda dağınık, bazı yerlerde eksik ve kimi durumlarda da birbirleriyle çelişir şekilde verilmiştir. Bundan ötürü tezimizin birinci bölümünde Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüyle ilgili bütün kayıtları inceledik ve bu devletin çöküşünün tam olarak nasıl yaşandığını ortaya koyduk, bu konudaki bazı meseleleri hallettik. Tezimizin ikinci bölümünde ise Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün sebeplerini ve bu sebeplerin arka planlarını ayrıntılı bir şekilde ele aldık. Bu çalışmamızı yaparken aynı zamanda bozkır imparatorluklarının ve modern-öncesi erken devletlerin çöküşleri konusunda çeşitli araştırmacılar tarafından daha önce geliştirilmiş yaklaşımlardan da yararlandık ve bu yaklaşımların yardımıyla Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün arka planının anlaşılmasına katkıda bulunduk. Tezimizin son bölümünü ise *WD*'ye dayanarak General Li Jing'in askerî düşüncesinin incelenmesine ayırdık. General Li Jing'in askerî düşünce yapısını ortaya koyduktan sonra generalin bu düşünce yapısını Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı düzenlediği seferde nasıl kullandığını ortaya koyduk. Ayrıca tezimizin birinci bölümünde incelemiş olduğumuz Çin kaynaklarındaki bilgilerle yaptığımız karşılaştırmalar, General Li Jing'in *WD*'de aktarılan askerî düşüncesinin

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün tasvir edildiği tarihî kayıtlarla büyük oranda uyduğuna ortaya çıkarmış ve eserin otantikliği konusundaki tartışmalara katkıda bulunmuştur.

3. Yöntem

Tezimizin birinci bölümünde Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküş sürecini ve bunun tarihî arka planını daha iyi anlayabilmek amacıyla Çin'in 220-630 yılları, Göktürk Kağanlığı'nın da 552-630 yılları arasındaki siyasî tarihlerini ele aldık. Çin tarihinin bu dönemini incelemizin sebebi, Han Hanedanı'nın yıkılmasıyla birlikte Çin'in uzun sürecek bir parçalanma dönemine girmesi ve bu dönemde kuzeyden gelen Türk-Moğol kavimlerinin ülkenin kuzeyine hâkim olmalarıdır.⁴ Göktürk Kağanlığı'nın siyasî tarihini ele alırken ise özellikle kağanlığın yönetim yapısını anlamak için kağanlığın doğu ve batı kağanlıkları şeklinde ikiye bölündüğü iç kargaşa dönemini ayrıntılı bir şekilde inceledik. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküş sürecini yaşadığı 627-630 yılları arasını ise her yılı ayrıntılı bir şekilde incelemek üzere yıl yıl ele aldık. Bunu yapmamızın sebebi, devletin çöküşündeki sebep-sonuç sürecini daha iyi anlayabilmek ve bu süreçten söz eden kaynakları kapsamlı bir şekilde analiz edebilmektir. Tezimizin ikinci bölümünün başında ise bozkır imparatorluklarının çöküşleri üzerine geliştirilmiş olan yaklaşımları gözden geçirdik. Böylece bu yaklaşımların kuramsal bakış açısının, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün açıklanmasına yardımcı olmasını sağladık. Ardından Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün sebeplerinin aktarıldığı Göktürk ve Çin metinlerini aktardık ve sonra da bu sebepleri tasnif ederek bunları maddeler hâlinde inceledik. Bunu yaparken bu sebeplerin arka planlarını sunduk, ayrıca tarihteki çeşitli bozkır imparatorluklarında ve Türk devletlerinde görülen benzer durumlardan örnekler sunduk. Tezimizin üçüncü bölümünde ise General Li Jing'in hayatını kısa bir şekilde anlattıktan sonra onun *WD*'de aktarılan askerî düşüncesini inceledik. *WD*, imparator Tang Tai-zong ile General Li Jing'in arasında soru-cevap şeklinde yapılan bir

⁴ Yabancıların Çin'in kuzeyinde kurdukları hanedanlarda yetişen devlet adamları ve komutanlar, bu kavimleri daha yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Hem sonraki Sui ve Tang hanedanlarını kuranlar hem de bu hanedanlara hizmet eden kişiler hep bu çevrede yetişmişlerdir. Göktürklerle başarılı bir şekilde mücadele edebilen Çinli devlet adamları ve komutanlar da bu kadroların arasından çıkmışlardır.

diyalogtan oluştuğu için kendisinden önceki Çin askerî düşünce metinlerinin tersine bu eserde askerî konular farklı bölümler içerisinde değil, metin boyunca dağınık bir şekilde ele alınmıştır. Bu yüzden General Li Jing'in *WD*'de teorik bir şekilde aktarılan askerî düşüncesini tasnif etmeyi uygun gördük. Bu tasnifi yaparken onun üzerinde en çok durduğu askerî konulara en geniş kısımları ayırdık ve kısaca değindiği diğer askerî konuları topluca ele aldık. General Li Jing'in askerî düşüncesini inceledikten sonra da onun bu düşüncesini Doğu Göktürk Kağanlığı'yla savaşırken nasıl kullandığını, bu savaş hakkında bilgi veren Çin kaynaklarındaki kayıtlarla karşılaştırmalar yaparak ortaya koyduk. Tezimizin tarihî sınırı, Göktürklerin Birinci Kağanlık Dönemi olan 552-630 yılları arasındır. Çalışmamızın coğrafi sınırları ise Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yönettiği bugünkü Moğolistan Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti'nin İç Moğolistan Özerk Bölgesi'ni kapsamaktadır.⁵

B. KAYNAKLAR

1. Çin Kaynakları

Tezimizde kullandığımız tarihî kaynakların çoğunluğu Çin kaynakları olup, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 627-630 yılları arasında yıkılmasıyla ilgili bilgilerin hemen hemen tamamı yalnızca bu Çin kaynaklarında yer almaktadır.⁶ Olayların anlatıldığı Çin kaynakları da resmî hanedan yıllıkları (*Zheng-shi* 正史) ile yarı-resmî eserler ve ansiklopedik kaynaklar olarak iki ana kısma ayrılmaktadır. Resmî hanedan yıllıklarının tamamı *Yirmidört Tarih* (*Er-shi-si Shi* 二十四史) olarak adlandırılmıştır ve her hanedanın yıllığı kendi döneminde sarayda imparatorun yanında bulunan vakanüvisler tarafından tutulan müsvette kayıtlara dayanır. Tang Hanedanı'ndan itibaren ise bu

⁵ Tezimizin coğrafi sınırları için hazırladığımız haritalar için bkz. Ek 2.

⁶ Çalışmamızda Çin kaynaklarını kullanırken hem Çincelerini hem de bunların Fransızca, Almanca, İngilizce ve Türkçe çevirilerini kullandık. Bu sayede metinlerin çevirilerinde tespit ettiğimiz bazı yanlışları ve eksikleri de düzeltmiş olduk.

müsvette kayıtlara *Gerçek Kayıtlar* (Shi-lu 實錄) denilmeye başlanmıştır.⁷ Mevcut hanedan yıkıldıktan sonra kurulan yeni hanedan tarafından bir tarihçiler komisyonu kurulur, bu komisyonun başına bir tarihçi memur atanır ve yıkılan hanedanın tarihi müsvette kayıtlara dayanılarak yıllık şeklinde derlenilerek yazılır.⁸ Tang Hanedanı döneminde gördüğümüz gibi *Gerçek Kayıtlar*'a dayanılarak *Ülke Tarihi* (Guo-shi 國史) adı verilen tarih eserleri de mevcut hanedan döneminde yazılmıştır ve bu tip eserler sonraki hanedanlar tarafından yazılan yıllıkların temelini teşkil etmiştir.⁹ Hanedan yıllıkları üç kısım şeklinde hazırlanmıştır. *Saltanat Yıllıkları* (Ben-ji 本紀) kısmında her imparatorun döneminde yaşanan olaylar kronolojik bir sırayla aktarılmıştır.¹⁰ *Risaleler* (Zhi 志) kısmı coğrafya, ekonomi, takvim ve törenler gibi konulara ayrılmıştır.¹¹ *Monografiler ve Biyografiler* (Lie-zhuan 列傳) kısmı ise ünlü Çinli devlet adamlarıyla komutanların hayat hikâyelerinin anlatıldığı biyografilerden ve Çin'in komşuları olan devletlerle halkların kökenlerinin, kültürlerinin ve tarihlerinin anlatıldığı monografilerden ve bölümlerden oluşmaktadır.¹² Göktürklerle ilgili bilgilerin bir kısmı *Saltanat Yıllıkları*'nda mevcutken bilgilerin büyük çoğunluğu eserlerin *Göktürk Bölümleri*'nde yer almaktadır. Göktürlere bağlı kavimlere ayrılan bölümlerde ve Göktürklerle ilişki kurmuş ya da onlarla savaşmış Çinli devlet adamlarının biyografilerinde de Göktürkler hakkında zengin ve ayrıntılı kayıtlar mevcuttur (Taşağıl, 1995: 2-4; Togan, 2008: 14-32; Togan-Kara-Baysal, 2006: xix, xxi-xxvi; Twitchett, 2002: 119-205). Tezimizde Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 627-630 yılları arasında yıkılmasını anlatırken bir yandan bu sürecin arka planı üzerinde durduk ve farklı dönemlerle karşılaştırmalar yaptık. Bu konularla ilgili *Yirmidört Tarih* eserlerinde bulunan kayıtları kullanmak için şu eserlere başvurduk:

⁷ *Gerçek Kayıtlar*'ın derlenilerek yazılması hakkında bkz. Twitchett, 2002: 119-159.

⁸ Bu işlem sırasında bazı tarihî gerçeklerin mevcut hanedanın lehine olacak ve onu meşrulaştıracak şekilde çarpıtıldığı olmuştur. Hatta bazı durumlarda taslak tarihler yazılırken imparatorlar tarafından müdahalede bulunularak olayların aslından farklı şekilde yazıldığı gözlemlenmektedir. Örnek olarak, Tang Tai-zong'un böyle bir müdahalede bulunduğu ve hanedanın kuruluşunda babasının rolünü azaltarak kendi rolünü arttırdığı bilinmektedir (Togan-Kara-Baysal, 2006: xxiii-xxiv; Wechsler, 2007a: 154-155).

⁹ *Yirmidört Tarih*'in ilk iki eseri olan *SJ* ve *HS* bu konuda istisnadır, zira ikisi de Han Hanedanı'ndan sonra değil, hanedan hüküm sürdüğü sırada yazılmıştır.

¹⁰ *Saltanat Yıllıkları*'nın derlenilerek yazılması hakkında bkz. Twitchett, 2002: 198-205.

¹¹ *Risaleler*'in derlenilerek yazılması hakkında bkz. Twitchett, 2002: 206-236.

¹² *Monografiler ve Biyografiler*'in derlenilerek yazılması hakkında bkz. Twitchett, 2002: 62-83.

- **Shi-ji 史記**: Si-ma Qian 司馬遷 tarafından yazılmış ve MÖ 91'de tamamlanmıştır. Asya Hunları hakkında bilgiler içermektedir. Çinlilerin *Xiong-nu* 匈奴 dedikleri Asya Hunları hakkında mevcut ilk yazılı kaynak olması bakımından önemlidir. Çalışmamızda bu eserin Bei-jing'de 北京 1963'ta basılan *Zhong-hua Shu-ju* 中華書局 edisyonunu kullandık. Tezimizde Asya Hunlarını incelediğimiz yerlerde bu eserden yararlandık.¹³

- **Han-shu 漢書**: Eserin ilk çekirdeği Ban Biao 班彪 tarafından yazılmış, oğulları Ban Gu 班固 ve Ban Chao 班超 tarafından genişletilmiş, Ban Gu'nun kızı Ban Zhao 班昭 tarafından ise MS 111 yılında tamamlanmıştır. Asya Hunları hakkında bilgiler içermektedir. Çalışmamızda bu eserin 1964'te Bei-jing'de basılan *Zhong-hua Shu-ju* edisyonunu kullandık. Tezimizde Asya Hunlarını ele aldığımız kısımlarda bu kaynaktan faydalandık.¹⁴

- **Hou Han-shu 後漢書**: Fan Ye 范曄 tarafından 445'te tamamlanmıştır. Asya Hunları hakkında bilgiler barındırmaktadır. Tezimizde bu eserin Bei-jing'de 1973'te basılan *Zhong-hua Shu-ju* edisyonunu kullandık. Çalışmamızda Asya Hunlarını incelediğimiz yerlerde bu kaynaktan yararlandık.

- **Zhou-shu 周書**: Lin-hu De-feng 令狐德棻 tarafından 629'da tamamlanmıştır. Göktürkler hakkında bilgiler barındırmaktadır. Göktürklerden söz eden ilk yazılı kaynak olması bakımından önemlidir. Çalışmamızda bu eserin 1971'de Bei-jing'de basılan *Zhong-hua Shu-ju* edisyonunu kullandık. Tezimizde Göktürk Kağanlığı'nın ilk yıllarını incelerken bu eserden faydalandık.¹⁵

- **Bei Qi-shu 北齊書**: Li Bai-yao 李百藥 tarafından 636 yılında tamamlanmıştır. Göktürkler hakkında bazı bilgiler içermektedir. Tezimizde bu eserin Bei-jing'de 1972'de basılan *Zhong-hua Shu-ju* edisyonunu kullandık. Çalışmamızda Göktürk Kağanlığı'nın erken dönemlerini ele alırken bu eserdeki bazı kayıtlardan istifade ettik.¹⁶

¹³ *SJ*'deki *Hun Bölümü* Watson tarafından İngilizceye çevrilmiştir (Watson, 1968-II: 155-192).

¹⁴ *HS*'daki *Hun Bölümü* Onat-Orsoy-Ercilasun tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 1-127).

¹⁵ *ZS*'da Göktürklerin kökenlerine ve ilk dönemlerine ait bilgi veren kısımlar Ögel tarafından Türkçeye çevrilerek tetkik edilmiştir (Ögel, 1957: 84-88, 122-132). Bu kaynakta Göktürkler hakkında bilgiler içeren kısımların tamamı Liu tarafından Almancaya çevrilmiştir. Liu'nun çevirisi ise Kayaoğlu-Banoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 13-32, 35-48; Liu, 1958-I: 5-17, 19-29).

¹⁶ *Bei Qi-shu*'da Göktürkler ile ilgili kayıtlar Liu tarafından Almancaya tercüme edilmiş, bu tercüme de Kayaoğlu-Banoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 32-35, 48-54; Liu, 1958-I: 17-19, 30-34).

- **Sui-shu** 隋書: Wei Zheng 魏徵 tarafından 636'da tamamlanmıştır. Göktürkler ve o dönemdeki çeşitli Türk-Moğol kavimleri hakkında bilgiler barındırmaktadır. Çalışmamızda bu eserin Bei-jing'de 1982'de basılan Zhong-hua Shu-ju edisyonunu kullandık. Tezimizde Göktürk Kağanlığı'nın 618 yılına kadar olan dönemini incelerken bu kaynaktan yararlandık.¹⁷

- **Bei-shi** 北史: Li Yan-shou 李延壽 tarafından 659'da tamamlanmıştır. Göktürkler hakkında içerdiği bilgilerin büyük çoğunluğu SS'dan alınmıştır, ancak bazı orijinal bilgiler ve SS'ya yapılan düzeltmeler de içermektedir. Ne var ki SS'da doğru olarak verilen bazı bilgilerin BS'da yanlış aktarıldığı da gözlemlenmektedir. Çalışmamızda bu eserin 1974'te Bei-jing'de basılan Zhong-hua Shu-ju edisyonunu kullandık. Tezimizde Göktürk Kağanlığı'nın 618 yılına kadar olan dönemini ele alırken bu eserden faydalandık ve bu dönemle ilgili Sui-shu'daki benzer kayıtlarla karşılaştırmalar yaptık.¹⁸

- **Jiu Tang-shu** 舊唐書: Liu Xun 劉琄 tarafından 945 yılında tamamlanmıştır.¹⁹ Göktürkler ve o dönemdeki çeşitli Türk-Moğol halkları hakkında bilgiler içermektedir. Tezimizde bu eserin Bei-jing'de 1975'te basılan Zhong-hua Shu-ju edisyonunu kullandık. Çalışmamızda Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 618-630 yılları arasındaki dönemini ve Ötüken Uygur Kağanlığı'nı incelerken bu kaynaktan yararlandık.²⁰

¹⁷ SS'da Göktürklerin kökenlerine ve ilk dönemlerine dair bilgiler içeren kayıtlar Ögel tarafından Türkçeye çevrilerek incelenmiştir (Ögel, 1957: 84-88, 132-133). Bu kaynaktaki *Göktürk Bölümü* ve Doğu Göktürkler hakkındaki kayıtlar Liu tarafından Almancaya çevrilmiş, onun çevirisi Kayaoğlu-Banoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 61-104, 106-173; Liu, 1958-I: 40-129). Eserdeki *Batı Göktürk Bölümü* ise Chavannes tarafından Fransızcaya çevrilmişken bunun Türkçe tercümesi Koç tarafından yapılmıştır (Chavannes, 1903: 13-20; Koç, 2007: 41-48). Kırilen de SS'da Tieleler hakkında mevcut olan kayıtları Türkçeye çevirmiştir (Kırilen, 2015: 83-85).

¹⁸ BS'da Göktürkler hakkında yer alan kayıtlar büyük oranda SS'daki bilgilerle paralel olduğu için Liu bunların çoğunu çevirmemiş, ancak ZS'yu ve SS'yu çevirirken notlar kısmında metinler arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Buna rağmen Liu BS'da Göktürklerle ilgili bilgiler içeren birkaç yeri Almancaya çevirmiş, onun çevirisi de Kayaoğlu-Banoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 54-56; Liu, 1958-I: 35-36).

¹⁹ JTS'nun derlenme ve yazım aşamaları Twitchett tarafından yapılmış bir çalışmada ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Togan-Kara-Baysal da eserin derlenişini ve yazılışını Türk okurları için açıklayıcı bir şekilde anlatmışlardır (Togan-Kara-Baysal, 2006: xxi-xxx; Twitchett, 2002).

²⁰ JTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün Doğu Göktürk kısmı ve Doğu Göktürkler hakkında *Saltanat Yıllıkları*'nda yer alan kayıtlar Liu tarafından Almancaya tercüme edilmiş, bu tercüme de Kayaoğlu-Banoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 104-106, 177-254, 322-355; Liu, 1958-I: 72-73, 132-180, 231-262). JTS'da ve XTS'da *Monografiler ve Biyografiler* kısımlarında Doğu Göktürklerle ilgili yer alan bilgilerin Almanca çevirisi ise Liu tarafından iki eser karşılaştırılarak ortak bir şekilde hazırlanmıştır ki bunların Türkçeye çevirisi de yine Kayaoğlu-Banoğlu tarafından yapılmıştır (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 356-479; Liu, 1958-I: 263-359). Togan-Kara-Baysal ise JTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün Doğu Göktürk kısmını Çince'den Türkçeye çevirmişler, ayrıca açıklamalı metin çevirisi de yapmışlardır (Togan-Kara-Baysal, 2006: 1-62, 67-321). JTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmı ile *Uygur Bölümü*'nün 745'te Ötüken Uygur Kağanlığı'nın kuruluşuna kadar olan kısmı Chavannes

- **Xin Tang-shu 新唐書**: Ou Yang-xiu 歐陽修 tarafından 1060'ta tamamlanmıştır. *JTS*'daki bazı hatalar bu eserde düzeltilmiş, ancak çoğu olay *JTS*'ya oranla daha kısaltılarak yazılmıştır. Göktürkler ve o dönemdeki çeşitli Türk-Moğol kavimleri hakkında bilgiler barındırmaktadır. Çalışmamızda bu eserin 1975'te Bei-jing'de basılan Zhong-hua Shu-ju edisyonunu kullandık. Tezimizde Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 618-630 yılları arasındaki dönemini ve Ötüken Uygur Kağanlığı'nı incelerken bu eserden istifade ettik.²¹

Bu resmî hanedan yıllıklarının dışında tezimizde çeşitli Çinli tarihçiler tarafından saraydan bağımsız olarak yazılmış yarı-resmî tarih eserleri ve ansiklopedik eserler kullandık.²² Çalışmamızda bu kategoriye giren çalışmalar şunlardır:

- **Da Tang Chuang-ye Qi-ju-zhu 大唐創業起居注**: Wen Da-ya 溫大雅 tarafından Tang Hanedanı'nın ilk zamanlarında yazılmıştır. Tang Tai-zong'un resmî hanedan tarihlerine yapmış olduğu müdahalelere maruz kalmadığı için bu eser hanedanın kuruluş aşamasıyla ilgili orijinal bilgiler içermektedir. Göktürkler hakkında da bazı bilgiler vardır. Çalışmamızda bu eserin Shang-hai'da 上海 1983'te basılan Shang-hai Gu-ji Chu-ban-she 上海古籍出版社 edisyonunu kullandık. Tezimizde Tang Hanedanı'nın kurulduğu yıllardaki Göktüklere ilişkin bu eserdeki kayıtlardan yararlandık.²³

tarafından Fransızcaya çevrilmiştir; bu çeviri de Koç tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Chavannes, 1903: 20-47, 87-94; Koç, 2007: 48-78, 129-136). Taşağıl *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün İkinci Kağanlık döneminin son yıllarıyla ilgili kısımları ve *Saltanat Yıllıkları* ile bazı biyografilerde bu dönemle ilgili kayıtları Türkçeye çevirmiştir (Taşağıl, 2004a: 74-79).

²¹ *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Doğu Göktürk kısmı ve *Saltanat Yıllıkları*'nda Doğu Göktürkler hakkında yer alan kayıtlar Liu tarafından Almancaya çevrilmiş, bu çeviri de Kayaoğlu-Banoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 104-106, 254-355; Liu, 1958-I: 72-73, 181-262). Bu eserdeki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmı ve *Uygur Bölümü*'nün Xue-yan-tuo kısmının Göktürklerle ilgili kayıtları Chavannes tarafından Fransızcaya çevrilmiş, bu çevirinin de Türkçeye tercümesi Koç tarafından yapılmıştır (Chavannes, 1903: 47-86, 94-96; Koç, 2007: 137-139). Taşağıl da *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün İkinci Kağanlık döneminin son yıllarıyla ilgili kısımlarını ve *Saltanat Yıllıkları* ile bazı biyografilerde bulunan bu dönemle ilgili kayıtları Türkçeye çevirmiştir (Taşağıl, 2004a: 75-77, 79-80). Ayrıca Taşağıl *XTS*'daki *Uygur Bölümü*'nün Xue-yan-tuo kısmının Türkçe çevirisini de vermiştir (Taşağıl, 1999: 98-105). *XTS*'da Göktürkler ve Xue-yan-tuolar dışında o dönemde yaşamış çeşitli Türk kavimleriyle ilgili verilen kayıtlar da yine Taşağıl tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Taşağıl, 2004b: 150-166).

²² Bu eserlerin hazırlanışı Twitchett tarafından ele alınmıştır (Twitchett, 2002: 84-118).

²³ *DTCYQJZ*'da Göktürkler hakkında bilgi veren kayıtlar Liu tarafından Almancaya, onun tercümesi de Kayaoğlu-Banoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 173-176, 479-489; Liu, 1958-I: 129-131, 359-368).

- **Tong-dian 通典**: Du You 杜佑 tarafından yazılarak 801 yılında tamamlanan bir tarihî ansiklopedidir.²⁴ *JTS*'dan ve *XTS*'dan daha önce yazılmış olması bakımından önem taşır. Göktürkler ve o dönemdeki çeşitli Türk-Moğol toplulukları hakkında bilgiler içermektedir. Tezimizde bu eserin 1988'de Bei-jing'de basılan Zhong-hua Shu-ju edisyonunu kullandık. Çalışmamızda Göktürk Kağanlığı'nı ele alırken bu kaynaktaki kayıtlardan faydalandık.²⁵

- **Ce-fu Yuan-gui 冊府元龜**: Wang Qin-ruo 王欽若 tarafından 1013'te tamamlanmış ansiklopedik bir eserdir. Başka yerlerde kopyasına rastlanmayan belgeleri barındırması açısından son derece önemli bir kaynaktır. Göktürkler hakkında bilgiler içermektedir. Çalışmamızda bu eserin 1994'te Bei-jing'de basılan Zhong-hua Shu-ju edisyonunu kullandık. Tezimizde Göktürk Kağanlığı'nı incelerken bu eserdeki kayıtlardan istifade ettik.²⁶

- **Zi-zhi Tong-jian 資治通鑑**: Si-ma Guang 司馬光 tarafından 1085 yılında tamamlanmıştır. Çin tarihinin önemli bir kısmını kronolojik olarak ele almıştır ve en kapsamlı eserlerden birisidir. Günümüze ulaşmayan pek çok esere ve belgeye dayandığı için en önemli kaynaklardandır. Çin kaynakları arasında kronolojiyi en doğru şekilde veren eser de *ZZTJ*'dir. Göktürkler hakkında kayıtlar içermektedir. Tezimizde bu eserin Bei-jing'de 1976'da basılan Zhong-hua Shu-ju edisyonunu kullandık. Çalışmamızda Göktürk Kağanlığı'nı ve Ötüken Uygur Kağanlığı'nı ele alırken bu kaynaktaki kayıtlardan yararlandık.²⁷

Bahsi geçen bu Çin tarih eserlerinin yanı sıra tezimizde Çin'deki askerî düşünceye ilişkin iki eserden de yararlandık:

²⁴ *TD* hakkında bkz. Twitchett, 2002: 104-107.

²⁵ Bu eserdeki *Göktürk Bölümü* Taşağıl tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Taşağıl, 1995: 95-110, 1999: 84-98, 2004a: 63-74). Taşağıl ayrıca *TD*'de Göktürklerle aynı dönemde yaşamış diğer Türk boylarına ilişkin kayıtların Türkçe çevirisini de yapmıştır (Taşağıl, 2004b: 131-138).

²⁶ *CFYG*'de Göktürkler hakkında bilgi veren kayıtlar arasında Göktürklerin ilk ortaya çıkışlarından 619 yılına kadar olan kayıtlar Taşağıl tarafından, 618-745 yılları arası kayıtlar da Chang tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Chang, 1968: 4-207; Taşağıl, 1995: 110-141). Ayrıca Chavannes da *CFYG*'de Batı Göktürklerle ilgili 618-760 yılları arasındaki kayıtları kitabının ekinde Fransızcaya çevirmiş, bu çevirinin Türkçe tercümesi de Koç tarafından yapılmıştır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 1-96; Koç, 2007: 375-450).

²⁷ Bu kaynakta Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşuna ilişkin kayıtlar Ögel tarafından Türkçeye çevrilerek incelenmiştir (Ögel, 1957: 134-136). *CFYG*'de olduğu gibi *ZZTJ*'de de Göktürkler hakkında bilgi veren kayıtlardan 545-617 yılları arası kayıtlar Taşağıl tarafından, 618-745 yılları arası kayıtlar ise Chang tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Chang, 1968: 1-207; Taşağıl, 1995: 141-176). Taşağıl ayrıca bu eserde Göktürklerle ilgili 9. yüzyıla ait birkaç kısa kaydın Türkçe çevirisini de vermiştir (Taşağıl, 2004a: 80).

- **Sun-zi Bing-fa** 孫子兵法: Çin'deki tarih geleneğine göre Sun Wu 孫武 (Sun-zi 孫子) tarafından MÖ 6. yüzyılın sonlarında yazılmıştır. Ancak konunun günümüzdeki uzmanlarına göre bu eser MÖ 5. yüzyılın başlarında, MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında ya da MÖ 4.-3. yüzyıllarda yazılmış olabilir. Eseri söz konusu yıllara tarihlendiren bu üç farklı görüşün dışında eserin tamamen sahte olduğuna ilişkin pek fazla kabul görmeyen bir görüş de vardır. Bugün genel kabul gören görüşe göre eserin çekirdeği Sun Wu tarafından oluşturulmuş, ancak sonradan metne pek çok kişi tarafından eklemeler yapılmıştır.²⁸ Çalışmamızda bu eserin Giles tarafından yapılan ve 1910'da Londra'da basılan İngilizce çevirisinde verilen Çince metni kullandık. *WD*'de pek çok yerde Li Jing'in ve Tang Tai-zong'un bu eser hakkında konuştuklarına ilişkin kayıtlar olduğu için tezimizde bu eserden de yararlandık.²⁹

- **Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui** 唐太宗李衛公問對: Bu eserin kim tarafından hangi tarihte kaleme alındığı bilinmemektedir.³⁰ Song Hanedanı'nın imparatoru Song Shen-zong 1078'de bir ferman hazırlatarak Çin'deki askerî metinlerin elden geçirilmesini ve yeni nüshalarının hazırlanmasını buyurmuştur. İmparatorun üzerinde çalışılmasını istediği eserlerden birisi de fermanda *Li Jing Bing-fa* 李靖兵法 (*Li Jing'in Askerlik Kuralları*) adıyla söz edilen bir eserdir.³¹ Saraydaki memurlar tarafından elden geçirilerek düzeltmeler ve eklemeler yapıldıktan sonra ortaya çıkan yeni sürüme *Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui* (*Tang Tai-zong İle Li Wei-gong Arasında Sorular ve*

²⁸ *SZBF*'nin tarihlendirilmesine ilişkin görüşler için bkz. Sawyer, 2007: 149-151.

²⁹ Bu eserin çeşitli İngilizce ve Türkçe çevirileri ile bunların eleştirileri için bkz. Ames, 1993; Bayat, 1976; Bulsun-Erbayık, 2011; Calthrop, 1908; Cleary, 1996: 133-154, 2004; Demir, 2001; Erendil, 1991; Giles, 1910; Griffith, 1971; Huang, 1993; Kılıçarslan, 2000; Lin, 2005; Mair, 2007; Oğuz, 1991; Otkan-Fidan, 2014; Özbudun-Ataman, 1996; Sawyer, 1994, 1996, 2007: 145-186; Zeng, 2006. Bu çalışmalar arasındaki Türkçe çevirilerin büyük çoğunluğu doğrudan Çince metinlerden değil, Giles'ın, Cleary'nin ve Sawyer'ın İngilizce çevirilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. *SZBF*'nin Türkçe tercümeleri arasında bu konudaki tek istisna, doğrudan Çince'den çevrilerek hazırlanmış olan Otkan-Fidan'ın çalışmasıdır.

³⁰ Bu metnin gerçekten de imparator Tang Tai-zong ve General Li Jing arasında yapılmış olan görüşmelere dayanıp dayanmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre bu metin Tang Hanedanı'nın geç dönemiyle Song Hanedanı'nın erken dönemi arasında imparatora ve komutana atfedilerek yazılmıştır, yani metin orijinal değildir. Ancak bir görüşe göre bu metin gerçektir ve imparatorla komutan arasındaki görüşmeler esas alınarak hazırlanmıştır. Metnin doğrudan doğruya konuşmalar sırasında tutulan kayıtlardan mı oluşturulduğu yoksa saray kayıtlarında bulunan taslakların elden geçirilmesiyle sonradan mı hazırlandığı ise kesin değildir (Sawyer, 2007: 312-313, 488-489).

³¹ Du You'nun da *TD*'de *Li Jing Bing-fa* başlıklı bir eserden alıntılar yaptığı görülmektedir. *SZBF*'ya benzer şekilde bir askerî düşünce eseri olarak *Li Jing Bing-fa*'nın aslında var olmadığı ve generalin askerî konularla ilgili yazdığı metinlerin toplamına sonradan bu adın verildiği de ileri sürülmüştür (Sawyer, 2007: 489).

Cevaplar)³² adı verilmiştir. Bu esere göre Tang Tai-zong birkaç kere huzuruna deneyimli generali Li Jing'i çıkarttırmış ve ikisi karşılıklı olarak askerî konular hakkında konuşmuşlardır. İmparator ve general ayrıca başta *SZBF* olmak üzere bu konularda yazılmış çeşitli askerî metinler hakkında konuşmuşlar, birbirlerine sorular sormuşlar ve görüşlerini paylaşmışlardır. Bu esere göre Li Jing konuşmalar sırasında Göktürklerle yaptığı savaşlara da bazı yerlerde değinmiştir. Tezimizde bu eserin 1782 yılında Ji Yun 紀昀 ve Lu Xi-xiong 陸錫熊 tarafından derlenilmesi tamamlanan *Si-ku Quan-shu* 四庫全書 adlı ansiklopedinin Tai-bei'de 台北 1986'da basılan Tai-wan Shang-wu Yin Shu-guan 台灣商務印書館 edisyonunda bulunan nüshasını kullandık.³³ General Li Jing'in askerî düşüncesini anlayabilmek ve Doğu Göktürk Kağanlığı'yla savaşırken nasıl bir düşünce yapısıyla hareket ettiğini anlayabilmek için çalışmamızda bu eserden istifade ettik.³⁴

2. Diğer Kaynaklar

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılışı konusunda Göktürklerin kendi kaynakları olan yazıtlarda Çin kaynaklarının tersine çok az bilgi bulunmaktadır ve bunlar da pek fazla ayrıntı içermemektedir. İkinci Göktürk Kağanlığı Dönemi'nde (682-744) 8. yüzyılda Moğolistan'da dikilmiş olan Göktürk yazıtlarında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılışı, Göktürklerin kendi yaptıkları hatalara bağlanmış ve Çin'in askerî harekâtlarına pek değinilmemiştir. Bu bilgiler Ongi Оңги (Ongin) Yazıtı'nın 1.-3. satırlarında, I. Tonyukuk Yazıtı'nın Batı Yüzü'nün 2.-4. satırlarında, Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu

³² Li Jing'in JTS'daki ve XTS'daki biyografilerine göre 637 yılında kendisine *Wei Ülkesi Dükü* (*Wei-guo Gong* 衛國公) unvanı verilmiştir. *WD*'nin başlığında *Wei Dükü Li* (*Li Wei-gong* 李衛公) unvanının yer almasının sebebi de General Li Jing'in 637 yılından itibaren bu unvanı taşıyor olmasıdır (JTS, 67, 2481; XTS, 93, 3815).

³³ *WD*'nin *SKQS* edisyonundaki metni için bkz. Ek 1.

³⁴ *WD* Sawyer ve He tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Sawyer'ın çevirisi de Bulsun-Erbayık tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. He'nin çevirisinde ayrıca günümüz Çincesinde yapılan açıklamalar da yer almaktadır (Bulsun-Erbayık, 2011-II: 159-200; He, 2004: 81-265; Sawyer, 2007: 321-360). Bu kaynakların dışında Li Jing'in Zhao Mozolesi'ndeki (Zhao-ling 昭陵) mezarında bir yazıt bulunmaktadır. Yazıtın metni Dong Gao 董誥 (1740-1818) tarafından 1814'te derlenip tamamlanmış olan *Quan Tang-wen*'da 全唐文 kayıtlıdır. Bu yazıtta Li Jing'in hayatı zengin bir edebî üslupla anlatılmış, ancak Göktürklerle yaptığı savaşlara pek değinilmemiştir (Quan Tang-wen, 152, 1551b-1554a).

Yüzü'nün 5.-8. satırlarda ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 6.-8. satırlarında bulunmaktadır (Gömeç, 2011: 94).³⁵ Ancak ağırlıklı olarak İkinci Kağanlık dönemi olaylarına ilişkin bilgiler içeren Göktürk yazıtları, tezimizde bu dönemle yaptığımız karşılaştırmalar için bize önemli bilgiler sağlamıştır. Çalışmamızda Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları için Tekin'in 1988'de Ankara'da basılan kitabını, Tonyukuk Yazıtları için yine Tekin'in 1994'te Ankara'da basılan kitabını, diğer yazıtlar için ise Ölmez'in 2012'de Ankara'da basılan kitabını kullandık. Tezimizde kullandığımız bir diğer kaynak ise Bizans İmparatorluğu'na aittir. Bizans imparatoru Mauricius'a (582-602 yılları arasında imparator) atfedilen ve 592-610 yılları arasında yazılmış olduğu tahmin edilen *Strategikon* önemli bir Bizans askerî strateji elkitabıdır. İncelediğimiz dönemde yazılmış olan bu kitapta Göktürklerin ve Avarların siyasî yapılarına değinilerek askerî yapıları, stratejileri ve taktikleri anlatılmıştır. Bu önemli eser bazı yerlerde WD'yi ve diğer Çin kaynaklarını destekleyen bilgiler içermekteyse de bazı yerlerde de bunlarla taban tabana zıt bilgiler barındırmaktadır. Çalışmamızda bu eserin Dennis tarafından düzenlenen, Gamillsched tarafından Almancaya tercüme edilen ve Viyana'da 1981 yılında basılan çevirisini kullandık.³⁶

C. BOZKIR DEVLETLERİNİN ÇÖKÜŞ SEBEPLERİ İLE İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

Devletler tıpkı kendilerini kuran insanlar gibi organik yapılardır – doğarlar, büyürler ve ölürler. Bir devletin kuruluşu ve yükselişi nasıl bir süreç ise gerileyişi ve yıkılışı da bir süreçtir. Bu süreçlerin uzunluğu devletin yapısına ve hem iç hem de dış etkenlere göre değişkenlik gösterebilir. Devletin uzun ömürlü olması, tıpkı bir insanın bedeninde olduğu gibi iyi bakılmasına ve sağlam yapılı olmasına bağlıdır; ancak hiç hesapta yokken birden bire oluşan dış faktörler, daha önceden tahmin edilemeyen sonuçlara

³⁵ Ongi Yazıtı muhtemelen Kapğan Kağan'ın döneminde (691-716), ya da Ölmez'in önerisiyle 732 yılı dolaylarında yazılmıştır (Ölmez, 2012: 189). Köl Tigin Yazıtı 732'de Orhun (Eski Türkçe *Orkun*, Moğolca *Orhon* Орхон) Vadisi'nde Höşöö Tsaydam'da Хөшөө Цайдам (Koşo Çaydam), Bilge Kağan Yazıtı da 735'te yine Höşöö Tsaydam'da dikilmiştir (Tekin, 1988: XII-XIII). İki ayrı taşın üzerine yazılmış ve Bayantsogt'ta Баянцогт (Bayn Çokto) muhtemelen 720-725 yılları dolaylarında dikilmiş olan Tonyukuk Yazıtları ise bizzat devlet adamı Tonyukuk tarafından kaleme alınmıştır (Tekin, 1994: IX).

³⁶ Bu eser Atmaca tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Strategikon, 2010).

sebebe olabilir. Bir insan ağır bir hastalık ya da beklenmedik bir kaza geçirebilir; sağlam bir bedene sahip bir kişinin, zayıf bünyeli birisine oranla bunlardan sağ çıkması daha olasıdır, ancak hastalığın ya da kazanın şiddeti belli bir düzeyin üstündeyse en sağlam bünyeli kişi bile sağ çıkamayabilir. Devletler de bu şekilde doğal felaketlere, büyük ayaklanmalara ya da dış istilalara uğradıklarında farklı tepkiler verirler. İç yapıları zayıf olan devletler zaten bu olağanüstü durumlara karşı koyamadan yıkılıp giderler; güçlü devletler ise güçlerinin izin verdiği ölçüde ayakta kalmaya çalışırlar. Bu devletlerin bir kısmı aldıkları yaraları zamanla kapatıp eski güçlerine kavuşurlarken bir kısmı güçleri azalmış olarak daha zayıf bir şekilde varlıklarını sürdürürler; kimileri ise ayakta kalamayıp yıkılırlar ve tarihe karışırlar.

Devletlerin ve imparatorlukların gerileyişleri ile çöküşlerinin tarihinin yazılması denilince akla gelen en eski örneklerden birisi Gibbon'ın ünlü *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişinin ve Çöküşünün Tarihi* (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*) başlıklı kitabıdır. İmparatorlukların ve devletlerin parlak dönemlerini överek bunları ön plana çıkaran tarihyazımı anlayışının tersine olarak Gibbon, Roma İmparatorluğu'nun gerileyişinin ve çöküşünün tarihini yazmak istemiştir. Anılarında Gibbon, büyük Avrupa turunda uğramış olduğu Roma'da 15 Ekim 1764 günü Capitol'ün yıkıntıları arasında derin düşüncelere dalmışken ve yalınayak keşişlerin Jüpiter Tapınağı'nda dua edişlerini dinlerken Roma'nın gerileyişinin ve çöküşünün tarihini yazmaya ilişkin ilk düşüncenin kafasında oluşmaya başladığını belirtmiştir (Gibbon, 1998: VIII). Gibbon eserinin 1.-36. Bölümleri arasında Roma İmparatorluğu'nun Augustus'tan itibaren ilk iki yüzyıl içerisinde gücünün doruğunda olduğu dönemde içinde bulunduğu koşulları tasvir ettikten sonra imparatorluğun gerileyişini ve çöküşünü ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Ona göre düzenli bir veraset sisteminin olmaması, özellikle 3. yüzyıldan itibaren pek çok asker-imparatorun tahta geçmesi, yaşanan iç kargaşalar, dış istilalar, ekonominin zayıflaması ve yozlaşmanın artması gibi pek çok farklı sebepten ötürü imparatorluk yıkılmıştır. Roma'nın Cumhuriyet döneminin son yüzyıllarında ve İmparatorluk döneminin ilk iki yüzyılında yayılmasının en etkili aracı Roma Ordusu olmuştur. Bu ordunun belkemiğini oluşturan disiplinli lejyonlar bahsi geçen bu dönemlerde ağırlıklı olarak İtalya'daki nüfustan gönüllülük esası üzerine toplanılarak oluşturulmuştur. Ancak fetihlerle birlikte İtalya'da

ulaşılan yüksek refah düzeyi İtalya'daki genç nüfusun askerliğe ve zorlu yaşam koşullarına olan eğilimini azaltmış ve lejyonlar giderek yabancı gönüllülerle dolmaya başlamıştır. İtalya halkının askerlikten uzaklaşması ise 3. yüzyıldan itibaren sınırları aşarak imparatorluğun iç kesimlerine yönelen “barbar” istilalarını durdurmak için daha büyük harcamaların yapılmasına sebep olmuş, bu da Roma ekonomisini büyük ölçüde yıpratmıştır.³⁷ Gibbon, MS 1.-3. yüzyıllarda imparatorlukta yayılan Hristiyanlık dinini de halk arasında pasifizmi yaydığı ve askere alımları zorlaştırdığı için eleştirmiştir. Buna karşılık Gibbon, Hristiyanlığı eleştirdiği için yaşadığı dönemde kendi ülkesi Britanya'da da tepki çekmiştir (Gibbon, 1998: IX, 3-752).³⁸

İmparatorlukların yükselişlerinin ve çöküşlerinin en bilindik analizlerinden birisini Kennedy *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar* (*The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict From 1500 to 2000*) başlığını taşıyan kitabında yapmıştır. Kennedy bu çalışmasında Çin'deki Ming Hanedanı, Osmanlı, Babürlü ve Habsburg imparatorlukları ile Hollanda, Fransa, Britanya, Almanya, İtalya, Çarlık Rusyası, Japonya, ABD, SSCB ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi devletlerin nasıl yükselişe geçtiklerini ve nasıl gerilediklerini siyasî, askerî, ekonomik, diplomatik, sosyo-kültürel, iklimsel ve teknolojik açılardan ayrıntılı bir biçimde incelemiştir. Bu incelemeyi yaparken Kennedy, devletlerin en güçlü oldukları dönemlerde bile bünyelerinde bulundurdıkları zayıflıklara değinmiş ve büyük güçlerin hem kuvvetli hem de zayıf yönlerini okuyucuya sunmuştur. Kennedy bunu yaparken aynı zamanda büyük güçler hakkında genel kabul

³⁷ Luttwak da Roma İmparatorluğu'nda İtalyan gençlerini askere alma konusundaki zorluklara değinmiştir (Luttwak, 1979: 16, 202).

³⁸ 448 yılında Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Avrupa Hun hükümdarı Attila'ya (434-453 yılları arasında hükümdar) giden elçilik heyetinde bulunan ve bu elçilik seferinin ayrıntılı bir kaydını yazıya geçirmiş olan Priskos, Hun başkentinde karşılaştığı bir Romalı'yla yaptığı konuşmasını aktarmıştır. Priskos'un eserinin 8. Fragmanı'nda yer alan bu bilgiye göre Priskos'un konuştuğu Romalı zengin bir tüccarken Balkanlarda Viminacum kentinde Hunlar tarafından esir edilmiş ve Attila'nın başdanışmanı Onegesius'un hizmetine verilmiştir. Savaşlarda kazandığı ganimetler sayesinde Onegesius'tan özgürlüğünü satın alan bu Romalı sonradan Hunlar arasında yükselmiş ve bir Hun beyine dönüşmüştür. Eski Romalı yeni Hun olan bu kişi Priskos'a Hun ülkesinde çok rahat ettiğini söyledikten sonra ona Roma İmparatorluğu'nun kötü yönlerini tek tek saymış, Roma imparatorlarının zalimliklerinden, onların halklarını korumadaki acizliklerinden ve halklarına güvenmemelerinden, aşırı vergi yüklerinden ve vergilerin çetrefilli ya da keyfi toplanmasından, yasaların çok fazla sayıda ve birbirleriyle çelişkili olduğundan, yasal işlemlerin çok ağır işleyip çok pahalı olmasından ve ülke çapındaki genel yozlaşmadan, bunun zenginlerin gücünü arttırırken fakirlerin perişanlığını arttırmasından yakınmıştır. Gibbon bu pasajın 5. yüzyılda çöküş hâlinde olan Roma İmparatorluğu'nun bozukluklarının doğru ve canlı bir anlatımı olduğunu belirtmiştir (Gibbon, 1998: 654; Priskos, 2014: 41-42).

görmüş olan bazı görüşlere de karşı çıkmıştır. Ancak Kennedy'nin çalışması boyunca üzerinde esas durduğu nokta, ekonominin büyük güç olmak için gereken en büyük etken olduğudur; yazarın çalışmasını bu konular hakkında daha önce yazılmış kitaplardan ayıran en önemli özelliği de budur. İstatistiksel verilere dayanarak Kennedy büyük güçlerin tam olarak nasıl yükseldiklerini, ancak sağlam bir ekonomik temel kuramayan büyük güçlerin nasıl gerilediklerini ortaya sunmuştur (Kennedy, 1998). Ancak her ne kadar Kennedy büyük güçlerin yükseliş ve çöküşlerinde başat rolün ekonomiye ait olduğunu savunmuşsa da ekonominin tek başına etkili olmadığını belirtmiştir ve bu görüşünü Barnett'ten yaptığı şu alıntıyla desteklemiştir:

“Bir ulus-devletin gücü asla tek başına silahlı kuvvetlerinden değil, ekonomik ve teknolojik kaynaklarından, dış politikasını yürütürken gösterdiği ustalıktan, uzak görüşlülükten ve kararlılıktan, toplumsal ve politik teşkilatlanmasından da gelir. En çok da ulusun kendinden, halktan gelir; onların becerilerinden, enerjilerinden, hırslarından, disiplinlerinden, inisiyatiflerinden; inançlarından, mitlerinden ve hayallerinden. Ayrıca tüm bu etkenlerin birbirleriyle olan bağlantılarından da gelir. Dahası, ulusal güç tek başına, salt kapsamı ile değil, devletin ülke dışındaki ve imparatorlukla ilgili yükümlülüklerine kıyasla ele alınmalıdır; öbür devletlerin gücüne kıyasla ele alınması gerekir.” (Kennedy, 1998: 236).

Kennedy 1500-2000 yılları arasındaki büyük güçlerin yükseliş ve çöküşlerini analiz etmişken daha eski çağlardaki devletlerin yapısını ve hem yükseliş hem çöküş sebeplerini Claessen incelemiştir. Erken devletlerin³⁹ iç dinamiklerini inceleyen

³⁹ Claessen-Skalnik, devletlerin ortaya çıkmasından itibaren kabaca iki tür devlet arasında ayrım yapmışlardır. Karmaşık, çağdaş, sanayileşmiş ve gelişmekte olan devletlerden farklı olarak Claessen-Skalnik, kapitalizm-öncesi dönemin nispeten yalın, sanayileşmemiş devletlerini *Erken Devlet (Early State)* olarak tanımlamışlar ve erken devletlerin, devlet türünün evriminin başlangıç evresinin tipik bir biçimi olduğunu düşünmüşlerdir (Claessen-Skalnik, 1993: 5). Kradin ise “imparatorluk” kavramını açıklarken bir devletin “imparatorluk” sayılabilmesi için iki ana unsurun olması gerektiğini belirtmiştir. Bu iki unsur büyük arazilerin varlığı ile imparatorluğun bir başkentinin (metropolis) ve bu başkente bağlı kenar (taşra) altsistemlerin varlığıdır. Bahsi geçen kenar altsistemleri ise sosyal organizmanın karmaşıklık düzey tiplerine göre yerel topluluklardan bağımlı devletlere kadar pek çok çeşitlilik gösterebilir. Ona göre bu altsistemlerinin imparatorlukla bütünleşme derecelerine göre imparatorluklar *Erken İmparatorluk (Early Empire)* ve *Geç İmparatorluk (Late Empire)* olarak ikiye ayrılmaktadır. Erken imparatorluklarda henüz başkent ve kenar bölgeler birbiriyle iç içe geçmiş güçlü birleşik bir sistem oluşturamamışlardır ve çevre, ekonomi, sosyal ve siyasî gelişim gibi pek çok belirleyici konuda farklılık göstermektedir. Kradin bu tip erken imparatorluklara örnek olarak Roma İmparatorluğu’nu, İnka Devleti’ni ve Karolenj Krallığı’nı vermiştir. Ona göre geç imparatorluk kavramı ise altyapının daha az farklılaşmış olmasıyla tanımlanmaktadır. Geç imparatorlukta kenar altsistemleri daha kısıtlıdır ve başkentin gelişmiş ziraî, sınai, ticarî mekanizmalarının yanı sıra başkente hammadde sağlar. Bu tip imparatorluklara örnek olarak da 20. yüzyılın başındaki Britanya, Almanya ve Rusya imparatorlukları verilebilir (Kradin, 2003: 73-74).

makalesinde Claessen, Kaptan James Cook'un (1728-1779) 1777'de Pasifik'teki Tonga Adaları'na yaptığı ziyarette tanık olduğu bir olayı aktarmıştır. Cook'un ziyaretinden önceki yıllarda Tonga'nın kralı devleti yönetme gücünü başbakanına ve diğer bakanlarına devretmiş, ancak Cook'un ziyareti sırasında kral gücünü yeniden elde etmeye kalkışmıştır. Bu da iç savaşa sebep olmuş ve Tonga Adaları'nın siyasî sistemi çökmüştür. Frank Krallığı'nın Merovenj Hanedanı'nda (457-752), Çin'de Mançuların kurmuş oldukları Qing 清 Hanedanı'nda (1644-1912) ve feodal Japonya'da da benzer durumlar yaşanmıştır. Verilen bu örneklerde hükümdarlar yönetme güçlerini kendilerinden daha alt düzeydeki başka yöneticilere (Merovenjlerde *Mayor Domo*'ya, Mançularda harem ağalarına, Japonya'da *Shōgun*'a 將軍) devredince bir süre sonra bu devletlerin yönetim sistemi çökmüş ya da yozlaşma ve çatışma yüzünden paralize olmuştur. Claessen'e göre kral, devlet yönetim gücünü koruyabilirse ve yeni koşullara uyum sağlayabilirse ekonomik ve bürokratik olumlu gelişmelerle birlikte devlet güçlenir ve erken devletten olgun devlete geçilir (Claessen, 1984: 369). Erken devletlerde maaşlı memurlar merkezî yönetimin göstergesi olmuşlardır çünkü ekonomik olarak doğrudan doğruya hükümdara bağlıdırlar. Claessen, erken devletlerde daha çok ve daha az gelişmiş devlet tiplerinin ana farkının maaşlı memurların varlığı olduğunu belirtmiştir, çünkü her ne kadar bütün erken devletlerde hiyerarşik bir yapı mevcut olsa da yalnızca sınırlı sayıda devlette merkezî yönetim tüm devlete hâkim olabilmiştir. Bölgesel ya da yerel yöneticilerin merkezden bağımsız gelir kaynakları olduğu sürece onların merkezin buyruklarına uymaları için pek fazla bir gereksinim olmayabilir. Ancak bu yerel beyler hükümdarın meşruluğuna ikna olurlarsa ya da hükümdarın buyruklarını yerine getirmeleri için kendilerine verdikleri zengin hediyeler onlar için kârlı olursa bu beyler hükümdarın otoritesine uymayı kabul ederler. Ne var ki bu şekilde sağlanan bağlılıklar zayıf bir yapıya sahiptir ve bu bağlılıkların her an kopma tehlikesi vardır. Buna karşılık merkezdeki memurlar Claessen'in ifadesiyle doğrudan doğruya hükümdara “altın zincirlerle” bağlıdırlar ve merkezden kopma gibi bir seçenekleri yoktur. Merkeze bağlı memurlar ayrıca özel konularda uzmanlaşırlar ve devlet yönetimiyle ilgili meseleler, alanlarında uzmanlaşmış kişiler tarafından ele alınır. Bu tip profesyonel memurluklar da erken devletin gelişim aşamasında son derece önemli bir yere sahiptir (Claessen, 1984: 370).

Claessen'e göre erken devletlerin çöküş sebeplerinden bir tanesi merkezle taşranın iletişiminin sağlıklı bir şekilde yapılamaması ve merkezin taşranın kontrolünü yitirmesidir. Buna ters bir örnek olarak Claessen, imparatorluk arazilerini sağlam yol ağlarıyla kaplamış ve yönettikleri bölgelerin denetimini sağlayabilmiş İnkaları vermiştir (Claessen, 1984: 366, 370). Erken devletlerin oluşumunda ekonominin ve özellikle de ticaretin önemine değinen yazar, Hodges'tan alıntı yaparak devletlerin kurulum ve yönetim açısından pahalı teşkilat düzeyleri olduğunu, etkili bir şekilde işleyebilmeleri ve büyüyebilmeleri için yüksek enerjili altyapılar gerektirdiğini belirtmiştir. Hodges, karmaşık bir altyapıyı ayakta tutabilecek yüksek enerjili dolaşımın yalnızca bir pazar sistemiyle oluşturulabileceğini yazmıştır. Claessen de ticaretin denetimini elinde tutan ve buradan büyük gelir sağlayan erken devletlerin başarılarından bahsederken ticarî ve ekonomik güçlerini yitiren devletlerin kaçınılmaz bir şekilde çöktüklerini belirtmiştir (Claessen, 1984: 367-368). Bunların dışında yazar, devletin içindeki çatışma ve uzlaşmazlık ortamının çözilememesinin bir yönetimi gerileyiş ya da çöküş tehlikesi altına soktuğunu söylemiştir. Ona göre bir yenilgi ya da sömürgeleşme gibi felaketlere oranla devlet yönetimindeki belirsizlikler (ölen bir hükümdardan sonra tahta kimin geçeceği ya da yönetme gücünün gerçekte kimde olduğu), yönetim yapısındaki çelişkiler ya da anlaşmazlıklar barındıran konularda uzlaşmaya varma becerisinden yoksunluklar, bir devletin gerileyişini ve çöküşünü daha çok etkilemiştir. Claessen ayrıca devletin iç yapısında bir güç dengesi kurmanın ya da mevcut düzenin devam ettirilmesinde gösterilen çabaların önemi üzerinde durmuştur. Bu amaca ulaşmak için atılan adımlar da ironik bir şekilde değişimlerin, uyarlamaların ve tepkilerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuş, bunlar da yeni sorunların ya da yeni yapıların ve yeni kurumların oluşmasına yol açmıştır. Bütün bu sayılanlar devletlerin çökmesine ya da yükselmesine sebep olmuştur (Claessen, 1984: 370).

Fletcher ise Orta Asya'daki Türk-Moğol devletlerindeki hükümdarın ve hükümdarlık kavramının bir modellemesini yapmıştır. Ona göre pek çok boya hükmeden Türk-Moğol devletlerinde otorite büyük hanın (kağanın) makamında ya da onun adına devleti yöneten memurlarda değil, yalnızca onun kendisinde toplanmıştır ve onun ölümüyle birlikte devleti de çöker (Fletcher, 1979-1980: 236, 241). Büyük han tahtını ganimetin dağıtımıyla korur; ganimet elzemdır çünkü büyük hanın devleti pek çok boyun yönetim

altına alınmasıyla oluşturulmuştur ve bu boyların başındaki beylerin kendisine sundukları bağılılıkları sürdürmelerini sağlamak için sürekli onlara ganimetten pay ayırmak zorundadır. Bu ganimeti ilk başlarda büyük hanlık konumu için diğer rakipleriyle yaptığı savaşlardan elde eden taht adayı, rakiplerini yendikten sonra ise hükümdarlığını sürdürebilmek için gereken ganimeti devletini komşu devletlerle savaşlara sokarak edinebilir. Dış savaş hükümdarın gücünü artırır ve boyları birleştirir. Toplumu birleştiren unsur savaştır ve savaştan elde edilen kazanç, tabi boyların hükümdara bağlı kalmalarını sağlar. Büyük handa aranan en önemli özellik askerî liderlik yeteneğidir ve bilge bir hükümdar dış devletlerle barıştan uzak durarak her daim savaş için bahane bulmalıdır; kabile kültüründe intikam kavramının önemi de buradan gelmektedir.⁴⁰ Barış büyük hanın hükümdarlığı için kötüdür çünkü uzun süren bir barış dönemi yüzünden ganimetin elde edilmesi kesilir, boylar birleşmiş bir ulus olarak artık uyumlu bir şekilde bir arada duramazlar ve bu da yönetilen kavimlerin dağılmasına yol açar. Komşu devletlerle yapılan savaş sırasında ise büyük han ortak düşmanı yenemezse ve düşmanın saldırıları devam ederse büyük hana bağlı beyler kendi boylarıyla birlikte dağılıp kaçarlar. Aynı şekilde büyük han öldüğünde de ulusu bir arada tutan bağlar eriyip gider ve yeni bir hükümdar bulunana kadar ulus sonsuza kadar dağınık bir biçimde kalabilir. Bir taht varisinin seçilmesi ise yukarıda anlatılan döngüyü yeniden başlatır (Fletcher, 1979-1980: 238, 242). Fletcher bu anlatılan durumlara bir istisna olarak Asya Hun İmparatorluğu’nu vermiştir. Hun hükümdarları Çinlilerin kendilerine eş olarak prenses gönderme ve düzenli haraç ödeme siyaseti olan *He-qin* 和親 (“Barış Evliliği”) politikası sayesinde beylere dağıtılacak “ganimeti” savaşmadan elde etmişler ve Çin’e her yıl sürekli akın yapmak zorunluluğundan kurtulmuşlardır. Bu da aynı zamanda Hun İmparatorluğu’nun ilk iki yüzyılı boyunca iç savaşa gerek kalmadan yeni hükümdarların tahta çıkmalarını sağlamıştır çünkü beyler ganimetten kendi paylarına düşenleri zaten hükümdar adayının taht mücadelesinde dağıtacağı ganimet olmadan alıyorlardır (Fletcher, 1979-1980: 240). Fletcher ayrıca büyük tarım uygarlıklarının topraklarına hükmeden Türk-Moğol devletlerinin daha dayanıklı olduklarını

⁴⁰ Nitekim Köl Tigin Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 28. satırında Göktürk hükümdarı Bilge Kağan’ın halkını besleyip doyurabilmek için Oğuzlara, Kitanlara, Tatabılara ve Çin’e toplam on iki sefer düzenlediği yazılıdır. Bu seferler sayesinde kağan “ölecek halkı diriltip doyurmuş, çıplak halkı giyimli ve yoksul halkı zengin kılmıştır” (Tekin, 1988: 17). Aynı bilgi Bilge Kağan’ın kendi yazıtında da Doğu Yüzü’nün 23. satırında verilmiştir (Tekin, 1988: 45). Ayrıca bu yazıtın Kuzey Yüzü’nün 11.-12. satırlarında kağanın her yöne sefer düzenlediği, büyük miktarda ganimet elde ettiği ve bunları hem Göktürlere hem de diğer boylara dağıttı anlatılmıştır (Tekin, 1988: 33).

belirtmiştir. Ona göre bunun sebebi taht kavgalarına müdahil olan ve hükümdar adayı rakiplerin ganimetlerle kendi taraflarına çekmek zorunda kaldıkları yerleşik bey sınıfının zaten devlet tarafından kendilerine dağıtılan arazilerden gelir elde etmekte oluşlarıdır. Büyük Avrasya bozkırlarında ise büyük hanlık konumu için mücadele eden taht rakiplerinin, ganimetten başka gelirleri olmayan konar-göçer beyleri kendi saflarına çekmeleri daha kolay olmuştur (Fletcher, 1979-1980: 237).

Fletcher'ın hükümdarlık ile ilgili makalesinin basılmasından kısa bir süre sonra Lindner, konar-göçer kabile kavramını inceleyen bir makaleyi kaleme almıştır. “Konar-göçer kabile” kavramını yalnızca sosyal değil hem siyasî hem soysal bir oluşum olarak ele alan Lindner, bu makalesinde özellikle Avrasya bozkırlarındaki konar-göçer boylarda kabile üyelerini bir arada tutan “tutkalın” onların otlak, yağma, hayatta kalma gereksinimi ve yayılma arzusundan oluşan ortak çıkarları olduğunu belirtmiştir. Bu “tutkalın” gücü kabilenin yükselmesini ya da gerilemesini sağlamaktadır ve her iki aşama da diğer bölgelere oranla bozkırlarda çok hızlı bir şekilde gerçekleşebilir. Boylar, dış dünyanın yaşamaya elverişli olmayan koşullarına rağmen bir topluluğun varoluşunu sağlamak gibi siyasî bir amaca hizmet etmişlerdir (Lindner, 1982: 710).⁴¹ Bir boyun yükselişi ya da gerileyişi, boy beyinin eylemlerinin bilgeliğine ve başarılarına bağlıdır; savaşta devamlı surette zafer kazanamayan ya da barış içinde uygun otlak bulamayan beylerin boyları ise dağılıp ortadan kaybolmaya mahkûmdur (Lindner, 1982: 698, 701). Fletcher'ın da üzerinde durduğu gibi akın yapmak, savaşmak ve ganimet elde etmek bir hükümdarın tahtını koruması ve devletin birliğini sağlaması için elzendir, ancak Lindner bu durumun uzun vadede olumsuz sonuçlarının da olabileceğini belirtmiştir. Ona göre her ne kadar akın ve yağma bir kabilenin (yani siyasî-sosyal bir örgütün, konar-göçer bir devletin) büyümesini sağlarken aynı zamanda onun altını da oymaya başlayabilir. Boy savaşlarda o kadar başarılı olur ki ilk başta boyun ortaya çıkmasını sağlayan savaşçılık, teşkilatçılık, disiplin gibi özel yeteneklere sahip olunmak, başarıların ardından boya yeni katılan kişilerde aranmamaya başlar. Bir boyun çok başarılı olması aynı zamanda onun yıkımını da hazırlar. Lindner bu görüşünü ileri sürerken örnek olarak Avrupa Hun İmparatorluğu'nu ve Doğu-Orta Avrupa'da kurulmuş Avarlar gibi diğer konar-göçer devletleri sunmuştur. Bu devletlerin arka

⁴¹ Lindner bu görüşlerine Ortaçağ'da Anadolu'da konar-göçerler ve Osmanlılar hakkında hazırladığı kitabında da yer vermiştir (Lindner, 1983: 9, 24, 33-35, 45).

arkaya kazandıkları zaferlerle kendilerine çok fazla konar-göçer olmayan kişi (özellikle Germanlerden, Slavlardan ve kaçak Yunan-Romalılardan) katılmıştır. Bu durum bahsi geçen devletlerin ordularının, kendilerine daha önce zafer kazandırmış olan bozkır konar-göçer ordu düzeninden uzaklaşmalarına sebep olmuştur; bu uzaklaşma ise ilerleyen zaman içerisinde bu devletlerin askerî çöküşlerine yol açmıştır (Lindner, 1982: 704, 706, 710). Khazanov da benzer şekilde konar-göçer devletlerin ortaya çıkmasını, merkezileşmesini ve bu devletleri oluşturan toplulukların bir arada kalmasını sağlayan şeyin fetihler olduğunu belirtmiştir. Khazanov ayrıca konar-göçer devletlerin çöküşlerinin bir sebebi olarak konar-göçerlerin yaptıkları fetihlerin ardından ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik sonuçların, konar-göçer topluluğun başarılı bir şekilde fetih yürütmesine yol açan özelliklerin fetihçi konar-göçerler tarafından zamanla yitirilmesine yol açmasını vermiştir. Ona göre yerleşik bölgeleri fetheden konar-göçerler zamanla fetihçi ve savaşçı özelliklerini yitirirler ve sonunda arkalarından gelen yeni konar-göçerler tarafından fethedilirler (Khazanov, 1994: 230).

Yukarıda da değinildiği üzere konar-göçer devletler için savaşlardan elde edilen ganimetler son derece önemlidir. Ancak savaş ganimetlerinden ve ticaret kervanlarından alınan vergilerden ayrı olarak büyük konar-göçer imparatorlukların bir başka gelir kaynağı daha vardır: Yerleşik büyük komşu devletlerden yıllık alınan haraçlar. Asya Hun İmparatorluğu örneğini yukarıda vermiştik; Di Cosmo da İç Asya tarihinde devletlerin kurulumu ve dönemlendirilmesi ile ilgili yazdığı makalesinde⁴² Bizans, İran

⁴² Di Cosmo konar-göçer İç Asya imparatorluklarının tarihini gelir kaynaklarının toplanma şekline göre dört döneme ve tipe ayırmıştır: Haraç İmparatorlukları (MÖ 209-MS 551), Ticaret-Haraç İmparatorlukları (551-907), Çift-yönetimli İmparatorluklar (907-1259) ve Doğrudan-vergilendirme İmparatorlukları (1260-1796). Haraç İmparatorlukları'nın başlıca gelir kaynakları yerleşik devletlerden alınan haraçlardır. Ticaret-Haraç İmparatorlukları yerleşik devletlerden alınan haraçlara olduğu kadar ticarete de ağırlık vermişler ve ticaret yollarını denetimleri altında tutmaya önem vermişler, tüccar gruplarıyla ilişkiler kurmuşlar, uzak mesafeli kıtalararası ticarete dâhil olmuşlar, devlet denetimindeki sınır pazarlarını ellerinde tutmuşlar ve yerleşik devletlerle haraç adı altında ticaret yapmışlardır. Çift-yönetimli İmparatorluklar ticaretten ve haraçlardan gelir sağlamalarına karşılık artık yerleşik halkların yönetilmesini de öğrenmişler ve gelirlerinin giderek daha fazla kısmını yerleşik tebaalarından aldıkları vergilerle sağlamaya başlamışlardır. Bu tip devletlerde konar-göçerler ve yerleşikler farklı yöntemlerle idare edilmişlerdir ve bir grubu yönetmek için kullanılan yöntemler diğer grubu yönetmek için kullanılmamıştır. Doğrudan-vergilendirme İmparatorlukları ise artık gelirlerinin neredeyse tamamını fethettikleri yerleşik bölgelerden doğrudan aldıkları vergilerden edinmeye başlamışlar ve yerleşik komşu devletlerden haraç almayı bırakmışlardır (Di Cosmo, 1999: 29-37). Di Cosmo, Haraç İmparatorlukları'nın zayıf yönlerini de yazmıştır: Haraç veren devletlerden ve bağımsızlık niyeti taşıyan boy beylerinden gelen baskılar, hükümdarı devletin yönetimini artık elinde tutamaz duruma getirebilir. Veraset kavgaları, iç ayaklanmalar, haraç veren devletlere karşı girişilen savaşlar ve haraç ödemelerinin kesilmesi, her daim yaşanması olası doğal felaketlerle birleşince bu "haraççı" devlet yapılarını yerle bir edebilir (Di Cosmo,

ya da Çin'den alınan bu haraçlara değinmiştir. Yerleşik devletler tarafından konar-göçer akınlarına engel olmak için ödenen bu yıllık haraçlar, konar-göçer ve yerleşik devletler arasında yapılan antlaşmalarla düzenlenmiştir. Di Cosmo bu haraç sisteminin de sınırlarının olduğunu çünkü bu sistemin konar-göçer devletin siyasî yapısını dış etkenlere gereğinden fazla bağımlı duruma getirdiğini belirtmiştir. Ona göre siyasî sürecin kronik istikrarsızlığı, veraset sisteminin belirsizliği ve hükümdarın otoritesiyle beyler sınıfının özerk eğilimleri göz önüne alındığı zaman, ekonomisi yalnızca bu haraçlara dayanan bir devletin ani bir kriz durumuyla karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdır. Zira bu haraçların ödenmesi konar-göçer devlet tarafından yalnızca dolaylı bir şekilde denetlenebilmektedir ve istikrarsız olan bu haraçların ödenmesinin yerleşik devlet tarafından sonlandırılması, konar-göçer devletin maliyesini de felç edebilir (Di Cosmo, 1999: 24-25). Asya Hun İmparatorluğu'nun çöküşünü de Di Cosmo bu sebebe bağlamıştır. Fletcher'ın da daha önce değindiği üzere, Asya Hun hükümdarları Çin'den haraç ve ganimet almayı sürdürdükleri sürece devlette iç çalkantılar da olmamıştır. Ancak Çin'in yıllık haraçları kesmesi ve Hunlarla uzun bir savaşa girmesi, ayrıca Hunlara uzun süredir vergi veren Türkistan şehir-devletlerini ele geçirmesiyle birlikte Hunların bütün dış gelirleri kesilmiştir. Bu da Hun hükümdarlarının gücünün azalmasına ve siyasî parçalanmaya giden yolun açılmasına sebep olmuştur. Boyların bey sınıfını bir arada tutan bağ bu noktada kırılmış, Hun

1999: 39). Di Cosmo, Göktürkleri Ticaret-Haraç İmparatorlukları sınıfına sokmuştur – bunu yapmakla da Göktürklerin Soğdlu tüccarlarla yakın ilişkileri ve İpek Yolu'nun denetimini ellerinde tutmak için verdikleri mücadeleler sebebiyle haklıdır. Ancak onun Göktürk-öncesi Haraç İmparatorlukları'nın çöküş sebepleri olarak verdiği sebepler birebir 627-630 yılları arasında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünde yaşananlarla örtüşmektedir. Khazanov ise konar-göçer devletleri yerleşik halkla olan ilişkilerine göre üç çeşide ayırmıştır. Birinci çeşit devlette konar-göçerler yerleşik nüfusu fethettikten sonra bu iki grup arasındaki ilişkiler vassal-haraç düzeyinde kalır. Konar-göçerler ve yerleşikler bu tip devletlerde ayrı yaşarlar, yan yana ama birlikte olmayacak şekilde yaşamlarını sürdürürler ve farklı ekolojik bölgeleri mesken edinirler. İkinci çeşit devlette ise konar-göçerler, tarımcılar ve şehirli halk tek bir sosyo-siyasî sistemde birleştirilirler. Bu farklı toplumsal grupların ekonomik bir sistemde birleştirilmeleri ise yalnızca kısmî bir biçimde olur. Tamamlanmış bir bütünleşme ise çok az örnekte görülebilir; genellikle yerleşik ve konar-göçer toplumların yalnızca bir kısmı bütünleşebilir. İkinci çeşit devletler genellikle konar-göçerler yerleşikleri fethettikten sonra, yerleşik bölgelere göç ederek yerleşmeye ve yerleşiklerle aynı ekolojik bölgelerde yaşamaya başladıklarında görülmektedir. Üçüncü çeşit devletlerde ise yalnızca tek bir sosyo-ekonomik ve siyasî sistem vardır, bunun temelinde de konar-göçerler ve tarımcılar arasında işbölümünün oluşturulması yatmaktadır. Bu tip devletlerde sosyal tabakaların ve sınıfların oluşması, ekonomik uzmanlaşmayla ve etnik farklılıklarla örtüşür bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Khazanov, 1994: 231-233). Kradin'in bozkır imparatorlukları için yaptığı tasnifler için bkz. Kradin, 2003: 77-80.

İmparatorluğu MÖ 60'ta güney ve kuzey parçalarına bölünmüş⁴³ ve yeniden bir kabileleşme süreci başlamıştır (Di Cosmo, 1999: 29).

Markov'un, Khazanov'un ve kendisinin yaptığı çalışmalara dayanan Kradin, konar-göçer imparatorlukların⁴⁴ gerilemelerine ve çökmelerine yol açan üç ana sebep üzerinde durulduğunu belirtmiştir. Bunlar doğa olayları, yabancı siyasî etmenler ve iç sebeplerdir. Doğa olaylarının arasında bozkırın kuraklaşması, kısa-süreli iklim gerilimleri ve salgın hastalıklar yer almaktadır. Düşman istilaları, uzamış savaşlar, dış gelirlerin kesilmesi ve yakınlardaki tarım uygarlıklarında yaşanan krizler, yabancı siyasî etmenleri oluşturmaktadır. İç sebeplerin arasında ise nüfus patlamaları, iç birliğin kaybı ve ayrılıkçılık, yönetim altyapısının devasa boyutları ve zayıflıkları, sınıf mücadelesi, iç savaşlar ve yeteneksiz siyasî hükümdarlar yer almaktadır.⁴⁵ Ancak Kradin, doğa

⁴³ Esasında Asya Hun İmparatorluğu MÖ 58'de iç kargaşaya düşmüş ve MÖ 56'da Doğu-Batı olarak ikiye ayrılmıştır. Ancak Batı Hun Devleti pek uzun yaşayamayıp MÖ 36'da yıkılmıştır (Baykuzu, 2012: 113-127). Doğu Hun Devleti de MÖ 36-MS 46 yılları arasında bir bütün olarak varlığını sürdürdükten sonra (Baykuzu, 2012: 129-145) MS 46 yılında Kuzey-Güney şeklinde iki devlete bölünmüştür. Kuzey Hun Devleti MS 46-137 (Baykuzu, 2012: 147-158), Güney Hun Devleti de MS 48-216 (Baykuzu, 2012: 161-175) yılları arasında varlığını sürdürmüştür.

⁴⁴ Kradin, yukarıda gördüğümüz *Erken İmparatorluklar*'ın bir çeşidi olarak ele aldığı *Konar-göçer İmparatorluk (Nomadic Empire)* kavramının tanımını şu şekilde yapmıştır: "As one of the variants of early empire, the 'barbarian' empire should be considered. The fundamental distinction of the latter was in the fact that its metropolis was only developed in the military respect whereas it was less structurally integrated and differentiated in the social-economic and other respects. Here, itself was a periphery and province. All empires established by nomads were barbarian. However, not all barbarian empires were founded by nomads. Thus, the nomadic empire should be identified as a barbarian variant. In this case, the nomadic empire can be defined as nomadic society organized on the military-hierarchical principle, occupying a quite large space and exploiting the nearby territories, as a rule, by external forms of exploitation (robbery, war and indemnity, extortion of gifts, non-equivalent trade, laying under tribute etc.).

One can identify the following signs of nomadic empires:

- (1) multistage hierarchical character of the social organization pierced at all levels by tribal and super-tribal genealogical ties;
- (2) dualistic (into wings) or triad (into the wings and center) principle of administrative division of the empire;
- (3) military-hierarchical character of the social organization of the empire's center, more often, on the decimal principle;
- (4) horse relay messenger service (*yam*) as a specific way of organizing the administrative infrastructure;
- (5) specific system of power inheritance (empire is a property of the whole khan clan, institution of co-government, *kuriltai*);
- (6) specific character of relations with the agricultural world (Kradin 1992; 1996a).

It is necessary to distinguish the classical nomadic empires from (1) the similar mixed agricultural-pastoral empires in which the nomadic element played a great role in their history (Arabian caliphate, state of Seljuks, Dunai and Volga Bulgaria, Ottoman Empire) and (2) the quasi-imperial nomadic statehood formations which were smaller than empires (European Huns, Avars, Hungarians, Priazov Bulgaria, Kara-khitans, Tatar khanates after the Golden Horde collapse)." (Kradin, 2003: 74).

⁴⁵ Kradin, Lindner'in yukarıda aktardığımız görüşüne (Lindner, 1982: 698, 701) paralel olarak, İç Asya konar-göçer imparatorluklarında hükümdarların kendilerine bağlı olan beylere çeşitli hediyelerin ve

olaylarının konar-göçer imparatorlukların ortaya çıkışlarındaki ve çöküşlerindeki etkinin daha önce düşünüldüğü kadar önemli bir yeri olmadığını, bunların arasında doğrudan bir bağ bulmanın zor olduğunu düşünmüştür. Kendisi ayrıca sınıf mücadelesi görüşünün günümüzde geçerliliğini yitirdiğini belirtmiştir. Kradin'in bir görüşü de tarihteki örneklerde konar-göçer imparatorlukların çöküşlerinin genellikle tek bir sebepten çok, aynı anda ortaya çıkan birden fazla sebep yüzünden yaşandığının gözlemleniyor olmasıdır. İç savaşların hemen ardından çevre felaketleri (Asya Hun ve Uygur örnekleri) ya da düşman istilaları (Rou-ran ve Uygur örnekleri) yaşanabilmektedir. Bu sebeplerin yanı sıra Kradin'e göre konar-göçer imparatorlukların yapısal istikrarsızlığına potansiyel olarak katkıda bulunmuş dört ayrı sebep de var olmuştur: 1) Ekonomik olarak bağımsız olan kabileleri birleşik imparatorluk konferedasyonu ile bütünleştiren dış kökenli üretim fazlası ürün kazancı; 2) Konar-göçerlerin hızlı hareket edebilme yeteneğinin⁴⁶ ve silahlanmalarının, imparatorlukların en üst düzey güç odaklarını farklı siyasî gruplar arasında mutabakat sağlama konusunda dengeli davranmaya zorlaması; 3) Hanedan üyelerinin arasında hatunlardan (baş eşler) doğanların hepsinde eşit şekilde devlet yönetim kademelerine katılma ve hatta hükümdar olabilme haklarının bulunması; 4) Konar-göçerlerin en yüksek seçkinler tabakasında çekeşliliğin varlığı, bunun da taht adaylarının ve dolayısıyla taht mücadelelerinin ve iç savaşların sayısını arttırması.⁴⁷ Nitekim Kradin, bunlardan sonuncu sebebinin örneklerini Asya Hun tarihinden vermiştir (Kradin, 2003: 75, 84-85, 2015: 23, 32-33). Kradin'in bozkır imparatorluklarının çöküş sebepleri konusunda benimsemiş olduğu bir başka görüş ise tarımsal dünya imparatorlukları ile bozkırdaki yarı-kenar bölgelerin büyüüp gerilemeleri arasında zamansal bir eşleme sapatanabileceğidir. İlk olarak Barfield tarafından geliştirilen bu görüşe göre Çin'deki Han İmparatorluğu ve Asya Hun gücü birbirlerinden yalnızca on yıl arayla ortaya çıkmışlardır. Göktürk Kağanlığı da benzer şekilde Sui ve Tang Hanedanları'nın yönetimi altında Çin'in birleştirildiği sırada ortaya çıkmıştır. Bozkır ve Çin, birbirlerinin peşisıra anarşi dönemlerine girmişlerdir. Çin'de ayrılıkçı hareketler ve ekonomik krizler çıktığı zaman konar-göçerlerin Çin'i uzaktan sömürme sistemleri de

savaşlarda elde edilen ganimetin dağıtımını iyi yapamamaları durumunda bu imparatorlukların çökmeye mahkûm olduğunu belirtmiştir (Kradin, 2015: 26, 30-31).

⁴⁶ Bu noktayı Kradin sonraki bir çalışmasında tarihten verdiği örneklerle açıklamıştır (Kradin, 2015: 31).

⁴⁷ Göktürk kağanları çekeşliyidiler; kağanların birinci eşlerine yani baş kadınlara *Katun* (*Hatun*), diğer eşlerine ise *İşi* deniliyordu (Erkoç, 2008: 144-148).

işlemez hâle gelmiş ve güneyde Çin’de barış ve düzen yeniden sağlanana kadar konar-göçerlerin imparatorluk konfederasyonu ayrı boylara bölünmek üzere çökmüştür (Kradin, 2003: 75-76, 2015: 32-33).⁴⁸

Luttwak da Bizans’ın büyük stratejisini incelediği kitabında bozkır atlı konar-göçerlerinin güçlü ve zayıf yönleri üzerinde durmuş, bu toplulukların pek çok boydan oluşmalarına karşılık gerçek bir birliğe sahip olmadıklarını belirtmiştir. Bizans imparatoru Mauricius’a atfedilen *Strategikon*’da XI-2’de de söylendiği gibi eğer Göktürkler ve Avarlar gibi bozkır konar-göçerlerinin aralarından birkaç kişi kaçarsa ve Bizanslılar tarafından onlara iyi muamele yapılırsa daha pek çok konar-göçer de kaçıp Bizans saflarına katılacaktır. Ancak Luttwak bunun savaşın konar-göçerlerin aleyhine döndüğü sıralarda yaşandığını belirtmiştir; zafer nasıl Avrupa Hunlarına ve Avarlara katılımı arttırdıysa yenilgi de onlardan ayrılmalara çoğaltmıştır (Luttwak, 2009: 293; *Strategikon*, 1981: 367). Hellenistik bir imparatorluk olmasına karşılık Batı Türkistan’dan gelen atlı konar-göçerler tarafından kurulan ve bozkır konar-göçer devlet yapısını bir miktar devam ettiren Partların da zayıf yanlarına Luttwak tarafından değinilmiştir. Part İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224), Arşaklı Hanedanı’nın yönetimi altında birleştirilmiş yarı-otonom vassal devletlerden oluşuyordu ve bu yapı Roma diplomasisinin bölücü yönlendirmelerine açıktı. Bu zayıf yapı sebebiyle Partlar, Romalılar ile yaptıkları savaşlarda İran’ın askerî kaynaklarını tam verimli olarak kullanamamışlardır. Ancak Partları devirerek yeni bir imparatorluk kuran Sasaniler,

⁴⁸ Ancak bu görüşe eleştiri getirilebilir. Barfield’in iddiasının tersine, Asya Hun İmparatorluğu’nun ve Göktürk Kağanlığı’nın ortaya çıkarak en güçlü dönemlerini yaşadıkları yıllar, Çin’de iç kargaşaların yaşandığı ve ülkenin bir birlik hâlinde olmaktan çok uzakta olduğu sıralara denk gelmektedir. Asya Hun İmparatorluğu güçlendiği sırada Çin’deki Qin Hanedanı yıkılmış ve Çin bir iç savaşa sürüklenmiştir. Bu iç savaşın ardından Çin bu sefer Han Hanedanlığı tarafından birleştirilmiş, ancak o da henüz zayıf olduğu için Hunlara karşı üstünlük kuramamış ve Hunların ekonomik taleplerini kabul etmek zorunda kalmıştır (Baykuzu, 2012: 41-53). Göktürk Kağanlığı’nın da ortaya çıkarak güçlendiği ve Çin üstünde üstünlük kurduğu dönem, yine Çin’in kuzeydeki ve güneydeki çeşitli hanedanlar arasında bölünmüş olduğu bir döneme denk gelmiştir. Ne zaman ki Sui Hanedanı Çin’i birleştirmeyi başarmıştır, ondan sonra Göktürk Kağanlığı üstünlüğünü kaybetmeye başlamış ve uzun yıllar sürecektir olan siyasi iç kargaşalara sürüklenmiştir (Gömeç, 2011: 34-67; Taşağıl, 1995: 16-36). Bu kargaşaların ardından Doğu Göktürk Kağanlığı’nın en güçlü olduğu dönem de yine Çin’de Sui Hanedanı’nın yıkıldığı, ülkenin parçalandığı ve yeni kurulan Tang Hanedanı’nın ülkeyi yeniden birleştirmek için çaba harcadığı yıllara denk gelmektedir. Tang Hanedanı sonunda Çin’i birleştirdikten sonra Göktürklerin zayıflamalarını beklemiş ve uygun fırsatı bulduğunda karşı saldırıya geçerek Doğu Göktürk Kağanlığı’nı yıkmayı başarmıştır (Gömeç, 2011: 79-93; Taşağıl, 1995: 65-85). Nitekim bu konuda Barfield’in görüşüne getirdiğimiz eleştiri daha önce Drompp tarafından aynı şekilde yapılmıştır. Hatta Drompp çalışmasında bu duruma bir başka örnek vererek Ötüken Uygur Kağanlığı’nın en güçlü olduğu dönemin, Tang Hanedanı’nın iç kargaşalardan dolayı zayıflamış olduğu yıllara denk geldiğini belirtmiştir (Drompp, 2005: 101-109).

imparatorluklarını merkezî bir yapıda kurmuşlardır ve Partların daha önce karşılaştıkları sorunlarla uğraşmak zorunda kalmamışlardır (Luttwak, 1979: 150).⁴⁹ Partların Luttwak'ın değindiği zayıflıklarından aslında çok daha önce Gibbon da bahsetmiştir. Part İmparatorluğu'nun tahtları babadan oğula geçen özerk krallıkların zayıf bir birliğinden oluştuğunu ve Sasaniler tarafından kolayca yıkıldığını yazan Gibbon, buna karşılık Sasanilerin merkezî bir yönetim kurduklarını belirtmiştir (Gibbon, 1998: 178).

Tarihteki Türk devletlerinin çöküşlerine bakacak olursak Ögel, bilinen ilk büyük Türk devleti olan Asya Hun İmparatorluğu'nun gerilemesinin pek çok sebebi olduğunu belirtmiştir. Onun saydığı sebepler arasında büyük kuraklıklar, çekirge akınları, kıtlıklar, taht kavgaları, Hunların Orhun bölgesini bırakmaları, güçlü Hun hükümdarlarının ölmüş olmaları, Hunların özellikle doğudaki düşman komşularının güçlenmeleri ve Çin ile uzun süre yapılan savaşların Hun devlet düzeniyle sosyal yapısını bozması bulunmaktadır (Ögel, 1981-II: 250-252, 299-300).⁵⁰ Türk devletlerinin çöküşleri hakkında yapılmış müstakil çalışmalara örnek olarak ise Ersan'ın Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılışını incelediği kitabını verebiliriz. Ersan bu çalışmasında Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın 13. yüzyıldaki yıkılış sebeplerini “Siyasî Kurumlarda Çözülme”, “Sosyal Sorunlar” ve “Ekonomik Sorunlar” başlıkları altında toplamıştır. Siyasî kurumlarda çözümler arasında hükümdarlar ve üst yönetim arasındaki tasfiye hareketleri ile siyasî hesaplaşmalar ve devletin Moğol hâkimiyeti altına girmesi vardır. Ersan sosyal sorunlar başlığı altında Türkmenler Meselesi'ni, Türkmenlerin Moğollara ve Selçuklulara karşı çıkardıkları ayaklanmaları, ayrıca Anadolu'da yeni kurulmakta olan Türkmen beyliklerini ayrıntılı bir biçimde incelemiştir. Ekonomik sorunlar arasında ise kötü yönetim, Moğol İstilas, isyanlar, taht mücadeleleri ve toprak rejiminin bozulması vardır; Ersan, Moğolların Anadolu'ya getirdikleri ekonomik yükümlülükleri ve malî baskıları da ayrıca ele almıştır (Ersan, 2010: 45-135). Yakubovskiy ise Altın Ordu Hanlığı'nı incelediği kitabının üçüncü baskısında kitaba ikinci bir bölüm ekleyerek burada Altın Ordu'nun çöküşünün siyasî tarihini ele almış, bu bölümde

⁴⁹ Khazanov da konar-göçer kökenli Partların yerleşik İran'a yabancı bir halk olarak kaldıklarına, hükmettikleri bölgelerdeki özerk devletleri ortadan kaldırmadan yalnızca onların üzerinde hâkimiyet kurmakla yetinmek zorunda kaldıklarına değinmiştir. Ona göre bu durum ileride Part İmparatorluğu'nun yıkılışına zemin hazırlamıştır (Khazanov, 1994: 264).

⁵⁰ Asya Hun İmparatorluğu'nun gerilemesinin, ikiye bölünmesinin ve çöküşünün tarihi Baykuzu tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir (Baykuzu, 2012: 105-175).

özellikle beşinci kısımda imparatorluğun dağılışı ayrıntılı bir şekilde yazmıştır (Yakubovskiy, 2000: 107-219).

Yukarıda gördüğümüz üzere modern-öncesi devletlerin ve özellikle bozkır imparatorluklarının çöküş sebeplerini inceleyen araştırmacılar, bu sebepleri ağırlıklı olarak ekonomi, askeriye ve devlet teşkilatı gibi alanlarda yaşanan sorunlara bağlamışlardır. Ekonominin bozulması uzun süren savaşlar, doğal felaketler ve devletin gelir kaynaklarının kesilmesi yüzünden yaşanmıştır. Tarımsal üretimin mevcut olmayışı ya da çok kısıtlı bir şekilde yapılabilmesi, ekonominin temelini hayvancılığa dayanmasına yol açmıştır. Hayvancılık ise tarihte pek çok kez görüldüğü üzere doğal felaketler yüzünden sekteye uğramış ve hem halkın aç kalmasına hem de orduyu oluşturan süvarilerin atsız kalmasına sebep olmuştur. Yerleşik tarım imparatorluklarının da ağırlıklı olarak ekonomik ve askerî gerilemelerin sonucu olarak çöktükleri görülmektedir. Bozkır imparatorluklarının sosyal, siyasî ve askerî yapılarına bakıldığında, bu devletlerin çeşitli konar-göçer boyların birleşmelerinden oluştuğu görülmektedir. Boylar ise uruğların, uruğlar da ailelerin bir araya gelmeleriyle ortaya çıkan topluluklardır. Birliği oluşturan boylar kendi içlerinde özerktirler ve kendilerine ait askerî-ekonomik güçleri bulunmaktadır. Bahsi geçen boyların ve bu boyları yöneten beylerin de devlete ve onu kendi kişiliğinde temsil eden hükümdara bağlılıkları, yerleşik ve merkezî imparatorluklara oranla daha zayıf ve kırılığandır. Bozkır imparatorluklarının ekonomik ve askerî-siyasî yapılarının kırılgan olması, üstelik yaşanan ekonomik ve askerî krizleri bu devletlerin hükümdarlarının sona erdirememeleri, kendilerine bağlı beylerin ve boyların hızlı bir şekilde birliklerden koparak bozkır imparatorluklarının parçalanmasına yol açmıştır. Coğrafi koşulların ve konar-göçer yaşam tarzının da yerleşik tarım imparatorluklarına oranla bozkır imparatorluklarının dağılmalarını hızlandırdığı gözlemlenebilir. Avrasya bozkırlarında yerleşik olarak yaşayan nüfusun azlığı, bozkırların genişliği ve konar-göçer boyların yaşam tarzlarından ötürü hızlı hareket edebilmeleri, kriz anlarında bozkır imparatorluğuna karşı gelen boyların hızlı bir şekilde imparatorluktan koparak uzaklaşmalarına yardımcı olmuştur. Bozkır imparatorluklarında hanedan üyelerinin de özerk bir konuma sahip olmaları, kendilerine bağlı askerî güçlerin ve sosyo-ekonomik birimlerin bulunması, bu imparatorlukların iç kargaşalara sürüklenmelerini ve yıkılmalarını kolaylaştırmıştır. Bu tehlikeyi gören bazı

bozkır hükümdarları, devlet yapısını daha merkezî hâle getirmeye çalışmışlarsa da bu durum tepki çekmiş ve bahsi geçen değişimlere karşı koyan beyler yüzünden çoğu zaman bozkır imparatorlukları bir arada kalamayarak dağılmışlardır. Bu sebeplerden ötürü, bazı istisnalar hariç bozkır imparatorluklarının yerleşik tarım imparatorluklarına oranla daha kısa ömürlü oldukları gözlemlenmektedir. Bozkır imparatorluklarıyla karşılaştırıldığında daha sağlam bir merkezî devlet yapısına sahip yerleşik tarım imparatorlukları, bozkır imparatorluklarının kolayca çökmelerine yol açan kriz durumlarında ayakta kalabilmeyi başarmışlardır. Ayrıca tezimizin bu bölümünde de göreceğimiz üzere, Avrasyalı atlı konar-göçerler tarafından farklı zamanlarda ve farklı yerlerde kurulmuş bozkır imparatorluklarının çöküşleri genellikle hep benzer koşullar yüzünden ve benzer şekillerde yaşanmıştır. Hatta yerleşik tarım bölgelerinde konar-göçerler tarafından kurulan ve zamanla yerleşik tarım imparatorluklarının devlet yapılarını benimsemeye başlayan imparatorlukların bile Avrasya bozkırlarındaki imparatorlukların yaşadıkları sorunları yaşadıkları ve kimi zamanlar onlarla aynı sebeplerden dolayı çöktükleri gözlemlenebilmektedir.

1. BÖLÜM: TARİHÎ ARKA PLAN

1.1. 220-630 YILLARI ARASINDA ÇİN'İN SİYASÎ DURUMU

Çin'i MÖ 206 yılından beri birleşik olarak yönetmekte olan Han Hanedanı, MS 80 yılından itibaren siyasî bir kargaşaya düşmeye başlamıştır.⁵¹ Nitekim bu hanedan MS 220'de ortadan kaldırılmış ve toprakları üçe bölünerek Wei 魏 (220-265), Shu 蜀 (221-263) ve Wu 吳 (221-280) hanedanlıkları kurulmuştur. Çin tarihinde *Üç Devlet* (*San-guo* 三國; literatürde genellikle *Üç Krallık* şeklinde geçmektedir) olarak anılan bu dönemde bahsi geçen üç hanedan sürekli birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bu tarihten sonra Çin, Sui Hanedanı tarafından 589'da yeniden birleştirilinceye kadar kısa süren bir birliğin dışında uzun bir süre boyunca siyasî açıdan hep parçalanmış olarak kalacaktır. Wei Hanedanı 263'te Shu Hanedanı'nı yenerek ortadan kaldırdıktan yalnızca iki yıl sonra 265'te devrilmiş ve Jin 晉 Hanedanı (265-420) kurulmuştur. Üç Devlet Dönemi'nden arta kalan son hanedan olan Wu'yu 280'de ortadan kaldıran Jin Hanedanı böylece Çin'i yeniden birleştirmiştir (Eberhard, 1995: 109-112, 123-134). Jin Hanedanı'nın başarısı uzun sürmemiş ve kısa bir süre sonra zayıflamaya başlamıştır. Bir yandan da 250-300 yılları arasında Xian-bei 鮮卑⁵² boyları Çin'in kuzeyine yerleşmeye başlamışlardır ve bunların arasında Tabgaçlar⁵³ sonradan Çin tarihinde önemli roller

⁵¹ Esasen Han Hanedanı'nın tarihi Batı Han (Xi Han 西漢; MÖ 206-MS 8) ve Doğu Han (Dong Han 東漢; MS 25-220) olarak iki döneme ayrılmaktadır. Batı Han döneminin sonlarında devletin yönetimini ele geçiren güçlü Wang 王 ailesine mensup olan devlet adamı Wang Mang 王莽 (MÖ 45-MS 23), tahta üst üste birkaç tane çocuk yaşta imparator çıkarttıktan sonra sonunda kendisini imparator ilan etmiş ve Xin 新 Hanedanı'nı kurmuştur. Ancak bu hanedan fazla uzun yaşayamamış ve başta *Kızıl Kaşlılar* (*Chi-mei* 赤眉) olmak üzere çıkan çeşitli köylü isyanları sonucunda zayıflamıştır. Wang Mang da nihayet Han Hanedanı üyeleri tarafından MS 22 yılında öldürülmüştür. Birkaç yıl süren büyük bir iç savaşın ardından Han Hanedanı MS 25 yılında yeniden iktidarı ele alarak Çin'i birleştirmiştir ve hanedanın MS 220'de yıkılmasına dek sürecek olan bu dönemine Doğu Han dönemi adı verilmiştir (Eberhard, 1995: 100-112).

⁵² Moğol kavimlerinin çoğunun atası olan Xian-bei kavmi için bkz. Eberhard, 1996: 45-46. *Xian-bei* 鮮卑 adının aslının Moğolca **Serbi* (**Särbī*; Pelliot, 1920-1921: 331), çoğulunun da **Serbet* (**Särbät*; Maenchen-Helfen, 1939: 78) olduğu düşünülmüştür.

⁵³ Çin kaynaklarında *Tuo-ba* 拓跋 olarak geçen bu topluluk aslen Moğol Xian-bei olup, sonradan Eberhard'a göre Hunlarla karışarak Türkleşmiş ya da en azından Türk kültürünün etkisi altında kalmış ve

oynayacaklardır. Zamanında 3. yüzyılın başlarında Wei Hanedanı tarafından kuzey Çin'e yerleştirilen Hun boylarının reisi olup eski Hun hükümdarlarının soyundan gelen Liu Yuan 劉淵 sonunda harekete geçerek 304'te Han Hanedanı'nı yeniden tesis etmek iddiasıyla Han 漢 Devleti'ni kurmuştur. Bu olayla birlikte Çin tarihinin *On Altı Devlet* (*Shi-liu Guo* 十六國) şeklinde adlandırılan dönemi de başlamıştır. Jin Hanedanı'nın başkenti Luo-yang'ı 洛陽 311'de ele geçiren Hunlar bu hanedanı kendi etkileri altına aldıktan sonra nihayet 316'da yeni başkent Chang-an'ı 長安 (bugünkü Xi-an 西安) da ele geçirerek bu hanedana son vermişlerdir. Ancak Jin Hanedanı bu olaylarla birlikte tamamen sona ermediği ve ileride Çin'in güneyinde yeniden kurulduğu için hanedanın bu dönemine Çin tarihçiliğinde Batı Jin (Xi Jin 西晉) Hanedanı (265-316) adı verilmiştir (Eberhard, 1995: 133-142).⁵⁴ Bu yıllarda Çin'in yeniden birleştirilmesine ise aslen Tibetli Di 氐 kavminden bir aile tarafından kurulan İlk Qin (Qian Qin 前秦) Hanedanı'nın (351-394) hükümdarı Fu Jian 苻堅 (Qin Shi-zu 秦世祖; 357-385 yılları arasında imparator) tarafından teşebbüs edilmiştir. Fu Jian Çin'in kuzeyini birleştirdikten sonra Çin'in güney bölgesinde eski Jin Hanedanı'ndan geriye kalan ve bugün Doğu Jin (Dong Jin 東晉) Hanedanı (317-420) olarak adlandırılan kısma 383'te bir sefer düzenlemiş, ancak büyük bir bozguna uğramıştır. Bu tarihten sonra İlk

en sonunda da Çin'e yerleştikten sonra Çinileşmiştir. Golden da Tabgaçların hükümdar oymaklarının Moğol Xian-bei olmalarına karşılık aralarında Türk unsurların bulunmasının da yüksek ihtimali olduğunu belirtmiştir. *Tuo-ba* adı Göktürk yazıtlarında *Tabgaç* olarak geçmektedir ve Göktürkler Çin'de ilk karşılaştıkları hanedan Tabgaç kökenli olduğu için tarihleri boyunca Çin'e *Tabgaç* demişlerdir (Eberhard, 1995: 136, 160, 166, 1996: 79-85; Golden, 1992: 73-76). Golden'a göre Çin kaynaklarında geçen *Tuo-ba* biçimi **Tagbat*, *Tagbar* ya da *Tagbal* gibi bir adı karşılıyor olabilir. *Tabgaç* biçimi ise Göktürlere Soğdca aracılığıyla geçmiş olabilir. Ligeti de **Tagbar*'in kökünün "toprak, yer (*terre, sol*)" anlamındaki *tag* kelimesinden türemiş olup, **Tagbar*'in da "toprağın, yerin efendisi (*maitre de la tere, du sol*)" anlamına gelen bir ad olabileceğini önermiştir (Golden, 1992: 73). Boodberg'in ve Bazin'in Tabgaç dili hakkında yaptıkları çalışmalarda Tabgaçların dilinde hem Türkçe hem Moğolca kelimelerin bulunduğu, ancak Türkçe kelimelerin daha fazla olduğu görülmektedir. Bu yüzden Boodberg de Eberhard gibi Tabgaçların Türkçe konuştuklarına karar vermiştir (Bazin, 1950: 228-329; Boodberg, 1936: 167-185). Tabgaçların sosyo-ekonomik tarihleri için bkz. Otkan, 1980.

⁵⁴ Liu Yuan'ın kurduğu Han Devleti'nin adı 319'da *Zhao*'ya 趙 çevrilmiştir. Ancak bu sıralarda hızla Çinileşmekte olan bu devletin bu durumundan memnun olmayan, Çinileşmeye karşı çıkan ve Hunların Jie 羯 kolundan gelen Hun beyi Shi Le 石勒 (*Zhao* Gao-zu 趙高祖 ya da *Zhao* Ming-di 趙明帝; 319-333 yılları arasında hükümdar), Han Devleti'nden ayrılarak kendi Sonraki *Zhao* (Hou *Zhao* 後趙) Devleti'ni (319-351) kurmuştur. Bundan dolayı Çin tarihinde Liu Yuan'ın kurduğu devletin adı *İlk Zhao* (*Qian Zhao* 前趙) olarak değiştirilmiştir. Shi Le 328 yılında bu İlk *Zhao* Devleti'ni ilhak ederek kendisini imparator ilan etmiştir. Ancak 349'dan sonra bu devlet de parçalanarak o sıralarda Çin'in kuzeyinde İlk Yan (*Qian Yan* 前燕) Devleti'ni (337-370) kurmakta olan Xian-beiler tarafından ortadan kaldırılmıştır (Eberhard, 1995: 143-146). Hunların kurdukları Han ya da İlk *Zhao* Devleti için ayrıca bkz. Baykuzu, 2004: 5-23 ve 2012: 187-188. Sonraki *Zhao* Devleti için de bkz. Baykuzu, 2012: 188-189. Otkan, Çin'de 4. yüzyıldan itibaren yaşanan Hun göçlerinin sosyo-ekonomik etkileri üzerine bir çalışma yapmıştır (Otkan, 1974).

Qin Hanedanı parçalanmaya başlamış ve varisi olarak Sonraki Qin (Hou Qin 後秦; 384-417) Devleti tesis edilmiştir (Eberhard, 1995: 143-153).⁵⁵

Çin'in kuzey taraflarına 3. yüzyılda yerleşmiş olan Tabgaçlar 4. yüzyılın başlarında Dai 代 adında bir devlet kurmuşlarsa da bu devlet 376'da İlk Qin Hanedanı tarafından yıkılmıştır. Ancak İlk Qin'in parçalanmasından yararlanan Tabgaçlar, kendilerine pek çok Hun ve Xian-bei boyunun katılmasıyla güçlenerek 385 yılında devletlerini Kuzey Wei Hanedanı adıyla yeniden kurmayı başarmışlar ve 409'da Sonraki Yan Devleti'ni yıkarak Çin'in doğusunu ele geçirmişlerdir.⁵⁶ Kuzey Wei Hanedanı 420'de Batı Liang Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra kuzeyden Moğolistan'dan gelen Rou-ran akınlarını 429'da durdurmayı başarmıştır. Bu zaferden sonra da Kuzey Wei Hanedanı Çin'in kuzeyinin fethine girişmiş ve 431'de Batı Qin'le Xia devletlerini, 439'da da Kuzey Liang Devleti'ni yıkmıştır. Çin'in tarihî başkentlerinden Luo-yang'ı 430-431 yıllarında ele geçiren Kuzey Wei Hanedanı, 440'ta Çin'in kuzeyinin fethini tamamlamıştır. Devletin kurucuları Tabgaçlar ise 440-490 yılları arasında hızla Çinlileşmişlerdir ve devletin yönetimi Çinli memurların eline geçmiştir.⁵⁷ Devlet Çinlileşirken bir yandan devleti kuran Türk-Moğol konar-göçerleri giderek fakirleşmişlerdir ve 530'dan itibaren hanedanın son yılları çeşitli ayaklanmalara sahne olmuştur. Nitekim Kuzey Wei Hanedanı 534-535 yıllarında ikiye bölünmüş ve doğu kısmı 550 yılında devrilerek yerine Çinli Gao 高 ailesi tarafından tesis edilen Kuzey Qi Hanedanı kurulmuştur. Hanedanın batı kısmı ise 556'da Xian-bei kökenli Yu-wen ailesi tarafından devrilerek yerine Kuzey Zhou Hanedanı tesis edilmiştir. Bu yıllar tam da

⁵⁵ Bu sırada parçalanmış İlk Qin Devleti'nin topraklarında Sonraki Yan (Hou Yan 後燕; 384-409), Batı Yan (Xi Yan 西燕; 384-395), Batı Qin (Xi Qin 西秦; 385-431) gibi Xian-bei kökenli ve Sonraki Liang (Hou Liang 後凉; 386-403) gibi Tibetli Di kökenli küçük devletler kurulmuştur. Bu dönemde Gan-su bölgesindeki Sonraki Liang Devleti'nin sonradan yıkılarak yerine Hun kökenli Kuzey Liang (Bei Liang 北凉; 397-439), Çin kökenli Batı Liang (Xi Liang 西凉; 400-421) ve Xian-bei kökenli Güney Liang (Nan Liang 南凉; 379-414) devletlerinin kurulduğu da görülmektedir (Eberhard, 1995: 149-153). Hunların kurdukları Kuzey Liang Devleti için ayrıca bkz. Baykuzu, 2012: 190-192.

⁵⁶ Yeni kurulan Tabgaç devleti Çinlileşmeye başlamışken bir grup Hun bu devletten ayrılarak Xia 夏 Devleti'ni (407-431) kurmuşlar ve Çinlileşmeyi kabul etmeyerek kendi kimliklerini korumuşlardır. Böylece Çin'in kuzeyinin büyük bölümü bir yandan Çinlileşen, bir yandan kendi kimliğini koruyan iki konar-göçer kökenli devlet arasında paylaşılmıştır (Eberhard, 1995: 164). Hunların kurdukları Xia Devleti için ayrıca bkz. Baykuzu, 2012: 189-190.

⁵⁷ Tabgaçların Çinlileşmesi 490-499 yılları arasında imparator Wei Xiao-wen-di'nin 魏孝文帝 (Tuo-ba Hong 拓拔宏; 471-499 yılları arasında imparator) Tabgaç dilini, giysilerini ve geleneklerini yasaklatarak Çin kültürünü hâkim kılmasıyla ve başkenti Luo-yang'a taşımasıyla zirve noktasına ulaşmıştır (Eberhard, 1995: 168).

Göktürk Kağanlığı'nın kurulduğu ve büyük fetihlere giriştiği döneme denk gelmektedir. Kuzey Qi ve Kuzey Zhou devletleri birbirleriyle sürekli mücadele etmişlerdir ve birbirlerine karşı Göktürk desteğini sağlamak için yarışmışlardır. Nihayet Kuzey Zhou Hanedanı galip gelerek 577'de Kuzey Qi Hanedanı'nı yıkmış ve Çin'in kuzeyinin tek hâkimi olmuştur. Ancak nüfuzlu Türk-Moğol boylarıyla sağladığı evlilik bağları sayesinde bu hanedanın yönetiminde yükselen Çinli devlet adamı Yang Jian 581'de kendisini imparator ilan ederek Sui Hanedanı'nı kurmuş ve Tabgaçların son kalıntısı olan bu siyasî oluşuma son vermiştir (Eberhard, 1995: 159-175).

Liu Yuan'in Hunları Luo-yang'ı ve Chang-an'ı ele geçirerek Batı Jin Hanedanı'na son verdikten sonra hanedanın bir kolu Çin'in güneyine kaçarak Doğu Jin Hanedanı adıyla varlığını sürdürmüştür. Bu hanedanı devrilmesiyle bölgede arka arkaya Song 宋 (420-478; Liu Song 劉宋 ve İlk Song [Qian Song 前宋] olarak da adlandırılır), Güney Qi (Nan Qi 南齊; 479-501) ve Liang 梁 (502-556) hanedanları kurulmuştur. Liang Hanedanı 552'de batı ve doğu olarak iki kısma ayrılmıştır. Hanedanın batı kısmı 555'te Kuzey Zhou Hanedanı tarafından fethedilmiş ve orada özerk bir Sonraki Liang (Hou Liang 後梁; 555-587) beyliği kurulmuştur. Liang Hanedanı'nın doğu kısmının yönetimi ise Chen 陳 Hanedanı'na (557-588) geçmiştir. Ne var ki Kuzey Zhou Hanedanı'nı devirerek yerine geçen Sui Hanedanı, kuzeyin birleştirilmesini tamamladıktan sonra yüzünü güneye dönmüş, Sonraki Liang beyliğini ortadan kaldırdıktan sonra nihayet 588-589 yıllarında Chen Hanedanı'nı da fethetmiştir. Sui Hanedanı böylece uzun bir süre boyunca bir parçalanma dönemi geçiren Çin'i yeniden tek bir hanedanın yönetimi altında birleştirmeyi başarmıştır (Eberhard, 1995: 175-187). Sui Hanedanı ilk imparator Sui Wen-di'nin saltanatı sırasında parlak bir dönem geçirmiş ve yukarıda da gördüğümüz gibi en büyük düşmanı Göktürk Kağanlığı'nın diplomatik yöntemlerle parçalanmasını sağlamıştır. Sui Wen-di'den sonra onun oğlu Sui Yang-di'nin döneminde ise Sui Hanedanı zayıflamaya başlamış ve nihayetinde çökmüştür. Başkenti Chang-an'dan Luo-yang'a nakleden Sui Yang-di, Sarı Irmak'la (Huang He 黃河) Yang-zi Irmağı'nı (Yang-zi Jiang 揚子江 ya da Chang Jiang 長江 yani "Uzun Irmak") birleştiren Büyük Kanal'ın (Da Yun-he 大運河) yapımını başlatmıştır. Kuzey Kore'deki Goguryeo 고구려 (Gao-li 高麗) Devleti ile arası bozulan Sui Yang-di bu

devlete karşı büyük askerî seferlere girişmiş, ancak bu devleti yenerek ortadan kaldırmayı başaramamış ve her seferinde geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yenilgilerden sonra Sui Hanedanı'na karşı bazı ayaklanmalar çıkmaya başlamış, imparator da 615 yılında Doğu Göktürk hükümdarı Shi-bi Kağan (Shi-bi Ke-han 始畢可汗)⁵⁸ tarafından Yan-men'da 雁門 kuşatılmış ve bu olay Sui Hanedanı'nın çöküş sürecini tetiklemiştir. Göktürlere ve Goguryeo'ya karşı yapılan savaşların uzun sürmesi, doğal felaketlerin yaşanması, Büyük Kanal'ın yaptırılması, kuzeyde Göktürlere karşı savunma istihkâmlarının tamir ettirilmesi ve imparatorun müsrif saray hayatı yüzünden hanedanın kırılgan ekonomisi çökme noktasına gelmiştir. İmparatorun Yan-men'da küçük düşürülmesi de taşrada kötü ekonomiden ve kötü yönetimden bıkan valilerin, devlet adamlarının, generallerin ve beylerin ayaklanarak kendi devletlerini kurmaya teşebbüs etmelerine yol açmıştır. Sui Yang-di'nin 618'de öldürülmesiyle birlikte de Sui Hanedanı sona ermiştir (Eberhard, 1995: 191-197; Wechsler, 2007a: 152-153).

Kuzey Zhou Hanedanı dönemindeki nüfuzlu Çinli, Hun ve Xian-bei ailelerinin soyundan gelen Li Yuan'ın dedesi Li Hu 李虎, Batı Wei Hanedanı'nın ünlü başkomutanı Yu-wen Tai'e 宇文泰 (507-556) hizmet etmek olup 558'de Zhou Hanedanı tarafından *Tang Dükü* olarak atanmıştır.⁵⁹ Li Hu'nun oğlu Li Bing 李昺, Zhou Hanedanı'nın önemli devlet adamlarından olup Hunların ünlü Du-gu 獨孤 boyunun soyundan gelen Du-gu Xin'in 獨孤信 bir kızıyla evlenmiş ve bu evlilikten 566 yılında Li Yuan doğmuştur.⁶⁰ Li Hu'nun *Tang Dükü* unvanı önce Li Bing'e, onun 572'deki ölümü üzerine de oğlu Li Yuan'e geçmiştir. Sui Wen-di'yle arası çok iyi olan Li Yuan, onun ve oğlu Sui Yang-di'nin dönemlerinde sarayda ve taşrada önemli konumlarda bulunmuş ve Sui Hanedanı'na karşı 613'te ilk ayaklanmalar başladığı

⁵⁸ Shi-bi'nin 始畢 Türkçe aslını Gumilëv *Şibir*, Divitçioğlu *Çebiş*, Gömeç ise *Sır Beg* olarak yazmışlardır (Divitçioğlu, 2005: 43; Gömeç, 2011: 77; Gumilëv, 2002: 212).

⁵⁹ Tang dönemi kaynaklarında Li Yuan'ın kökenlerinin Batı Liang Hanedanı'na dayandığı yazılmışsa da Eberhard ve Wechsler bunun kasıtlı bir uydurmadan ibaret olabileceğini belirtmişlerdir (Eberhard, 1995: 197; Wechsler, 2007a: 150-151).

⁶⁰ Du-gu Xin'in kızlarından birisi Yu-wen Tai'in oğlu Yu-wen Yu'yle 宇文毓 evlendirilmiştir ki bu kişi sonradan Kuzey Zhou Hanedanı imparatoru Zhou Ming-di 周明帝 (557-561) olacaktır. Du-gu Xin'in diğer bir kızı ise sonradan Sui Hanedanı'nı kuran Yang Jian'le evlendirilmiştir. Bu bilgiler bize Li ailesinin nasıl nüfuzlu bir çevreye dâhil olduğunu göstermektedir (Wechsler, 2007a: 151).

zaman hanedana sadakatle hizmet ederek bu ayaklanmaların bastırılmasına katkıda bulunmuştur. Li Yuan sonradan Çin'in kuzey sınır bölgesinde görevlendirilmiş, 615'te Tai-yuan'e 太原 konuşlandırılmış ve 615-617 yılları arasında bu bölgede hem yerel asi gruplara hem de Göktürk akıncılarına karşı bazı başarılar kazanmıştır (Wechsler, 2007a: 150-153). Her ne kadar Li Yuan hanedana sadık kalmışsa da 615'ten itibaren hanedanın çöküşe geçmesi üzerine arkadaşları ve askerî danışmanları tarafından yeni bir hanedan kurmaya teşvik edilmiş ve sonunda 617'de Sui Hanedanı'na karşı isyan ederek Sui başkentine doğru yürüyüşe geçmiştir.⁶¹ Bu sırada Doğu Göktürk hükümdarı Shi-bi Kağan da Sui Hanedanı'na karşı başkaldırmış olan Xue Ju 薛舉, Li Gui 李軌, Liu Wu-zhou 劉武周, Dou Jian-de 竇建德, Liang Shi-du 梁師都 ve Gao Kai-dao 高開道 gibi asilerin hepsine *Kağan* unvanıyla hükümdarlık alametleri dağıtmıştır.⁶² Bu Sui-karşıtı asilere asker ve at sağlayan Shi-bi Kağan böylece onları kendi koruması altına almıştır. Li Yuan da bu ortamda ayakta kalabilmek için Shi-bi Kağan'a elçi göndermiş, onun desteğini sağlamak karşılığında büyük ekonomik tavizler vermek zorunda kalmıştır. Göktürklerden sağladığı askerî destekle 617'de sefere çıkan Li Yuan, oğulları Li Jian-cheng'ı 李建成 ve Li Shi-min'i yanına alarak ilerlemeye başlamış, Sui ordularını iki meydan savaşında yenilgiye uğratarak başkent Chang-an'ı kuşatmıştır. Şehir 617 yılının sonlarında düştüğünde Li Yuan, Sui Yang-di'nin torunu Yang You'yu 楊侑 *Sui Gong-di* 隋恭帝 unvanıyla kukla imparator olarak tahta oturtmuş ve Yang-zi Irmağı kıyısındaki güney başkenti Jiang-du'ya 江都 kaçmış olan Sui Yang-di'yi de *Emekli İmparator* (*Tai-shang Huang* 太上皇) ilan etmiştir. Ertesi yıl Li Yuan kukla imparatoru tahtından indirerek Tang Hanedanı'nı kurduğunu ilan etmiş ve bu hanedanın ilk imparatoru (Tang Gao-zu) olarak hüküm sürmeye başlamıştır. Tang Gao-zu en büyük oğlu Li Jian-cheng'ı *Veliaht Prens* (*Tai-zi* 太子), ikinci oğlu Li Shi-min'i *Qin Prensi* (*Qin Wang* 秦王), diğer oğlu Li Yuan-ji'yi 李元吉 de *Qi Prensi* (*Qi Wang* 齊王) ilan etmiştir. Sui Yang-di ise Jiang-du'da Yu-wen Hua-ji 宇文化及 adlı Tabgaç kökenli bir

⁶¹ *JTS*'daki, *XTS*'daki ve *ZZTJ*'deki anlatılarda Tang ayaklanmasının çıkmasında ve başarıya ulaşmasında en büyük rolün Li Yuan'e değil de oğlu Li Shi-min'e (gelecekteki imparator Tang Tai-zong) ait olduğu kaydedilmiştir. Ancak *DTCYQJZ*'ya dayanılarak yapılan bazı yeni çalışmalarda yukarıda bahsi geçen metinlerdeki anlatıların yazılması sırasında Li Shi-min'in doğrudan müdahalesinin bulunduğu, onun bazı bilgileri uydurduğu ve *DTCYQJZ*'daki anlatının daha doğru olduğu anlaşılmıştır (Wechsler, 2007a: 154-156).

⁶² Göktürk hükümdarlarının 7. ve 8. yüzyıllarda Çinli asilere *Kağan* unvanı vermeleri hakkında müstakil bir çalışma için bkz. Drompp, 2007: 1-20.

bey tarafından 618 yılının başlarında öldürülmüştür (Eberhard, 1995: 197; Wechsler, 2007a: 153-160, 162).

Sui Hanedanı'nın yıkıldığı ve Tang Hanedanı'nın kurulduğu yıllarda Çin, 200'den fazla asi oluşum arasında bölünmüş durumdadır; ancak bunların arasında yalnızca yaklaşık on tanesi ciddi devlet kurabilecek güçtedir. Li Yuan 618'de Chang-an'da Tang Hanedanı'nı kurduğu sıralarda başkent in kuzeybatısında Gan-su'da Xue Ju ve Li Gui, başkent in kuzeyinde Ordos sınırlarında Liang Shi-du, Shan-xi'nin 山西 kuzeyinde de Liu Wu-zhou konuşlanmıştır. Bugünkü Pekin'in (Bei-jing 北京) dolayları Gao Kai-dao'nun, He-bei'nin 河北 merkezi ve güneyi Dou Jian-de'nin, He-bei'nin güneyi ve He-nan'ın 河南 Luo-yang'ın doğusunda kalan kısımları Li Mi'nin 李密 elindedir. Doğu başkenti Luo-yang ise yanında bulundurduğu kukla bir Sui imparatorunun yerine hüküm süren Wang Shi-chong'un 王世充 denetimindedir. Sui Hanedanı'nın Yang-zhou 扬州 çevresinde ve Huai 淮 ile Yang-zı vadilerinde kalan kalıntıların denetimi, Sui Yang-di'yi öldürmüş olan ve yanında başka bir kukla Sui imparatoru bulunduran Yu-wen Hua-ji'nin eline geçmiştir. Jiang-su 江苏 kıyılarında ve Zhe-jiang'da 浙江 Li Zi-tong 李子通, Nan-jing 南京 bölgesinde Yang-zı vadisinde Du Fu-wei 杜伏威 ve Fu Gong-shi 輔公祐 yönetimi ele geçirmişlerken Yang-zı vadisinin ortaları ve güney Çin'in büyük bölümü Xiao Xian'in 蕭銑 hükmü altına girmiştir (Wechsler, 2007a: 160-163). Tang Hanedanı ilk zaferini 618'de Xue Ju'nün güçlerine karşı kazanmıştır. Xue Ju ilk başta Tang güçlerini yenip Chang-an'a doğru ilerlemişse de o yılın sonlarında hastalanarak ölmüş ve yerine geçen oğlu Xue Ren-gao 薛仁果 Li Shi-min'e teslim olduktan sonra idam edilmiştir. Bir sonraki yıl, 619'da Gan-su'daki diğer asi bey olan Li Gui de ele geçirilmiş ve Tang Hanedanı'na kuzeybatıdan gelebilecek tehlikeler ortadan kaldırılmıştır. O sıralarda doğuda ise Luo-yang'ın doğusunda kalan zengin ve bereketli Merkezî Ovalar'ı (Zhong-yuan 中原) ele geçirmek isteyen Wang Shi-chong'un, Li Mi'nin ve Yu-wen Hua-ji'nin birbirleriyle mücadele ettikleri görülmektedir. Yu-wen Hua-ji 618'de kuzeybatıya Li Mi'nin üzerine yürüdüğü zaman Wang Shi-chong bu fırsatı iki rakibini ortadan kaldırmak için kullanmayı düşünmüştür. Wang Shi-chong eğer Yu-wen Hua-ji'ye karşı kendisiyle birleşirse Li Mi'yi Sui-karşıtı bir isyan çıkardığı için afedeceğini bildirmiş, Li Mi de Yu-wen Hua-ji'yi daha kolay

yenebilmek ve ileride Wang Shi-chong'u da yenip Luo-yang'ı ele geçirmek için bu teklifi kabul etmiştir. Nitekim Yu-wen Hua-ji'nin orduları Li Mi tarafından yenilgiye uğratılmış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Wang Shi-chong ise bu savaşlarda muzaffer olmasına karşılık ordusu zayıflayan Li Mi'ye arkadan saldırmış ve bozguna uğrayan Li Mi 618'in sonlarında Chang-an'a kaçarak Tang Gao-zu'ya teslim olmuştur. Gücünü böylece daha da arttıran Wang Shi-chong, 619 yılında yanındaki kukla Sui imparatorunu tahttan indirerek onun yerine geçmiş ve yeni bir hanedan kurduğunu ilan etmiştir. Ancak zalim yönetimi yüzünden popülerliği ve taraftarları azalan Wang Shi-chong, 621'de Luo-yang'a saldıran Li Shi-min tarafından şehirde kuşatılmış ve Dou Jian-de'den yardım istemek zorunda kalmıştır. O yıl içerisinde önce Li Mi'den sonra da Tang ordularından kaçan Yu-wen Hua-ji'yi yakalayarak idam eden Dou Jian-de, ilk başta Wang Shi-chong'la mücadele etmişse de Tang Hanedanı'na karşı onunla ittifak yapmaya karar vermiştir. Ancak Dou Jian-de Luo-yang'ı kurtarmak için ordusuyla yoldayken Li Shi-min'in saldırısına uğramış, yenilmiş ve esir alınmıştır. Onun esir alındığını gören Wang Shi-chong da Luo-yang'da Tang Hanedanı'na teslim olmak zorunda kalmıştır. Chang-an'a gönderilen Dou Jian-de idam edilirken Wang Shi-chong sürgüne gönderilmiş, ancak yolda öldürülmüştür. Ne var ki doğuda kazanılan bu zaferler, hanedanın bu bölgeyi tam olarak denetim altına almasına yetmemiştir. Tang Hanedanı'na 620 yılında itaatini bildirmiş olan Gao Kai-dao 621'de yeniden isyan etmiş, Dou Jian-de'nin ordusundan geriye kalanlar ise 621'in sonlarında onun komutanlarından Liu Hei-ta'nın 劉黑闥 sancağı altında toplanarak ayaklanmışlardır. Tang güçleri kuzeydoğuda Liu Hei-ta karşısında epey güçlük çektikten sonra nihayet onun isyanını 623'te bastırmışlardır. Liu Wu-zhou 622'de eski müttefikleri Doğu Göktürklerin elinde hayatını kaybederken Gao Kai-dao da 624'te kendisine bağlı bir subay tarafından öldürülmüştür. Tang Hanedanı bu bölgede isyanları bastırmakla uğraşırken Çin'in güneyine doğru da yayılmaya başlamıştır. Güney Çin'in en güçlü hükümdarı Xiao Xian 621'de Tang güçlerine teslim olmuştur; Tang Hanedanı'na teslim olmayı düşünen Du Fu-wei, Li Zi-tong'un gücünü yıpratmış ve Li Zi-tong da sonunda Tang Hanedanı'na teslim olmak zorunda kalmıştır. Çin'in güneyinde Tang Hanedanı'na direnen son kişi olan Fu Gong-shi da 624 yılında teslim olmuştur; böylece Çin'in tamamında Tang Hanedanı'na bağlanmamış tek büyük güç odağı, kuzeydeki Liang Shi-du olarak kalmıştır ki onun isyanının sona erdirilmesi de Tang Tai-zong'un döneminde

olacaktır. Tang Gao-zu böylece ülkeyi birleştirdikten sonra genel af ilan etmiştir ki onun Çin'i birleştirme sırasında yürüttüğü savaşlarda sıklıkla çıkardığı aflar pek çok asinin ve bölgenin ona katılmasını kolaylaştırmıştır. Nitekim Tang Gao-zu kendisine katılan pek çok asi beye sahip oldukları toprakları ve unvanları koruma hakkını vermiş, yenilgiye uğratılarak ortadan kaldırılan asilerin teslim olan askerlerine dokunmayarak onları kendi ordusuna katmış, kendisine katılanları cömertçe ödüllendirmiştir. İmparator ayrıca Sui dönemindeki yerel yönetim yapısını da değiştirmeden onu korumaya ve ülkedeki yönetim düzenini bozmamaya çalışmış, böylece düzen-bozucu değil düzen-koruyucu bir imaj yaratmayı amaçlamıştır (Wechsler, 2007a: 161-168).

Çin'i yeniden birleştirmeyi başaran Li Yuan'ın devletine en büyük dış tehdit ise Doğu Göktürk Kağanlığı'ndan gelmiştir. Sui Hanedanı'na karşı isyana kalkıştığı zaman Li Yuan diğer Sui-karşıtı asi beyleri destekleyen Göktürlere yüklü miktarlarda haraç ödemek zorunda kalmıştır. Ancak her ne kadar bu ödemeler Göktürk akınlarını bir süreliğine durdurmuş ve Li Yuan'ın Chang-an'a doğru ilerlerken geriden gelecek bir Göktürk saldırısını beklemeden rahatça ilerlemesini sağlamışsa da yapılan ödemeler Göktürkler için yeterli olmamıştır. Nitekim ilerleyen süreç içerisinde Göktürkler bir yandan Tang yöneticilerden daha yüksek miktarlarda haraç isterlerken bir yandan da Tang Hanedanı'nın fazla güçlenmesinden endişe duyarak Tang-karşıtı beylere desteklerini arttırmışlardır. Shi-bi Kağan'ın hükümdarlığının son zamanları, Çuri Kağan'ın saltanatının tamamı ve İllig Kağan'ın hükümdarlığının ilk yılları sürekli olarak Tang Hanedanı'nın Çin'in kuzeyindeki topraklarına gerçekleştirilen akınlarla geçmiştir (Eberhard, 1995: 198; Wechsler, 2007a: 181-182; Taşağıl, 1995: 69-78). Hanedanın ilk yıllarında yüzleştiği bir diğer sorun ise hanedan üyesi prensler arasındaki çekişmedir. Li Yuan'ın oğulları Veliaht Prens Li Jian-cheng ve Qi Prensi Li Yuan-ji, Li Yuan'ın diğer oğlu Qin Prensi Li Shi-min ile anlaşamışlar, ancak hanedanın kuruluş aşamasındaki savaşlar sırasında bu durumu dışarıya çok belli etmemeye çalışmışlardır. Ancak Li Shi-min 621'de Dou Jian-de'ye ve Wang Shi-chong'a karşı parlak zaferler kazanırken Li Jian-cheng kuzey sınırında aynı başarıyı Göktürlere karşı gösterememiş ve kardeşini daha da kıskanmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra Chang-an'da oturan Li Jian-cheng, Luo-yang'da oturmakta olan Li Shi-min'in gücünün altını oymaya ve kendi gücünü arttırmaya çalışmıştır. Li Jian-cheng aynı zamanda Li Yuan-ji'yle birlikte

babalarının haremindeki kadınları da kendi taraflarına çekmişler, böylece babalarını Li Shi-min'e karşı daha rahat kışkırtabilmişlerdir. Tang Gao-zu ilk başlarda her iki oğluna karşı da mesafeli durmaya çalışmışsa da ilerleyen zaman içerisinde Li Jian-cheng'i açıkça desteklemeye başlamış ve Li Shi-min'e gözden düştüğünü belli etmiştir. İki kardeş sürekli olarak Li Shi-min'in yanındaki devlet adamlarını ve askerleri onun elinden almaya çalışmışlardır ve 626 yılına gelindiğinde artık hem Li Shi-min'in yakın adamlarının hem de doğrudan doğruya Li Shi-min'in kendisinin hayatına kast etmeye yeltenmişlerdir. Nihayetinde Li Shi-min 626'da başkent Chang-an'ın kuzey surlarının ortasında olup saraya geçişi sağlayan Xuan-wu Kapısı'nın (Xuan-wu-men 玄武門) muhafız komutanına rüşvet vermiş ve kapıya kendi askerlerini yerleştirmiştir. Ağabeylerini harem kadınlarıyla yasak ilişkiler yaşamakla suçlayan Li Shi-min böylece onların bir soruşturma kapsamında babaları tarafından saraya çağrılmalarını sağlamıştır. İki kardeş saraya giderlerken Xuan-wu Kapısı'nda Li Shi-min'in adamlarının saldırısına uğramışlardır; Li Jian-cheng bizzat kardeşi Li Shi-min tarafından öldürülürken Li Yuan-ji de Li Shi-min'in komutanlarından Yu-chi Jing-de 尉遲敬德 tarafından öldürülmüştür. Kardeşlerin askerleri komutanlarını korumak için kapıya saldırmışlarsa da komutanlarının kesilmiş başları kendilerine gösterilince saldırıdan vazgeçmişlerdir. Xuan-wu Kapısı Olayı'ndan yalnızca üç gün sonra Li Shi-min *Veliaht Prens* ilan edilmiş ve kısa bir süre sonra da Tang Gao-zu onun lehine tahttan feragat etmiştir. *Emekli İmparator* unvanı verilen Tang Gao-zu hayatının geri kalanını sarayın bir köşesinde ihmal edilerek geçirirken Li Shi-min babasının yerine tahta geçmiştir. Çin tarihinde *Tang Tai-zong* olarak bilinen büyük hükümdarın saltanatı böylece başlamış olmuştur (Wechsler, 2007a: 182-186).

1.2. 552-626 YILLARI ARASINDA GÖKTÜRK KAĞANLIĞI

1.2.1. Göktürklerin Adları, Kökenleri ve Tarih Sahnesine Çıkışları

Tezimizde *Göktürk* olarak andığımız bu devletin ve bu devleti kuran topluluğun adı farklı dillerde değişik biçimlerde geçmektedir. Göktürk yazıtlarında bu halkın adı hep

Türük ya da *Türk* olarak yazılmıştır (Orkun, 1994: 922-923; Tekin, 1988: 61-62).⁶³ Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 3. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 4. satırında bir kere *Kök Türük* adına rastlanılmaktadır (Tekin, 1988: 9-8, 36-37).⁶⁴ İncelediğimiz bu devleti ve kavmi, genel *Türk* kavramı ile karıştırmamak için akademik çalışmalarda *Göktürk*⁶⁵ adı daha yaygın olarak kullanılmıştır. Biz de çalışmamızda *Göktürk* biçimine sadık kaldık. Bu halkın adı Çince *Tu-jue* 突厥 ve *Tu-qu* 突屈⁶⁶, Soğdçada *tr'wk* ve *twrk* (çoğulu *tr'wkt*), Yunancada *Tourkos* (çoğulu *Tourkoi*)⁶⁷, Orta Farsçada *Twrk*, Arapçada *Turk* ترك (çoğulu *Etrâk* اتراك), Süryanicede *Turkaye*, Sanskritte *Turuśka*, Tibetçede *Drug* ve *Dru-gu*, Hotencede de *ttürk*, *ttūrka*, *ttrrūki* ve *ttürkī* olarak geçmektedir (Golden, 1992: 116-117; Moravcsik, 1983-II: 320-321, 326; Pulleyblank, 1965: 124-125).

⁶³ *Türk* adının anlamı konusunda öne sürülen görüşler için bkz. Kafesoğlu, 2002: 43-45.

⁶⁴ Bu ifadenin yorumlanması konusunda bkz. Thomsen, 2002: 208. Togan kısa bir süre önce, *Göktürk* adının yalnız Doğu Türk (Dong Tu-jue 東突厥) Kağanlığı için kullanılması gerektiğini, Moğolların Batı Göktürkler (Xi Tu-jue 西突厥) için “Aktürk” anlamına gelen *Çayan Turk* (Çağan Turk) adını kullanmaları sebebiyle Doğu Kağanlığı için *Doğutürkleri*, Batı Kağanlığı için de *Batutürkleri* tabirlerinin kullanılmasının gerektiğini ileri sürmüştür (Togan-Kara-Baysal, 2006: xix-xx, 67-69).

⁶⁵ Bu ad *Gök Türk*, *Gök-Türk*, *Kök-Türk*, *Kök Türk* ya da *Köktürk* olarak da yazılır.

⁶⁶ Hamilton *Tu-jue* 突厥 adının 7. yüzyıl okunuşunu **D'uət-kiuət* olarak vermiştir. Ona göre *Tu-jue* 突厥 karakterleri, *Türk* adının çoğulu olan **Türküt*'ü karşılıyordu (Hamilton, 1955: 94). Bu karakterler Pulleyblank'e göre ise *Türk* adının çoğulu olan **Türküt* için değil, doğrudan doğruya *Türk* adı için kullanılmıştı (Pulleyblank, 1965: 122-125). Pulleyblank bu adın Erken Orta Çincedeki (3.-6. yüzyıllar) okunuşunu **dwət-kuat*, Geç Orta Çincedeki (Geç Sui ve Tang dönemleri) okunuşunu ise **thut-kyat* olarak yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, 1991: 168, 311). Baxter ise bu adın Orta Çincedeki okunuşunu **thwot*-kywot* şeklinde vermiştir (Baxter, 2000: 69, 137). *CFYG*'de ve bazı Çincedeki Budist eserlerde Göktürkler için *Tu-qu* 突屈 adının da kullanıldığı görülmüştür (Ekrem, 2006: 9-10). Çinliler kimi zamanlarda Göktürkler için *Man* 蠻, *Yi* 夷 (Chavannes, 1903: 55), *Rong* 戎, *Di* 狄 (Chavannes, 1903: 61), *Hu* 胡 (Liu, 1958-II: 538) ve *Batu Fan* (Xi Fan 西蕃) gibi Eski Çin'de yaşamış bazı yabancı kavimlerin adlarını da kullanıyorlardı (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 3, 12). Kimi zaman da Çinliler, Göktürkleri Hunlar ile özdeşleştirmelerinden dolayı onlar için *Hun-yu* 渾庾 (Liu, 1958-I: 55) ve *Xiong-nu* 匈奴 (Chavannes, 1903: 16, 199) adlarını kullanmışlardı. Daha batıda yaşayan tarihçiler de buna benzer olarak Göktürkleri eski atlı konar-göçerlerle özdeşleştirmişlerdir. Örneğin Bizans kaynaklarında bazı yerlerde Göktürklerden *Skythai* Σκυθαί yani *İskitler* (Moravcsik, 1983-II: 279), *Massagetai* Μασσαγῆται yani *Massagetler* (Moravcsik, 1983-II: 183) ve *Hounnoi* Οὐννοί yani *Hunlar* (Moravcsik, 1983-II: 231, 234-235) olarak söz edildiği görülmektedir. Bunların dışında 7. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçi Sebeos da Göktürkleri *Mazkut* (Massaget) olarak anmıştır (Chavannes, 1903: 243).

⁶⁷ Göktürk dönemi Bizans kaynaklarında *Türk* adının Yunancasının tekili olan *Tourkos* hem *Τούρκο* hem de *Τούρκο*, çoğulu olan *Tourkoi* ise hem *Τούρκοι* hem de *Τούρκοι* olarak yazılmıştır (Golden, 1992: 117; Moravcsik, 1983-II: 320, 328). Bizans kaynaklarında Göktürkler için *Tourkoi* denilmesine, bunun çoğul iyelik (genitiv) hâli *Tourkōn*'un *Τουρκών* da bazı yerlerde *Tourgōn* (Τούργων ve Τουργών) şeklinde yazılmasına ilişkin bkz. Moravcsik, 1983-II: 320-321. Göktürk ülkesine Bizans kaynakları *Tourkia* Τουρκία demişlerdir ki *Türkiye* adı tarihî kaynaklarda ilk kez bu vesileyle geçmektedir (Moravcsik, 1983-II: 320).

Göktürklerin kökenlerine ilişkin elimizde farklı bilgiler ve efsaneler vardır. Bu efsanelerin en çok bilineni, Göktürklerin ilk atalarının Batı Denizi (Xi-hai 西海) kıyılarında otururken katliama uğradıkları, sağ kalan bir erkek çocuğun dişi bir kurt tarafından kurtarıldığı, sonra bu kurdun bugünkü Doğu Türkistan'da Turfan'ın (eski adıyla Gao-chang 高昌, Koçu)⁶⁸ kuzeybatısında bulunan bir mağaraya sığındığı, Göktürklerin de bu çiftten türediklerine ilişkindir. Başka bir rivayete göre ise Göktürklerin ataları, Hunların kuzeyinde oturuyorlardı ki bu efsanede de kurt motifi vardır. Bazı kayıtlar, Göktürklerin bugünkü Gan-su Eyaleti'ndeki (Gan-su-sheng 甘肅省) Ping-liang 平涼 bölgesinde yaşayan Karışık Hulardan (*Za Hu* 雜胡) geldiklerine ilişkindir. Çin kayıtları genellikle Göktürklerin atalarının Hunlar ile akraba olduklarına, ya da Hunlara bağlı olduklarına değinmişlerdir. Bu nedenle kimi zaman Çinliler Göktürkleri Hunlar ile özdeşleştirmişlerdir. Elimizdeki kayıtlar, Göktürklerin tam olarak tarih sahnesine çıktıkları ilk yerin, Altay Dağları'nın güney tarafları, yani yukarıda değindiğimiz Turfan'ın kuzeybatısı olduğuna ilişkindir (Gömeç, 2011: 25-31; Ögel, 1971-I: 27; Pulleyblank, 1952: 327; Taşağıl, 1995: 9-14).⁶⁹ Göktürk Kağanlığı'nı yöneten hanedan ise Göktürklerin A-shi-na 阿史那 uruğundan⁷⁰ gelmiştir.

⁶⁸ Bugün Doğu Türkistan'ın kuzeydoğu ucunda bulunan Turfan (Yeni Uygurcada *Turpan* تۇرپان) Havzası'nda Hun döneminde *Che-shi* 車師 adında bir devlet bulunuyordu. Hun dönemindeki bu devletin MS 450'de yıkılmasının ardından esasen bu devletin bir bölgesinin adı olan *Gao-chang* 高昌, bölgede kurulan yeni bir devletin adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu devletin 640 yılında Çinliler tarafından yıkılıp yerine *Batı Vilayeti*'nin (*Xi-zhou* 西州) kurulmasının ardından bölge bir süre Çin, bir süre de Tibet denetiminde kalmıştır. Moğolistan'da 745'te kurulan Uygur Kağanlığı'nın 840'ta yıkılmasından sonra Uygurlar, o zamana kadar yerli dili Toharca olan Turfan'a göç ederek burada kendi devletlerini kurmuşlardır. 10. yüzyıldan itibaren Türkler buraya *Koço* ya da *Koçu* demişlerdir. Koçu'nun bugün *İdikut Şehri* denilen başkenti 1275'te yıkıldıktan sonra bu kentin 5 kilometre batısında *Karakoço* (*Karahoca*) kenti kurulmuştur. İdikut Şehri de bugünkü Turfan kentinin 40 kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır (Ekrem, 2003: 89-90). Göktürk dönemindeki Gao-chang Devleti hakkında müstakil bir çalışma için bkz. Ekrem, 2008b: 5-32.

⁶⁹ Sinor, Göktürlere ait iki farklı köken efsanesinin olmasına bir açıklama getirmiştir. Buna göre esas Göktürk kavmini oluşturan boylar aslında farklı bölgelerden gelmişlerdir ve bunlar belirli bir amaç için birleşmişlerdir; kendi boylarına ait efsaneler de kendileriyle birlikte varlıklarını sürdürmüştür. Bu sebeple Çinliler, Göktürklerin farklı efsanelerinin olduğunu düşünmüşlerdir (Sinor, 1985: 151-152, 2003: 387).

⁷⁰ Bu uruğun adı Çin kaynaklarında *A-shi-na* 阿史那 olarak geçmektedir, ancak Eski Türkçe yazıtlarda bugüne kadar bu uruğ adının Türkçesine rastlanmamıştır. Göktürlere ait olup Moğolistan'da bulunan ve 6. yüzyılın ikinci yarısında Soğdça yazılmış olan Bugut Yazıtı'nın Yoshida tarafından yapılmış çevirisine göre bu yazıtın B1 satırında bu uruğ adı (*'sy-n*'s olarak geçmektedir ve Yoshida bu adı **Aşinas* olarak okumuştur (Ölmez, 2012: 67, 69). *A-shi-na* adının hangi dilden geldiği ve anlamı konusunda araştırmacılar arasında ortak bir görüşe varılamamıştır. Bu konudaki tartışmaların genel bir değerlendirilmesi için bkz. Beckwith, 1993: 206-208 ve Gömeç, 2011: 25.

Göktürklerle ilgili ilk kayıtlar, onların 542’de Kuzey Çin’e yaptıkları bir akınla ilgilidir. O sırada Göktürkler, Moğolistan’a hükmetmekte olan Rou-ran 柔然 Kağanlığı’na⁷¹ bağlı olarak Güney Altaylarda yaşamakta idiler. Rou-ran kağanı Yu-jiu-lü A-na-gui’ye 郁久閼阿那瓌 bağlı olan Göktürk reisi Tu-men 土門 (Bumın)⁷², kağanlığa bağlı Türk toplulukları olan Tie-le 鐵勒 (*Tegreg)⁷³ boylarının çıkardıkları bir ayaklanmayı

⁷¹ Bu devlet, 350’li yıllarda Kuzey Çin’deki Kuzey Wei Hanedanı’ndan kaçan Xian-bei asıllı bir eski köle olan Yu-jiu-lü Mu-gu-lü 郁久閼木骨閼 tarafından kurulmuştur. Çin kaynaklarında bu devletin adı “Kalabalık Kurtçuklar” anlamına gelen *Ruan-ruan* ya da *Ru-ru* 蠕蠕 biçiminde geçiyorsa da, Çinlilere göre bu devletin sahipleri kendilerine *Rou-ran* 柔然 demişlerdir. 5. yüzyıl ile 6. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan’a hükmeden Rou-ran Kağanlığı, 555’te Göktürkler tarafından yıkılmıştır. Avrupa Avarları ile Rou-ranlar arasında bir bağın olup olmadığı kesin değildir (Eberhard, 1996: 100-101; Gumilëv, 2002: 22; Liu, 1958-II: 782). Rou-ran Hanedanı’nın ve bu hanedanın kurucusunun adının incelenmesi için bkz. Boodberg, 1939: 230-239. Golden, *Rou-ran* adının aslının *Nönör (Moğol döneminde Nökör), bunun da “kendi boyundan kopmuş bir reisin peşinden giden bozkır çapulcuları” anlamına gelen bir ad (Türkçe *Kazak* adıyla da ilgili) olabileceğini işaret etmiştir (Golden, 2007: 174). Moğol kavimlerinin çoğunun ataları olan Xian-beiler için ise bkz. Eberhard, 1996: 45-46.

⁷² Bu kişinin adı Çin kaynaklarında ise *Tu-men* 土門 olarak geçerken kendisinden Köl Tigin Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 1. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 3. satırında *Bumın Kağan* unvanıyla söz edilmiştir (Liu, 1958-II: 814; Tekin, 1988: 8-9, 36-37). Yazıtlardaki *Bumın*’ın Çin kaynaklarındaki *Tu-men*’la aynı olduğunu ilk belirten kişi Thomsen’dir. Ona göre yazıtlardaki *Bumın Kağan* Çin kaynaklarındaki *Tu-men*’i karşılarken yazıtlardaki *İstemi Kağan*’ın ise Çin kaynaklarındaki *Mu-gan Ke-han*’ı 木杆可汗 karşılıyor olması mümkündür. Tekin de Thomsen’a dayanarak *Bumın* adının *Tu-men* adı ile sonraki hükümdar *Mu-gan Ke-han*’ın unvanının birleştirilmesinden oluşturulduğunu tahmin etmiştir. Ona göre 8. yüzyıldaki Göktürkler, 6. yüzyılda yaşamış bu iki farklı hükümdarı aradan geçen iki yüzyıl sonucunda birbirlerine karıştırmış olabilirler (Tekin, 1988: 70; Thomsen, 2002: 205). Ercilasun’a göre de *Bumın*’ın aslı *Tuman* (“Duman”) olmalıdır (Ercilasun, 2008: 79). Rybatzki *Bumın* adının “toprak” anlamına gelen ve Eski Farsça, Soğdça ve Eski Hintçe gibi Hint-İran dillerinden alınmış bir ad olduğunu ileri sürmüştür. Beckwith ise bu görüşe karşı çıkmış, Çin kaynaklarındaki *Tu-men*’in ve Göktürk yazıtlarındaki *Bumın*’ın esas Eski Türkçe şeklinin **Tumin* olabileceğini düşünmüş, ancak **Tumin* için etimolojik bir açıklama yapmamıştır (Beckwith, 2009: 390). Gömeç de *Bumın*’ın Türkçede “yüzbin” anlamına gelmiş olabileceğini belirtmiştir. Ona göre *Bumın* daha önce *Tümenbaşı* yani on bin askerin komutanıyken sonradan kağanlığı kurduğu sırada kendisine katılanlarla birlikte *Bumın* yani “yüzbin kişinin başı” olmuştur (Gömeç, 2011: 37). Çince biçim Türkçe *Tümen* (“On Bin”) ve *Tuman* kelimelerine benzemektedir. Kljaštornyj-Livšic daha önce *Bumın Kağan* unvanının Bugut Yazıtı’nın kendilerine göre Ön Yüzü’nün 8.-9. satırlarında *βγβwmyn γ’γ’n* ya da *βγγ βγwmyn γ’γ’n* şeklinde geçtiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak Yoshida ve Moriyasu’ya göre yazıtın B-2 Yüzü’nün 8.-9. satırlarında Kljaštornyj-Livšic’in okuduğu şekilde bir unvan değil, *mγ’wmn’x’γ’n* şeklinde bir unvan geçmektedir. Yoshida, bu unvanın Çin kaynaklarındaki *Tu-men*’i ve 8. yüzyıl Göktürk yazıtlarındaki *Bumın Kağan*’ı değil, Çin kaynaklarında *An-luo* 菴羅 ve *An-luo* 菴邏 olarak geçen ve Soğdça *Umna* adını taşıyan Göktürk hükümdarını karşıladığını belirtmiş, Kljaštornyj-Livšic’in görüşüne karşı çıkmıştır. Beckwith de bu konuda Yoshida-Mariyasu’yu desteklemiştir (Beckwith, 2009: 390; Kljaštornyj-Livšic, 1972: 86; Ölmez, 2012: 66, 68-70).

⁷³ Çin kaynaklarında *Tie-le* 鐵勒 olarak anılan bu topluluk, muhtemelen MS 4.-5. yüzyıllardaki Gao-che 高車 kavminin (bunlara Kuzeyli kavimlerin *Di-li* 狄歷 ve *Chi-le* 敕勒 dedikleri bilinmektedir; Çinliler ise *Gao-che* yani *Yüksek Arabalılar* adını kullanmışlardır) 5.-6. yüzyıllardaki devamıydı. Bu durumda bu kavimler silsilesinin kökleri Hun dönemindeki Ding-ling 丁零 ve Hunlardan önceki Kızıl Di (Chi Di 赤狄) kavimlerine dayanmaktadır. Dokuz Oğuzlar (Toğuz Oğuz, Jiu-xing 九姓) ve Uygurlar da bu *Tie-le* topluluklarına menşe olarak bağlanmışlardır. Çinliler ilk başta *Tie-le* adını bir kavmin ismi olarak kullanmışlarsa da, 7. yüzyıldan önce bu adın Çin kaynaklarında Baykal’dan Doğu Avrupa’ya uzanan geniş bozkırlarda yaşayan hemen hemen bütün topluluklar için kullanılır hâle geldiğini görüyoruz. *Tie-le* adının *Tölis/Töles* ya da *Tirek* olduğu düşünülmüşse de, Ekrem’in ve Woo’nun da belirttikleri üzere,

bastırıp onları kendi hükmü altına aldıktan sonra kağanın kızıyla evlenmek istemiştir. Ancak Tu-men, kağandan hakaret içerikli bir yanıt aldıktan sonra askerlerini toplayarak Rou-ranlara saldırmıştır. Bu sıralarda da Göktürkler, Çin'deki Batı Wei (Xi Wei 西魏) Hanedanı (535-557) ile ticarî-diplomatik ilişkilere başlamışlardır. Rou-ran kağanını

Göktürk yazıtlarında geçen *Töliš* (esasen bu kelime, *Töliš*'in yanı sıra *Tölis* olarak da okunabilir, ancak *Töles* ya da *Töleş* olarak okunmamalıdır; Hamilton, bu kelimenin *Tüliš* olarak da okunabileceğine işaret etmiştir) kelimesi, Tie-le boylarını değil, Göktürk Kağanlığı'nın doğu bölümünü ifade etmektedir; bu kelime, Çince metinlerde geçen *Tu-li* 突利 ile ilgilidir. Gökalp *Töliš* ve *Tarduş* terimlerinin Göktürklerin sağ ve sol kolları için kullanılan terimler olduğunu belirtmiştir. Gabain *Töliš*'i “Türk devletinin şark kısmı”, *Tarduş*'u da “Türk devletinin garp kısmı” olarak açıklamıştır; kendisi ayrıca bu adın Hotence belgelerinde *Ttūdīsa* olarak geçtiğini de belirtmiştir. Hotence ve Toharca metinlerde *Töliš* ve *Tarduş* adları *tūlīsi* ve *tūūdīsa* ile *ttrusahūta* (doğrusu *ttaridūsa*) ve *ttardāsa* olarak geçmektedir. Metinlerdeki ifadelerden bir grup Türk boyunun *Töliš*'i, bir grup Türk boyunun da *Tarduş*'u oluşturduğu görülmektedir ki bu da etnik grupları değil, coğrafi yönleri, yani siyasî terimleri belirtmektedir. Ayrıca Maniheizt dua kitabı *Mahrnāmag*'da da *Töliš* adı *twlyš* olarak verilmiştir. Tekin de *Tölis* olarak okuduğu kelimeyi “kavim adı (Köktürk kağanlığının doğu kısmı)”, *Tarduş*'u ise “kavim adı, Köktürk kağanlığının batı kısmı” olarak açıklamıştır. *Töliš*, *Töli*'nin çoğuludur; nitekim Çince metinlerde *Töli* için *Tu-li* 突利, *Töliš* için de *Tu-li-shi* 突利失 ve *Tu-li-shi* 突利施 biçimleri kullanılmıştır. *Töliš*'in karşılığı olarak da devletin batı yarısı anlamına gelen *Tarduş* terimini görüyoruz. Bu terim de Çin kaynaklarında geçen *Da-tou* 達頭, *Da-du* 大度 ve *Da-du* 咄度 ile ilgili olabilir. Nitekim *Tardu*, *Tarduş*'un tekil hâlidir. Tie-le'nin *Töliš* olmadığına ilişkin ilk görüşü Boodberg ortaya atmıştır. Hamilton'a göre de Tie-le biçimi Eski Türkçede “Tekerlek” anlamına gelen *Tegreg* kelimesini karşılıyordu (Bailey, 1937: 883-884, 1948: 321, 323; Eberhard, 1996: 78-79; Ekrem, 1995: 3-5; Gabain, 1950: 338, 343; Gökalp, 1991: 25; Hamilton, 1977: 515-518, 1997: 190-191; Henning, 1938: 553-554; Taşağıl, 2004b: 41-47; Tekin, 1988: 167, 174; Woo, 1995: 129-131). Ligeti'ye göre Türkçedeki *Tölis/Töliš* kelimesinin kökeni Orta Moğolca *Tö'eles* (*Tögeles*) kelimesine dayanıyor olabilir. Golden ise Ligeti'nin bu Moğolca kelimenin anlamını vermediğini belirttiğinden sonra onun aslının Moğolcada “bir hayvanın alındaki nokta” anlamına gelen *Tögel* kelimesi olabileceğini belirtmiştir (Golden, 1992: 94). 982'de tamamlanmış olan anonim *Hudūdü'l-Alem* (*Hudūdü'l-Ālem* حدود العلم) §50'ye göre Hazarların ülkesinin bir bölümüne *Tūlās* 突勞斯, bir bölümüne de *Lūgar* 魯歌 deniliyordu (Hudūd al-Ālam, 1937: 162; Şeşen, 1998: 70). Minorsky, bu adların Kuzey Kafkaslardaki bazı küçük toplulukları karşılamış olabileceğini düşünmüştür (Hudūd al-Ālam, 1937: 456-460). Burada geçen *Tūlās*'ın *Töliš* terimi olması da muhtemeldir. Buradan da görüyoruz ki, Eski Türklerde *Töliš* ve *Tarduş*, devletin iki yakası için kullanılan bir siyasî yönetim terimiydi. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 13.-14. satırlarına, Bilge Kağan Yazıtı'nın da Doğu Yüzü'nün 12. satırına göre Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yeniden kuran İltəriş Kağan, hükümdar olduğunda *Töliš* ve *Tarduş* bodunlarını düzenleyip başlarına *Yabğu* ve *Şad* atamıştır (Tekin, 1988: 11, 13, 41). JTS'daki ve XTS'daki Göktürk Bölümleri'ne göre de A-shi-na Kutluğ (A-shi-na Gu-duo-lu 阿史那骨咄祿), kağan olduğu zaman kardeşi *Beg Çor'u (Mo Chuo 默啜) *Şad* (She 設), *Duo-xi Beg'i (Duo-xi-fu 咄悉紇) de *Yabğu* (Ye-hu 葉護) ilan etmiştir (JTS, 194A, 5167; XTS, 215A, 6044). Bunun yanı sıra Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 17., Bilge Kağan Yazıtı'nın da Doğu Yüzü'nün 15. satırında Bilge Kağan'ın tahta oturmadan önce *Tarduş Şad* unvanını taşıdığı yazılmıştır (Tekin, 1988: 13, 43). Bu bilgiyi teyit edecek şekilde JTS'daki Göktürk Bölümü'nde Bilge Kağan'ın hükümdar olmadan önce *Sol Bilge Beyi* (Zuo Xian Wang 左賢王) olduğu, yani devletin batı kanadını yönettiği belirtilmiştir (JTS, 194A, 5173). Eğer *Töliš* Çin kaynaklarındaki Tie-le'yi, *Tarduş* da Yan-tuo'yu 延陀 karşılıyor olsaydı bu kaynaklarda Bilge Kağan'ın hükümdar olmadan önce Xue-yan-tuo boylarını yönettiği belirtilirdi. Nitekim Bilge Kağan Yazıtı'nın Güney Yüzü'nün 13. satırında *kisre Tarduş begler* (“batıdaki Tarduş beyleri”) ve *önre Töliš begler* (“doğudaki Töliš beyleri”; Tekin'e göre *Tölis*) ifadelerinden *Tarduş*'un batıyı, *Töliš*'in doğuyu ifade ettiği açık bir şekilde görülmektedir (Tekin, 1988: 55). Bu bilgiler bize *Töliš* ve *Tarduş*'un devletin iki yakası için kullanıldığını, etnik bir anlam taşımadığını göstermektedir.

552’de yenilgiye uğrattınca Tu-men, kendisini **İllic Kağan* (Yi-li Ke-han 伊利可汗)⁷⁴ unvanıyla hükümdar ilan ederek bağımsız Göktürk Kağanlığı’nı kurmuştur (Gömeç, 2011: 34-39; Taşağıl, 1995: 14-18).

1.2.2. 581 Yılına Kadar Göktürk Kağanlığı

Göktürkler bağımsızlıklarını kazanıp Rou-ranların gücünü imha ettikten sonra büyük bir fetih hareketine girişmişlerdir. Tu-men’in 552’de ölümünün ardından yerine oğlu Kara (Ke-luo 科羅)⁷⁵ *Yi-xi-ji Kağan* (Yi-xi-ji Ke-han 乙息記可汗) unvanıyla geçmiş, ancak o da ertesi yıl ölünce onun *İrkin* (Si-jin 俟斤) unvanını taşıyan kardeşi, **Buğan Kağan* (Mu-gan Ke-han 木杆可汗)⁷⁶ unvanını alarak tahta oturmuştur. Özellikle **Buğan Kağan* döneminde (553-572) Göktürk Kağanlığı büyük bir yayılma göstermiştir. Bir

⁷⁴ De Guignes, Hirth ve Pelliot gibi daha önceki araştırmacılar, bu unvanın Türkçe karşılığını *İl Kağan* olarak vermişlerdir ve Ögel de bu görüşe katılmıştır (Ögel, 1957: 129). Taşağıl da bu görüşe uygun olarak bahsi geçen unvanın Türkçesini *İl Kağan* olarak kabul etmiştir (Taşağıl, 1995: 18). Ancak Kljaštornyj ve Livšic, bu unvanın aslının *İllic Kağan* olduğunu belirtmişlerdir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 73). Divitçioğlu da bu unvanı *İllic Kağan* olarak yazmıştır (Divitçioğlu, 2005: 39). Gömeç bu unvanın Çince transkripsiyonunun *İl Kağan*’a benzemesine karşılık bunun karşılığının *İllic Kağan* olabileceğini düşündüğünü ifade etmiştir (Gömeç, 2011: 38). Pritsak da İşbara Kağan’ın unvanları arasında geçen Yi-li’nin 伊利 **İl* değil **İllic* olması gerektiğini ifade etmiştir (Pritsak, 1985: 205-206). Eski Türkçede “İl (Devlet, Ülke) Sahibi” yani “Hükümdar” anlamına gelen *İllic* unvanı için bkz. Donuk, 1988: 19-20.

⁷⁵ Çin kaynaklarında Ke-luo 科羅 şeklinde geçen adın Türkçe *Kara* olduğu anlaşılmıştır (Taşağıl, 1995: 141). TD’deki *Göktürk Bölümü*’nde de Göktürklerin kara renkli olan kişilere *Ke-luo-bian* 珂羅便 dedikleri, bu yüzden onlarda *Ke-luo Chuo* 珂羅啜 (*Kara Çor*) şeklinde bir unvan olduğu kaydedilmiştir. Ancak *Ke-luo-bian* 珂羅便 kelimesindeki *bian* 便 karakterinin Türkçe hangi sesi karşıladığı anlaşılamamıştır (TD, 197, 5403).

⁷⁶ Bu hükümdar, Soğdça Bugut Yazıtı’nın Kljaštornyj ve Livšic’e göre Sol Yüzü’nün 3. ve 5., Ön Yüzü’nün 3. satırlarında *mwγ’n γ’γ’n*, Yoshida ve Moriyasu’ya göre B-1 Yüzü’nün 2.-3. ve 5., B-2 Yüzü’nün 3. satırlarında *mwγ’n x’γ’n* olarak geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 85-86; Ölmez, 2012: 67-69). Doğu Türkistan’da İli Vadisi’ndeki Mongolküre’de bulunan ve Batı Göktürklerle ait olan Soğdça yazıtta 6. satırda da bu hükümdara *mwγ’n x’γ’n* olarak değinildiği görülmektedir (Ösawa, 2002: 80, 2005: 561). Çin kaynaklarında ise bu hükümdarın unvanı *Mu-gan* 木杆, *Mu-han* 木汗 ve *Mu-han* 木杆 olarak yazılmıştır (Liu, 1958-II: 495). Tekin, Taşağıl, Ercilasun ve Beckwith bu unvanın Türkçe **Buğan* (“Boğa”) olması gerektiğini belirtmişlerdir. Ercilasun ayrıca -n’in pekiştirici bir ek olduğunu eklemiş, Beckwith de bu unvanın Menandros’ta bahsedilen Göktürk komutanı Bökhanos’un adıyla aynı ad olduğunu yazmıştır (Beckwith, 2009: 115; Ercilasun, 2008: 79-80; Taşağıl, 1995: 19; Tekin, 1988: 70). Menandros’taki komutanın adı Bizans kaynaklarında *Bökhanos* Βόχανος, *Bökhanos* Βοχάνος ve *Bokanos* Βόκανος olarak yazılmıştır; Moravcsik bunun aslının Türkçe **Buğan* olabileceğini belirtmiştir (Moravcsik, 1983-II: 108). Ancak Gumilëv bu adı *Böri-han* olarak yeniden canlandırmayı tercih etmiştir (Gumilëv, 2002: 81). Gömeç ise Çin kaynaklarındaki *Mu-gan* ya da *Mu-han* unvanının Türkçe aslının **Buğan* olabileceğine ilişkin görüşe karşı çıkarak bu unvanın aslının *Börü Kan* olması gerektiğini ifade etmiştir (Gömeç, 2011: 44-45).

yandan devletin kuzeyindeki Kırgızlar⁷⁷ ve doğusundaki Kitanlar⁷⁸ gibi kavimler itaat altına alınmış, bir yandan Kuzey Çin'deki devletlerin mücadelelerine karışılmış, bir yandan Kuzeybatı Çin'deki Tu-yu-hun 吐谷渾 Devleti⁷⁹ yıpratılmıştır. Bu sıralarda bir yandan da Tu-men'in kardeşi İstemi Yabğu Kağan⁸⁰, Türkistan bölgesine gidip önce

⁷⁷ Kırgızlar, Yukarı Yenisey (Kem) ile Minusinsk Havzası'nda en azından Hun döneminden beri varlığını sürdürmüş eski bir Türk kavmidir. Bu halkın kökenleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çin kaynaklarında Kırgızlar değişik dönemlerde *Ge-kun* 鬲昆, *Jian-kun* 堅昆, *Qi-gu* 契骨, *He-gu* 紇骨, *Jie-gu* 結骨, *He-gu-si* 紇乞斯 ve *Xia-jia-si* 黠戛斯 gibi adlarla anılmışlardır. Bu topluluk kimi zaman Moğolistan'da kurulan Asya Hun, Göktürk, Uygur ve Moğol gibi devletlere bağlı olarak yaşamış, kimi zaman bu devletlere karşı ayaklanmış, kimi zaman da müstakil hareket etmiştir. Göktürk ve Uygur dönemlerinde Kırgızların kendi kağanlıklarının olduğu bilinmektedir. Moğol döneminden sonra bu Yenisey Kırgızlarının bir bölümü bugünkü Kırgızistan'a göç ederken bir bölümü eski topraklarında kalmış ve bugünkü Hakasları oluşturmuşlardır (Golden, 1992: 176-183; Hamilton, 1997: 203; Kafesoğlu, 2002: 139-140). Kırgızlar Göktürk yazıtlarında *Kırkız* olarak anılmışlardır (Tekin, 1988: 8-9, 12-15, 18-19, 22-23, 38-47; Tekin, 1994: 8-9, 12-13). *Kırkız* adı Tibetçe belgelerde ise *Gir-kis* olarak geçmektedir (Hoffman, 1950: 194).

⁷⁸ Çin kaynaklarında *Qi-dan* 契丹 olarak anılan Kitanlar, Xian-bei soyundan gelen eski bir Moğol kavmidir. Kitanlar 4. yüzyılın 2. yarısında ortaya çıkmışlar ve Göktürk döneminde Moğolistan-Mançurya sınırında yaşamışlardır. Kitanlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Eberhard, 1996: 55-57; Golden, 1992: 183-187; Wittfogel-Fêng, 1946. Kitanlar, Göktürk yazıtlarında *Kitayn* (*Kitani*) olarak, genellikle *Tatabi* kavmi ile birlikte anılmışlardır (Clauson-Tryjarski, 1971: 22; Tekin, 1988: 8-9, 12-13, 16-17, 22-23, 38-41, 44-45, 52-53; Tekin, 1994: 4-7). Bu kavim Çin kaynaklarında kimi zaman *Jie-hu* 羯胡, *Rong-jie* 戎羯 ve *Hu-jie* 胡羯 adlarıyla da kaydedilmiştir (Pulleyblank, 1952: 319).

⁷⁹ Tu-yu-hun Devleti, 312 yılında Kuzeybatı Çin'de, Tibet sınırındaki Qing-hai Eyaleti'nde (Qing-hai-sheng 青海省) Xian-bei kavminin bir boyu olan Mu-rong'a 慕容 dâhil olan Mu-rong Tu-yu-hun 慕容吐谷渾 tarafından kurulmuş ve 672'ye kadar varlığını sürdürmüştür. Pelliot, bu devletin adının aslının **Tu'uy-γun* (**Tuyuy-γun*) ya da **Tu'uyun* (**Tuyuyun*), Boodberg **Tulugun*, Gumilëv ise **Togon* olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu konuda Bazin de Pelliot gibi **Tuyuyun* görüşünü benimsemiştir (Bazin, 1950: 281-282; Boodberg, 1936: 182; Eberhard, 1996: 102-04; Gumilëv, 2002: 21-22; Liu, 1958-I: 29; Pelliot, 1920-1921: 323).

⁸⁰ Esasen, 552 yılında Göktürk Kağanlığı kurulduktan sonra *İllig Kağan (Tu-men), kardeşini batıya yollamıştır. Bu kişinin Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 3. satırında yazılan adını Thomsen, Orkun ve Ergin *İstemi Kağan* olarak okurlarken Tekin *İstemi Kağan* olarak okumuştur. Thomsen ayrıca bu adın *İstemi* olarak da okunabileceğini belirtmiştir. Radloff ise bu unvanı *İstemi Kağan* değil *eşitme kağan* olarak okumuştur. Bu ifadeyi “der berühmte Chan (ünlü Han)” olarak çeviren Radloff, onun Bumın Kağan'ın bir sıfatı olduğunu düşünmüştür (Ergin, 2002: 9, 33; Orkun, 1994: 28; Radloff, 1987-I: 4-5; Tekin, 1988: 8-9, 70, 36-37; Thomsen, 2002: 127). Györffy'e göre *İstemi* (*İstemi*), Türkçe değil, “Ata Ruhü” anlamına gelen Ugorca bir kelimedir; Gumilëv da bu görüşü benimsemiştir (Gumilëv, 2002: 50). Thomsen, yazıtlarda *İstemi Kağan* olarak geçen unvanın Çin kaynaklarındaki *Mu-gan Ke-han* olabileceğini düşünmüş, buna dayanak olarak da bu kişinin kağan olmadan önce taşıdığı *Si-jin* (*İrkin*) unvanını göstermiştir. Ancak Thomsen, *İstemi*'nin Çin kaynaklarındaki *Shi-dian-mi* ya da *Shi-di-mi* olabileceğini de belirtmiştir (Thomsen, 2002: 205). Bu eşleştirmeyi kesin olarak ilk yapan ise Marquart'tır (Chavannes, 1903: 219). Çince metinlerde bu kişi *Shi-dian-mi* 室點蜜, *Shi-dian-mi* 室點密 ve *Se-di-mi* 瑟帝米 olarak geçmektedir. Chavannes, 點 karakterinin okunuşunu *tie* (*die*) olarak vermiştir, ancak bu karakter *tien* (*dian*) olarak okunur (Chavannes, 1903: 322). Chavannes, Yunanca kaynaklarda *Silziboulos* Σιλζιβουλος, *Dizaboulos* Διζάβουλος ve Stembis Στεμβισ, Taberî'nin (839-923) eseri *Tarih er-Rusul ve'l-Mülûk*'ta da *Sincibû* سنجب asil olarak yazılan adın bu kişiye ait olduğunu tespit ettikten sonra, burada geçen *Ziboulos* ζιβουλος, *Zaboulos* ζάβουλος ve *Cibû*'nun ܥܒܝ *Yabğu* unvanı olduğunu ortaya koymuştur (Chavannes, 1903: 226-228, 246, 249). Bu unvan ayrıca Orta Farsça metinlerde *Sinjepuk* ve (*Sin*)*jêpîk*, Ermenice kaynaklarda *Ċenastanli Ċepux* (“Çinli Yabğu”) olarak da geçmektedir (Golden, 1992: 121). Bu durumda, yazıtlarda *İstemi Kağan* olarak geçen bu kişinin unvanı *İstemi Yabğu* olmalıdır. Sinor ve Golden ise metinlerde *Stembis*'in Στεμβισ *Stembiskhagan*

İran'daki Sasani İmparatorluğu (226-651) ile bir ittifak kurup Heftalitleri⁸¹ yıkmış, ardından Bizans İmparatorluğu ile bir ittifak yaparak Sasaniler ile sürecek uzun savaşları başlatmış ve İpek Yolu'nu denetimi altına almaya çalışmıştır. Nitekim Göktürk Kağanlığı, en güçlü dönemini *Buğan Kagan'ın kardeşi *Tatpar Kağan'ın⁸² (572-581) döneminde yaşamıştır. Bu dönemde Çin'deki Kuzey Zhou (Bei Zhou 北周; 557-581) ve Kuzey Qi (Bei Qi 北齊; 550-577) hanedanları baskı altına alınırken 576

Στεμβισχάγαν, *Sinjeibik*'in *Sinjêbî Xâgân* ve *Yabbu Xâgân*, *Sincibû*'nun da *Sincibû Hâkân* سنجبو خاقان olarak yazıldığını belirtmişlerdir (Golden, 1992: 109, 2007: 172; Sinor, 1994: 290). İstemi aynı anda hem *Yabgu* hem de *Kağan* unvanını taşımış olabilir. Nitekim sonraki Batı Göktürk hükümdarlarının bu iki unvanı aynı anda, *Yabgu Kağan* olarak taşıdıkları görülmektedir. Golden, bu adın aslının **Sir Yabgu* olabileceğini düşünmüş (Golden, 1992: 121), sonradan da söz konusu adın aslının **Sin* ya da **Sir Yabgu Kağan* olduğunu belirtmiştir (Golden, 2007: 172). Moravcsik ve ona dayanan Golden, bu kişinin unvanının Bizans kaynaklarında geçtiği şekilleri *Sizaboulos* Σιζάβουλος, *Silziboulos* Σιλζιβουλος, *Silxiboulos* Σιλξιβουλος, *Siziboulos* Σιζιβουλος, *Silsiboulos* Σιλσιβουλος, *Dizaboulos* Διζάβουλος ve *Dilziboulos* Διλζιβουλος olarak vermişlerdir. Moravcsik ayrıca Marquart'ın *Sizaboulos*'un ve *Silziboulos*'un **Sir-yabgu*, Haussig'in ise *Sizaboulos*'un **Sicabul* (**Sri yabgu*), *Silziboulos*'un da **Silcibul*, **Silig-cibu* gibi şekilleri karşıladıklarına ilişkin görüşlerini aktarmıştır (Golden, 1992: 127; Moravcsik, 1983-II: 275-276). Boodberg'e göre bu ad Türkçede “sıcak, ateşli” anlamına gelen *isi-ısı* kelimesiyle ilişkilidir (Gömeç, 2011: 39). Ercilasun ise kısa bir süre önce yeni bir görüş ortaya koyarak, *İstemi*'nin (*İstemi*) aslında Eski Türkçede “Muzaffer Demir” anlamına gelen **Sir Temir* olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca ona göre bu hükümdar Firdevsî (935-1020) tarafından derlenen *Şâhnâme*'de (*Şehname*) *Hâkân-i Çîn* (“Çin Kağanı”), Reşidüddin Fazlullah (1247-1318) tarafından tamamlanan *Camîü't-Tevarih*'teki *Oğuzname*'de *İnal Sır Yavkuy Han* ve 1660'da Hive hükümdarı Ebulgazi Bahadır Han (1603-1663) tarafından tamamlanan *Şecere-yi Terakime*'deki *Oğuzname*'de de *İnal Yavı Han* olarak geçen kişilerdir (Ercilasun, 2008: 77-79, 88-90).

⁸¹ 5. yüzyılda Türkistan'ı ve Afganistan'ı ele geçirerek İran'daki Sasani İmparatorluğu ile savaşan, Kuzey Hindistan'daki Gupta Hanedanı'nı yıkan Heftalitler (*Eftalitler* olarak da bilinirler) için bkz. Golden, 1992: 79-83 ve Kafesoğlu, 2002: 85-89. Kafesoğlu, Heftalitleri Bizans kaynaklarındaki *Ak Hunlar* ile özdeşleştirmiştir.

⁸² Çin kaynaklarında *Ta-bo Ke-han* 他鉢可汗 ve *Tuo-bo Ke-han* 佗鉢可汗 olarak geçen bu unvanın Türkçesinin ne olduğu tartışma konusu olmuştur. Pelliot bu unvanın *Tapar* ya da *Teper* olabileceğini düşünmüşken Sinor da bu adın aslının Türkçe *Tapar* olduğuna ilişkin görüşleri aktarmıştır. Nitekim Gömeç de bu unvanı *Taspar* ve *Tapar* olarak yazmıştır (Gömeç, 2011: 61; Pelliot, 1929: 215; Sinor, 1985: 157). Gumilëv ise *Tuo-bo Ke-han* 佗鉢可汗 unvanının Türkçe aslının *Tabak-han* olduğunu ileri sürmüş ve şöyle bir açıklama yapmıştır: “Türkçe kaseli, tabaklı han demektir ve bu isim, Budist rahipleri gibi elinde bir dilenci tabağı ile dolaştığı için lakab olarak verilmiştir.” (Gumilëv, 2002: 81). Kljaštornyj-Livšic'e göre bu kağanın unvanı Bugut Yazıtı'nın Ön Yüzü'nün 7., 9. ve 11. satırlarında *t'sp'r γ'γ'n* şeklinde geçmektedir ve uzun bir süre boyunca bu unvana akademik yayınlarda *Taspar Kağan* olarak yer verilmiştir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 73, 86). Yoshida-Moriyasu'nun Bugut Yazıtı üzerine yaptıkları çalışmada ise bu unvanın yazılışı **Tatpar Kağan* olarak düzeltilmiştir. Yoshida'nın okuyuşuna göre bu kağanın unvanı yazıtın B-1 Yüzü'nün 2.-3. satırlarında 'wr-kwp-'r cr-'cw my'' t'[t](p)['r] (x'γ'n) (*Urkupar Çraçu Mağa Tatpar Kağan*), B-1 Yüzü'nün 4. ve B-2 Yüzü'nün 2., 4.-6., 9., 11. satırlarında da my' t'p'r x'γ'n (*Mağa Tatpar Kağan*) olarak yazılmıştır (Ölmez, 2012: 61, 67-70). Ösawa da buna paralel olarak akademik yayınlarda daha önce kabul gören *Taspar* adının **Tatpar* olarak okunması gerektiğini belirtmiştir (Ösawa, 2002: 81, 86, 2005: 563). Bugut Yazıtı'nda rastlanılan 'wr-kwp-'r (*Urkupar*) ve cr-'cw (*Çraçu*) kelimeleri ise ne Soğdçada ne de Sanskritte yer almaktadır (Gharib, 1995: 76-77, 128; Kaya, 2006: 73-75, 118-120). Soğdçada my' ve my'' (*Mağa*) şeklinde yazılan kelime de Sanskritte kelimelerin başında “büyük” anlamı vermek için eklenen *mahā* kelimesinin (Sanskritte *mahāt* ve *mahānt* “büyük” anlamına gelmektedir) yazımı için kullanılmıştır (Gharib, 1995: 211; Kaya, 2006: 221). Tatpar Kağan'ın unvanındaki my'' (*Mağa*) ise Sanskritte “hediye, armağan; zenginlik, güç” anlamlarına gelen *maghaḥ* kelimesi (Kaya, 2006: 216) olabileceği gibi daha büyük bir ihtimalle Türkçe bir unvan olan *Bağa*'nın Soğdça yazılışı olabilir.

yılı dolaylarında ölen İstemi Yabğu Kağan'dan sonra batıda başa geçen oğlu Tardu Kağan (Da-tou Ke-han 達頭可汗; 576-603)⁸³ da Türkistan'da iyice güçlenmiştir (Gömeç, 2011: 39-67; Taşağıl, 1995: 16-34).

1.2.3. Göktürk Kağanlığı'nın Bölünmesi

Gücünün doruğunda olduğu görülen Göktürk Kağanlığı, 581 yılında *Tatpar Kağan'ın ölümünden sonra parçalanacak ve uzun yıllar sürecek bir iç savaşın içine sürüklenecektir. Chavannes, Grousset, Taşağıl ve Beckwith, Göktürk Kağanlığı'nın Doğu ve Batı Kağanlıkları olarak ikiye ayrılmasının 581'de yaşandığını, Batı Göktürk Kağanlığı'nın bu yılda Tardu Kağan tarafından kurulduğunu, devletin temellerinin ise İstemi Yabğu Kağan tarafından atıldığını kabul etmişlerdir (Beckwith, 2009: 115-117; Chavannes, 1903: 13, 17, 47-48; Grousset, 1970: 87-88; Taşağıl, 1995: 34-38, 85-88). Ancak Sinor, Batı Kağanlığı'nın Tardu Kağan tarafından değil, 583 yılında *Apa Kağan* unvanlı Da-luo-bian 大羅便⁸⁴ tarafından kurulduğunu belirtmiştir. Ôsawa da bazı yeni

⁸³ İstemi Yabğu Kağan'ın ölümünden sonra onun yönettiği toprakların yönetimi oğluna geçmiş ve bu kişi *Tardu Kağan* unvanını almıştır. Bu unvan Çin kaynaklarında bazı yerlerde *Da-tou* 達頭, bazı yerlerde ise *Da-tou Ke-han* 達頭可汗 olarak yazılmıştır. Yukarıda da gördüğümüz üzere bu unvan, bu kişinin devletin batı kanadını (*Tarduş*) yönettiği için ona verilmiş olmalıdır. Çin kaynaklarında Tardu Kağan'ın babasının topraklarının yönetimini tam olarak ne zaman devraldığı belirtilmemiştir. Ancak kaynaklarda onun 581-583 yılları dolaylarında devletin batı tarafını yönettiğine ilişkin kayıtlar vardır (BS, 99, 3292-3293; SS, 84, 1866, 1868; TD, 197, 5405; ZZTJ, 175, 5450). Araştırmacılar da İstemi Yabğu Kağan'ın 576 yılındaki ölümünden sonra oğlu Tardu Kağan'ın batıda yönetimi devralmış olduğu konusunda hemfikirlerdir (Chavannes, 1903: 219-220; Gömeç, 2011: 66; Grousset, 1970: 84; Gumilëv, 2002: 139; Taşağıl, 1995: 33-34). Tardu Kağan'ın 581'de Göktürk tahtına oturan İşbara Kağan'la akrabalık derecesi bazı Çin kaynaklarında yalnızca "baba tarafından erkek akraba (*cong-fu* 從父)" terimiyle açıklanmıştır (BS, 99, 3293; SS, 84, 1868; TD, 197, 5405; ZZTJ, 175, 5450). Ancak kaynaklarda bir yerde, *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nin Batı Göktürk kısmında Tardu Kağan'ın İstemi Yabğu Kağan'ın oğlu olduğu açık bir şekilde yazılmıştır (*XTS*, 215B, 6055). Bazı Çin kaynaklarında bu kişinin *Tardu Kağan* unvanını almadan önceki adının *Dian-jue* 玷厥 olduğu kaydedilmiştir (BS, 99, 3293, 3297; SS, 51, 1330-1331; SS, 84, 1868, 1872; TD, 197, 5405; ZZTJ, 175, 5450-5451). *BS*'daki *Sui Hanedanı Saltanat Yıllığı*'nda ise Kai-huang'ın 開皇 dördüncü yılının ikinci ayı (17 Mart-15 Nisan 584) kayıtlarında bu kişinin adı *A-shi-na Dian-jue* 阿史那玷厥 olarak yazılmış ve onun *Göktürk Kağanı* (*Tu-jue Ke-han* 突厥可汗) olduğu belirtilmiştir. *SS*'daki *Sui Hanedanı Saltanat Yıllığı*'nda da aynı bilgi tekrarlanmış, ancak bu ad eksik olarak yalnızca *A-shi-na Dian* 阿史那玷 şeklinde yazılmıştır (BS, 10, 410; SS, 1, 21). Bizanslı tarihçi Menandros da 576 yılında Göktüklere gönderilen elçilik heyetiyle ilgili olarak Tardu Kağan'a değinmiş, onun İstemi'nin oğlu olduğunu belirtmiştir. Menandros'un eserinde Tardu Kağan'ın unvanı *Tardou* Τάρδου olarak yazılmıştır (Mangaltepe, 2009: 82; Moravcsik, 1983-II: 299).

⁸⁴ Çin kaynaklarında *Da-luo-bian* olarak geçen bu adın Türkçesi Gumilëv'a göre *Töremen*, Gömeç'e göre ise *Törüpen* olmalıdır. Gumilëv ayrıca bu adın Bizanslı tarihçi Theophylaktos Simokattēs'in eserindeki *Touroum* (**Turum*) olduğunu ileri sürmüştür (Gömeç, 2011: 61; Gumilëv, 2002: 81). *TD*'deki *Göktürk*

bulgulara dayanarak bu görüşü desteklemiştir. de La Vaissière ise bu yeni bulguları gözden geçirerek Batı Kağanlığı'nın 610 yılında ortaya çıktığını ve ondan önce batıda bulunan siyasî oluşumun doğudaki Büyük Kağanlık konumunu elde etmek isteyen hanedan üyeleri tarafından kurulmuş kısa süreli bir devlet olduğunu ileri sürmüştür (de La Vaissière, 2011: 233-236, 2013: 741; Sinor, 1994: 305-306; Ôsawa, 2002: 79-88, 2005: 559-580).

Göktürklerde *Buğan Kağan'ın tahta çıkışına kadar hükümdarlık babadan oğula geçerken Yi-xi-ji Kağan'ın ölümünden sonra taht kardeşten kardeşe geçmeye başlamıştır. Yi-xi-ji Kağan öldüğünde yerine kardeşi *Buğan Kağan, o öldüğünde de yerine kardeşi *Tatpar Kağan geçmişlerdir.⁸⁵ SS'daki ve BS'daki *Göktürk Bölümleri* ile

Bölümü'nde *Da-luo-bian* 大羅便 kelimesinin Türkçede "İçki Kabı (*jiu-qi* 酒器)" anlamına geldiği, Göktürklerin şişman kimselere *San-da-luo* 三大羅 dedikleri belirtilmiştir (TD, 197, 5403). Burada geçen *San* 三 karakterinin neyi karşıladığını belirlemediğimiz; bu kelime Çince "üç" anlamına gelebileceği gibi, Türkçedeki ya da başka bir dildeki bir kelimenin ses değerini karşılamak için kullanılmış olabilir. TD'in metninde 『肥羸者謂之大羅便。大羅便，酒器也』 olarak geçen bu cümleyi ise Taşağılı şöyle çevirmiştir: "Semiz geyik gibi olanlara üç içki kabı (Ta-lo) derlerdi. Ta-lo-pien, içki kabıdır." (Taşağılı, 1995: 96). Pulleyblank *Da-luo-bian* 大羅便 adının Erken Orta Çince okunuşunu *da'-la-bjian^h* ve *daj^h-la-bjian^h*, Geç Orta Çince okunuşunu *tha'-la-phjian^h* ve *thaj'-la-phjian^h* olarak vermiştir. Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *daH-la-bjien* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000: 7, 23, 86; Pulleyblank, 1991: 37, 69, 203). *Da-luo-bian*'in aslının ne olabileceğini bulabilmek için çeşitli Türk lehçelerine bakılabilir. Kaşgarlı Mahmud, yazmış olduğu *Divanu Lugati't-Türk*'te "dolu" anlamındaki *tolu* ٧و kelimesini açıklarken örnek verdiği *tolu idiş* ٧و ا٧ش ifadesini "dolu kap" olarak çevirmiş, sonra da *tolu* kelimesi için "Dolu olan herhangi bir nesneye de böyle denir." şeklinde bir açıklama yapmıştır (Atalay, 1999-III: 232-233). *Tolu* kelimesi bir Uygurca belgede kişi adı olarak geçmektedir (Caferoğlu, 1968: 245). Türkiye Türkçesinde *dolu* kelimesi, sahip olduğu farklı anlamların yanında "içki dolu kadeh" anlamına da gelmektedir (Gülensoy, 2007-I: 297). Buradan anlaşıldığı üzere *Tolu* kelimesinin "İçki Kabı" anlamı, kapların içkiyle dolu olmasından dolayı sonradan edinilmiş bir anlamdır. Çin kaynaklarında *Da-luo-bian* 大羅便 olarak geçen kelimenin aslı da Türkçede "İçki Kabı" anlamına gelen *Tolu* kelimesi olabilir. Ancak tıpkı *Ke-luo-bian* 珂羅便 kelimesinde olduğu gibi buradaki *bian* 便 karakterinin ne anlama geldiği henüz çözülememiştir.

⁸⁵ ZS'daki *Göktürk Bölümü*, *Buğan Kağan'ın tahta çıkışına kadar Göktürklerin başında olan reisleri ve hükümdarları şu silsileyle vermiştir: Yi-zhi-ni-shi-du 伊質泥師都 → onun oğlu Na-du-liu Şad (Na-du-liu She 訥都六設) → onun oğlu A-shi-na 阿史那 → onun oğlu A-xian Şad (A-xian She 阿賢設) → onun torunu Tu-men (*İllig Kağan) → onun oğlu Kara (Yi-xi-ji Kağan) (ZS, 50, 908-909). SS'daki ve BS'daki *Göktürk Bölümleri*'nde yer alan silsilede A-xian Şad'a ve Uluğ Yabğu'ya (Da Ye-hu 大葉護) değinilmişse de bunların birbirleriyle ve *İllig Kağan'la akrabalık bağlarının nasıl olduğu açıklanmamış, ayrıca Uluğ Yabğu'nun kim olduğu yazılmamıştır (BS, 99, 3285; SS, 84, 1864). TD'in *Göktürk Bölümü*'ndeki silsile ise şu şekildedir: Yi-zhi-ni-shi-du → onun oğlu Na-du-liu Şad → onun A-shi-na soyadını ve A-xian Şad unvanını taşıyan oğlu. Ancak silsilede Tu-men'in bu atalara hangi şekilde bağlandığı belirtilmemiştir (TD, 197, 5402). XTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmı da Batı Göktürklerin atalarını şu silsileyle vermiştir: Na-du-lu 訥都陸 → onun oğlu Uluğ Yabğu unvanlı Tu-wu 吐務 → onun oğulları Tu-men *İllig Kağan ve İştemi (Shi-dian-mi 室點蜜, Se-di-mi 瑟帝米) → İştemi'nin oğlu Tardu Kağan (XTS, 215B, 6055). Bütün bu bilgiler bize Göktürklerin devlet kurmadan önceki zamanlarında ve devlet kurduktan hemen sonraki yıllarda babadan oğula veraset yöntemiyle yönetildiklerini göstermektedir.

ZZTJ'e göre *Tatpar Kağan ölmeden önce oğlu Umna'yla (An-luo)⁸⁶ konuşmuştur.⁸⁷ Bu konuşmaya göre *Tatpar Kağan'ın ağabeyi (*xiong* 兄) *Buқан Kagan, kendi oğlunun yeteneksiz olduğunu düşünerek ölmeden önce halefi olarak *Tatpar Kağan'ı atamıştır. *Tatpar Kağan da ölümünden sonra kendi oğlu Umna'nın değil, *Buқан Kagan'ın oğlu Da-luo-bian'in tahta geçeceğini vasiyet etmiştir. Böylece Göktürklerin Yi-xi-ji Kağan'dan beri uyulmayan babadan oğula veraset geleneği yeniden yürürlüğe konulmuş olacaktır.⁸⁸ *Tatpar Kağan'ın ölümünden sonra kağanlığın merkezindeki devlet adamları (SS'da ve BS'da *guo-zhong* 國中, XTS'da ve ZZTJ'de *guo-ren* 國人) toplanarak kağanın vasiyeti üzerine Da-luo-bian'i tahta oturtmaya karar vermişlerdir. Ancak Da-luo-bian'in annesi sıradan halk tabakasından (*jian* 賤) geldiği için bu karar genel kabul görmemiştir; Umna ise annesi asil soydan (*gui* 貴) geldiği için Göktürkler tarafından saygı duyulmakta olan birisidir.⁸⁹ Bunun üzerine Yi-xi-ji Kağan'ın oğlu

⁸⁶ SS'da ve TD'de *An-luo* 菴邏, BS'da ve ZZTJ'de *An-luo* 菴邏 olarak yazılan (BS, 99, 3290-3291; SS, 84, 1865; TD, 197, 5404; ZZTJ, 175, 5449) bu adın aslının Soğdça *Umna* ismi olduğu anlaşılmıştır (Ösawa, 2002: 81, 2005: 563). Bu hükümdarın unvanı Bugut Yazıtı'nın B-2 Yüzü'nün 8.-9. satırlarında *my' wmn' x'γ'n* (*Mağa Umna Kağan*) şeklinde geçmektedir (Ölmez, 2012: 68-70). Gumilëv ise bu adın aslının *Amrak* olduğunu ileri sürmüştür (Gumilëv, 2002: 81).

⁸⁷ XTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında da *Buқан Kağan'ın ölmeden önce tahtını oğluna değil kardeşi *Tatpar Kağan'a bıraktığı, *Tatpar Kağan'ın ise kendisinden sonra tahta oğlu Umna'nın değil Da-luo-bian'in geçmesini istediği kısaca anlatılmıştır. Ancak XTS burada kişiler arasındaki konuşmalara yer vermemiştir (XTS, 215B, 6055).

⁸⁸ SS'daki *Göktürk Bölümü*'nde Yi Kağan'ın (Yi Ke-han 逸可汗; bu unvan SS'da yanlış yazılmıştır ve aslında diğer kaynaklardaki *Yi-xi-ji Kağan* unvanını karşılamaktadır, bkz. Taşağıl, 1995: 18) ölmeden önce tahtı oğlu She-tu'ya 攝圖 bırakması gerekirken kardeşi Si-dou'yu 俟斗 (bu da *Buқан Kağan'ın eski unvanı *Si-jin*'in yanlış yazılmış şeklidir, bkz. Liu, 1958-II: 519) halefi ilan ettiğini belirtmiştir. *Buқан Kağan da ölmeden önce geleneklere uymayarak (*fu-she* 復捨) kendi oğlu Da-luo-bian'i değil, kendi kardeşini halef göstermiş, bu kişi *Tatpar Kağan (*Tuo-bo Ke-han* 佗鉢可汗) unvanıyla tahta oturmuştur. BS'daki *Göktürk Bölümü*'nde ve ZZTJ'de de bu bilgiler tekrarlanmış, ancak SS'da unvanlarda görülen yanlış ve farklı yazımlar düzeltilmiştir (BS, 99, 3287, 3290; SS, 84, 1864; ZZTJ, 165, 5097; ZZTJ, 171, 5314).

⁸⁹ Bu üç metinde de Da-luo-bian'in annesinin sıradan halktan, Umna'nın annesinin ise asil soydan geldiği belirtilmişse de (BS, 99, 3290; SS, 84, 1865; ZZTJ, 175, 5449) Taşağıl bunu farklı yorumlamıştır. Ona göre Da-luo-bian'in annesinin Türk olmaması yüzünden onun kağan olmasına karşı çıkılmış, Umna'ya ise annesi Türk olduğu için saygı duyulmuştur (Taşağıl, 1995: 34). Taşağıl ayrıca ZZTJ'de Umna hakkında yazılmış olan *An-luo mu gui* 菴邏母貴 (“Umna'nın annesi asildi”) ifadesini “An-lo gerçekten değerli (asil), tertemiz Gök-Türk soyundan geliyordu” şeklinde çevirmiştir. Ne var ki metinde Umna'nın annesinin Göktürk olup olmadığı belirtilmemiştir; Taşağıl burada metne fazladan ekleme yapmıştır. Da-luo-bian'in kağan yapılmak istenmesini kabul etmeyenleri ise yukarıda bahsi geçen kaynaklar “çoğunluk (*zhong* 眾)” olarak yazmışlardır. SS'daki bu ifadeyi Liu “die Mehrzahl der T'u-küe” (“Türklerin çoğunluğu”), Taşağıl da ZZTJ'deki bu ifadeyi “halk” olarak çevirmişlerdir. Ancak metinlerde “çoğunluk” kelimesinden devlet adamlarının ve beylerin çoğunluğunun mu, yoksa halkın çoğunluğunun mu kast edilmiş olduğu açık değildir (Liu, 1958-I: 43; Taşağıl, 1995: 150).

Nivêr (She-tu 攝圖)⁹⁰ ortaya çıkarak devlet adamlarına Umna tahta çıkarsa ona hizmet edeceğini, Da-luo-bian tahta çıkarsa isyan ederek sınır bölgelerine gideceğini ve savaşaacağını bildirmiştir. Kaynaklara göre üçü de kağanlık yapmış olan kardeşlerin çocukları arasında yaşça en büyüğü ve en cesuru Nivêr olduğu için devlet adamları ondan çekinmişler ve Umna'yı tahta oturtmuşlardır. Ne var ki Da-luo-bian tahta çıkamadığı için bu kararı kabullenememiş ve yeni hükümdar olmuş Umna'ya birkaç kere elçi göndererek ona hakaretler etmiştir. Umna da Da-luo-bian'le başa çıkamayacağını anlayınca tahtını Nivêr'e devretmeye karar vermiştir. Bunun üzerine devletin ileri gelenleri toplanmışlar, eski kağanların oğulları arasında en akıllının ve en bilgenin Nivêr olduğunu konuşmuşlar ve onu yeni kağan olarak seçmişlerdir (BS, 99, 3290-3291; SS, 84, 1865; XTS, 215B, 6055-6056; ZZTJ, 5449).⁹¹

SS'daki, BS'daki ve TD'deki Göktürk Bölümleri'ne göre *İllig Külüg Şad Bağa İşbara Kağan* (Yi-li Ju-lu She Mo-he Shi-bo-luo Ke-han 伊利俱盧設莫何始波羅可汗)⁹² unvanıyla Göktürk Kağanlığı'nın tahtına oturan Nivêr, devleti Ötüken Yış'tan (Du-jin-shan 都斤山)⁹³ yönetmeye başlamıştır. XTS'daki Göktürk Bölümü'nün Batı Göktürk

⁹⁰ Pritsak, Çin kaynaklarında 攝圖 karakterleriyle yazılan adın *She-tu* ya da *Nie-tu* olarak okunduğunu, bunun da Soğdça *Nivêr* (*nw''r*) adı olduğunu belirtmiştir (Pritsak, 1985: 206). Pulleyblank bu karakterlerin *She-tu* okunuşunun Eski Orta Çince'deki okunuşunu *ɕiap-dɔ*, Geç Orta Çince'deki okunuşunu *ɕiap-thuə* olarak vermişken *Nie-tu* okunuşunun Eski Orta Çince'deki okunuşunu *nriap-dɔ*, Geç Orta Çince'deki okunuşunu da *nriap-thuə* şeklinde vermiştir. Baxter ise Orta Çince'de *She-tu*'nun okunuşunu *syep-du*, *Nie-tu*'nun okunuşunu da *nrjep-du* olarak yeniden canlandırmıştır (Baxter, 2000: 98, 121, 137; Pulleyblank, 1991: 226, 279, 311). Nivêr'in adı Bugut Yazıtı'nda Kljaštornyj-Livšic'e göre yazıtın Sol Yüzü'nün 2. satırında *βγγ nw''r γ'γ'n*, Yoshida-Moriyasu'ya göre ise yazıtın B-1 Yüzü'nün 2. satırında *nw''r x'γ'n* (*Nivêr Kağan*) olarak geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 85; Ölmez, 2012: 67, 69).

⁹¹ XTS'daki Göktürk Bölümü'nün Batı Göktürk kısmında bu olaylar kısaca anlatılmıştır. Buna göre *Tatpar Kağan tahtı oğlu Umna'ya değil Da-luo-bian'e bırakmış, Da-luo-bian'in annesi soylu olmadığı için hükümdar yapılmak istenmemiş ve Umna tahta oturmuş, ancak Umna da tahttan feragat ederek yerini Nivêr'e bırakmıştır (XTS, 215B, 6055-6056).

⁹² Bu kaynaklarda Nivêr'in bu unvanın yanında *Sha-bo-lüe* 沙鉢略 unvanını da aldığı yazılmıştır. Ancak *Sha-bo-lüe* de Türkçe *İşbara*'nın farklı bir yazılışdır ve *Shi-bo-luo* 始波羅 ile aynı kelimedir. Çin kaynakları burada yanlışlıkla bu iki biçimi farklı unvanlar olarak değerlendirmişlerdir. Nivêr'in Göktürk tahtına oturmasından sonra Çin kaynakları ondan genellikle *Sha-bo-lüe* olarak söz edeceklerdir (BS, 99, 3291; SS, 84, 1865; TD, 197, 5404).

⁹³ ZS'daki Göktürk Bölümü'ne göre Göktürk kağanlarının devamlı oturdukları ve devleti yönettikleri yer *Du-jin-shan*'dır (Du-jin Dağı). TD'deki Göktürk Bölümü de aynı bilgiyi vermiş, ancak kağanların orada devamlı oturduklarını yazmamıştır. XTS'daki Göktürk Bölümü'ne göre de *Du-jin-shan* (Du-jin Dağı), Göktürk kağanlarının sarayı (*ting* 廷) yani Eski Türkçede *Ordu* denilen yönetim merkezlerinin bulunduğu yerdir (TD, 197, 5404; XTS, 215A, 6028; ZS, 50, 910). Çin kaynaklarındaki *Du-jin Dağı*'nı Göktürk yazıtlarındaki *Ötüken Yış* ile ilk özdeşleştiren ise Thomsen'dir (Thomsen, 2002: 223). *Ötüken* ve *Ötüken Yış* adları Göktürk yazıtlarında pek çok kez geçmektedir (Orkun, 1994: 916). Kaşgarlı Mahmud'a göre *Ötüken* اتوكان, Tataristan çöllerinde (Moğolistan bozkırlarında) bir yerin adı olup Uyгур iline yakındır (Atalay, 1998-I: 138). Czeglédy, *Ötüken*'in Orta Moğolistan'daki Hangay (Хангай) Dağları'nın tamamını

kısımında ve ZZTJ’de ise Nivêr’in unvanı yalnızca *Işbara Kağan* (*Sha-bo-lüe Ke-han* 沙鉢略可汗) olarak yazılmıştır.⁹⁴ TD ayrıca Nivêr’in bu unvanı alarak *Uluğ Kağan* (*Da Ke-han* 大可汗, Büyük Kağan)⁹⁵ olduğunu belirtmiştir.⁹⁶ Bahsi geçen kaynaklara göre Nivêr devletin başına geçtiği zaman Umna tahttan inerek Toğla Irmağı’nın (Du-luo-shui 獨洛水)⁹⁷ kıyısına yerleşmiş ve *İkinci Kağan* (*Di-er Ke-han* 第二可汗)⁹⁸ unvanını almıştır. Bundan sonra Da-luo-bian, Işbara Kağan’a başvurarak her ikisinin de kağan oğlu olduğunu, Nivêr’in en yüksek rütbeye yükselmişken kendisinin hâlâ bir unvan sahibi olmadığını belirtmiş ve bunun sebebini sormuştur. Da-luo-bian’dan çekinen Işbara Kağan ona *Apa Kağan* (*A-bo Ke-han* 阿波可汗)⁹⁹ unvanını vermiş ve Da-luo-bian kendisine bağlı toplulukları yönetmek üzere kendi bölgesine¹⁰⁰ dönmüştür (BS, 99, 3291; SS, 84, 1865; TD, 197, 5404-5405; XTS, 215B, 6055-6056; ZZTJ, 175, 5450). Böylece Göktürk Kağanlığı’nda devletin başında bir Uluğ Kağan olan, devletin çeşitli bölgeleri ise yine *Kağan*, *Yabğu* ve *Şad* unvanını taşıyan ama Uluğ Kağan’a bağlı hanedan üyesi kişilerce yönetilen siyasî bir yapının olduğu görülmektedir. Aslında bu

ifade ettiğini düşünmüştür (Czeplédy, 1995: 57). Clauson, *Ötüken*’i Hangay Dağları’nın doğusunda Ongi Irmağı’nın kaynağına yakın bir yer olarak tarif etmiştir (Clauson, 1971: 127). Aslında burası, Köl Tigin Yazıtı’nın ve Bilge Kağan Yazıtı’nın bulunduğu, bugün *Höşöö Tsaydam* denilen bölgedir. Uygur Kağanlığı’nın başkenti Ordu Balık (Kara Balgasun) ve Moğol İmparatorluğu’nun başkenti Qara Korum da bu bölgede bulunmaktadır; Ötüken Yış, Moğolistan’da kurulan Türk-Moğol bozkır devletleri için meşru yönetim merkezi olarak görülmüş ve burasını elinde tutan kişinin meşru hükümdar olduğu kabul edilmiştir. *Ötüken*’in yeri hakkındaki tartışmalar için bkz. Drompp, 1999: 391.

⁹⁴ Işbara Kağan 584 yılında Çin imparatoruna gönderdiği bir mektupta unvanını *Tian-sheng Da Tu-jue Tian-xia Xian Sheng Tian-zi Yi-li Ju-lu She Mo-he Shi-bo-luo Ke-han* 天生大突厥天下賢聖天子伊利俱盧設莫何始波羅可汗 olarak yazmıştır. Bu unvan “Gökte Yaratılmış, Büyük Türk, Dünyaya Hükmeden Bilge ve Kutsal, Tanrı Oğlu, İllig Külüg Şad Bağa Işbara Kağan” şeklinde çevrilebilir (BS, 99, 3293; SS, 84, 1868; ZZTJ, 176, 5476). Kağan Çin’e bağlandıktan sonra 585’te imparatora yazdığı bir mektupta ise unvanını *Da Tu-jue Yi-li Ju-lu She Shi-bo-luo Mo-he Ke-han Chen She-tu* 大突厥伊利俱盧設始波羅莫何可汗臣攝圖 (“Büyük Türk, İllig Külüg Şad Işbara Bağa Kağan, Sui İmparatoru’nun Vassali Nivêr”) olarak daha kısa ve mütevazı olarak sunmuştur (BS, 99, 3294; SS, 84, 1869; TD, 197, 5405).

⁹⁵ Göktürklerdeki *Uluğ Kağan* unvanı için bkz. Erkoç, 2008: 101-102.

⁹⁶ Yukarıda değindiğimiz üzere Işbara Kağan’ın Çin imparatoruna yazdığı mektuplarda kendisinden *Da Tu-jue* 大突厥 (“Büyük Türk”) olarak söz etmesi, taşıdığı *Uluğ Kağan* unvanına bir atıf olabilir (Erkoç, 2008: 101).

⁹⁷ Liu bu ırmağın bugünkü Moğolistan’daki Tola (Tuul Туул) Irmağı olduğunu belirtmiştir. Bu ırmağın adı I. Tonyukuk Yazıtı’nın Güney Yüzü’nün 8. satırında *Toğla*, Bilge Kağan Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 30. satırında da *Toğla Ügüz* (“Toğla Irmağı”) olarak geçmektedir (Liu, 1958-II: 522; Tekin, 1994: 7, 1988: 48-49).

⁹⁸ BS’da bu unvan yanlışlıkla *Üçüncü Kağan* (*Di-san Ke-han* 第三可汗) olarak yazılmıştır (BS, 99, 3291).

⁹⁹ Göktürklerde hem idarî bir unvan hem de unvanlara eklenen bir sıfat olan *Apa* için bkz. Erkoç, 2008: 151-153. Gumilëv ise Çin kaynaklarındaki *A-bo Ke-han* 阿波可汗 unvanındaki *A-bo*’nun 阿波 Farsçada “itibarlı” anlamına gelen *Abruy* olduğunu iddia etmiştir (Gumilëv, 2002: 81).

¹⁰⁰ Ōsawa’ya göre Da-luo-bian’in yönettiği bölge Moğolistan’ın kuzeyi ile Altay Dağları’nın arasındaki bozkırdır (Ōsawa, 2002: 81, 2005: 563).

yapının temelleri Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasından hemen sonraki yıllar içerisinde atılmıştır. *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmına göre İştemi Kağan (Shi-dian-mi Ke-han 室點密可汗) bir zamanlar Chan-yu'ye 單于 (*İllic Kağan yani Tu-men)¹⁰¹ bağlıyken on büyük beyi (*da shou-ling* 大首領) yönetmiş, yüz bin askere komuta etmiştir. İştemi batı bölgelerindeki çeşitli yabancı devletleri (*Xi-yu zhu Hu-guo* 西域諸胡國) hâkimiyet altına almış¹⁰², *Kağan* unvanını elde etmiş ve halkına *On Soyadlı Boylar* (*Shi-xing Bu-luo* 十姓部落; Türkçe yazıtlardaki *On Oklar*) denilmiştir (*JTS*, 194B, 5188). Menandros Protektor'un *Excerpta*'da yer alan fragmanlarından Fragman 10.1'e göre 568-569 yılları sırasında İştemi Yabgu Kağan'ın Bizans İmparatorluğu'ndaki elçileri Bizanslılara Göktürklerin dört eyalete bölündüklerini, İştemi'nin bu dört bölgenin tamamına ve bunlardan ayrı olarak Heftalitlere hükmettiğini söylemişlerdir (Mangaltepe, 2009: 51). Yang Jian'in 楊荐 *ZS*'daki biyografisinde 563 yılında¹⁰³ Göktürk Kağanlığı'nın doğu kanadının (*dong-mian* 東面) *Buğan Kağan'ın *Di-tou Kağan* unvanını taşıyan kardeşi A-shi-na Ku-tou¹⁰⁴ tarafından yönetildiği belirtilmiştir (*ZS*, 33, 571). Bu tarih yaklaşık olarak devletin batı kanadının İştemi Yabgu Kağan tarafından fethedilerek yönetildiği yıllara denk gelmektedir. Yang Zhong'un 楊忠 *ZS*'daki biyografisinde de yine 563 yılında *Buğan Kağan'ın Kuzey Qi Hanedanı'na karşı seferdeyken yanında Di-tou Kağan'ın ve *Böri Kağan* (*Bu-li Ke-han* 步離可汗) unvanını taşıyan bir kağanın olduğu kaydedilmiştir (*ZS*, 19, 318).¹⁰⁵

¹⁰¹ Asya Hunlarının hükümdarlarının unvanları Çin kaynaklarında *Chan-yu* 單于 olarak geçmektedir (HS, 94A, 3751). Çin kaynaklarında Göktürklerdeki *Kağan* (*Ke-han* 可汗) unvanının Hunlardaki *Chan-yu*'ye denk geldiği belirtilmiştir (BS, 99, 3287; *JTS*, 194A, 5153; TD, 197, 5402; XTS, 215A, 6028; *ZS*, 50, 909). *JTS*'ya göre İştemi'nin bağlı olduğu *Chan-yu*'nün *İllic Kağan unvanlı kardeşi Tu-men olduğunu tespit eden ise Chavannes'dır (Chavannes, 1903: 38).

¹⁰² Çin kaynakları batı yönünde seferler yapılarak Heftalitlerin fethedilmelerini *Buğan Kağan'a atfetmektedir (BS, 99, 3287; SS, 84, 1864; TD, 197, 5403; *ZS*, 50, 909; ZZTJ, 166, 5140). *JTS*'daki bu kayıt, Göktürk Kağanlığı'nın batı yönündeki yayılmasının *Buğan Kağan'ın adına İştemi Yabgu Kağan tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.

¹⁰³ Tarihlendirme Liu tarafından yapılmıştır (Liu, 1958-II: 513).

¹⁰⁴ Metinde *Di-tou Ke-han A-shi-na Ku-tou* 地頭可汗阿史那庫頭. Taşağıl *Ku-tou*'nun 庫頭 Türkçe *Kutluğ* olduğunu belirtmiştir (Taşağıl, 1995: 23).

¹⁰⁵ Liu'nun ve *ZS*'nin *Zhong-hua Shu-ju* edisyonunun editörlerinin de belirttikleri gibi metinde Di-tou Kağan'ın unvanı *Ye-tou Ke-han* 也頭可汗, Böri Kağan'ın unvanı da *Bu-sui Ke-han* 步雖可汗 olarak yazılmıştır. Bu yazımlar yanlıştır ve metinde editörler tarafından düzeltilmiştir (Liu, 1958-II: 512). Böri Kağan'ın hanedanının hangi kolundan olduğuna ve hangi bölgeyi yönettiğine ilişkin herhangi bir bilgi kaynaklarda verilmemiştir. Batı bölgesi İştemi Yabgu Kağan, doğu bölgesi de Di-tou Kağan tarafından yönetildiğine göre Böri Kağan o sıralarda devletin başka bir bölgesini yönetiyor olabilir. Belki de İştemi Yabgu Kağan devletin batısında Türkistan'da yeni fethedilen bölgeleri yönetirken Göktürk Kağanlığı'nın kurulduğu Moğolistan'ın batı kısımları Böri Kağan'ın yönetimine verilmiştir.

*Tatpar Kağan 572 yılında tahta geçtiği zaman Nivêr'e *Er-fu Kağan*¹⁰⁶ unvanıyla birlikte devletin doğu kanadının (*dong-mian*) yönetimini, kendi kardeşi Ru-dan Kağan'ın¹⁰⁷ oğluna da *Böri Kağan (Bu-li Ke-han 步離可汗)*¹⁰⁸ unvanını vermiştir; Böri Kağan devletin batı bölgesinde¹⁰⁹ oturmaktadır. Nitekim *Tatpar Kağan öldüğünde yapılan veraset tartışmaları sırasında devlet adamları dördü de kağanlık yapmış olan dört kardeşin oğulları arasından en akıllısı ve en bilge olan Nivêr'i seçmeye karar vermişlerdir (BS, 99, 3290; SS, 84, 1864-1865; TD, 197, 5404; ZZTJ, 171, 5314).¹¹⁰ İleride yeniden değineceğimiz üzere, İstemi Yabğu Kağan'ın oğlu Tardu Kağan'ın 583 yılına gelindiğinde Göktürk Kağanlığı'nın batı kanadını (*xi-mian* 西面) devletin merkezindeki İşbara Kağan'a bağlı olarak yönettiği görülmektedir.¹¹¹ Bu sıralarda hanedan üyeleri arasında *Tamğan Kağan (Tan-han Ke-han 貪汗可汗)*¹¹² unvanını taşıyan birisinin de olduğu kayıtlıdır, ancak bu kişinin devletin hangi bölgesini yönettiği ve hanedanın hangi koluna ait olduğu belirtilmemiştir. İşbara Kağan'ın *Di-qin Çad (Di-*

¹⁰⁶ Bu unvan BS'daki *Göktürk Bölümü*'nde *Er-fu Ke-han* 尔伏可汗, SS'daki ve TD'deki *Göktürk Bölümleri* ile ZZTJ'de *Er-fu Ke-han* 爾伏可汗 olarak yazılmıştır.

¹⁰⁷ TD'de *Dan-nou Ke-han* 但耨可汗 şeklinde yanlış yazılan bu unvan SS'da, BS'da ve ZZTJ'de *Ru-dan Ke-han* 褥但可汗 olarak doğru bir şekilde verilmiştir. Taşağıl da TD'deki biçimin yanlış olduğunu belirtmiş, ancak metinde yanlış yazılmış unvanın ikinci hecesinin transkripsiyonunu *nou* olarak değil "ju" (*ru*) şeklinde yazmıştır (Taşağıl, 1995: 98).

¹⁰⁸ SS'da, TD'de ve ZZTJ'de Böri Kağan'ın Ru-dan Kağan'ın oğlu olduğu belirtilmiştir. Ancak BS'da *Böri Kağan* unvanını alanın yanlış olarak Ru-dan Kağan'ın kendisi olduğu yazılmıştır. Bu duruma Liu da dikkat çekmiştir (Liu, 1958-II: 520-521). Görüldüğü üzere *Böri Kağan* unvanı daha önce 563 yılında başka bir hanedan üyesi tarafından taşınmaktaydı.

¹⁰⁹ Bu terim SS'da, BS'da ve TD'de *xi-fang* 西方, ZZTJ'de ise *xi-mian* 西面 olarak verilmiştir.

¹¹⁰ Liu'nun da belirttiği gibi bu kağanlar Yi-xi-ji Kağan, *Buқан Kağan, *Tatpar Kağan ve Ru-dan Kağan'dırlar (Liu, 1958-II: 521). Ancak bunların arasında Ru-dan Kağan devletin başına hiçbir zaman geçmemiş ve her zaman baştaki hükümdara bağlı kalmıştır.

¹¹¹ SS'da ve XTS'da Tardu'nun *Xi-mian Ke-han* 西面可汗 ("Batı Bölgesinin Kağanı") olduğu yazılmıştır. Sinor *Xi-mian* 西面 terimini *Western Frontier Region* ("Batı Sınır Bölgesi") olarak çevirmiş ve bu "Batı Sınır Bölgesi"nin kağanlığın batı kanadından farklı olduğunu savunmuştur. Ona göre Göktürk Kağanlığı kurulduktan sonra Moğolistan'daki doğu kısmı *Buқан Kağan'a, batı kısmı da amcası İstemi Yabğu Kağan'a düşmüştür; burada doğu kısmının batı kısmına orana önceliği ve ağırlığı vardır. Menandros, Göktürk Kağanlığı'nın dört hükümdar tarafından yönetildiğini belirtmiştir ve Sinor bunların Çin kaynaklarındaki *Orta, Doğu, Batı* ve *Batı Sınır* bölgelerine denk geldiğini ileri sürmüştür. Bu görüşe göre *Buқан Kağan'ın ve *Uluğ Kağan* unvanını taşıyan ardıllarının yönettikleri kısım *Orta Bölge*'yi oluşturmaktadır; yukarıdaki örneklerde gördüğümüz doğu ve batı bölgeleri kağanları da Moğolistan'ın içerisinde Göktürklerin kağanlıklarını ilk kurdukları topraklar içerisinde yer almaktadır. İstemi Yabğu Kağan'ın ve Tardu Kağan'ın yönettiği *Batı Sınır Bölgesi* ise Orta-Doğu-Batı olarak üçe bölünen Moğolistan'daki topraklardan ayrı, batıda Türkistan'da 560'lı yıllarda fethedilen bölgeler üzerinde kurulmuş bir birimdir (Sinor, 1994: 298).

¹¹² Göktürklerde idarî bir unvan olan ve Göktürk kağanlarının kâhyaları için kullanılan *Tamğan* için bkz. Erkoç, 2008: 221-222. İleride de göreceğimiz gibi *Tamğan (Tan-han 貪汗)* Göktürk döneminde aynı zamanda bir dağın adı olarak da kaynaklarda kaydedilmiştir.

qin Cha 地勤察)¹¹³ unvanını taşıyan bir akrabası (*cong-di* 從弟)¹¹⁴ ise 583 yılında kendisine bağlı bir boyu yönetmektedir (BS, 99, 3293; SS, 84, 1868; XTS, 215B, 6056; ZZTJ, 175, 5465). Haklarında pek fazla bilgi bulunmayan Li-ji Çad'ın (Li-ji Cha 利稽察) 583 yılında bir sefer sırasında yenilgiye uğratıldığına, başka bir şadın¹¹⁵ ise aynı sıralarda bir savaşta öldürüldüğüne kaynaklarda değinilmiştir (BS, 99, 3292; SS, 84, 1857). Yine İşbara Kağan'ın kardeşi Chu-luo-hou'nun 處羅侯¹¹⁶ *Töli Şad* (*Tu-li She* 突利設) unvanını taşıdığı Zhang-sun Sheng'in 長孫晟 SS'daki biyografisinde ve ZZTJ'de kayıtlıdır (SS, 51, 1330; ZZTJ, 175, 5451). Da-xi Chang-ru'nun 達奚長儒 SS'daki biyografisinde de İşbara Kağan'ın 582 yılında Çin'i Chu-luo-hou'la ve *Pan-na Kağan* (*Pan-na Ke-han* 潘那可汗) unvanını taşıyan, ancak hakkında başka bir bilgi verilmeyen bir kişiyle birlikte istila ettiği yazılmıştır (SS, 53, 1350). Menandros'un *Excerpta*'daki fragmanlarından Fragman 19.1'e göre ise 576 yılında Göktürk Kağanlığı, devletin yöneticisi tarafından sekiz parçaya bölünmüş durumdadır (Mangaltepe, 2009: 78). İştemi Yabğu Kağan 576 yılında öldüğü zaman da ülkesinin çeşitli bölgelerinde oğulları Tourxathos Τοῦρξαθος (*Türk Şad)¹¹⁷ ve Tardou (Tardu Kağan) hüküm sürmekte olup bu oğullar Bizanslı elçilerle diplomatik görüşmelerde bulunmuşlardır (Mangaltepe, 2009: 82). Her ne kadar *Uluğ Kağan* unvanına kaynaklarda ilk kez 581 yılında rastlanılıyorsa ve bu unvanın varlığına daha önceki yıllara ilişkin kayıtlarda değinilmemişse de 581'de gördüğümüz siyasî yapı devletin ilk zamanlarında ortaya çıkmış ve ilerleyen zaman içerisinde varlığını korumuştur.¹¹⁸

¹¹³ Eski Türklerdeki *Şad* unvanı ender de olsa kaynaklarda *Çad* (*Cha* 察) şeklinde geçmektedir (Erkoç, 2008: 124, 126). Gumilëv, Çin kaynaklarındaki *Di-qin Cha* unvanının aslını *Tegin-şad* olarak kabul etmiştir (Gumilëv, 2002: 81).

¹¹⁴ Bu terimi Liu Vetter ("kuzen"), Taşağıl ise "kardeş" olarak çevirmişlerdir (Liu, 1958-I: 49; Taşağıl, 1995: 155). Çince *cong-xiong* 從兄 teriminin "kuzen" anlamı için bkz. Wu, 2002: 163-164.

¹¹⁵ Bu şadın unvanı SS'da *Suo-pi Şad* (*Suo-pi She* 娑毗設), BS'da ise *Sha-pi Şad* (*Sha-pi She* 沙毗設) şeklinde yazılmıştır.

¹¹⁶ Gömeç'e göre *Chu-luo-hou*'nun Türkçe aslı *Çor Alp* olmalıdır (Gömeç, 2011: 71).

¹¹⁷ Bu unvan Yunanca yazmalarda *Tourzathos* Τοῦρζάθος, *Tourzanthos* Τοῦρζανθος, *Tourxanthos* Τοῦρξάνθος, *Tourxanth* Τοῦρξανθ, *Tarxathos* Τάρξαθος ve *Tourxanthos* Τοῦρξανθος şekillerinde de yazılmıştır. Marquart'a göre bu ad *Türgeş Şad* unvanının, Moravcsik'e göre ise *Türk-Şad* unvanının karşılığı olabilir (Chavannes, 1903: 240; Moravcsik, 1983-II: 328). Gömeç de bu unvanın aslının *Türk Şad* olduğunu kabul etmiştir (Gömeç, 2011: 64).

¹¹⁸ Göktürk Kağanlığı'nda gördüğümüz bu siyasî yapı sonraki Moğol İmparatorluğu'nda *Ulus* sistemi olarak aynen devam etmiştir. Moğollarda herhangi bir boy beyine, devlet adamına ya da hanedan üyesine bağlı olan oymaklara ve boylara *Ulus* denilirdi ki Vladimirtsov bu kelimeyi "mülk-halk", "tebaa" ve "tumar, ıkta, mukataa, malikâne, zeamet" olarak açıklamıştır. Ancak Vladimirtsov *Ulus* kavramında esas bölüştürülenin topraktan daha ziyade boylar ve oymaklar yani insanlar olduğunu belirtmiş, *Ulus*'u "halk-tumar", "herhangi bir tumar, zeamet dahilinde birleştirilmiş veya bir tumarı, zeamet'i, malikâne'yi,

Nivêr 581 yılında *Işbara Kağan* unvanını alarak Göktürk tahtına oturduğu ve kaynaklara göre kendisine tüm “kuzeyli yabancılar (*bei yi* 北夷)” tarafından itaat edildiği sıralarda Çin’de de önemli siyasî gelişmeler yaşanmıştır. Kuzey Zhou Hanedanı devrilerek Sui Hanedanı kurulmuş ve bu hanedan bütün Çin’i birleştirme teşebbüsüne girişmiştir. Kuzey Zhou ve Kuzey Qi hanedanları birbirlerine karşı Göktürk desteğini sağlayabilmek için *Tatpar Kağan döneminde Göktürlere karşı büyük tavizlerde bulunmuşlardır. Ancak Sui Hanedanı bu siyasete son vererek Göktürlere karşı aşağılayıcı bir şekilde davranmaya başlamıştır. *Işbara Kağan*’ın Çinli eşi Prenses Qian-jin (Qian-jin Gong-zhu 千金公主) de Sui Hanedanı tarafından yıkılmış olan Kuzey Zhou Hanedanı’na mensup olduğu için eşini Sui Hanedanı’na karşı kışkırtmıştır. Hem Sui Hanedanı’nın tutumunu değiştirerek aşağılayıcı davranmaya başlaması hem de eşinin kışkırtmaları yüzünden *Işbara Kağan* 581-583 yılları arasında Çin’e büyük akınlar düzenleyerek Sui ordularını ardı ardına bozguna uğratmıştır. Yaşanan yenilgilerin üzerine imparator Sui Wen-di 隋文帝 (Yang Jian 楊堅; 581-604 yılları arasında imparator) ordusuna moral vermek amacıyla 583 yılında uzun bir ferman kaleme almıştır. Bu fermanda imparator Göktürklerin yönetiminin beş kişi arasında bölündüğünü, kardeşlerin yönetimi ele geçirmek için birbirleriyle mücadele ettiklerini, babalarla amcaların birbirlerine güvenmediklerini, ancak bu zayıf ve parçalanmış iç yapılarını dışarıya belli etmemek için çaba gösterdiklerini yazmıştır. İmparator ayrıca Göktürklerin yönettikleri çeşitli halkların Göktürklerden nefret ettiklerine ve ayaklanmak için fırsat beklediklerine değinmiş, batıda Tardu Kağan’a karşı isyanların

mukataa’yı teşkil eden halk” şeklinde açıklamanın daha uygun olduğunu yazmıştır. Ona göre *Ulus* kavramı zamanla “halk-devlet”, “mâlikâneyi teşkil eden halk” ve “devlet” anlamlarını almıştır. Moğol hükümdarları devleti oluşturan toplulukları kendi oğulları, hanedan üyeleri ve devlet adamları arasında bölüştürmüşlerdir (Vladimirtsov, 1995: 147-154). Merkezdeki *Ka’an* (Kağan, Büyük Han) unvanlı hükümdara bağlı *Uluslar*’dan oluşan Moğol İmparatorluğu zamanla bu yapı yüzden parçalanmış, Altın Ordu (Coçi Ulusu ya da Kıpçak Hanlığı) ve Çağatay Hanlığı gibi bağımsız hanlıklar ortaya çıkmıştır. Gördüğümüz üzere Göktürklerde de aynı yapı mevcut olmuştur. Nitekim Eski Türkler “pay, hisse; talih” anlamlarına gelen *ülüg* ve *ülüş* terimlerini kullanmışlardır ki bu terimler “dağıtmak, yaymak, üleştirmek” anlamındaki *üle-* ve *üleş-* fiillerinden türemiştir. Eski Türklerde “şehir, şehir devleti; devlet, ülke” anlamındaki *Uluş* kelimesinin kökenleri de bu terimlere dayanıyor olabilir, ancak bu konuda henüz kesin bir görüş mevcut değildir. Moğollardaki *Ulus* kavramı da Türklerdeki *Uluş* teriminden alınmıştır (Caferoğlu, 1968: 265, 272; Clauson, 1972: 127, 152-154; Atalay, 1999-IV: 692, 711-712; Orkun, 1994: 879-880; Ölmez, 2012: 324; Tekin, 1988: 178). Devletin merkezdeki büyük hükümdara bağlı hanedan üyeleri arasında bölüştürülmesinin bir diğer örneği ise Selçuklularda görülebilir. Yönetim merkezi İran’da bulunan Büyük Selçuklu Sultanlığı’nda bazı hanedan üyeleri Suriye’de, Kirman’da ve Anadolu’da sultanlıklar kurmuşlardır. Büyük Sultanlık 12. yüzyılda dağılırken Anadolu Selçuklu Sultanlığı gibi merkeze bağlı devletler de bağımsız devletlere dönüşmüşlerdir.

çıkıldığını belirtmiştir. Nitekim bu fermanın ardından imparator Sui ordusunu yeniden teşkilatlandırmış ve onu Göktürklerle savaşabilecek duruma getirmiştir. İşbara Kağan yanında Apa Kağan, Tamgan Kağan ve adları verilmeyen diğer komutanlarla birlikte 583'te Çin'i istila ettiğinde Sui ordusu tarafından Bai-dao'da 白道¹¹⁹ yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğrayarak çekilmek zorunda kalmıştır. Göktürk ülkesinde o sıralarda görülen açlık, kıtlık ve salgın hastalık da Göktürkler arasındaki ölümleri arttırmıştır (BS, 99, 3291-3292; SS, 51, 1330-1332; SS, 84, 1865-1867; TD, 197, 5405; ZZTJ, 175, 5450, 5456, 5458-5460, 5462-5463).

Bai-dao'da yaşanan yenilgi sonrasında Göktürk Kağanlığı'nın içerisindeki çekişmeler gün yüzüne çıkmış ve devlet bir iç savaşa sürüklenmiştir. Bunun yaşanmasında en önemli pay, Göktürk hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları fark ederek bunu Sui imparatoruna bildiren ve bu anlaşmazlıkları daha da büyötmek amacıyla Çin'de bir dış siyaset geliştirilmesine katkıda bulunan casus-elçi Zhang-sun Sheng'dir. *Tatpar Kağan daha önce 579 yılında evlilik bağı kurulması amacıyla Kuzey Zhou Hanedanı'ndan bir prenses istediğı zaman Sheng, ertesi yıl kağanla evlendirilen Prenses Qian-jin'in yanında Göktürk ülkesine gitmiştir. Burada avcılıktaki yeteneğı sayesinde kağanın takdirini kazanmış ve hanedanın pek çok erkek üyesiyle tanışarak istihbarat toplamaya başlamıştır. Nivêr'in *Töli Şad* unvanını taşıyan, devlet adamları tarafından sevilen ama Nivêr tarafından kıskanılarak nefret edilen kardeşi Chu-luo-hou da bu sırada Sheng'la yakınlaşmıştır. Sheng onunla avlanma bahanesiyle hem Göktürk ülkesinin coğrafyasını iyice tanımış hem de onunla geliştirdiğı yakın ilişki sayesinde hanedan içi ilişkiler ve çekişmeler konusunda ayrıntılı bilgiler edinmiştir. Ertesi yıl Çin'e geri dönen Sheng gözlemlerini raporlaştırarak onları Kuzey Zhou başbakanı olan Yang Jian'e sunmuştur. Bir sonraki yıl Göktürk Kağanlığı'nda İşbara Kağan tahta geçtikten ve Çin'de Sui Hanedanı kurulduktan sonra kağan Çin'e saldırmaya başlamıştır. Sheng bu sefer de yeni imparator olmuş Yang Jian'e uzun bir rapor sunmuş ve Göktürklerle mücadele edilirken askerî yöntemlere başvurmadan önce diplomatik yollarla rakip hanedan üyelerinin birbirlerine karşı kışkırtılmasının, böylece devletin içten parçalanmasının sağlanmasının

¹¹⁹ Bai-dao, bugünkü İç Moğolistan'daki Hohhot kentinin (Höh Hot, Hu-he-hao-te-shi 呼和浩特市) kuzeyindedir (Chang, 1968: 96).

üzerinde durmuştur.¹²⁰ İmparator bu görüşleri dikkate almış, Sheng’ı huzuruna çağırarak raporda sunmuş olduğu bilgileri kendisinden tekrar dinlemiş ve Sheng’in bütün önerilerini kabul etmiştir. Tardu Kağan’a bir elçi gönderilmiş ve kendisine kurt başlı bir tuğ (*lang-tou du* 狼頭纛)¹²¹ sunulmuş, Tardu Kağan da Çin başkentine bir elçi gönderdiği zaman elçisi sarayda İşbara Kağan’ın elçisinden daha yükseğe oturtulmuş, böylece iki kağanın arasının iyice bozulması sağlanmıştır. Sheng ise bu sırada Göktürk Kağanlığı’na tabi olan Tatabılara (Xi 奚)¹²², Xilere 靺鞨¹²³ ve Kitanlara hediye sunularak

¹²⁰ Zhang-sun Sheng’in Sui Wen-di’ye sunduğu öneri, Çin’in bu tarihten sonraki Göktürk siyasetinin temelini oluşturacaktır. Bu sebepten ötürü de Sheng’in önerisini tezimize olduğu gibi aktarmayı uygun görüyoruz. SS’daki *Zhang-sun Sheng Biyografisi*’nde yer alan raporda, Sheng’in bahsi geçen önerisini içeren kısım şu şekilde verilmiştir: 『臣於周末，忝充外使，匈奴倚伏，實所具知。玷厥之於攝圖，兵強而位下，外名相屬，內隙已彰，鼓動其情，必將自戰。又處羅侯者，攝圖之弟，姦多而勢弱，曲取於眾心，國人愛之，因為攝圖所忌，其心殊不自安，迹示彌縫，實懷疑懼。又阿波首鼠，介在其間，頗畏攝圖，受其牽率，唯強是與，未有定心。今宜遠交而近攻，離強而合弱，通使玷厥，說合阿波，則攝圖迴兵，自防右地。又引處羅，遣連奚、靺鞨，則攝圖分眾，還備左方。首尾猜嫌，腹心離阻，十數年後，承襲討之，必可一舉而空其國矣。』 (SS, 51, 1330-1331). Bu metni Almancaya çeviren Liu’nun tercümesini (Liu, 1958-I: 98-99) Kayaoğlu-Banoğlu Türkçeye çevirmişlerdir. Onların yaptığı çeviri şöyledir: “Kuzey Çov’ların son günlerinde, T’u-küe’lerin yanında elçi olmak onuruna sahip olmuştum, bu yüzden durumlarını çok iyi biliyorum: Tien-küe’nün (=Ta-t’ou), Şê-t’u’dan daha çok askeri var, ama rütbe olarak onun altındadır; dışarıya karşı birlikmiş gibi görünüyorlar ama içerden birbirlerine düşmandırlar. Öfkeleri, hırsları kışkırtılırsa, kendiliklerinden birbirleriyle savaşıacaklardır! Bir de Şê-t’u’nun küçük kardeşi Ç’u-lo-hou var. Gerçi kurnaz, hilekârdır ama pozisyonu daha zayıftır. Ama insanların kalbini fethetmeyi çok iyi bilir; halkı onu sever, bu yüzden de Şê-t’u ondan nefret ediyor. Hoşnutsuzluğunu ne kadar saklamaya gayret etse de, kendini huzursuz hissediyor, güvensiz ve korkuyor. Bir de ikisinin arasında bocalayıp duran A-po var; Şê-t’u’dan çok korkuyor, onun idaresinde, etkisi altında; karakteri zayıf, kim güçlüyse onun yanında. Şimdi yapılacak iş, (Sui’lerin dışında olan) uzakta yaşayanlarla birleşip, yakında yaşayanlara saldırmak, güçlü olanların gücünü bölerek, zayıfları bir araya toplamak! Önce, A-po’yla birleşmek üzere T’u-küe’lere bir elçi gönderilmeli. O zaman Şê-t’u batı bölgesini (sağ kanadı) savunmak üzere askerlerini geri çekmek zorunda. Biz de Ç’u-lo-hou’yla Hi ve Si’leri birleştiririz. O zaman Şê-t’u güçlerini ayıracak ve sol kanadı (doğu kanadı) korumak üzere geri dönecek. Böylece hakim olanlarla hakimiyet altına alınanlar arasında güvensizlik ve nefret doğmuş olacak, en güvendikleri dostları kendilerine sırt çevirecek! Biz de beklemedikleri bir anda onlara saldırırsak, bir çırpıda bütün ülkeyi yok edebileceğiz!” (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 135-136).

¹²¹ Kurt başlı tuğ Göktürklerde hükümdarlık sembollerinden birisidir. 6.-7. yüzyıllarda hem Çinliler Göktürkler arasında destekledikleri hanedan üyelerine hem de Göktürkler Çinliler arasında destekledikleri asilere hükümdarlık sembolü ve diplomatik tanınma belirtisi olarak kurt başlı tuğlar göndermişlerdir (Erkoç, 2008: 67-68).

¹²² Çince *Xi 奚* ve *Ku-mo-xi 庫莫奚* olarak anılan Moğol kavmi Tatabılar için bkz. Eberhard, 1996: 55, 57-58. Bazin, *Xi 奚* (**γiei*) karakterinin “*Qay*” sesine yakın olduğunu belirtmiştir; bu durumda, Karahanlı ve Selçuklu dönemi kaynaklarında geçen *Qay* kavmi de Tatabılar olabilir (Bazin, 1950: 258). Pulleyblank *Xi 奚* karakterinin Eski Orta Çincedeki okunuşunu *yej*, Geç Orta Çincedeki okunuşunu *xĕjiaj* olarak vermişken bu karakterin Orta Çince okunuşunu da Baxter *hej* olarak sunmuştur (Baxter, 2000: 145; Pulleyblank, 1991: 329).

¹²³ Bazı Çin kaynaklarında Dokuz Oğuz boyları arasında geçen bu topluluğun etnik kimliği ve Dokuz Oğuzlarla ilişkileri tam olarak aydınlatılamamıştır (Pulleyblank, 1956: 41). Bu topluluğun Tatabılar (*Xi 奚*) ile aynı topluluk olduğunu ileri süren bir görüş de mevcuttur (Togan-Kara-Baysal, 2006: 171-172). Moğolistan’ın doğusu ile Mançurya dolaylarında yaşayan, kökenleri Hunlara dayandırılan ve Tie-le

onların Göktürklerle karşı ayaklanmaya teşvik edilmeleri amacıyla kuzeye gönderilmiştir. Bu elçilik seferi sırasında Sheng, Chu-luo-hou'nun da huzuruna çıkmış ve onu Sui Hanedanı'na bağlanmaya ikna etmiştir (SS, 51, 1330-1331; ZZTJ, 175, 5450-5451).

Zhang-sun Sheng'in tasarısının başarıya ulaşacağını ilk belirtileri ertesi yıl, 582'de Çin'de yaşanan büyük Göktürk istilasını sırasında ortaya çıkmıştır. İşbara Kağan bu yıl büyük bir orduyla Çin'in kuzeyini istila etmiş ve Sui kuvvetlerine karşı birkaç zafer kazanmış¹²⁴, ancak daha da güneye inmek istediği zaman kendi askerî kuvvetleriyle birlikte seferî orduda bulunan Tardu Kağan buna yanaşmayarak ordusunu geri çekmiştir. Bu sırada Sheng da Chu-luo-hou'nun oğlu *Jāmkan'la (Ran-gan 染干)¹²⁵ iletişime geçmiş ve onu İşbara Kağan'ı yanıltması için ikna etmiştir. *Jāmkan hükümdara haber göndererek Tie-le boylarının ayaklanıp Göktürk merkezini basmaya hazırlandıkları yönünde yalan söylemiş ve bundan korkan kağan, ordusuyla Çin'den geri çekilmek zorunda kalmıştır. İşbara Kağan 583 yılında Çin'i yeniden istila ettiği zaman da sefere katılmış olan Apa Kağan, bir Sui ordusuna karşı yenilmiş ve o sırada muzaffer olan Sui ordusunda bulunan Sheng, Apa Kağan'a bir haberci göndermiştir. Gönderdiği mesaj ile Sheng ona askerî bakımdan İşbara Kağan'dan daha güçlü olmasına rağmen İşbara Kağan'ın Çin'de hep zafer kazandığını, Apa Kağan'ın ise Çin'de yenilgilere uğrayarak Göktürkler için utanç kaynağı hâline geldiğini söylemiştir. Sheng ayrıca bundan ötürü İşbara Kağan'ın gizli bir plan yaptığını, Apa Kağan'ın kuzeydeki ordugâhına (*bei-ya* 北牙) saldırımayı düşündüğünü, buna bahane olarak da Apa Kağan'ın Çin'de uğradığı başarısızlıkları göstereceğini iletmıştır. Korkuya kapılan Apa Kağan da Sheng'a bir elçi göndermiş ve Sheng elçi aracılığıyla ona Tardu

toplulukları arasında gösterilen, ancak haklarında pek fazla bilgi bulunmayan için Xiler için ayrıca bkz. Eberhard, 1996: 75.

¹²⁴ Bu çarpışmalara SS'daki *Göktürk Bölümü*'nde ve *Da-xi Chang-ru Biyografisi*'nde, ayrıca ZZTJ'de de değinilmiştir (SS, 53, 1350; SS, 84, 1866; ZZTJ, 175, 5458).

¹²⁵ Çin kaynaklarında *Ran-gan* olarak yazılan kişi adının aslını Pelliot **Žāmqaŋ* (**Jāmqaŋ*) olarak yeniden canlandırmış, ancak bunun hangi dile ait bir ad olduğunu belirtmemiştir (Pelliot, 1929: 203). Gumilëv bu adın aslını Cangar olarak kabul etmiştir (Gumilëv, 2002: 177). Bu addaki ilk heceyi oluşturan *Jām-* hecesinin Soğdçada “zarif, mümtaz, saygıdeğer” anlamlarına gelen *z'm* (*žām/jām*) kelimesi (Gharib, 1995: 454) olabileceği ve sonradan Türkçe bir ek (*-gan/-kan*) aldığı ya da *Kan* (*Han*) unvanıyla birleştirildiği düşünülebilir. Sonradan *Qi-min Kağan* unvanıyla tahta geçecek olan *Jāmkan'ın babasının kim olduğu konusunda Çin kaynaklarında farklı bilgiler vardır. Liu'nun belirttiği üzere bazı kaynaklarda *Jāmkan'ın babasının İşbara Kağan olduğu yazılmışken daha güvenilir kaynaklarda *Jāmkan'ın babasının Chu-luo-hou olduğu belirtilmiştir (Liu, 1958-II: 531-532).

Kağan'ın Sui Hanedanı tarafına geçtiğini belirtmiş, kendisinin de buna uyması gerektiğini önermiştir. Bu öneriyi kabul eden Apa Kağan, seferde İşbara Kağan'la birlikte hareket etmeye son vermiş, Çin sınırında kalmış ve onun elçileri Sheng'la birlikte Çin sarayına gitmişlerdir (SS, 51, 1331; ZZTJ, 175, 5458-5459, 5464-5465).

Yaşanan bu son solaylar Göktürk Kağanlığı'nda hanedan üyeleri arasındaki gerginliğin fiilî çatışmaya dönüşmesinin fitilini ateşlemiştir. İç savaşın başlamasıyla birlikte Göktürkler bir daha tarihleri boyunca çok kısa bir dönem hariç¹²⁶ hemen hemen hiçbir zaman tam olarak tek çatı altında birleşemeyecekler ve farklı kağanlıklar olarak ufalanarak zamanla tarihe karışacaklardır.¹²⁷ 583 yılındaki sefer sırasında Zhang-sun Sheng diplomatik bir yolla Apa Kağan'ın seferî ordudan kopmasını sağladığı sırada İşbara Kağan da Bai-dao'da Sui ordusuna karşı ağır bir bozguna uğramış ve Çin'den geri çekilmek zorunda kalmıştır. Yenilgisinin üzerine Apa Kağan'ın da Çinlilerle anlaşmış olduğunu haber alan İşbara Kağan, Apa Kağan'a beslediği nefreti fiiliyata dökmüş ve Sheng'in tahmin ettiği gibi onun kuzeydeki ordugâhına beklenmedik bir şekilde saldırmış, bütün adamlarını ve halkını esir almış, ayrıca Apa Kağan'ın annesini öldürmüştür. Kendisine bağlı boyları ve askerî gücünü yitiren Apa Kağan çareyi batıya Tardu Kağan'ın yanına sığınmakta bulmuştur. Tardu Kağan Apa Kağan'a büyük bir ordu vererek onu İşbara Kağan'ın üzerine saldırtmıştır. O sırada eskiden beri Apa Kağan'la arası iyi olan Tamgan Kağan da İşbara Kağan'ın hışmına uğramış, kendisine bağlı insanlar ve sahip olduğu konum elinden alınmıştır. Kendisine karşı muhalefeti tamamen ortadan kaldırmayı amaçladığı görülen İşbara Kağan'ın arası ayrıca kendi kuzeni Di-qin Çad'la da bozulmuştur. İşbara Kağan'la anlaşamayan Di-qin Çad, ona karşı isyan ederek Apa Kağan'ın tarafına geçmiştir. Böylece ortaya çıkan İşbara Kağan-Apa Kağan tarafları birbirleriyle savaşmaya başlamışlar, her iki taraf da Çin'e elçi göndererek Sui Wen-di'nin desteğini ve yardımlarını talep etmişlerdir. Ancak imparator her iki tarafa karşı da tarafsız kalmış ve herhangi bir yardımda bulunmamıştır. Uzun süren bir savaşın ardından Apa Kağan doğuya yürüyerek üstüste zaferler kazanmış,

¹²⁶ İkinci Göktürk Kağanlığı'nın hükümdarı Kapgan Kağan, 699 ve 710-711 yıllarında batıda Türğişlere düzenlediği seferlerle bu bölgede yaşayan Batı Göktürkleri de Göktürk Kağanlığı'nın yönetimi altına almıştır. Ancak Göktürklerin bu bölgedeki hâkimiyeti kısa sürmüştür (Gömeç, 2011: 136, 147-152; Taşağıl, 2004a: 28-29, 33).

¹²⁷ Chavannes devletin parçalanmaması hâlinde kudretini tıpkı Moğol İmparatorluğu gibi koruyacağını, Grousset de devletin yenilmez kalacağını belirtmişlerdir (Chavannes, 1903: 221; Grousset, 1970: 87-88).

yitirmiş olduğu topraklarını ve kendisine bağlı olup dağılmış olan askerlerinin bir kısmını yeniden elde etmiştir.¹²⁸ Apa Kağan bu başarısının ardından Tanrı Dağları'nın kuzeyinde İli Vadisi'ne yerleşmiş, ülkesinin güneyindeki ve kuzeyindeki bölgelere de birer *Kiçik Kağan* (*Küçük Kağan*, *Xiao Ke-han* 小可汗)¹²⁹ atamıştır.¹³⁰ Uğradığı yenilgi yüzünden Işbara Kağan Çin sınırlarına yerleşmiş, elindekileri ve hayatını tamamen kaybetmemek için Sui sarayına yeniden elçi göndermiştir. Bu sırada kağanın eşi Prenses Qian-jin de imparatora mektup yazarak kendi soyadı *Yu-wen*'ı 宇文 değiştirip Sui Hanedanı'nın soyadı olan *Yang*'ı 楊 benimsemek istediğini iletmış ve imparatorun kendisini kızı olarak kabul etmesini rica etmiş, imparator da bu istekleri kabul etmiştir. Nitekim 584 yılında Işbara Kağan ve Sui Wen-di mektuplaşmışlardır; sonunda Zhang-sun Sheng'in da teşvikleri ve ısrarlarıyla Işbara Kağan kendisini Sui Hanedanı'nın vassalı (*chen* 臣) ilan etmek zorunda kalmıştır. Tardu Kağan ve doğudaki Kitanlar tarafından tehdit edilen, ancak Çin'den askerî destek almayı başaran Işbara Kağan 585 yılında karşı saldırıya geçerek Apa Kağan'ı bozguna uğratmıştır.¹³¹ Işbara Kağan ayrıca kendisine karşı başkaldırmış olan Tie-lelerin A-ba 阿拔 boyunun¹³² isyanını da bastırmış ve 587 yılında ölmüştür (BS, 99, 3293-3295; SS, 1, 25; SS, 51,

¹²⁸ ZTTJ Apa Kağan'ın Işbara Kağan'ı yenmesinin ardından doğuda Ötüken'e kadar ulaştığını, batıda Altay Dağları'nı aşarak Kuça'yı, Tie-leleri, Kumul'u ve "Batı Bölgelerinin bütün yabancılarını" kendisine bağladığını belirtmiş, onun devletinin *Batı Göktürkler* (*Xi Tu-jue* 西突厥) adını aldığını yazmıştır. Bu kayıt, Batı Göktürk Kağanlığı'nın temellerinin Tardu Kağan tarafından değil, Apa Kağan tarafından atıldığının en kesin göstergesidir (ZTTJ, 176, 5482). Apa Kağan tarafından kurulan kağanlığın kapsadığı coğrafi alanın tanımı ZTTJ'den daha önce SS'daki, BS'daki ve TD'deki *Batı Göktürk Bölümleri* ile JTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında da verilmiştir (BS, 99, 3299-3300; JTS, 194B, 5179; SS, 84, 1876; TD, 199, 5452).

¹²⁹ Göktürklerdeki *Küçük Kağan* unvanı hakkında bkz. Erkoç, 2008: 99-101.

¹³⁰ Apa Kağan'ın Tanrı Dağları'nın kuzeyinde İli Vadisi'ne yerleştiğine ilişkin bilgi bir tek TD'deki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında yer almaktadır. Bu kaynağa göre Batı Göktürklerin merkezi İli Vadisi'nde bulunurken Batı Göktürklerin güney başkenti (*nan-ting* 南庭) Agni'nin (Yan-qi 焉耆, Karaşar) kuzeybatısında yedi günlük bir uzaklıkta bulunmaktadır. Buradan kuzey yönünde sekiz gün boyunca gidildiğinde ise Batı Göktürklerin kuzey merkezine (*bei-ting* 北庭) ulaşılır (TD, 199, 5452). Batı Göktürk Kağanlığı'nın bu idarî bölünüşü JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri*'nin Batı Göktürk kısımlarında Apa Kağan'a değinilmeden tasvir edilmiştir (JTS, 194B, 5179; XTS, 215B, 6055). Sonraki Batı Göktürk hükümdarı Çuri Kağan'ın döneminde de merkezin dışındaki güney ve kuzey bölgelerinin birer *Kiçik Kağan* aracılığıyla yönetilmesi sistemine devam edilmiştir (BS, 99, 3300; SS, 84, 1876; TD, 199, 5453). Turfan'daki Astana mezarlarında bulunan Çince belgelerden bir tanesinde ise Apa Kağan'ın yönetimi altında bir "güney evindeki kağan" bulunduğu kaydedilmiştir ki Ôsawa'ya göre bu bilgi, TD'deki güney-kuzey idarî bölünmesini teyit etmektedir (Ôsawa, 2002: 83, 2005: 567-568).

¹³¹ SS'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre Işbara Kağan Apa Kağan'ı yenerek onu esir almıştır. Ancak Chavannes'ın ve Liu'nun da belirttikleri gibi Apa Kağan'ın daha sonra Chu-luo-hou tarafından da esir alınması bilgisi kaynaklarda yer aldığı için Işbara Kağan'ın Apa Kağan'ı esir alıp almadığı kesin değildir (Chavannes, 1903: 48; Liu, 1958-II: 527; SS, 84, 1869).

¹³² Tie-lelerin bir boyu olan A-balar hakkında bkz. Liu, 1958-II: 527-528.

1332; SS, 84, 1868-1870; TD, 197, 5405; XTS, 215B, 6056; ZZTJ, 175, 5465; ZZTJ, 176, 5475-5477, 5482-5483, 5489).

Işbara Kağan ölmeden önce kendi oğlu Yong-yu-lü'nün 雍虞閭 çekingen birisi olması sebebiyle kendisinden sonra tahta o sırada *Yabğu* unvanını taşıyan Chu-luo-hou'nun¹³³ oturmasını vasiyet etmiştir. Kağan öldüğü zaman da vasiyetin yerine getirilmesi için Yong-yu-lü amcası Chu-luo-hou'ya haberci göndermiş ve onu tahta oturmaya davet etmiştir. Chu-luo-hou ise son birkaç nesildir Göktürklerin eski babadan-oğula veraset sistemine uyulmadığını, Işbara Kağan'ın oğlu varken kendisinin tahta çıkmasının geleneklere uymayacağını söylemiş ve Yong-yu-lü'nün tahta geçmesini rica ederek ona bağlılığını bildireceğini açıklamıştır. Ancak Yong-yu-lü amcasının bu ricasını kabul etmemiş ve babasının vasiyetini uygulamak konusunda ısrarcı olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Chu-luo-hou tahta oturarak *Bağa Kağan* (*Mo-he Ke-han* 莫賀可汗) unvanını almış, Yong-yu-lü de amcası tarafından *Yabğu* olarak atanmıştır. Bağa Kağan kendisinden önceki Işbara Kağan'ın Sui-yanlısı siyasetini sürdürmüş ve bunun karşılığında Sui Hanedanı tarafından resmen tanınmıştır. Sui Hanedanı'ndan aldığı destekle Bağa Kağan bu sefer Apa Kağan'a saldırmış ve onu yenerek esir almıştır. Zaferinin ardından Bağa Kağan Çin imparatoruna başvurarak Apa Kağan'ın öldürülmesi için kendisine izin verilmesini rica etmiştir. İmparatorun sarayda devlet adamlarıyla yaptığı bir toplantıda bu mesele görüşülmüş ve Zhang-sun Sheng toplantıda Apa Kağan'ın öldürülmesine karşı çıkmış, Göktürklerin kendi aralarında bölündüğünü ve yeniden birleşmelerinin sağlanmaması gerektiğini belirtmiştir. Sheng'in görüşü imparator tarafından benimsenmiş ve Apa Kağan'ın hayatı bağışlanmıştır; ancak kaynaklarda bu tarihten sonra Apa Kağan'a ne olduğu konusunda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.¹³⁴ Bağa Kağan da tahtta uzun bir süre oturamamış ve ertesi yıl 588'de

¹³³ Chu-luo-hou'nun 581-582 yılları dolaylarında *Töli Şad* unvanını taşıdığı görülmektedir (SS, 51, 1330; ZZTJ, 175, 5451). Bu unvandan sonra Chu-luo-hou'nun *Yabğu* unvanını ne zaman almış olduğu kaynaklarda belirtilmemiştir.

¹³⁴ Apa Kağan'ın öldürülmemesi gerektiğini öne süren kişi SS'daki *Zhang-sun Sheng Biyografisi*'ne ve ZZTJ'e göre Zhang-sun Sheng'dir (SS, 51, 1332; ZZTJ, 176, 5489). Ancak SS'daki, BS'daki ve TD'deki *Göktürk Bölümleri*'nde bu önerinin Gao Jiong 高頴 adındaki başka bir devlet adamı tarafından sunulduğu yazılmıştır. SS'ya ve BS'ya göre Gao Jiong bu öneriyi yalnızca Sui Hanedanı'nın hoşgörüsünün gösterilmesi için sunmuştur ve Sheng'in düşündüğü gibi Göktürklerin birleşmesinin engellenmesi gibi bir düşünceyi ortaya sürmemiştir. Ancak Gao Jiong'un TD'deki metinde gördüğümüz önerisi, SS'daki *Zhang-sun Sheng Biyografisi*'ne ve ZZTJ'e göre Sheng tarafından sunulmuş olan öneriyle paraleldir (BS, 99, 3295; SS, 84, 1871; TD, 197, 5405-5406). Gao Jiong'un SS'daki biyografisinde ise onun Apa

batıda kimliği belirtilmemiş bir düşman devletle savaşırken öldürülmüştür. Onun yerine bu sefer Yong-yu-lü tahta çıkmış ve *Turum Kağan (*Du-lan Ke-han* 都藍可汗)¹³⁵ unvanını almıştır (BS, 99, 3295; SS, 51, 1332; SS, 84, 1870-1871; TD, 197, 5405-5406; ZZTJ, 176, 5489, 5498).

Sui Hanedanı'nın 589 yılında bütün Çin'i birleştirmesinin ardından bazı Sui muhalifi Çinliler kuzeye Göktürk ülkesine kaçmışlardır. Bunların ve Prenses Qian-jin'in teşvikleriyle *Turum Kağan 593 yılında seleflerinin Sui-yanlısı siyasetini terk etmiş, haraç göndermeyi kesmiş ve Çin'e akınlar düzenlemeye başlamıştır. Bunun üzerine Sui Wen-di istihbarat toplaması için yine Zhang-sun Sheng'ı elçi olarak Göktürk ülkesine göndermiştir. Sheng oraya vardığı zaman Sui muhalifi Çinlilerin ve Göktürklerin yanındaki bazı Soğdlu¹³⁶ memurların Sui Hanedanı aleyhine faaliyetlerde bulunduklarını görmüş, Çin'e döndüğünde topladığı bilgileri imparatora sunmuştur. Elçi olarak yeniden Göktürk ülkesine giden Sheng bu sefer Sui muhaliflerinin *Turum Kağan tarafından hapsedtirilmesini sağlamıştır. Bu sırada Göktürk ülkesinin kuzeyinde Töli Kağan (*Tu-li Ke-han* 突利可汗) unvanıyla hüküm sürmekte olan *Jāmkan¹³⁷,

Kağan'a ne yapılmasıyla ilgili bir toplantıya katıldığına ve onun öldürülmesine karşı çıktığına ilişkin herhangi bir kayıt yer almamaktadır (SS, 41, 1179-1184).

¹³⁵ Bu hükümdarın unvanı SS'daki, BS'daki ve TD'deki Göktürk Bölümleri ile ZZTJ'de *Xie-jia-shi Duo-na Du-lan Ke-han* 頡伽施多那都藍可汗 olarak yazılmıştır (BS, 99, 3295; SS, 84, 1871; TD, 197, 5406; ZZTJ, 176, 5498). Ancak kendisi Çin kaynaklarında genellikle yalnızca *Du-lan Ke-han* olarak geçmektedir. de La Vaissière ise unvanı Çin kaynaklarında *Du-lan Ke-han* olarak yazılan kişinin Theophylaktos Simokattēs'in eserinde aktarılan ve 595 yılında Batı Göktürk kağanı tarafından Bizans imparatoru Mauricius'a gönderilen mektupta bahsedilen *Touroum* Τουροϋμ olduğunu ortaya koymuştur. Moravcsik de *Touroum*'un aslının Türkçe *Turum olduğunu belirtmiştir (de La Vaissière, 2011: 234; Mangaltepe, 2009: 156; Moravcsik, 1983-II: 328). Gömeç ise Çin kaynaklarındaki *Duo-na Du-lan*'ın 多那都藍 Türkçe *Tonga Turan*'ı karşıladığını düşünmüştür (Gömeç, 2011: 72). Gumilëv da Theophylaktos Simokattēs'in eserindeki *Touroum*'un (*Turum) Çin kaynaklarındaki *Da-luo-bian*'i 大羅便 karşıladığını iddia etmiştir (Gumilëv, 2002: 81).

¹³⁶ Soğdlular, Ceyhun'dan Seyhun'a uzanan, Orta Maverainnehir'de Zereşan Vadisi'nde Semerkand ve Buhara merkezli olan Soğd (Soğd/Suğd 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰏𐰍) bölgesinde yaşayan, genel olarak ticaretle uğraşan yerli bir İranî halk idiler. Zaman zaman Soğdlular Seyhun'un doğusundaki topraklara da koloniler kurmuşlardır (Barthold, 1967: 736-737; Frye, 1943: 14-16). Çin kaynaklarında Soğd bölgesi ve Soğdlular *Su-li* 率利, *Su-li* 速利, *Su-li* 蘇哩, *Sun-lin* 孫鄰, *Xiu-li* 修利, *Su-te* 粟特 ve *Hu* 胡 olarak geçmektedirler (Ekrem, 2003: 113). *Hu* adının Çince'deki kullanımının tarih içinde geçirdiği evrim konusunda bkz. Pulleyblank, 1952: 318-319 ve Kırilen, 2012: 101-176. Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 31. ve Doğu Yüzü'nün 39. satırlarında, Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 24. satırında, II. Tonyukuk Yazıtı'nın Güney Yüzü'nün 2. satırında *Sogdağ* olarak gördüğümüz ad da Soğdluları karşılamaktadır (Tekin, 1988: 16-19, 44-45; Tekin, 1994: 18-19).

¹³⁷ de La Vaissière'e göre 595 yılında Batı Göktürk kağanı tarafından Bizans imparatoru Mauricius'a yazılan mektupta adı geçen *Touldikh* Τουλδικ, Çin kaynaklarında *Tu-li Ke-han* (Töli Kağan) olarak anılan *Jāmkan'dır. Haussig *Touldikh*'in asıl şeklinin *Töl-yığ* olması gerektiğini ileri sürmüştür. Moravcsik ise *Touldikh*'in aslının Türkçe *Tuldık* ya da *Tüldik* olabileceğini belirtmiştir (de La Vaissière, 2011: 234-235;

Çin'e elçi göndererek Çinli bir prensesle evlenmek istediğini bildirmiştir. Çinliler Töli Kağan'a bu teklifinin kabul edilebilmesi için Prenses Qian-jin'i öldürmesi gerektiği yolunda bir cevap göndermişlerdir. Bunun üzerine Töli Kağan prensesin üzerine iftira atarak onun *Turum Kağan tarafından öldürülmesini sağlamıştır. Yeni bir Çinli prensesle evlenmek isteyen *Turum Kağan Çin'e elçi yollayarak evlilik teklifinde bulunmuştur. Bu teklif Çin sarayında devlet adamları tarafından tartışılırken Sheng çıkarak güvenilir bir kişi olan *Turum Kağan ile Tardu Kağan arasında anlaşmazlık olduğunu söylemiş, *Turum Kağan'ın Sui Hanedanı tarafından desteklenerek bir prensesle evlenmesiyle Tardu Kağan'ın ve Töli Kağan'ın üzerinde üstünlük sağlayarak daha da güçleneceğini belirtmiştir. Böyle bir durumda *Turum Kağan Tardu Kağan'la güçlerini birleştirerek rahatça Töli Kağan'a saldırabilecektir. Sheng'in önerisine göre asıl desteklenmesi gereken kişi, Sui-yanlısı olup daha az askere sahip olan Töli Kağan'dır ve onun daha güneye inmesinin sağlanarak *Turum Kağan'a karşı tampon bir bölge olarak kullanılması daha uygundur. Sui Wen-di toplantının sonunda Sheng'in bu önerisini kabul etmiştir. Töli Kağan 597 yılında ise bizzat Çin başkentine gelerek evlilik teklifinde bulunmuş, bu teklif *Turum Kağan'ı ortadan kaldırtmak isteyen imparator tarafından kabul edilmiş, Töli Kağan Çinli bir prenses olan Prenses An-yi'yle (An-yi Gong-zhu 安義公主) evlendirilmiştir. Sheng da Töli Kağan'a oturduğu kuzey bölgesinden güneye inerek Ötüken'e yerleşmesini tavsiye etmiştir. Ancak bu hareket *Turum Kağan'ı kızdırmıştır ve Töli Kağan'dan daha yüksek bir konumda bulunarak *Uluğ Kağan* olduğunu açıklayan *Turum Kağan yine Sui-karşıtı bir siyaset benimsemiş, Çin sarayına hediye göndermeyi kesmiş ve Çin'e akınlar düzenlemeye başlamıştır. Töli Kağan ise gizlice gönderdiği haberciler aracılığıyla *Turum Kağan'ın akın düzenleyeceği noktaları önceden Sui yönetimine bildirmiştir. Töli Kağan'ın ihanetini öğrenen *Turum Kağan da 599 yılında Tardu Kağan'la olan anlaşmazlığına bir son vermiş, onunla güçlerini birleştirmiş ve Çin Seddi'nin kuzeyinde Töli Kağan'a beklenmedik bir saldırı düzenlemiştir. *Turum Kağan bu sırada Töli Kağan'ın bütün kardeşlerini, oğullarını ve yeğenlerini öldürmüştür. Ailesini ve halkının büyük çoğunluğunu kaybeden Töli Kağanda canını zor kurtararak Sheng'la birlikte Chang-

Moravcsik, 1983-II: 318). Gömeç de *Tu-lu* olarak aldığı unvanın Eski Türkçe *Tuğlu*'yu ya da *Törü*'yü karşıladığını düşünmüştür (Gömeç, 2011: 72, 74).

an'a kaçmış ve Sui Hanedanı'na sığınmıştır (BS, 99, 3296-3297; SS, 51, 1332-1334; SS, 67, 1578; SS, 84, 1871-1872; TD, 197, 5406; ZZTJ, 178, 5542, 5558, 5563).

Töli Kağan Çin'e kaçtıktan sonra aynı yıl Sui-karşıtı Göktürkler ile Sui birlikleri arasında bazı sınır çarpışmaları olmuş ve Göktürkler püskürtülmüşlerdir. Ancak Göktürklerin toparlanmaları kısa sürmüş ve Tardu Kağan Çin'e yeniden saldırmıştır. Büyük bir orduyla Çin'e giren Tardu Kağan bu sefer Sui Hanedanı'nın ünlü generali Yang Su 楊素 ile karşılaşmış ve yapılan çarpışmada Tardu Kağan büyük bir yenilgiye uğrayarak kaçmak zorunda kalmıştır. Bu zaferin üzerine Çinliler Töli Kağan'ı *Qi-min Kağan* (*Qi-min Ke-han* 启民可汗)¹³⁸ unvanıyla Göktürk hükümdarı ilan etmişler, onu sınırda bir kaleye yerleştirmişler, Çinli eşi Prenses An-yi öldüğünde de onu yine bir Çinli prenses olan Prenses Yi-cheng'la (Yi-cheng Gong-zhu 義成公主) evlendirmişlerdir. Sui ordusu da *Turum Kağan'la savaşmak için hazırlık yaptığı sırada 599 yılının sonlarında ya da 600 yılının başlarında *Turum Kağan kendi adamları tarafından öldürülmüştür. Bu önemli gelişmenin ardından Tardu Kağan kendisini *Bilge Kağan* (*Bu-jia Ke-han* 步迦可汗) unvanıyla bütün Göktürklerin hükümdarı ilan etmiştir. Ancak Göktürk Kağanlığı'ndaki kargaşa sona ermemiş ve bu fırsattan yararlanmak isteyen Çinliler Qi-min Kağan'ı kuzeye göndererek Göktürk boylarının bir kısmının Sui-yanlısı bu kağanın etrafında toplanmalarını sağlamışlardır. Aynı yıl içerisinde Bilge Kağan Qi-min Kağan'a saldırmak istemişse de Sui Hanedanı'nın Qi-min Kağan'a sağladığı askerî destek yüzünden bu saldırı gerçekleşmemiştir; ertesi yıl da Yang Su'ya ve Zhang-sun Sheng'a Qi-min Kağan'ın kuzeye götürülerek Bilge Kağan'la savaşırılması emredilmiştir. Bir sonraki yılda yani 602'de bir Göktürk *Silig İrkin (Si-li Si-jin 思力俟斤)¹³⁹ Qi-min Kağan'a saldırarak onu büyük bir maddî zarara

¹³⁸ Çin kaynaklarında bu hükümdarın unvanı genellikle daha kısa olarak *Qi-min Ke-han* şeklinde yazılmıştır. SS'daki *Göktürk Bölümü*'nde ve ZZTJ'de bu unvanın tam şeklinin *Yi-li-zhen-dou Qi-min Ke-han* 意利珍豆启民可汗 olduğu ve bunun Çince "Bilge, Güvenilir (*zhi jian* 智健)" anlamına geldiği belirtilmiştir (SS, 84, 1872; ZZTJ, 178, 5563). BS'daki ve TD'deki *Göktürk Bölümleri*'nde de aynı bilgi tekrarlanmış, ancak *Qi-min* 启民 unvanı *Qi-ren* 启人 şeklinde yazılmıştır. Zhang-sun Sheng'ın SS'daki biyografisinde kağanın unvanı *Yi-li-zhen-dou Qi-ren Ke-han* olarak yazılmış, ancak unvanın anlamı aktarılmamıştır. SS'daki *Wen-di Saltanat Yıllığı* da *Qi-min*'i *Qi-ren* olarak vermiştir (BS, 99, 3297; SS, 2, 44; SS, 51, 1334; TD, 197, 5406). Bunun sebebi, bu kaynakların yazıldığı Tang Hanedanı döneminde imparator Tang Tai-zong'un adı *Li Shi-min*'in kullanılması tabu olması yüzünden *min* 民 karakterinin *ren* 人 karakteriyle değiştirilmiş olmasıdır (Taşağıl, 1995: 56, 100).

¹³⁹ Çin kaynaklarında geçen Göktürk unvanı *Si-li* 思力 ile Göktürk yazıtlarından bilinen *Silig* unvanının özdeşleştirilmesi Bombaci tarafından yapılmış, ancak bunun kesin olmadığı da belirtilmiştir (Bombaci,

uğratmış ve halkının bir kısmını esir almıştır. Ancak Sui ordusunun müdahalesi sonucu Qi-min Kağan yitirdiklerini geri alabilmiştir. Bilge Kağan'ın ülkesinde 603 yılında ise büyük karışıklıklar çıkmış, ona bağlı Tie-le boyları ayaklanma çıkarmış ve isyanı bastıramayan Bilge Kağan kaçarak Tu-yu-hun Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Bilge Kağan'ın halkını teslim alan Qi-min Kağan ise böylece Göktürk Kağanlığı'nın doğudaki yarısının tek hükümdarı hâline gelmiştir (BS, 99, 3297-3298; SS, 2, 44; SS, 48, 1285-1286; SS, 51, 1334-1335; SS, 53, 1355-1356; SS, 84, 1872-1874; TD, 197, 5406; ZZTJ, 178, 5563, 5568, 5572, 5600).

Çin kaynaklarında Batı Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşunu anlatan kayıtların hepsi bu kağanlığın Da-luo-bian yani Apa Kağan tarafından kurulduğu konusunda hemfikirdir. Bu kaynaklara göre Batı Göktürk Kağanlığı'nın kökeni İşbara Kağan ile Apa Kağan arasında cereyan eden iç savaşa dayanmaktadır ve bu kaynakların büyük çoğunluğu kağanlığın temellerinin Tardu Kağan'a dayandığını kabul etmemektedir. Elimizdeki kayıtlara göre Apa Kağan 587 yılında Bağa Kağan tarafından yenilgiye uğratılıp esir alındıktan sonra devlet adamları Yang-su Tigin'in (Yang-su Te-qin 殃素特勤) oğlunu *Niri Kağan* (*Ni-li Ke-han* 泥利可汗)¹⁴⁰ unvanıyla tahta oturtmuşlardır.¹⁴¹ Hükümdarlığı sırasındaki faaliyetleri hakkında pek bilgi bulunmayan¹⁴² Niri Kağan öldüğü zaman ise onun oğlu Da-man 達漫 tahta geçerek *Çuri Kağan* (*Chu-luo Ke-han*

1970: 7). *Silig İrkin'in hangi kağana bağlı olduğu kaynaklarda belirtilmemişse de kendisi büyük olasılıkla Bilge Kağan'a bağlı bir Göktürk beyidir.

¹⁴⁰ Çin kaynaklarında geçen *Ni-li Ke-han* unvanının, Mongolküre Yazıtı'nda 6. ve 19. satırlarda geçen *nry x'γ'n* unvanı olduğu Ôsawa tarafından tespit edilmiştir. Bu hükümdarın unvanının tamamı Mongolküre Yazıtı'nın 6. satırında *βγγ ... p'γ nry x'γ'n* (*Tanrı ... Pay Niri Kağan*) şeklinde geçmektedir (Ôsawa, 2002: 80, 2005: 561, 564). Türkçede birkaç istisna dışında “n” harfiyle başlayan kelime pek bulunmadığı için *Niri* kelimesinin Türkçe olmadığı düşünülebilir. Ancak Soğdçada ve Sanskritte de bu kelime yer almamaktadır (Gharib, 1995: 242-243, 252; Kaya, 2006: 168-170). *p'γ-* (*pây-*) kelimesi Soğdçada “korumak” anlamına gelen bir fiil köküdür; ancak bu kelimenin “gözetici” anlamına gelen isim hâli *p'γ'k* (*pâyê, pâyîk*) şeklindedir (Gharib, 1995: 262). Niri Kağan'ın unvanında geçen kelimesinin bu Soğdça kelimeyle mi ilgili olduğu yoksa Türkçe bir kelimenin (“zengin” anlamındaki *Bay?*) Soğdça yazılışı mı olduğu kesin değildir.

¹⁴¹ Mongolküre Yazıtı'nın 7. satırında da Niri Kağan'ın *mz'yx x'γ'n* (“Büyük Kağan”, *Uluğ Kağan*) olduğu yazılmıştır (Ôsawa, 2002: 80, 2005: 561).

¹⁴² Daha önce Taşağıl'ın da belirttiği gibi Çin kaynaklarında Niri Kağan'ın faaliyetleri hakkındaki tek bilgi, 593 yılı dolaylarında Sui-karşıtı Prens Qian-jin'in onunla iletişime geçmiş olmasına ilişkindir (BS, 99, 3296; SS, 84, 1872; Taşağıl, 1995: 88-89; TD, 197, 5406). de La Vaissière'e göre de 595 yılında Bizans imparatoru Mauricius'a mektup yazan ancak kendi unvanını vermeyen Göktürk kağanı, Batı Göktürk hükümdarı Niri Kağan'dır (de La Vaissière, 2011: 234-235). de La Vaissière ayrıca Niri Kağan'ın hükümdar olduktan sonra Tardu Kağan'ı doğuya sürgün göndermiş olabileceğini düşünmüştür. Ona göre Tardu Kağan sürgüne gittiğinde *Turum Kağan'ın ölümünden sonra doğudaki *Büyük Kağanlık* mevkisini ele geçirmek için harekete geçmiş olabilir (de La Vaissière, 2011: 236).

處羅可汗)¹⁴³ unvanını almıştır (BS, 99, 3299-3300; SS, 84, 1876; TD, 199, 5452-5453; XTS, 215B, 6055-6056; ZZTJ, 180, 5622).¹⁴⁴ Çin kaynaklarında Niri Kağan'ın ölümünün ve yerine oğlu Çuri Kağan'ın geçişinin ne zaman olduğu kesin bir şekilde belirtilmemiştir. XTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmı, Bilge Kağan'ın (Tardu Kağan) nihai olarak yenilgiye uğratılarak Tu-yu-hunlara kaçmasından sonra Niri Kağan'ın da yenilgiye uğratıldığını ve öldüğünü yazmış, Niri Kağan'ın kimler tarafından yenilgiye uğratıldığını ise kaydetmemiştir. SS'daki ve BS'daki *Göktürk Bölümleri*'nde ise 603 yılında Niri Kağan'la ona bağlı bir Yabğu'nun ayaklanan Tie-le boylarının saldırısına maruz kalarak yenilgiye uğratıldıkları aktarılmıştır. Bu kaynaklara göre Bilge Kağan da aynı sıralarda bozguna uğrayarak kaçmak zorunda kalmıştır. TD'deki *Göktürk Bölümü*'nde de aynı bilgi verilmiş, ancak olayların yaşandığı yıl

¹⁴³ Çuri Kağan'ın unvanının tam şekli SS'daki, BS'daki ve TD'deki *Batı Göktürk Bölümleri* ile XTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında *Ni-jue Chu-luo Ke-han* 泥橛處羅可汗 şeklinde verilmiştir (BS, 99, 3300; SS, 84, 1876; TD, 199, 5453; XTS, 215B, 6056). SS'daki ve BS'daki *Yang-di Saltanat Yıllıkları*'nda ise bu hükümdarın unvanı *Chu-luo Duo-li Ke-han* 處羅多利可汗 olarak yazılmıştır (BS, 2, 456; SS, 3, 76). Ôsawa, *Mongolküre Yazıtı*'nda 21. satırda geçen *cwry x'γ'n* (Çuri Kağan) unvanının Çince metinlerdeki *Chu-luo Kağan*'ı karşıladığını ortaya koymuştur (Ôsawa, 2002: 80, 82, 2005: 561, 565). Soğdçada *cwry* (çûrî) şeklinde bir kelime mevcut olmadığından (Gharib, 1995: 130) ve Sanskritte de benzer bir kelimeye rastlanmadığından (Kaya, 2006: 120) bu kelimenin Türkçe bir unvan olduğu düşünülebilir. Sanskritte “sevimli, hoş, latif” anlamlarında kullanılan bir *çāru* sıfatı vardır (Kaya, 2006: 119) ve Göktürklerin bu sıfatı unvanlarında kullanmış oldukları düşünülebilir. Ancak Çin kaynaklarında *luo* 羅 karakterinin genellikle Türkçenin *-ru* değil *-ra* ve *-na* sesleri için kullanılmış olması (örneğin *Qara* = *He-luo* 賀羅, *Ke-luo* 科羅, *Ke-luo* 珂羅; *Işbara* = *Sha-bo-luo* 沙鉢羅, *Shi-bo-luo* 始波羅; *Toŋra* = *Tong-luo* 同羅; *Umna* = *An-luo* 菴羅), *Chu-luo*'nun 處羅 aslının *çāru* olmasını pek mümkün kılmamaktadır. Türkçe *Qarluq* adı da Çince kaynaklarda *Ge-luo-lu* 葛邏祿 ve *Ge-luo-lu* 歌邏祿 şeklinde yazılmıştır ki buradaki *luo* 邏 karakteri *luo* 羅 karakterine çok benzemektedir ve Türkçe *-r-* sesi için kullanılmıştır. Çince *luo* 羅 karakterinin Türkçe *-lu* ya da *-ru* sesi için kullanılmış olabileceğine ilişkin bir örnek, yukarıda da değindiğimiz gibi *Da-luo-bian* 大羅便 adının aslının **Tolu* olması ihtimalidir, ancak bu ihtimal de henüz kesinlik kazanmış değildir. *Chu-luo*'nun ve *cwry*'nin orijinal biçimi olabilecek bir başka Sanskrit kelime de *çaurah*'tır, ancak “hırsız, haydut” anlamlarına gelen bu kelimenin (Kaya, 2006: 121) Göktürkler tarafından bir unvanı olarak kullanılmış olması da mümkün değildir. Sanskritte “âşık, sevdalı, hovarda, hevesli; rakip, düşman, hasım” anlamlarına gelen *cārah* kelimesinin (Kaya, 2006: 128) de *Chu-luo* ve *cwry*'nin aslı olabileceği ileri sürülebilir, ancak bu anlamlar Göktürk unvanlarında görülen sıfatlara (*Bilge*, *Böri* “kurt”, **Buқан* “boğa”, *İllig* “ülkenin sahibi”, *Qutluğ* “kutlu, kut sahibi” gibi) benzememektedir. *Chu-luo* ve *cwry*'nin aslını bulabilmek için yukarıda incelediğimiz Hint-İran dillerinin dışında çeşitli Türk lehçelerine de bakılabilir. Örneğin Kırgızcada “(prens soyundan) oğlan, delikanlı; (bahadır) muharibi” anlamlarında kullanılan *Çoro* kelimesi vardır (Yudahin, 1945-I: 281). Türkiye Türkçesinde halk ağızlarında *çur* kelimesi “sarışın, açık sarı renkli” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007-I: 257). *Chu-luo* ve *cwry*'nin bu kelimelerle bir ilgisi olabilir, ancak bu konuda kesin bir hükme varmak zordur. *Chu-luo*'nun ayrıca Göktürlere ait *Chu-luo-hou* 處羅侯 şeklinde bir adda geçmesi ve bu adın da aslının henüz belirlenememesi, bu meseleyi daha da karmaşıktır. Gömeç ise Çin kaynaklarında geçen *Chu-luo*'nun ve *Chu-luo-hou*'nun aslının Türkçe *Çor Alp* olduğunu düşünmüştür (Gömeç, 2011: 71, 80).

¹⁴⁴ Batı Göktürk Kağanlığı'nın kurulmasını anlatan Çin kaynakları arasında yalnızca JTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmı Apa Kağan'a ve Niri Kağan'a değinmeden anlatıya doğrudan Çuri Kağan'ın hükümdarlığından başlamıştır (JTS, 194B, 5179-5180).

belirtilmemiştir. ZZTJ’de ise Bilge Kağan’ın 603 yılında Tie-le isyanı yüzünden yenilerek kaçmasına değinilmiş, ancak Niri Kağan’ın uğradığı bozgundan söz edilmemiştir (BS, 99, 3298; SS, 84, 1874; TD, 197, 5406; XTS, 215B, 6056; ZZTJ, 179, 5600). İncelediğimiz bu kayıtlarla çelişen kayıtlar ise SS’daki ve BS’daki *Batı Göktürk Bölümleri* ile ZZTJ’de bulunmaktadır. Buna göre Niri Kağan öldüğü zaman onun Çinli eşi Xiang Hanım (Xiang Shi 向氏) kağanın kardeşi Po-shi Tigin’le (Po-shi Te-qin 婆實特勤) evlenmiş ve eşiyle birlikte Kai-huang 開皇 saltanat devresinin (20 Şubat 581-7 Şubat 601) sonunda Sui sarayına ziyarette bulunmuştur (BS, 99, 3300; SS, 84, 1876; ZZTJ, 180, 5622).¹⁴⁵

Apa Kağan’dan sonra Batı Göktürk Kağanlığı’nda başa geçen Niri Kağan’ın babası Yang-su Tigin’in kimliği konusunda ise Çin kaynakları sessiz kalmış ve onun hanedanın hangi koluna üye olduğu kaydedilmemiştir. SS’daki ve BS’daki *Batı Göktürk Bölümleri*’nde Çinli devlet adamı Pei Ju’nün 裴矩 610 yılında imparatora sunduğu bir rapor kaydedilmiştir. Bu raporda Tardu Kağan’ın soyunun nesilden nesile *Kağan* unvanını alarak Göktürk Kağanlığı’nın batı bölgelerini (*xi-mian* 西面) yönettiklerine değinilmiştir (BS, 99, 3301; SS, 84, 1878).¹⁴⁶ 598 yılına tarihlendirilen ve Soğdça yazılmış olan Mongolküre Yazıtı’nda ise 6. satırda *Tanrı ... Pay Niri Kağan’ın* (βγγ ... p’y nry x’γ’n) *Buğan Kağan’ın (mwx’n x’γ’n) torunu (npyšn) olduğu açık bir şekilde yazılmıştır. Çin kaynaklarındaki *Ni-li Ke-han’ı* bu yazıttaki *nry x’γ’n* ile eşleştiren Ôsawa, Mongolküre Yazıtı’nda Niri Kağan’ın soyuyla ilgili verilen bilgiye dayanarak Niri Kağan’ın babası Yang-su Tigin’in *Buğan Kağan’ın oğlu ve Apa Kağan’ın (Da-

¹⁴⁵ SS’daki ve BS’daki *Göktürk Bölümleri*’nin kayıtlarından yola çıkan Chavannes, Bilge Kağan’ın 603’te bozguna uğratılıp kaçtığını belirterek Niri Kağan’ın ölümünün muhtemelen 603 ya da 604 yıllarında, ama daha yüksek ihtimalle 603’te olduğunu ileri sürmüştür. Ôsawa ise bu görüşe karşı çıkarak Xiang Hanım’ın ilk eşinin ölümünden sonra Sui başkentine yaptığı ziyaretle ilgili kaydı incelemiştir. Batı Göktürk merkeziyle Chang-an arasındaki mesafeyi ve Göktürklerin bir yıl içerisinde altı ay arayla iki ayrı cenaze töreni düzenlemelerini hesaba katan Ôsawa, bu bilgilere dayanarak Niri Kağan’ın 599 yılı başlarında öldüğünü tespit etmiştir. Taşağıl da TD’deki metinde Niri Kağan’ın ve ona bağlı Yabğu’nun Tie-lelar tarafından bozguna uğratılması kaydında bir yanlışlık olduğunu belirtmiştir. Metindeki *Niri Kağan’ın* aslında Çuri Kağan olduğunu söyleyen Taşağıl, *Yabğu*’nun ise Tardu Kağan olması gerektiğini düşünmüştür (Chavannes, 1903: 51; Ôsawa, 2002: , 82-83, 2005: 565-567; Taşağıl, 1995: 60, 101).

¹⁴⁶ Muhtemelen bu bilgiye dayanan Chavannes, Yang-su Tigin’in Tardu Kağan’ın oğlu olması gerektiğini düşünmüş ve onun Tardu Kağan’ın Çin kaynaklarında *Du-liu* 都六 adıyla geçen oğluyla aynı kişi olduğunu iddia etmiştir. Taşağıl ise Batı Göktürk hükümdarı Çuri Kağan’ın babası Niri Kağan’ın Tardu Kağan’ın oğlu Du-liu olduğunu ileri sürmüştür. Hazırladığı soy ağacında Niri Kağan’la Göktürk hanedanının İstemi koluna bağlayan Taşağıl, Çuri Kağan’a ise soy ağacında yer vermemiştir; burada kitaptaki bir baskı hatasının varlığı da söz konusu olabilir (Chavannes, 1903: 3, 13; Taşağıl, 1995: 88, 185).

luo-bian) kardeşi olduğunu tespit etmiştir. Bu görüşe göre *Buğan Kağan'ın oğlu Apa Kağan, Bağa Kağan'a karşı verdiği taht mücadelesini kaybedip esir düştüğü zaman kardeşi Yang-su Tigin'in oğlu Batı Göktürkler tarafından *Niri Kağan* unvanıyla hükümdar yapılmıştır. Niri Kağan da Çuri Kağan da Göktürk hanedanının İştemi koluna değil, Tu-men koluna üyelerdir (Ôsawa, 2002: 80-82, 2005: 561-565). Böylece Çin kaynaklarında Batı Göktürk Kağanlığı'nın kökenlerini Tardu Kağan'a değil Apa Kağan'a bağlayan kayıtlar (BS, 99, 3299-3300; SS, 84, 1876; TD, 199, 5452-5453; XTS, 215B, 6055-6056; ZZTJ, 180, 5622) da bu yeni bulguyla desteklenmiş ve teyit edilmiştir.

Babası Niri Kağan'ın 599 yılındaki ölümünden sonra tahta oturan Çuri Kağan, devletini genellikle İli Vadisi'nden yönetmiş ve tıpkı Apa Kağan'ın yaptığı gibi devletin Tanrı Dağları'nın kuzeyiyle güneyinde kalan iki yakasına birer *Kiçik Kağan* atamıştır. Ancak Çuri Kağan'ın Batı Göktürk Kağanlığı'nı yönetmekte pek fazla başarı gösteremediği görülmektedir. *Turum Kağan'ın 599 sonları-600 başlarında öldürülmesinin ardından doğuya ilerleyerek kendisini *Bilge Kağan* ilan eden Tardu Kağan'ın faaliyetleri yüzünden Çuri Kağan'ın annesi ve amcası Chang-an'dan geri dönememişlerdir. Çuri Kağan'ın kötü yönetimi yüzünden 603-605 yıllarında Tie-le boyları da ayaklanarak kağanı yenilgiye uğratmışlar ve Doğu Türkistan'da Batı Göktürk Kağanlığı'na bağlı şehir-devletlerini kendilerine bağlamışlardır. Bir yandan Bilge Kağan'ın ortadan kalkmasıyla güçlenen Doğu Göktürk hükümdarı Qi-min Kağan'la da savaşmakta olan Çuri Kağan zor durumda kalmış ve bu durumdan yararlanmak için 608 yılında Pei Ju'nün önerisiyle Çin'de bir plan yapılmıştır. Bu plan gereğince Çuri Kağan'ın annesi Xiang Hanım ziyaret etmek için geldiği Chang-an'da alıkonulmuş ve Çuri Kağan da itaat etmemesi hâlinde annesinin öldürüleceği tehdidiyle Sui Hanedanı'nın vassali olmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak ilerleyen zaman içerisinde Çuri Kağan'ın yeniden güçlendiği görülmektedir. 610 yılında imparator Sui Yang-di 隋煬帝 (Yang Guang 楊廣; 604-618 yılları arasında imparator) Çuri Kağan'a bir talebini ileterek onu yerine getirmesini istediği zaman kağan kendi devlet adamlarının itirazları üzerine bu isteği kabul etmemiştir. O sıralarda da Tardu Kağan'ın oğlu Du-liu'nun oğlu olan She-

gui 射匱¹⁴⁷ Çin'e bir elçi yollayarak evlilik teklifinde bulunmuştur. Daha önce *Kağan* unvanını taşıyarak batıda bir bölgeyi yöneten, ancak sonradan bu yetkisini kaybederek Çuri Kağan'a bağlanmak zorunda kalan She-gui'nin bu durumu Pei Ju tarafından öğrenilmiştir. İmparatora bir rapor sunan Pei Ju, She-gui'nin elçisine büyük saygı gösterilmesini ve She-gui'ye *Uluğ Kağan* unvanının verilmesini önermiş, böylece Batı Göktürklerin de ikiye bölünerek kontrol altına alınacaklarını belirtmiştir. İmparator bu öneriyi kabul etmiş ve Pei Ju'nün yönlendirmesiyle She-gui'ye bir elçi göndermiştir. Gönderilen elçi aracılığıyla She-gui'ye Çuri Kağan'a saldırması durumunda evlilik teklifinin kabul edileceği bildirilmiştir. Sui Hanedanı'nın kışkırtmalarının üzerine She-gui harekete geçerek Çuri Kağan'a beklenmedik bir saldırı düzenlemiştir. Ağır bir bozguna uğrayan, eşlerini ve çocuklarını geri bırakarak kaçan Çuri Kağan, doğuya giderek Koçu Devleti'ne sığınmıştır. Pei Ju'nün faaliyetleri sonucunda Xiang Hanım Koçu'ya giderek oğlunu Sui Hanedanı'na teslim olmaya razı etmiş ve Çuri Kağan 611 yılında Sui sarayına gitmiştir. Sui Yang-di tarafından kendisine *He-sa-na Kağan* (*He-sa-na Ke-han* 曷薩那可汗) unvanı verilen Çuri Kağan bundan sonra imparatorun çeşitli askerî seferlerine katılmış, ona hizmet etmiş ve Çinli bir prensesle evlendirilmiştir. Ancak sonradan Çuri Kağan'la arasında düşmanlık olan Doğu Göktürk hükümdarı Shi-bi Kağan, yeni kurulan Tang Hanedanı'na Çuri Kağan'ın öldürülmesi konusunda baskı yapmaya başlamıştır. Shi-bi Kağan'ın çok güçlenmesi üzerine onun baskılarına dayanamayan Tang yönetimi, 619 yılında Çuri Kağan'ı sarayda Shi-bi Kağan'ın elçilerine teslim etmek zorunda kalmıştır. Çuri Kağan sarayda bu elçiler tarafından idam edilmişse de iki oğlu uzun bir süre boyunca Tang Hanedanı'na hizmet etmeyi sürdürmüşlerdir (BS, 2, 456; BS, 99, 3300-3302; SS, 3, 76; SS, 84, 1876-1879; JTS, 194B, 5180; TD, 199, 5453-5454; XTS, 215B, 6056-6057; ZZTJ, 180, 5622; ZZTJ, 181, 5636, 5654, 5658, 5695; ZZTJ, 185, 5800; ZZTJ, 192, 6045).

Çuri Kağan'ın 610 yılında She-gui'nin saldırısına uğrayarak Çin'e kaçmasının ardından Batı Göktürk Kağanlığı'nın devlet adamları tahta Tardu Kağan'ın torunu She-gui'yi¹⁴⁸

¹⁴⁷ Gömeç'e göre She-gui'nin 射匱 Türkçe aslı *İrkin* unvanı olabilir (Gömeç, 2011: 81).

¹⁴⁸ TD'deki *Batı Göktürk Bölümü*'nde She-gui'nin Çuri Kağan'ın küçük amcası (*shu-fu* 叔父) olduğu belirtilmiştir. JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri*'nin Batı Göktürk kısımlarında ise She-gui'nin Tardu Kağan'ın torunu (*sun* 孫) olduğu yazılmıştır. ZZTJ'de bu iki bilgi de aktarılmıştır (JTS, 194B, 5181; TD, 199, 5455; XTS, 215B, 6056; ZZTJ, 187, 5860). JTS'daki ve XTS'daki metinleri Fransızcaya

geçirmişlerdir.¹⁴⁹ Böylece Batı Göktürk Kağanlığı'nda iktidar hanedanının Tu-men kolundan İştemi koluna geçmiştir.¹⁵⁰ She-gui Kağan başa geçtikten sonra selefi Çuri Kağan'ın zayıflatmış olduğu devleti yeniden güçlendirmiş, Batı Göktürk Kağanlığı'na itaatten ayrılan Türkistan devletlerini yeniden hâkimiyet altına almış, devletinin sınırlarını Altay Dağları'ndan Aral Gölü'ne kadar genişletmiştir. Faaliyetleri konusunda kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmayan She-gui Kağan öldükten sonra da Batı Göktürk Kağanlığı'nın tahtına kardeşi Tong Yabğu Kağan (Tong Ye-hu Ke-han 統葉護可汗)¹⁵¹ geçmiştir. Kaynakların yiğit ve becerikli bir kişi olarak tanımladığı Tong Yabğu Kağan, selefinin başlattığı fetih hareketlerini sürdürmüş, Tie-le boylarını hâkimiyeti altına almış, İran'daki Sasani İmparatorluğu ile savaşmış ve devletinin topraklarını Ceyhun Irmağı'nın güneyine doğru genişletmiştir. Batı Göktürk Kağanlığı da böylece en güçlü dönemini Tong Yabğu Kağan'ın saltanatı sırasında yaşamıştır. Onun hükümdarlığı döneminde bir yandan da Apa Kağan'dan beri Doğu Göktürk Kağanlığı'yla sürdürülen düşmanca ilişkiler sürdürülmeye devam edilmiştir. 620 yılında Tang Hanedanı ile Batı Göktürkler arasında Doğu Göktürlere karşı bir ittifak kurulmasına karar verilmiş, ancak ortak bir harekâta girişilmeden önce Doğu Göktürk hükümdarı İllig Kağan barış istemek zorunda kalmıştır. Sonradan Tong Yabğu Kağan Çin'e elçi göndererek evlilik teklifinde bulunmuş ve Çinlilerin “uzaktakilerle iyi geçinip yakındakilerle savaşmak” şeklindeki dış siyaseti gereğince bu teklifi kabul edilmiştir. Ancak İllig Kağan'ın Batı Göktürk topraklarına düzenlediği saldırılar yüzünden Tang Hanedanı'yla Batı Göktürk Kağanlığı'nın iletişimi kopmuş ve Tang Hanedanı tarafından söz verilen evlilik gerçekleşmemiştir. Gücü gittikçe artan Tong Yabğu Kağan yönetimini giderek katılaştırmış ve saltanatının son yıllarında bazı ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Sonunda 630 yılında Tong Yabğu Kağan amcası tarafından öldürülmüş ve bu

çevirirken Chavannes Çince *sun* kelimesini “petit fils (*JTS* çevirisinde *petit fils*, *XTS* çevirisinde *petit-fils*)” olarak tercüme etmiştir. Chavannes'ın eserini Fransızcadan Türkçeye çeviren Koç ise Fransızcada hem “küçük oğul” hem de “torun” anlamına gelen bu terimi “küçük oğul” olarak tercüme etmeyi yeğlemiştir (Chavannes, 1903: 23, 51; Koç, 2007: 52, 84). Çince *shu-fu* teriminin açıklanması konusunda bkz. de La Vaissière, 2011: 236-237.

¹⁴⁹ Çin kaynaklarında She-gui'nin 610'da tahta geçtiğinde kendi adından farklı bir kağan unvanı almadığı ve kayıtlarda *She-gui Kağan* (*She-gui Ke-han* 射匱可汗) olarak geçtiği görülmektedir.

¹⁵⁰ de La Vaissière'e göre meşruluğu ve hedefleri batı bölgeleriyle sınırlı olan Batı Göktürk Kağanlığı, 610 yılında She-gui Kağan'ın tahta oturmasıyla kurulmuştur. Apa Kağan'ın ve varislerinin devleti ise doğudaki Büyük Kağanlık için mücadele eden, kısa süreli bir devlet olmuştur (de La Vaissière, 2011: 235-236).

¹⁵¹ Gömeç'e göre Çin kaynaklarındaki *Tong*'un 統 Türkçe aslı *Tonga* olmalıdır (Gömeç, 2011: 82).

olayla birlikte Batı Göktürk Kağanlığı gerileyerek parçalanma aşamasına geçmiştir.¹⁵² Bu tarihten sonra Batı Göktürk Kağanlığı'nda sürekli hanedan üyeleri arasındaki taht mücadelelerine ve kabile ayaklanmalarına tanık olunmuştur. Kağanlık bu mücadeleler sonucunda Tang Hanedanı'na bağlı iki kısma bölünmüş ve sonunda Türgişler¹⁵³ tarafından ortadan kaldırılmıştır (JTS, 194B, 5181-5182; TD, 199, 5455-5456; XTS, 215B, 6056-6057; ZZTJ, 187, 5860; ZZTJ, 191, 5995; ZZTJ, 192, 6045-6046; ZZTJ, 193, 6061).

Batı Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşu üzerine yaptığımız incelemelerin ışığında bu devletin kuruluşunu şu şekilde açıklayabiliriz: Tu-men 552 yılında Göktürk Kağanlığı'nı kurup **İllig Kağan* unvanını aldıktan sonra merkezi Moğolistan'da olan bir *Büyük Kağan (Uluğ Kağan)* makamı tesis edilmiştir. Bu idarî düzende *Kağan*, *Yabğu* ve *Şad* gibi daha düşük konumda unvanlar taşıyan hanedan üyeleri de devletin çeşitli bölgelerini yönetmekle görevlendirilmişlerdir. Bunlardan Tu-men'in kardeşi *İştemi*, *Yabğu Kağan* olarak Altay Dağları'nın batısındaki Türkistan bölgesinde fetihler yapmış ve doğudaki Uluğ Kağan'a bağlı olarak bu toprakları yönetmiştir. *İştemi Yabğu Kağan*'ın oğlu da 576'da babasının bu konumunu ondan veraseten devralmış ve *Tardu Kağan* unvanıyla bu bölgeyi yönetmeyi sürdürmüştür. Tu-men'in üç oğlu ise *Yi-xi-ji Kağan*, **Buğan Kağan* ve **Tatpar Kağan* unvanlarını alarak peşpeşe hükümdar olmuşlardır. **Tatpar Kağan* 581 yılında öldüğünde *Büyük Kağanlık* makamı için hanedan üyeleri arasındaki çekişmeler gün yüzüne çıkmış ve **Tatpar Kağan*'ın oğlu *Umna Kağan*'ın kısa süren hükümdarlığının ardından *Yi-xi-ji Kağan*'ın oğlu *Nivêr*

¹⁵² Tong Yabğu Kağan'ın ölüm tarihi konusunda çelişkili bilgiler vardır. Çin yıllıklarında genellikle onun 627 yılında öldürüldüğünü yazılmışsa da onun 630 yılında öldürüldüğüne ilişkin kayıtlar da vardır (Salman, 1999: 260-261; Taşağıl, 1995: 93).

¹⁵³ Türgişlerin adı Çin kaynaklarında ilk kez *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmında Yonghui'nin 永徽 ikinci yılı (27 Ocak 651-14 Şubat 652) dolaylarında Batı Göktürk hükümdarı A-shi-na Helu'nun 阿史那賀魯 yönettiği toplulukların arasında geçmektedir. Bu kayda göre Türgişler (Tu-qi-shi 突騎施), Batı Göktürk ülkesindeki boyları oluşturan On Okların Du-lu 都陸 kolundan idiler ve başlarında *Kara Çor (He-luo-shi Chuo 賀羅施啜)* unvanını taşıyan bir reis vardı (JTS, 194B, 5186). Türgişler Çin kaynaklarında genelde *Tu-qi-shi 突騎施*, ender olarak da *Tu-jue-shi 突厥施* olarak anılmışlardır (Chavannes, 1903: 370). Aslen İli Vadisi'nde bulunan ancak sonradan Çu (Suyab) vadisine yerleşen Türgişler, 7. yüzyılın ikinci yarısında kendi kağanlıklarını kurarak bütün On Ok boylarını çevrelerinde toplamışlardır. Bir süre Doğu Göktürk hâkimiyetinde kalan Türgişler, sonradan güçlenmişlerse de kısa bir süre sonra ikiye bölünmüşler ve 766'da Karlukların hâkimiyetine girmişlerdir (Golden, 1992: 139-141; Kafesoğlu, 2002: 141-145; Taşağıl, 2004b: 119-127). Türgişler Göktürk yazıtlarında her zaman *Türgiş* olarak anılmışlardır (Orkun, 1994: 302-303; Tekin, 1988: 12-13, 18-19, 22-23; Tekin, 1994: 10-13). *Türgiş* adı Tibetçe belgelerde ise *Dru-gyis* olarak geçmektedir (Hoffman, 1950: 194).

Işbara Kağan unvanıyla tahta oturarak *Uluğ Kağan* olmuştur. Bu sırada Çinliler Göktürk hanedan üyeleri arasındaki çekişmeyi arttırmak için gizli faaliyetlere girişmişlerdir. *Işbara Kağan*'ın 583'te yenilgiyle sonuçlanan Çin seferinin ardından Göktürk Kağanlığı'nda bir iç savaş patlak vermiştir ve *Işbara Kağan*, **Buğan Kağan*'ın *Apa Kağan* unvanlı oğlu *Da-luo-bian*'e saldırmıştır. Baskına uğrayan *Apa Kağan* batıya kaçarak *Tardu Kağan*'a sığınmış ve Çinlilerin tahrikleriyle *Işbara Kağan*'a muhalefetini arttırmakta olan *Tardu Kağan* bu iç savaşa katılmaya karar vermiştir. *Tardu Kağan*'ın verdiği askerî destekle *Apa Kağan* doğuya yürüyerek *Işbara Kağan*'ı yenmiş, ancak onu tamamen ortadan kaldıramamıştır. *Apa Kağan İli Vadisi*'ne yerleşirken *Işbara Kağan* da Çin sınırlarına yerleşerek varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu iki hanedan üyesi de *Büyük Kağanlık* makamı için birbirleriyle mücadele etmişlerdir; nitekim *Apa Kağan*'ın batıda kendisi için bağımsız bir kağanlık kurmak gibi bir düşüncesi yoktur ve bütün mücadelesini doğudaki *Büyük Kağanlık* makamını ele geçirmek için yürütmüştür. Ertesi yıl Çin'e bağlanan *Işbara Kağan*, 585 yılında yaptığı saldırıyla *Apa Kağan*'ı yenmeyi başarmış, ancak onun devletini yıkamamış ve iki yıl sonra ölmüştür. *Işbara Kağan*'dan sonra tahta oturan kardeşi *Bağa Kağan* bu sefer *Apa Kağan*'ı yenerek onu ele geçirmeyi başarmış, ancak Çin'in araya girmesi yüzünden onu öldürememiştir.

Apa Kağan'ın esir düşmesi üzerine onun ülkesindeki devlet adamları tahta *Apa Kağan*'ın kardeşi *Yang-su Tigin*'in oğlu *Niri Kağan*'ı oturtmuşlardır. *Bağa Kağan*'ın 588'de ölmesi üzerine yerine *Işbara Kağan*'ın oğlu **Turum Kağan* geçmiş ve o da 599'da *Tardu Kağan*'la gücünü birleştirerek *Bağa Kağan*'ın Çin'le işbirliği yapan oğlu *Töli Kağan* **Jāmkan*'ı yenilgiye uğratmış, onun Çin'e sığınmasını sağlamıştır. *Tardu Kağan* Çin ordusu karşısında bozguna uğrayınca Çinliler *Töli Kağan*'ı *Qi-min Kağan* unvanıyla hükümdar ilan etmişlerdir ve **Turum Kağan* da o sırada kendi adamları tarafından öldürülmüştür. Batıda da 599 yılında *Niri Kağan* ölmüş ve yerine oğlu *Çuri Kağan* geçmiştir. Bu karışık ortamda *Tardu Kağan* nihayet 600 yılında harekete geçerek kendisini *Bilge Kağan* unvanıyla *Uluğ Kağan* ilan etmiştir. *Işbara Kağan*'la arasının bozulduğu 583 yılından sonra bile bağımsızlığını ilan etmemiş olan *Tardu Kağan*'ın *Uluğ Kağan* olmak isteyen *Apa Kağan*'ı ve varislerini desteklediği görülmektedir. *Tardu Kağan*'ın bu dönemdeki konumu pek açık olmasa da onun bir *Kingmaker* yani "Kral-Yapıcı" olarak hareket ettiği düşünülebilir. Göktürk ülkesinde otorite boşluğunun

yaşandığı 600 yılında Tardu Kağan kendi bağımsızlığını ilan etmemiş, ancak *Büyük Kağanlık* makamını ele geçirdiğini açıklamıştır. Tardu Kağan'ın bu sıralarda batıdaki *Büyük Kağanlık*'la ilişkilerinin nasıl olduğu konusunda ise bir bilgi yoktur. Bilge Kağan'ın doğudaki hükümdarlığı da uzun sürmemiş ve 603 yılında çıkan büyük ayaklanmalar sonucu Tu-yu-hun Devleti'ne sığınarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Böylece Qi-min Kağan da Çin desteğiyle doğudaki *Büyük Kağanlık* makamını ele geçirmeyi başarmıştır. Bu tarihten sonra Doğu Göktürk Kağanlığı'nda hükümdarlar hep Qi-min Kağan'ın oğulları arasından çıkacaklardır. Batıda ise isyanlarla uğraştığı ve Qi-min Kağan'la mücadele ettiği için zor duruma düşen Çuri Kağan, 608 yılında Çin'e bağlandığını kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak Çuri Kağan itaatsizlik gösterince 610 yılında Çinliler Tardu Kağan'ın oğlu Du-liu'nun oğlu She-gui'yle anlaşmışlar ve She-gui'yi Çuri Kağan'a saldırtmışlardır. Bozguna uğrayan Çuri Kağan 611'de Çin'e kaçmak zorunda kalmış ve She-gui de *Uluğ Kağan* unvanını elde etmiştir. Hanedanın Apa Kağan'ın soyundan gelen kolunun son hükümdarı olan Çuri Kağan'ın 619'da Doğu Göktürk hükümdarı Shi-bi Kağan'ın isteği üzerine Çin'de öldürülmesiyle bu kol sona ermiş ve hanedan Tardu Kağan'ın soyuna geçmiştir. Çuri Kağan'ın ölmesiyle birlikte Göktürkler arasında Yi-xi-ji Kağan'la *Buğan Kağan'ın soyları arasında sürdürülen taht kavgası, Yi-xi-ji Kağan'ın soyunun başarısıyla ve *Buğan Kağan'ın soyunun ortadan kalkmasıyla sona ermiştir. Bu tarihten sonraki Batı Göktürk kağanları ise Tardu Kağan'ın soyundan gelmişlerdir ve seleflerinin doğudaki *Büyük Kağanlık* makamını ele geçirmek için yürüttükleri mücadeleyi sürdürmemişlerdir. Batı Göktürk kağanları artık doğuyu fethetmekten vazgeçmişlerdir ve her ne kadar Doğu Göktürk Kağanlığı'yla sınır savaşlarını sürdürmüşlerse de dikkatlerini daha çok batıdaki fetihlere çevirmişlerdir.

1.2.4. 603-626 Yılları Arasında Doğu Göktürk Kağanlığı

Bilge Kağan'ın yenilerek kaçmasının ardından Sui Hanedanı'nın desteğiyle *Uluğ Kağan* yapılan ve Ötüken'de değil de daha güneyde Çin sınırında oturan Qi-min Kağan, ömrü boyunca Sui Hanedanı'nın vassali olarak hüküm sürmüştür. Hükümdar olduktan sonra Çinlileşmek ve Çinliler gibi yaşamak isteyen Qi-min Kağan 609 yılında ölmüş ve yerine

oğlu Duo-ji-shi 咄吉世¹⁵⁴ geçerek *Shi-bi Kağan* unvanını almıştır. İlk başta babasının siyasetini sürdürüyormuş gibi davranan Shi-bi Kağan'ın giderek güçlenmesi Çinli devlet adamlarını rahatsız etmeye başlamıştır. Çinli devlet adamlarından Pei Ju 615 yılında imparatora sunduğu bir öneride Shi-bi Kağan'ın kardeşi Chi-ji Şad'ın (Chi-ji She 叱吉設) Çinli bir prensesle evlendirilerek *Güney Bölgesinin Kağanı* (*Nan-mian Ke-han* 南面可汗) ilan edilmesini, böylece Göktürklerin gücünün bölüneceğini belirtmiştir. Ancak Chi-ji Şad bu teklifi kabul etmemiş ve Sui Hanedanı'nın bu girişimini haber alan Shi-bi Kağan çok sinirlenmiştir. Aynı yıl içerisinde Shi-bi Kağan'ın en yakın adamlarından olup Sui-karşıtı olan Soğdlu devlet adamı Shi Shu-hu-xi'nin 史蜀胡悉 yine Pei Ju'nün önerisi üzerine Çinliler tarafından hileyle öldürülmesi de Doğu Göktürk Kağanlığı'yla Sui Hanedanı arasında gerilmekte olan ilişkilerin kopmasına yol açmıştır. Nitekim Shi-bi Kağan o yıl aniden Yan-men'da Çin imparatoru Sui Yang-di'ye ve ordusuna saldırarak kuşatmıştır. Destek birlikleri gelene kadar imparator ve ordusu Yan-men'da kuşatıldıkları yerde büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Göktürkler sonunda çekilmişlerse de imparator kuşatma yüzünden itibarını büyük oranda yitirmiş, Sui Hanedanı da bu olayla birlikte çöküş sürecine girmiştir. Çin'e haraç ödemeyi kesen ve akınlar düzenlemeye başlayan Shi-bi Kağan, 617-618 yıllarında Sui Hanedanı'na karşı ayaklanan çok sayıda Çinli asi beye *Kağan* unvanını vererek onları kendisine vassal yapmış, Çin'in yeniden birleşmesini engellemek için bir denge siyaseti yürütmüştür (BS, 99, 3298-3299; SS, 3, 70-71; SS, 4, 89, 92; SS, 51, 1336; SS, 67, 1582; SS, 84, 1874-1876; TD, 197, 5406-5407; ZZTJ, 180, 5621-5622, 5627, 5630, 5632; ZZTJ, 181, 5636, 5641; ZZTJ, 182, 5697-5699; ZZTJ, 183, 5718, 5723-5724).

Sui Yang-di'nin 615 yılında Yan-men'da kuşatılmasından sonra Çin'de Sui Hanedanı'na karşı isyan eden Çinli devlet adamlarından birisi de *Tang Dükü* (*Tang Gong* 唐公) unvanını taşıyan Li Yuan'dir 李淵 ve kendisi Göktürk-Çin sınırında Göktürk tarzında bir süvari birliği eğiterek Göktürlere karşı bazı başarılar kazanmış olmakla ünlüdür. Shi-bi Kağan'ın 615-616 yıllarında düzenlediği çok sayıda akın Sui Hanedanı'nın gücünü iyice azaltmış ve bu durum Çinli asilerin işine yaramıştır. Li Yuan henüz Sui Hanedanı'na karşı isyan etmeden önce 616 yılında Göktürkler tarafından bir

¹⁵⁴ Bu ad SS'daki *Göktürk Bölümü*'nde Duo-ji-shi 咄吉世, BS'daki *Göktürk Bölümü*'nde Tu-ji 吐吉, ZZTJ'de ise Duo-ji 咄吉 olarak yazılmıştır (BS, 99, 3299; SS, 84, 1876; ZZTJ, 181, 5647).

kalede kısıtlanmış, ancak bir savaş hilesi sayesinde Göktürklerin çekilmelerini sağlamış ve ilerideki Tang Hanedanı'nın temellerini atmıştır. Nihayetinde Li Yuan de Sui Hanedanı'na karşı isyan ettiği zaman askerî kuvvet açısından diğer Çinli asi beylere göre daha zayıf kaldığı için Göktürklerden yardım istemiştir. Shi-bi Kağan bu isteği kabul etmiş ve Li Yuan'e askerî yardım göndermiştir. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalan Li Yuan, aldığı destek karşılığında Göktürklerin Çin'de hediyeler ve yağmalar aracılığıyla büyük maddî kazanç sağlamalarını kabullenmek zorunda kalmıştır. Göktürk yardımıyla 618 yılında Chang-an'ı ele geçiren Li Yuan burada Tang Hanedanı'nı kurmuş ve bu hanedanın ilk imparatoru tarihe *Tang Gao-zu* 唐高祖 (618-626 yılları arasında imparator) olarak geçmiştir. Ancak Tang Hanedanı kurulduktan sonra Göktürkler bu sefer bu hanedana bağlanmayı kabul etmeyen bazı Çinli asileri desteklemeye başlamışlardır. Bu sırada daha önceki yıllarda Göktürk Kağanlığı'nın zayıflaması yüzünden isyan ederek bağımsızlıklarını ilan etmiş olan Kitanlar, Shi-weiler 室韋¹⁵⁵, Koçu Devleti ve Tu-yu-hun Devleti de Shi-bi Kağan'ın sayesinde eski gücüne kavuşan Doğu Göktürk Kağanlığı'na yeniden bağlanmışlardır. Shi-bi Kağan 618-619 yıllarında bazı zamanlar açık bir şekilde Tang-karşıtı asileri desteklerken bazı zamanlarda Tang Hanedanı'yla iyi ilişkiler de yürütmüştür. Tang muhalifleriyle birlikte 619 yılında Çin'e bir akın düzenleyen Shi-bi Kağan bu akın sırasında aniden ölmüş ve yerine **İlteber Şad* (Si-li-fu She 俟利弗設)¹⁵⁶ unvanını taşıyan kardeşi geçerek *Çuri Kağan* (Chu-luo Ke-han 處羅可汗) unvanıyla hükümdar olmuştur. Selefî Shi-bi Kağan'ın Çin'deki siyasetini hiç değiştirmeden uygulamaya devam eden Çuri Kağan, Tang-karşıtı asilere destek sağladığı gibi Doğu Göktürk Kağanlığı'na sığınan Sui Hanedanı üyelerine de destek vermiş ve Göktürk-Çin sınırında kukla bir Sui devleti kurdurmuştur. Çuri Kağan bu devleti kurarken zamanında babası Qi-min Kağan'ın Sui desteğiyle hükümdar

¹⁵⁵ Shi-weiler Xian-beilerin soyundan gelmekte olup Çin kaynaklarına göre Kitanlarla akrabalarıdır. Sonradan Song Hanedanı döneminde Cengiz Han'ın (Çingiz Han; 1206-1227 yılları arasında hükümdar) önderliğinde Moğol İmparatorluğu'nu kuracak olan Moğol (Moğol) kavmi de tarihte ilk kez Tang Hanedanı döneminde Shi-weilerin bir boyu olarak ortaya çıkmıştır (Eberhard, 1996: 58-60, 62).

¹⁵⁶ Göktürklerin ve diğer bazı Türk topluluklarıyla Orta Asya devletlerinin kullandıkları *İlteber* unvanı Çin kaynaklarında genellikle *Si-li-fa* 俟利發 ve *Xie-li-fa* 頡利發 olarak yazılmıştır (Erkoç, 2008: 180-184). Çuri Kağan'ın hükümdar olmadan önce taşıdığı unvan Çin kaynaklarında *Si-li-fu She* 俟利弗設 ve *Yi-li She* 乙力設 olarak kaydedilmiştir (Liu, 1958-I: 133, 182, 331, 1958-II: 703). Bombaci bu unvanda geçen *Si-li-fu* 俟利弗 ve *Yi-li* 乙力 Türkçe *İlteber* unvanının karşılığı olabileceğini ileri sürmüştür (Bombaci, 1970: 7-8, 34).

olabildiğini gerekçe olarak göstermiştir; ancak onun Çin’de bir denge siyaseti güttüğü açıktır. Göktürklerin ilk başta destek verdiği bazı Sui-karşıtı asi beyler ise Göktürk güdümünde bir Sui devletinin kurulmasından dolayı kendi akıbetlerinden korkarak Göktürklerden ayrılmaya çalışmışlar, ancak Göktürkler tarafından yakalanarak öldürülmüşlerdir. Tang Hanedanı gücünü toparlamaya başladığı 620 yılında ise Göktürlere bağlı bazı Tang-karşıtı Çinli beyler Göktürklerden koparak Tang Hanedanı’na bağlanmışlardır. Çuri Kağan kendisine bağlı kalan asi Çinlilerle 620’nin sonlarında Çin’i istila etmeye hazırlanırken Tang Hanedanı’nın Çinli casusları tarafından zehirleterek öldürülmüştür. Ölen Çuri Kağan’ın yerine ise tahta *Bağatur Şad* (*Mo-he-duo She* 莫賀咄設) unvanını taşıyan kardeşi Duo-bi 咄苾 geçerek *İllig Kağan* unvanını almıştır (Gömeç, 2011: 82-84; Taşağıl, 1995: 65-72).¹⁵⁷

1.3. DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI’NIN ÇÖKÜŞ SÜRECİ (627-630)

1.3.1. 627 Yılı Olayları

Kurulmasının ardından en güçlü dönemini yaşamış olan Göktürk Kağanlığı sonradan Doğu ve Batı Kağanlıkları olarak ikiye bölünmüştür. Bu bölünmenin ardından 7. yüzyıla girildiğinde, 6. yüzyılın son çeyreğindeki iç mücadelelerden ve Çin ile yapılan savaşıardan yıpranmış olan Doğu Göktürk Kağanlığı’nın tahtında zayıf bir hükümdar

¹⁵⁷ Taşağıl 620 yılındaki sefer hazırlıklarından bahsettikten sonra tam tarih vermeden Çuri Kağan’ın zehirlenişine değinmiş ve İllig Kağan’ın tahta geçişinin tarihini 621 yılının başları olarak vermiştir (Taşağıl, 1995: 71-72). Ancak ZZTJ’de Çuri Kağan’ın ölümünün ve İllig Kağan’ın hükümdar oluşunun tarihi Wu-de 武德 saltanat devresinin üçüncü yılının on birinci ayı (30 Kasım-28 Aralık 620) kayıtları arasında aktarılmıştır. JTS’deki ve XTS’deki *Gao-zu Saltanat Yıllıkları*’nda ise bu önemli olayların haberlerinin Çin’e ulaşmasının tarihi ne yazık ki kaydedilmemiştir. TD’deki *Göktürk Bölümü*’nde de bu olayların tarihi verilmemiştir. JTS’deki *Göktürk Bölümü* ise Çuri Kağan’ın öldüğünden ve İllig Kağan’ın tahta geçtiğinden bahsetmiş, onun Çuri Kağan’ın eşi Prenses Yi-cheng’la evlenmesinin ve Çuri Kağan’ın ölüm haberini Çin’e bildirmesinin tarihini de Wu-de’nin üçüncü yılı (9 Şubat 620-27 Ocak 621) olarak kaydetmiştir. XTS’deki *Göktürk Bölümü* de Çuri Kağan’ın zehirlenişini ve İllig Kağan’ın tahta oturmasını Wu-de’nin üçüncü yılı kayıtları içerisinde aktarmıştır. (JTS, 1, 11; JTS, 194A, 5154-5155; TD, 197, 5408; XTS, 1, 11; XTS, 215A, 6029-6030; ZZTJ, 188, 5896). Bütün bu bilgiler bize bahsi geçen olayların 621’nin başlarında değil, 620’nin sonlarında yaşandığını göstermektedir.

olan Qi-min Kağan oturmaktadır. 600-609 yılları arasında hüküm süren Qi-min Kağan'ın ölümünün ardından devletin başına oğlu Shi-bi Kağan geçmiş ve onun on yıl süren hükümdarlığı sırasında kağanlık eski gücüne kavuşmuştur. Shi-bi Kağan'ın hükümdarlığı aynı zamanda Çin'de siyasî kargaşaların ortaya çıktığı ve Sui Hanedanı'nın yıkıldığı döneme denk gelmektedir. 619 yılında Shi-bi Kağan'ın ölümünden sonra yerine kardeşi Çuri Kağan geçmişse de iki yıllık kısa bir saltanatın ardından 620 yılının sonlarında hayatını kaybetmiş ve tahta kardeşi İllig Kağan¹⁵⁸ oturmuştur. İllig Kağan'ın saltanatının ilk beş yılı, Çin'e yapılan çok sayıda akına şahit olurken bu yıllarda Çin'de yeni kurulan Tang Hanedanı da bir yandan parçalanan Çin'i birleştirmekle uğraşırken bir yandan da Göktürk akınlarına karşı mücadele vermiştir. Bu akınlardan en büyük olanı ise 626 yılında yapılmış ve İllig Kağan'ın komuta ettiği Göktürk orduları, Çin'in başkenti Chang-an'a kadar ilerlemişlerdir. İllig Kağan burada Wei Irmağı (Wei-shui 渭水) üzerindeki Bian Köprüsü'nde (Bian-qiao 便橋)¹⁵⁹ o yıl Xuan-wu Kapısı Olayı'ndan sonra babası Tang Gao-zu'yu devirerek tahta yeni çıkmış bulunan Çin imparatoru Tang Tai-zong ile bir barış antlaşması yapmış ve ülkesine geri dönmüştür.¹⁶⁰ İlk bakışta Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çin'e yaptığı akınların zirvesi olarak görülen bu olay ile birlikte, kağanlığın iç yapısındaki zayıflıklar da Çinli devlet adamlarının dikkatini çekmeye başlamıştır (Gömeç, 2011: 86-88; Taşağıl, 1995: 59-79; Wechsler, 2007b: 220-221).

Doğu Göktürk Kağanlığı'nda 627 yılında yaşanan olaylarla ilgili bilgi veren Çin kaynaklarının çoğu, İllig Kağan'a bağlı toplulukların birdenbire ayaklandıklarından ve bu ayaklanma sonucunda Doğu Göktürk Kağanlığı'nın büyük zarar gördüğünden

¹⁵⁸ TD'deki, JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri* ile ZZTJ'deki Wu-de'nin birinci yılının dördüncü ayı (30 Nisan-29 Mayıs 618) kayıtlarına göre İllig Kağan, Qi-min Kağan'ın üçüncü oğlu ve Çuri Kağan'ın erkek kardeşi idi. Kendisinin hükümdar olmadan önceki adı *Duo-bi* 咄苾 olup tahta çıkmadan önce *Bağatur Şad* (Mo-he-duo She 莫賀咄設) unvanını taşımaktaydı (JTS, 194A, 5154-5155; TD, 197, 5408; XTS, 215A, 6029; ZZTJ, 185, 5787). ZZTJ'deki Wu-de'nin üçüncü yılının on birinci ayı (30 Kasım-28 Aralık 620) kayıtlarında da bu bilgiler tekrarlanmış, ancak bir yerde İllig Kağan'ın eski unvanı eksik olarak yalnızca *Bağatur* (Mo-he-duo 莫賀咄) şeklinde yazılmışken hemen akabinde başka bir kayıta unvanın tam şekli verilmiştir (ZZTJ, 188, 5895-5896). Taşağıl, TD'in *Göktürk Bölümü*'nü Türkçeye çevirirken metinde geçen *Bağatur Şad* (Mo-he-duo She) unvanını *Baga Şad* olarak vermiştir (Taşağıl, 1995: 102).

¹⁵⁹ *Bian-qiao* 便橋 adını Chang “geçici bir köprü” olarak çevirmiştir (Chang, 1968: 42). Graff, Bian Köprüsü'nün Chang-an'ın 12 mil (19.3 kilometre) kuzeybatısında olduğunu belirtmiştir (Graff, 2002: 37).

¹⁶⁰ Bian Köprüsü Antlaşması hakkında bkz. Tang, 1982: 215-226. Bu antlaşmada Tang Hanedanı, Göktürlere haraç vererek bağlılığını göstermiştir. Bu sebeple 630 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı yıkıldığı zaman Tang Tai-zong, namuslarını temizlediklerini söylemiştir ().

bahsetmektedir. Göktürkler hakkında bilgi veren Çin kaynakları arasında yalnızca *ZZTJ*'de ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde bu ayaklanmanın arka planı ve çıkış sebebi hakkında bilgiler vardır. *ZZTJ*'de Zhen-guan 貞觀 saltanat devresinin birinci yılının yedinci ayı (17 Ağustos-14 Eylül 627) kayıtlarına göre, 627'den önceki kışlarda Göktürk ülkesinde çok fazla kar yağmış ve soğuktan hayvanlar telef olmuştur. Bu durum geçimini hayvancılıkla sürdüren halkı olumsuz etkileyerek yıllarca süren bir açlığa sebep olmuştur. Kağanlığın gelirleri ağır masraflar için yeterli olmayınca İllig Kağan, kendisine bağlı boylardan çeşitli vergiler toplamaya başlamıştır. Bu ağır vergilerden hem Göktürk boyları hem de Göktürlere bağlı diğer topluluklar şikâyetçi olmuş ve bunun sonucunda çok sayıda boy ayaklanmıştır. Bu olumsuz gelişmeler neticesinde Göktürk ordusu da zayıflamaya başlamıştır. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın zayıflamaya başlaması Çinli devlet adamlarının da gözünden kaçmamış ve imparatora Göktürlere baskın yapması önerilmiştir. Tang Tai-zong vezirleriyle yaptığı görüşmeler sonucunda Göktürlere karşı askerî bir harekâta girişmek için henüz ortamın uygun olmadığını karar vermiştir. *ZZTJ*'de yukarıdaki bilgilerin verilmesinin hemen öncesinde, kağanlık içerisinde İllig Kağan'a karşı oluşan hoşnutsuzluğun başka sebepleri de anlatılmıştır. Buna göre Göktürklerin karakteri saf ve katı, yönetim kuralları ve töreleri ise yalın idi. Ardından İllig Kağan, Zhao De-yan 趙德言 adında bir Çinliyi kağanlıkta yüksek bir konuma getirmiş, bu memur da devleti kendi istediği gibi yönetmeye başlayıp pek çok eski geleneği değiştirmiştir. Devlet yönetimi sorunlu ve karmaşık bir duruma gelmiş ve insanlar hoşnutsuzluk duymaya başlamışlardır.¹⁶¹ İllig Kağan devlet yönetiminde Göktürklerden ziyade Soğdlulara (Hu 胡) güvenmiş ve onlara daha yakın olmuştur. Ancak Soğdluların aç gözlü ve cüretkâr yapıları sebebiyle her yıl askerî seferler düzenlenmektedir (*ZZTJ*, 192, 6037). *XTS* ise *ZZTJ*'deki bilgilerin aynısını aktarmakla birlikte Zhen-guan'ın ikinci yılındaki (628) olayları anlattıktan sonra bunlara yer vermiştir (*XTS*, 215A, 6034).

¹⁶¹ İllig Kağan'ın saltanatının son yıllarında Göktürk geleneklerinde yaşanan değişimin yalnızca devlet yönetimi alanında olmadığına ilişkin örnekler elimizde mevcuttur. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde verilen bir bilgiye göre bu dönemde Göktürk ülkesinde doğal felaketler yaşanmış, bunun üzerine Tang Tai-zong ile komutanları arasında bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmede imparator, yaşanan doğal felaketlere karşılık İllig Kağan'ın hiçbir şey yapmamasını onun Tian'e 天 (Tengri, Göktenrı) saygısının olmadığını gösterdiğini, gelenekleri dolayısıyla ölümlerini yakan Göktürklerin artık ölümlerini gömüp mezar yaptıklarını, atalarının geleneklerine karşı geldiklerini, bunun da cinlere (*gui* 鬼) ve ruhlara (*shen* 神) karşı geldikleri demek olduğunu söylemiştir (*XTS*, 215A, 6034). Çin hizmetine giren Göktürk şehzadelerinin de öldükleri zaman yakılmayıp gömüldükleri görülmektedir. Örnekler için bkz. *JTS*, 109, 3290, 194A, 5165; *XTS*, 110, 4116, 215A, 6040.

ZZTJ'in Zhen-guan'ın birinci yılının on ikinci ayı (12 Ocak-10 Şubat 628) kayıtlarında 627'nin sonlarında Doğu Göktürk Kağanlığı'nda yaşanan iç karışıklıklar ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre İllig Kağan'ın yönetimi kötüye gidince Xue-yan-tuolar 薛延陀¹⁶² ve Uygurlar (Hui-he 回紇)¹⁶³, Bayırkular (Ba-ye-gu 拔野古)¹⁶⁴ gibi topluluklar ayaklanmışlardır; burada sözü geçen topluluklar, Çin kaynaklarında *Tie-le* olarak geçen Türk kavimleri arasındadırlar. Aslında Xue-yan-tuoların Doğu Göktürk hâkimiyeti altına girmeleri kısa bir süre önce olmuştur. Esasen Batı Göktürk Kağanlığı'na bağlı olan Xue-yan-tuo beyi Yi-nan 夷男¹⁶⁵, Batı Göktürk hükümdarı Tong Yabgu Kağan güçten düşünce kendisine bağlı boylarla birlikte doğudaki İllig

¹⁶² Daha önceleri *Xue-yan-tuo* 薛延陀 adının karşılığına *Sir Tarduş* olduğu düşünülmüştür. Hamilton da ilk başta bu görüşteyken (Hamilton, 1955: 1), sonradan *Xue-yan-tuo* adının *Sir Tarduş* olmadığına karar vermiş (Ekrem, 2006: 15) ve çalışmalarında bundan böyle *Sir Tarduş* adını değil, *Xue-yan-tuo* adını kullanmıştır (Hamilton, 1997: 197-200). Aslında *Xue-yan-tuo*'nun *Sir Tarduş* olmadığına ilişkin ilk görüş, Boodberg tarafından ileri sürülmüştür (Hamilton, 1997: 191). Czeglédy ise *Xue* 薛 adını I. Tonyukuk Yazıtı'nın Batı Yüzü'nün 3. satırında, Güney Yüzü'nün 4. satırında geçen Türk *Sir Bodun* ve II. Tonyukuk Yazıtı'nın Kuzey Yüzü'nün 60.-62. satırlarında geçen *Türük Sir Bodun* (Tekin, 1994: 2-3, 6-7, 22-23) ifadesinde görülen *Sir* ile özdeşleştirmiştir. Ona göre 7. yüzyılda Göktürk (Türük, Tu-jue 突厥) ve **Sir* (Xue 薛) kavimleri birleşerek kaynaşmışlardır; ancak kendisi, *Yan-tuo*'nun 延陀 *Tarduş* olduğuna ilişkin görüşe karşı çıkmıştır (Czeglédy, 1995: 61). Keza *Yan-tuo* 延陀 adı, özellikle de *Yan* 延 karakteri, ses bakımından *Tarduş* kelimesine pek benzememektedir. Nitekim *Tarduş*, etnik bir ad olmaktan çok, Göktürk dönemindeki Türk devletlerinde devletin batı yakasını oluşturan kesim için kullanılan bir siyasî terim gibi gözükmektedir. Hotence metinlerde de *Tarduş* adı *ttrūsahūta* olarak geçmektedir. Bu sebeple Henning bunun doğrusunun *ttaridūsa* olması gerektiğini belirtmiştir. Metinlerdeki ifadelerden bir grup Türk boyunun *Töliš*'i yani devletin doğu yarısını, bir grup Türk boyunun da *Tarduş*'u yani devletin batı yarısını oluşturduğu görülmektedir ki daha önce de belirttiğimiz gibi, bu etnik bir adı değil, coğrafi bir yönü, siyasî bir terimi belirtmektedir (Henning, 1938: 553-554). Bu sebeple biz de çalışmamızda bu kavim için *Sir Tarduş*'u değil, *Xue-yan-tuo*'yu kullanacağız. Kırilen ise bu konuda yeni bir görüş ortaya koyarak *Xue-yan-tuo*'nun aslının *Ala Yuntlu* olabileceğini belirtmiştir (Kırilen, 2015: 85-86). Aslen iki farklı boyun birleşiminden oluşan, Tie-le kavimlerinden olan, Moğolistan'ın ortalarında yaşayan bu topluluğun siyasî tarihi için bkz. Taşağıl, 2004b: 103-111.

¹⁶³ Uygur kavminin varlığı 5. yüzyıldan beri bilinmektedir; Uygurlar ilk önce Yüksek Arabalılar (Gao-che), sonra da Tie-lelerin bir parçası olmuşlardır. Göktürk döneminde Orta Moğolistan'da yaşamış olan Uygurlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Eberhard, 1996: 74-75; Erkin, 1995: 1-2; Kafesoğlu, 2002: 130-138; Taşağıl, 2004b: 127. Uygurlar 5.-9. yüzyıllar arasında Çin kaynaklarında farklı dönemlerde *Yuan-he* 袁紇, *Wu-hu* 烏護, *Wu-he* 烏紇, *Wei-he* 韋紇, *Hui-he* 迴紇 ve *Hui-hu* 迴鶻 olarak geçmektedirler (Hamilton, 1997: 202-204). Bu kavim karşımıza Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 37. satırında *Uygur* olarak çıkmaktadır (Tekin, 1988: 50-51).

¹⁶⁴ Tie-le topluluklarından olan Bayırkular, bir diğer Tie-le boyu olan *Bokuların (Bu-gu 僕骨) doğu sınırında, Tunguz kökenli Mo-helarin 靺鞨 batı komşusu olarak Gobi Çölü'nün kuzeyindeki yeşil bozkırlarda yaşıyorlardı (Taşağıl, 2004b: 51-52).

¹⁶⁵ Bu adın aslı **Inanç* ya da **Inal*/**İnel* olabilir. Nitekim Gömeç de bu adı *Inanç* olarak vermiştir (Gömeç, 2011: 90). Çeşitli Türk topluluklarında ve devletlerinde kullanılan *Inanç*, *Inançu*, *Inal*, *İnanç*, *İnel*, *Yinal* gibi ad ve unvanlara örnekler için bkz. Sümer, 1999b-I: 46-47, 123, 127, 143, 221, 228, 400, 408-409, 1999-II: 639, 689, 724, 728.

Kağan'a bağlanmıştır.¹⁶⁶ Ancak yukarıda anlatılan sebeplerden ötürü Tie-le kavimleri ayaklanmışlardır. Ayaklanmayı bastırmak için İllig Kağan, oğlu Yukuk Şad'ı (Yu-gu She 欲谷設)¹⁶⁷ kalabalık bir orduyla göndermişse de Yukuk Şad, Uygur beyi Pusar (Pu-sa 菩薩)¹⁶⁸ tarafından Ma-lie Dağı'nda (Ma-lie-shan 馬鬣山)¹⁶⁹ büyük bir yenilgiye uğratılmıştır. Bozgundan kaçan şadın askerlerinin çoğu Uygurlara esir düşünce Uygurlar da çok güçlenmişlerdir. Aynı sıralarda kağan tarafından gönderilen dört şad daha Xue-yan-tuolar tarafından bozguna uğratılmışlardır. Arka arkaya alınan bu yenilgilerin üzerine İllig Kağan, ordusunun zayıflaması sebebiyle intikam alabilmek için bile herhangi bir askerî harekâta girişememiştir. Nitekim Göktürk halkı dağılmaya ve çeşitli yerlere göç etmeye başlamıştır. Kış mevsiminde ise şiddetli bir kar yağışı olmuş, soğuk havadan çok sayıda hayvan telef olmuş, halk arasında açlık çıkmıştır. Tang Hanedanı'nın bu durumdan yararlanabileceğinden korkan İllig Kağan, ordusuyla birlikte sınırlarını korumak için avlanma bahanesiyle Çin-Göktürk sınırındaki Shuo Vilayeti (Shuo-zhou 朔州) bölgesine gelmiştir (ZZTJ, 192, 6045-6046).

Bu sıralarda Göktürk ülkesine elçi olarak giden Çinli devlet adamı Zheng Yuan-shou 鄭元濤 Çin'e geri dönmüş ve imparatoru Göktürklerin durumu hakkında bilgilendirerek ona kısa bir rapor sunmuştur. Zheng'a göre yabancı kavimlerin yükselişleri ve çöküşleri koyun ve at sürülerinin durumuna göre belli olmaktadır. Göktürk halkının o sıralarda açlık çekmesi ve sürülerinin azalmış olması da onların çökeceğinin bir göstergesidir ve Göktürk devleti üç yıldan fazla bir süre ayakta kalamayacaktır. Tang Tai-zong bu raporu memnuniyetle karşılamıştır. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüne geçtiğini farkedenden Çinli vezirler de imparatora bu durumdan yararlanılarak Göktürlere baskın

¹⁶⁶ TD'deki *Xue-yan-tuo Bölümü*'ne göre Xue-yan-tuoların bir bölümü Shi-bi Kağan'a, bir bölümü de Tong Yabgu Kağan'a bağlı yaşamaktaydılar (TD, 199, 5465).

¹⁶⁷ Bu kişinin unvanındaki Yu-gu 欲谷, Tonyukuk'un Çin kaynaklarında geçen adı olan Tun-yu-gu'daki 墩欲谷 Yu-gu 欲谷 ile aynıdır. Pulleyblank'e göre Yu-gu 欲谷 karakterlerinin Geç Orta Çince'deki okunuşu *jywk-kəwk idi; Baxter da bu karakterlerin Orta Çince'deki okunuşunu *yowk-kuwk olarak vermiştir (Baxter, 2000: 43, 169; Pulleyblank, 1991: 111, 385). Bu durumda, Yu-gu She 欲谷設 da *Yukuk Şad olabilir. Nitekim Czeglédy ve Esin de bu unvanı Yukuk Şad olarak almışlardır (Czeglédy, 1995: 60; Esin, 1977: 326). Gömeç'e göre ise Yu-gu'nun Türkçe aslı Yükinç olmalıdır (Gömeç, 2011: 89). Bazı kaynaklarda Yukuk Şad, İllig Kağan'ın kardeşinin oğlu olarak geçse de Ekrem onun kağanın oğlu olduğunu ortaya koymuştur. Yukuk Şad'ın biyografisi için bkz. Ekrem, 2007: 16-17.

¹⁶⁸ Bu adın Sanskrit *Bodhisattva*'nın Uygurca karşılığı olan Pusar olmasına ilişkin bkz. Bombaci, 1970: 10 ve Gabain, 1950: 325. Gömeç ise bu adın Türkçe aslının Pusat ya da Busar olabileceğini belirtmiştir (Gömeç, 2011: 89).

¹⁶⁹ Taşağıl bu dağın Gan-su'da bulunduğunu belirtmiştir (Taşağıl, 1995: 80).

yapılmasını önermişlerdir. Ancak imparator, daha önce kağanla birlikte içtiği andı bozan taraf olmak istemediğini söyleyerek Göktürkler savaş sebebi sayılacak herhangi bir harekette bulunmadıkları sürece ne kadar zayıflarlarsa zayıflasınlar onlara karşı herhangi bir harekâta girişmeyeceğini söyleyerek bu öneriyi geri çevirmiştir (ZZTJ, 192, 6046). İllig Kağan'ın yönetiminin kötüye gitmeye ve çevresindekilerin onu terketmeye başlaması hakkında bir örnek de ZZTJ'de Zhen-guan'ın birinci yılının beşinci ayı (19 Haziran-17 Temmuz 627) kayıtlarında bulunmaktadır. Buna göre Tang Hanedanı karşıtı asi bir bey olan Wan Jun-zhang 苑君璋, Tanglara karşı Göktürkler ile birlikte hareket etmekteyken İllig Kağan'ın yönetiminin kötü olduğunu ve ona daha fazla dayanamayacağını anlayınca Çin'e teslim olmaya karar vermiştir (ZZTJ, 192, 6035).

Göktürkler hakkında bilgiler veren önemli kaynaklardan olan CFYG'de 627 yılında yaşanan olaylar hakkında yalnızca Xue-yan-tuoların ve Uygurların isyanıyla ilgili kısa bir kayıt bulunmaktadır (CFYG, 995, 11685a). 627 yılı olaylarından söz eden diğer Çin kaynakları ise ZZTJ'deki anlatıları onaylayan kayıtlar içermektedir. Ancak İllig Kağan'ın yeğeni Töli Kağan (Tu-li Ke-han 突利可汗)¹⁷⁰ ile yaşadığı ayrılık ZZTJ'de 628 yılı içerisinde verilirken diğer bütün kaynaklar bu ayrılığın 627 yılı içerisinde olduğunu belirtmiştir. TD'in *Göktürk Bölümü*'ne göre Zhen-guan'ın birinci yılında

¹⁷⁰ TD'daki ve JTS'daki *Göktürk Bölümleri*'ne göre Töli Kağan'ın asıl adı Shi-bo-bi (TD'de Shi-bo-bi 什鉢苾, JTS'da Shi-bo-bi 什鉢苾; 什 karakteri Çince'de hem shen hem de shi olarak okunmaktadır) olup kendisi Shi-bi Kağan'ın hatunundan (metinlerde di 嫡 yani ilk eşi) doğma oğlu olup İllig Kağan'ın da yeğenidir. Babası onu devletin doğu yakasını yönetmekle görevlendirmiş ve ona Ni-bu Şad (Ni-bu She 泥步設) unvanını vermiştir. Amcası İllig Kağan tahta geçtiğinde ise onu Töli Kağan (Tu-li Ke-han) ilan etmiştir. TD'de verilen açıklamada da belirtildiği üzere o bu unvanı veraseten almıştır, çünkü Shi-bi Kağan'ın babası Qi-min Kağan da zamanında Töli Kağan unvanını taşımıştır (JTS, 194A, 5160; TD, 197, 5407-5408, 5412). XTS'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre de Shi-bo-bi, babası tarafından Ni-bu Şad ilan edilip doğuya gönderilmiş, amcası hükümdar olduğunda Töli Kağan unvanıyla tekrar devletin doğu yakasını yönetmekle görevlendirilmiştir (XTS, 215A, 6028-6029, 6038). Shi-bo-bi'nin bu unvanı taşımasının sebebi, kendisinin devletin doğu yakasını yani Töliş'i yönetiyor olmasından dolayıdır. Nitekim bu addaki -ş eki Eski Türkçedeki çoğul eklerinden birisi olabilir, zira Eski Türkçede -s çoğul eki mevcuttur (Tekin, 2000: 103). Hatta -s çoğul eki Moğolcada da vardır (Poppe, 1992: 89-90). Wechsler, Çin kaynaklarındaki Tu-li Ke-han 突利可汗 biçiminin Tölis Kağan unvanını karşıladığını yazmıştır (Wechsler, 2007b: 220). Ancak Çin kaynaklarında Türkçe Töliş kelimesi daha önce de değindiğimiz üzere Tu-li-shi 突利失 ve Tu-li-shi 突利施 şekillerinde yazılmıştır. TD'deki Xue-yan-tuo Bölümü'nde, JTS'daki Tie-le Bölümü'nün ve XTS'daki Uygur Bölümü'nün Xue-yan-tuo kısımlarında, ayrıca ZZTJ'de Xue-yan-tuoların 630'lu ve 640'lı yıllarda Tu-li-shi 突利失 unvanını kullandıklarına ilişkin kayıtlar vardır (JTS, 199B, 5346; TD, 199, 5464; XTS, 217B, 6135, 6137-6138; ZZTJ, 198, 6228). Tu-li, Töliş'in tekili olan Töli'yi karşılamaktadır.

Çuğay Kuzı'nın (Yin-shan 陰山 yani Yin Dağı)¹⁷¹ kuzeyinde Xue-yan-tuolar, Uygurlar, Bayırkular ve diğer on boyun tamamı İllig Kağan'a karşı isyan edip Yuğuk Şad'a saldırınca kağan da Töli Kağan'ı onları cezalandırmak amacıyla üzerlerine göndermiştir.¹⁷² Ne var ki Töli Kağan da asi boylar karşısında yenilgiye uğramış ve amcası İllig Kağan'ın öfkesini üzerine çekmiş, on günlüğüne hapse atılarak cezalandırılmıştır.¹⁷³ Bunun üzerine Töli Kağan amcasına karşı içinden isyan arzusu taşımaya başlamıştır (TD, 197, 5411). *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde Töli Kağan'ın biyografisinin yer aldığı yerde ise hem bu bilgiler özetlenmiş hem de *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde İllig Kağan'ın saltanatının anlatıldığı kısımda yer almayan bazı bilgiler verilmiştir. Buna göre, devletin doğu kanadında Tatabıları, Xileri ve diğerleri gibi ondan fazla topluluğu yönetmekte olan Töli Kağan, vergileri aşırı ölçüde arttırdığı için yönetimi altındaki boyların düşmanlığını kazanmıştır.¹⁷⁴ Zhen-guan saltanat devresinin (627-650 yılları) başında Tatabılar ve diğerleri Çin'e bağılıklarını bildirince İllig Kağan, Töli Kağan'ın onların denetimini kaybetmesine kızmış ve onu kuzeye Xue-yan-tuolar'la savaşması için göndermiştir. Ne var ki Töli Kağan yenilgiye uğramış ve dönünce tutuklanarak kamçılanmıştır. *TD* burada bize Töli Kağan'ın Wu-de saltanat devresi sırasında (618-626 yılları arasında) Tang Tai-zong ile dostluk kurduğunu da aktarmaktadır.¹⁷⁵ Sonradan İllig Kağan'ın yönetiminde karışıklık çıkınca kağan hemen Töli Kağan'dan asker istemiş, ancak Töli Kağan amcasının bu isteğini yerine getirmemiştir (TD, 197, 5412). *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde Töli Kağan'ın kardeşi Jie-

¹⁷¹ Czeglédy I. Tonyukuk Yazıtı'nın Batı Yüzü'nün 7. satırında geçen *Çuğay Kuzı*'yı Çince metinlerdeki *Yin-shan* 陰山 (Yin Dağı) ile, *Karakum*'u da *Hei-sha-cheng* 黑沙城 ("Kara Kum Kenti", bugün Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı İç Moğolistan Özerk Bölgesi'ndeki Hohhot'un kuzeybatısında) ile özdeşleştirmiş, Sarı Irmak'ın kavisinin kuzeyinde, Ordos'a denk gelen bu bölgenin kimi zamanlar Doğu Göktürklerin güney merkezi olduğunu belirtmiştir (Czeglédy, 1995: 54, 58, 62; Tekin, 1994: 4-5). Tekin de Czeglédy'nin "*Çuğay Kuzı* = *Yin-shan*" özdeşleştirmesini kabul etmiş, *Karakum*'un ise Gobi Çölü olduğunu belirtmiştir (Tekin, 1994: 57, 61). *Çuğay* adı bazı araştırmacılar tarafından *Çoğay* olarak yazılmıştır; Tezcan bu adın *Çuğay* olması gerektiğini belirtmiştir ve bu görüş Ölmez tarafından da kabul edilmiştir (Ölmez, 1997: 184).

¹⁷² *TD*, asi boylar ile Yuğuk Şad arasında yapılan savaşın yaşandığı yeri vermemiştir.

¹⁷³ Konar-göçer olan Eski Türk kavimlerinde hapis cezaları genellikle kısa süreli verilirdi. *SJ*'deki ve *HS*'daki *Hun Bölümleri*, Asya Hunlarında hapis cezalarının on günden fazla olmadığını ve ülkede zindanlarda tutulan insanların birkaç kişiden ibaret olduklarını yazmıştır (HS, 94A, 3752; SJ, 110, 2892). Muhtemelen aynı durum Göktürkler için de geçerlidir, o yüzden Töli Kağan on günlük bir hapis cezasına çarptırılmıştır.

¹⁷⁴ Töli Kağan'ın vergileri arttırmasının sebebi, muhtemelen tıpkı İllig Kağan'ın 627 ve öncesindeki yıllarda yaşanan doğa felaketlerinden ötürü kendisine bağlı topluluklara aşırı vergi yüklemesiyle paralel olmuştur.

¹⁷⁵ *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde Wu-de saltanat devresinin yedinci yılında (624) Göktürklerin Çin'e yaptıkları bir akın sırasında Li Shi-min'in Töli Kağan'a bu dostluklarını ve birlikte ettikleri yemini hatırlattığı bir anekdot aktarılmıştır (JTS, 194A, 5156; XTS, 215A, 6031).

she-shuai'ın 結社率 biyografisinin olduğu kısımda da Jie-she-shuai'ın Zhen-guan saltanat devresinin başında Çin'e gidip sarayda görev aldığından söz edilmiştir (TD, 197, 5413).

Ne var ki TD, 627 yılında Göktürk ülkesinde yaşanan şiddetli kar yağışından, hayvan sürülerinin telef olmasından ve halk arasında büyük bir açlığın çıkmasından bahsetmemiştir. Nitekim burada Tie-le boylarının ayaklanmalarının sebebi de açıklanmamıştır. Ancak JTS'daki *Göktürk Bölümü* bize bu konuda bilgiler vermiştir. JTS burada Tie-le boylarının ayaklanmalarından, Yuşuk Şad'ı yenilgiye uğratmalarından ¹⁷⁶, İllig Kağan'ın ayaklanmayı bastırması için Töli Kağan'ı göndermesinden, onun da savaşta yenilerek geri dönmesinden, amcasının buna kızarak onu cezalandırmasından ve Töli Kağan'ın amcasına karşı için için nefret duymaya başlamasından bahsetmiştir. Bu bilgilerin hemen ardından JTS, o kış Göktürk ülkesinde yaşanan yoğun kar yağışını, hayvan sürülerinin telef olmasını, büyük açlık çekilmesini yazmış ve İllig Kağan'ın ava çıkma bahanesiyle Shuo Vilayeti bölgesine geldiğini belirtmiştir. JTS ayrıca Çinli devlet adamlarının imparatoru Göktürlere güvenilmemesi gerektiği ve fırsattan yararlanılarak üzerlerine ordu gönderilmesi konusunda ikna etmeye çalıştıklarını, ancak imparatorun bunu kabul etmediğini ZZTJ'deki anlatıyla paralel bir şekilde aktarmıştır (JTS, 194A, 5158). JTS'daki *Göktürk Bölümü*'nde Töli Kağan'ın ve Jie-she-shuai'ın 結社率 biyografilerine yer verilen kısımlar da TD'deki kısımlarla aynı bilgileri içermektedir (JTS, 194A, 5160-5161). XTS'daki *Göktürk Bölümü* ise ne Yuşuk Şad'ın asi boylar tarafından yenilgiye uğratılmasından, ne de savaşın yapıldığı yerden bahsetmeden doğrudan doğruya ayaklanmanın çıkışından, İllig Kağan tarafından gönderilen Töli Kağan'ın başarısız oluşundan ve amcası tarafından cezalandırılması üzerine ona karşı nefret duymaya başlamasından söz etmiştir. Bundan sonraki kısımda ise XTS, o kış yaşanan doğal felaketleri, İllig Kağan'ın av bahanesiyle Shuo Vilayeti'ne çekilmesini ve Çin sarayında memurlarla imparator arasında yapılan görüşmeleri diğer kaynaklara paralel bir şekilde, ancak JTS'daki kadar ayrıntılı olmayan bir biçimde aktarmıştır (XTS, 215A, 6034). Töli Kağan'ın XTS'daki *Göktürk Bölümü*'ndeki biyografisinde Töli Kağan'ın keyfi vergiler ve haraçlar istemesi üzerine tebaasının ona sırt çevirmesi sebebiyle Xue-yan-tuoların, Tatabıların, Xilerin ve

¹⁷⁶ JTS da tıpkı TD gibi savaşın yapıldığı yeri vermemiştir.

diğerlerinin Çin'e bağılılıklarını bildirdikleri, İllig Kağan'ın ayaklanmayı bastırmak için Töli Kağan'ı gönderdiği ancak Töli Kağan ağır bir yenilgi alınca ona bağılı olanların da ayaklanarak ondan koptukları kaydedilmiştir. Burada XTS, 627 yılı içerisinde yaşanan iki ayrı olayı, yani İllig Kağan'ın ağır vergilendirmeleri sebebiyle Tie-le kavimlerinin ayaklanmalarını ve Yukuk Şad'ın onların karşısında yenilgiye uğramasıyla Töli Kağan'ın kendi ağır vergilendirmeleri sonucunda doğuda ona bağılı toplulukların ayaklanmalarını ve İllig Kağan'ın onu isyanları bastırmakla görevlendirmesine rağmen başarısız olmasını birbirlerine karıştırmıştır. Nitekim Xue-yan-tuoların Töli Kağan'a bağılı topluluklar arasında sayılması da bu karışıklığın bir sonucudur. XTS bu kısımdan sonra, diğer metinlere uygun olarak Töli Kağan'ın Tang Tai-zong'la kurmuş olduğu ittifaktan, İllig Kağan'ın kendisinden asker istemesinden, Töli Kağan'ın bunu geri çevirmesinden ve aralarında çatışmaların çıkmasından bahsetmiştir (XTS, 215A, 6038). Jie-she-shuai'ın 結社率 XTS'daki *Göktürk Bölümü*'nde yer verilen biyografisinde ise onun 627 yılında Çin sarayına gelerek sarayda memurluk aldığına ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir (XTS, 215A, 6039).

JTS'daki ve XTS'daki biyografiler ile diğer çeşitli bölümlerde 627 yılında yaşanan olaylar ile ilgili dağınık şekilde bilgiler aktarılmıştır. A-shi-na She-er'ın 阿史那社尔¹⁷⁷ JTS'daki biyografisine göre Wu-de'nin dokuzuncu yılında, yani 626'da Yan-tuolar 延陀¹⁷⁸, Uyğurlar ve diğer boylar ayaklanarak Yukuk Şad'ı yenmişlerdir. She-er da onlara saldırmış ancak Yan-tuolar tarafından yenilgiye uğratılmıştır (JTS, 109, 3289). She-

¹⁷⁷ Çuri Kağan'ın oğlu A-shi-na She-er, *Tuo Şad* (*Tuo She* 拓設) unvanına sahip olup İllig Kağan'ın oğlu Yukuk Şad (Yu-gu She 欲谷設) ile birlikte Tie-le boylarını yönetmekteyken 627 yılındaki Büyük Tie-le Ayaklanması sırasında isyancı boylar tarafından bozguna uğratılmış ve 628 yılında ordusundan geriye kalanlarla birlikte Beşbalık'a sığınmıştır. Akabinde Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki iktidar boşluğundan yararlanan She-er, oraya giderek kendisini *Du-bu Kağan* (Du-bu Ke-han 都布可汗) ilan etmiştir. Xue-yan-tuoların ayaklanarak Doğu Göktürk Kağanlığı'nın parçalanmasına sebep olduklarını söyleyen She-er, beylerinin uyarılarına rağmen Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın üzerine yürümüş, bozguna uğramış, adamları tarafından terk edilmiş ve Koçu Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Zhen-guan'ın dokuzuncu yılında (24 Ocak 635-11 Şubat 636) Tang Hanedanı'na bağılılığını bildiren She-er, Tang Tai-zong tarafından *Sol Süvari Muhafız Büyük Generali* (*Zuo Qi-wei Da Jiang-jun* 左騎衛大將軍) atanmıştır. Sonradan She-er imparator tarafından Heng-yang Prensesi Zhang'la (Heng-yang Zhang Gong-zhu 衡陽長公主) evlendirilmiş ve kendisine *Süvari Refakat Subayı* (*Fu-ma-du-wei* 駙馬都尉) unvanı verilmiştir (JTS, 109, 3288-3289; XTS, 110, 4114; ZZTJ, 192, 6046). Gömeç'e göre She-er'ın 社尔 Türkçe aslı *Çöl*, *Tuo She*'nin 拓設 Türkçe aslı da *Toğu Şad* olabilir (Gömeç, 2011: 102).

¹⁷⁸ Burada sözü edilen Yan-tuo 延陀 ile Xue-yan-tuolar 薛延陀 kastedilmiştir; nitekim Çin kaynaklarından, Xue-yan-tuo topluluğunun Xue 薛 ve Yan-tuo 延陀 adlı iki ayrı topluluğun birleşmesi sonucu ortaya çıktığı bilinmektedir (Tong-dian, 199, 5465; XTS, 217B, 6134).

er'in *XTS*'daki biyografisinde ise bu olayın *JTS*'da yanlış verilen tarihi düzeltilmiş ve olayın Zhen-guan'ın ilk yılında olduğu belirtilmiştir. *XTS*'ya göre Tie-le, Uygur, Xue-yan-tuo ve diğer topluluklar ayaklanarak Ma-lie Dağı'nda Yukuk Şad'ı yenilgiye uğratmışlardır ve ona yardım için giden She-er da onlara saldırdığında bozguna uğratılmıştır (*XTS*, 110, 4114). *ZZTJ*'de Yukuk Şad'ın yenilgisi sırasında isyanın bastırılması için İllig Kağan tarafından dört şadın daha gönderilmiş olmasına ilişkin bilgi de She-er biyografileri sayesinde teyit edilmektedir. She-er'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografilerine göre Çuri Kağan'ın oğlu olan She-er, *Tuo Şad* (*Tuo She* 拓設) ilan edilmiş ve Tie-le boylarının yönetimini Yukuk Şad ile paylaşmıştır. Tuo Şad She-er, *ZZTJ*'in bahsettiği dört şaddan birisidir (*JTS*, 109, 3288; *XTS*, 110, 4114; *ZZTJ*, 192, 6046).¹⁷⁹ *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Uygur Bölümleri*'nde de Zhen-guan saltanat devresinin başında Uygur reisi Puser'ın Xue-yan-tuolar ile birlikte Göktürklerle saldırmasından, İllig Kağan tarafından Yukuk Şad'ın gönderilmesinden ve ordusu sayıca daha kalabalık olan Yukuk Şad'ın Ma-lie Dağı'nda sayıca daha küçük bir güce sahip olan Puser tarafından pusuya düşürülerek yenilgiye uğratılmasından, kaçan Yukuk Şad'ın tekrar bozguna uğratılmasından ve adamlarının esir düşmesinden, böylece Uygurların çok güçlenmelerinden bahsedilmiştir (*JTS*, 195, 5195-5196; *XTS*, 217A, 6111-6112). Aynı ayaklanmaya *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Xue-yan-tuo Bölümü*'nde özetlenerek değinilmiştir. Bu bölümlere göre Zhen-guan'ın ikinci yılında yani 628'de Batı Göktürk hükümdarı Tong Yabğu Kağan'ın ölümü üzerine devletinde büyük bir kargaşa olmuş ve Xue-yan-tuo reisi Yi-nan, kendisine bağlı boylarla birlikte Doğu Göktürklerle bağlılığını bildirmiştir. Ancak İllig Kağan'ın hükümdarlığı sallantıya girince Yi-nan taraftarlarıyla birlikte başkaldırmış, kağana saldırmış ve onu ağır bir yenilgiye uğratmıştır (*JTS*, 199B, 5344; *XTS*, 217B, 6134-6135). Ne var ki *JTS*'nun ve *XTS*'nun bu olayları 628 yılına tarihlendirmesi yanlıştır. Yukarıda değerlendirdiğimiz bütün kaynaklar, Xue-yan-tuoların Batı Göktürk Kağanlığı'ndan kaçarak Doğu Göktürk Kağanlığı'na sığınmalarının 628'den önce olduğunu aktarmış ve büyük Tie-le ayaklanmasının 627 yılında başladığını belirtmiştir. Her ne kadar *JTS* ve *XTS*, Tong Yabğu Kağan'ın 628'de öldüğünü ve ülkesinin o tarihte kargaşaya sürüklendiğini

¹⁷⁹ *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre İllig Kağan tahta oturduğunda ikinci kardeşini *Yan-tuo Şad* (*Yan-tuo She* 延陀設) ilan ederek onu Yan-tuo 延陀 boyunun (yani Xue-yan-tuoların) başına geçirmiş, Böri Şad'ı (Bu-li She 步利設) da Xi 霫 boyunun başına atamıştır (*XTS*, 215A, 6038). *JTS*'da ise bu bilgi mevcut değildir. *TD*'in *Göktürk Bölümü*'ne göre Böri Şad, Çuri Kağan'ın kardeşidir. *CFYG* de bu bilgiyi teyit etmektedir (*CFYG*, 973, 11431b; *TD*, 197, 5408).

yazmışsa da Batı Göktürk Kağanlığı'nda henüz Tong Yabğu Kağan hayattayken Karluk ayaklanması sebebiyle kargaşaların başladığı bilinmektedir. Nitekim Tong Yabğu Kağan, Çinli seyyah Budist rahibi Xuan-zang'ın 玄奘 628 yılı yazındaki ziyaretinden kısa bir süre sonra amcası tarafından öldürülmüştür (Ekrem, 2003: 42-44; Gömeç, 2011: 100-101; Salman, 1999: 260-261; Taşağıl, 1995: 93).

1.3.2. 628 Yılı Olayları

Üst üste yaşanan doğal felaketlerden ve idarecilerinin kötü yönetiminden dolayı zayıflayan Doğu Göktürk Kağanlığı, 627 yılında büyük boy ayaklanmalarıyla sarsılmış ve çöküşe geçmiştir. 628 yılı ise hanedan üyeleri arasındaki ayrışmanın fiili çatışmaya dönmesine, diğer bazı toplulukların kağanlıktan kopmalarına, İllig Kağan'ın Çin'deki Tang karşıtlarının desteğini yitirmesine, devlete karşı ayaklanan toplulukların Çin destekli Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın çatısı altında birleşmesine ve Çin'in Göktürklerle son darbeyi indirecek askerî hazırlıklara başlamasına tanık olmuştur. Yukarıda incelediğimiz 627 yılı olaylarında olduğu gibi 628 yılı olayları hakkında da en ayrıntılı bilgiler, *ZZTJ*'de ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde bulunmaktadır. Ancak hatırlanmalıdır ki bu iki kaynak da 627 yılında yaşanan bazı olayları 628 yılı içerisinde vermiştir. 627 yılı olaylarının kayıtlarının tersine *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*, bu yılın olayları hakkında kısa bilgiler vermekle yetinmiş ve ileride değinileceği üzere esas ayrıntılı bilgileri 629 yılı kayıtları içerisinde aktarmıştır.

ZZTJ'in Zhen-guan'ın ikinci yılının dördüncü ayı (9 Mayıs-6 Haziran 628) kayıtlarında konumuzla ilgili bilgiler, Töli Kağan'ın devletin doğu kanadını yönetmekte oluşuyla, ona bağlı kavimlerin ayaklanmalarıyla, Yukuk Şad'ın ve Töli Kağan'ın Xue-yan-tuolar ve Uyğurlar karşısında başarısızlığa uğramalarıyla ve Töli Kağan ile İllig Kağan'ın aralarının açılmasıyla başlamaktadır. Üst üste uğradığı başarısızlıkları sebebiyle kendisini cezalandıran amcasına karşı nefret beslemeye başlayan Töli Kağan, birkaç kez kendisinden askerî destek isteyen amcasına bu desteği vermemiştir. Amcasına karşı ayaklanmak için aradığı fırsatı yakaladığını düşünen Töli Kağan, Çin imparatoru Tang Tai-zong'a başvurarak ondan Çin sarayına gelmek için izin istemiştir. Töli Kağan'ın

sığınma talebinin kendisine ulaşması üzerine imparatorun, çevresindeki devlet adamlarına eskiden kalabalık ordularla Çin'e baskı yapabilecek kadar güçlü olan Göktürklerin kötü idare yüzünden zayıflamaya başladıklarını gördüğünü, Töli Kağan'ın çok zor ve ümitsiz bir durumda kalmasa sığınma talebinde bulunmayacağını söylediği kaydedilmiştir. *ZZTJ*'e göre Tang Tai-zong, Töli Kağan'ın sığınma talebi üzerine sınırdaki tehlikelerin azalması sebebiyle sevinmiş, ancak devletini kötü yönetirse sonunun Töli Kağan gibi olacağını tahmin etmesi onu düşündürmüştür. Bunun üzerine imparator devlet adamlarına, kendisinin zayıf yönlerini ve yanlışlarını şiddetle eleştirerek devlet işlerinde kendisine yardımcı olmalarını buyurmuştur (*ZZTJ*, 192, 6049).

Nitekim İllig Kağan ordusunu harekete geçirerek asi yeğeni Töli Kağan'a saldırmış ve Töli Kağan da imparatorun askerî yardım istemek zorunda kalmıştır. Tang Tai-zong vezirleriyle yaptığı görüşmelerde savaşan iki taraf ile de zamanında çeşitli antlaşmalar yaptığı için nasıl hareket etmesi gerektiği konusunda kararsız kaldığını belirtmiş ve vezirlerine danışmıştır. Devlet adamlarından Du Ru-hui 杜如晦, yabancı kavimlerin güvenilemeyeceğini ve antlaşmayı eninde sonunda bozacaklarını, Göktürklerin karışık durumlarından yararlanmazlarsa ileride pişman olacaklarını, karışık ülkeleri fethetmenin eskiden beri kabul edilen yaygın bir uygulama olduğunu belirterek imparatoru ikna etmiştir. Tang Tai-zong'un bunun üzerine İllig Kağan karşıtı bir siyaset yürütmeye başlaması, Kitanlar meselesiyle başlamıştır. Kitanlar daha önceleri Doğu Göktürk Kağanlığı'na bağlı iken isyan ederek Çin'e bağlanmışlardır ve İllig Kağan da Tang Hanedanı'na karşı olan mücadelesini Göktürk desteğiyle sürdürmekte olan Liang Shi-du'nun¹⁸⁰ Tanglara teslim edilmesi karşılığında Kitanların Göktürlere iade edilmelerini imparatorun istemiştir. İmparator ise Kitanlar ile Göktürklerin aynı kavim olmadıkları hâlde Liang'ın Çinli olduğunu, Göktürklerin alenen Tang-karşıtı bu Çinli asiye desteklediklerini ve gittikçe gücü zayıflayan, destekçileri kendisini terk etmekte olan Liang'ın yakında nasıl olsa bir şekilde ele geçirileceğini söyleyerek bu teklifi kabul etmemiştir. Nitekim Tang komutanları tarafından sürekli yürütülen akınlar ile

¹⁸⁰ Liang Shi-du, 617-618 dolaylarında çökmekte olan Sui Hanedanı'na karşı başkaldıran asi beylerden birisidir. Kendisi Çin'in kuzeybatısında kendi soyadını taşıyan bir devlet kurmuş ve Doğu Göktürk desteğiyle Tang Hanedanı'na karşı uzun süre direnmiştir. Liang Shi-du'nun *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri için bkz. *JTS*, 56, 2280-2282 ve *XTS*, 87, 3730-3731.

zayıflatılan Liang'a son darbeyi vurmak için Tang Tai-zong sınıra askerî kuvvetler göndermiştir. Gönderilen ordu Liang'ın başkenti Shuo-fang 朔方 kentini kuşatmış, Liang'a destek olması için gönderilen bir Göktürk ordusunu bozguna uğratmış ve Göktürklerin yeniden Liang'ın yardımına gelmelerini engellemiştir. En sonunda kentte kıtlığın da çıkmasıyla birlikte Liang Shi-du, üvey kardeşi Liang Luo-ren 梁洛仁 tarafından öldürülmüştür; böylece Çin'deki Tang-karşıtı son direniş sona ermiş ve İllig Kağan da Çin'deki son destekçisini yitirmiştir (ZZTJ, 192, 6049-6050).

ZZTJ'in Zhen-guan'ın ikinci yılının dokuzuncu ayı (3 Ekim-1 Kasım 628) kayıtlarına göre Göktürklerin Çin sınırına saldırımları sonucu bazı Çinli vezirler imparatora, o sırada harap bir durumda olan Çin Seddi'nin tamir ettirilmesini ve halka set boyunca nöbet tutmalarını buyurmasını önermişlerdir. Ancak imparator, yaşanan doğal felaketlere rağmen İllig Kağan'ın bu durumdan ders çıkarmayıp kötü yönetimini sürdürdüğünü, daha da zalimce davrandığını, üstelik akrabalarıyla arasının açıldığını, Göktürklerin bu şekilde uzun süre ayakta kalamayacağını söyleyerek çölü (*sha-mo* 沙漠 yani Göktürk-Çin sınırını oluşturan Gobi Çölü) temizlerken artık seddi tamir ettirmeye gerek kalmadığını belirterek bu öneriyi geri çevirmiştir (ZZTJ, 192, 6057).¹⁸¹ Şimdiye kadar bahsi geçen olayların bir bölümü JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri*'nde de anlatılmıştır. XTS burada Töli Kağan'ın İllig Kağan tarafından saldırıya uğradıktan sonra imparatorun yardım istediğini, imparatorun kararsız kaldığını, Du Ru-hui'nin ise onu ikna ettiğini aktarmıştır. ZZTJ'de bulunmayan bir bilgi ise, imparatorun Du Ru-hui tarafından ikna edildikten sonra General Zhou Fan'a 周範 Tai-yuan'de istihkâm kurarak askerî önlemler almasını emretmesi, buna karşılık İllig Kağan'ın da sınırda teyakkuza geçerek askerlerini pusuya yatırmış olmasıdır. XTS imparatora Çin Seddi'nin tamir ettirilmesinin önerildiğini ancak imparatorun buna gerek kalmadığını söyleyerek öneriyi kabul etmediğini aktarmıştır. İmparator ayrıca İllig Kağan'ın dört hatasını saymış ve bunlar yüzünden Göktürkler'in yıkılacağını, sınırda savunma önlemleri almaya gerek olmadığını söylemiştir.¹⁸² XTS buradan sonra, 627'ye doğru İllig

¹⁸¹ Graff, Göktürklerin Çin sınırına yaptıkları akınların Tang birliklerinin Liang Shi-du'ya saldırımlarının intikamını almak için yapılmış olabileceğini belirtmiştir (Graff, 2002: 47).

¹⁸² XTS, imparatorun ağzından bu dört hatayı şu şekilde aktarmıştır: 1) Göktürk ülkesinde yaz olmasına rağmen don olması, beş güneşin aynı anda doğması, üç ayın birden görünmesi, kızıl bir sisin çayırları kaplaması gibi uyarılar ve doğal felaketlere rağmen kağanın iyi işler yapmaması ve bunun da onun

Kağan'ın hükümdarlığının zayıflamaya başlamasının ZZTJ tarafından verilen sebeplerini sıralamış ve bu sebeplerle imparatorun bahsettiği sebepleri bağdaştırmıştır. Ancak ZZTJ burada kronolojiye daha sadık kalarak, 627'den önceki zayıflama sebeplerini daha önceden vermiştir (XTS, 215A, 6034). JTS'ya göre ise XTS'da ve ZZTJ'de bahsi geçen bütün bu olaylar, Zhen-guan'ın üçüncü yılında (629) yaşanmıştır (JTS, 194A, 5159).

628 ve 629 yıllarının en önemli gelişmelerinden birisi de Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın kurulmasıdır. Ancak bu olayın tarihlendirilmesi sorunludur ve Çin kaynakları, kağanlığın kuruluşu hakkında farklı tarihler vermektedir. JTS'daki *Tie-le Bölümü*'nün Xue-yan-tuo kısmı, Tong Yabğu Kağan'ın Zhen-guan'ın ikinci yılında (628) ölmesinden sonra devletin karışması üzerine Yi-nan'ın İllig Kağan'a sığındığını, ancak İllig Kağan'ın hükümdarlığının zayıflaması üzerine ona karşı isyan ettiğini ve onu yendiğini aktarmıştır. Hâlbuki daha önce gördüğümüz üzere, Xue-yan-tuo ayaklanması 627 yılında başlamıştır. JTS bundan sonra 628 yılı anlatılarına devam ederek, İllig Kağan'a bağlı boyların bağlılıklarını Yi-nan'a bildirdiklerini ancak Yi-nan'ın hükümdar olmaya cesaret edemediğini belirtmiştir. Bu sıralarda İllig Kağan tehlikesini nasıl ortadan kaldıracakını düşünen Tang Tai-zong, General Qiao Shi-wang 喬師望 aracılığıyla Yi-nan'a gizlice bir ferman ve hükümdar alametlerinden davul ile sancak göndermiştir. Tang Tai-zong ayrıca Yi-nan'ı *Yinçü Bilge Kağan (Zhen-zhu Pi-jia Ke-han 真珠毗伽可汗)¹⁸³ unvanıyla meşru kağan olarak tanımıştır. Yi-nan şükranlarını belirtmek için Çin'e elçi göndermiş ve otağını Ötüken Yış'ta (Yu-du-jun-shan 鬱督軍山) kurmuştur. Meşru devlet merkezi Ötüken Yış'ı ele geçiren ve Çin imparatoru tarafından kağan olarak tanınan Yi-nan'a Uygurlar, Bayırkular, Edizler (A-

Teñri'ye (Tian 天) saygısının olmadığını göstermesi. 2) Kağanın hareketlerinin istikrarsız, hayvanlarının çoğunun telef olmuş, topraklarını ise yitirmiş olması. 3) Eskiden yaktıkları ölümlerini artık mezarlara gömmeleri, atalarının buyruklarına karşı gelmeleri, bunun da tanrılara ve ruhlara hakaret etmek anlamını taşıması. 4) İllig Kağan'ın Töli Kağan'a karşı düşmanlık göstermesi ve ona saldırması, akrabalarıyla barış içinde yaşamaması. XTS'nun *İkinci Astronomi Bölümü*'nde (Tian-wen 天文) de Zhen-guan'ın başlarında Göktürk ülkesinde beş güneşin aynı anda doğmasına ilişkin bir kayıt vardır (XTS, 32, 849). Liu, metnin Almanca çevirisinde ikinci sebebi vermemiştir (Liu, 1958-I: 193). İmparatorun bu konuşmasının kaydı ZZTJ'de de mevcut değildir.

¹⁸³ Tekin'in açıklamasına göre Çince "Gerçek İnci" anlamına gelen ve Seyhun Irmağı'nın Orta Farsça adı *Yaxša Arta*'nın çevirisi için kullanılan *Zhen-zhu* 真珠, Eski Türkçeye *Yençü* ya da *Yinçü* şeklinde geçmiş ve zamanla Türkiye Türkçesinde *İnci*'ye evrilmiştir (Tekin, 1997: 166). *Zhen* 真 karakterinin *Zhen* 真 karakterinin alternatif şekli olduğu göz önüne alınırsa bu hükümdarın unvanında geçen *Zhen-zhu*'nun 真珠 Eski Türkçede *Yençü* ya da *Yinçü* şeklinde yeniden oluşturulabileceği düşünülebilir.

die 阿跌)¹⁸⁴, Tonralar (Tong-luo 同羅)¹⁸⁵, *Bokular (Pu-gu 僕骨)¹⁸⁶ ve Xiler 𐰽 gibi Tie-le toplulukları da bağılıklarını bildirmişlerdir. *JTS* ayrıca bu yeni kurulan kağanlığın sınırlarının doğuda Mo-helara 𐰽¹⁸⁷, batıda Batı Göktürlere, güneyde Gobi Çölü'ne ve kuzeyde Kerülen Irmağı'na (Ju-lun-shui 俱倫水)¹⁸⁸ kadar uzandığını tasvir etmiştir (*JTS*, 199B, 5344). *XTS*'daki *Uygur Bölümü*'nün Xue-yan-tuo kısmı yukarıdaki bilgileri arada bazı farklılıklar olmakla birlikte tekrarlamıştır. Örneğin Tie-le boylarının ayaklanarak Yi-nan'ı hükümdar olarak seçmeleri bu kaynakta Zhen-guan'ın ikinci yılında verilmişken Tang Tai-zong'un onu kağan atamasının ertesi yıl, yani 629'da olduğu yazılmıştır. Yeni kurulan kağanlığa bağlanan Tie-le topluluklarından da yalnızca Uygurların adı verilmiştir (*XTS*, 217B, 6134-6135). *ZZTJ* de Zhen-guan'ın ikinci yılının on ikinci ayı kayıtlarında (31 Aralık 628-29 Ocak 629) *JTS*'da aktarılan bilgilerin aynısını aktarmış, yalnızca fazladan olarak Yi-nan'ın kağan olmadan önce *İrkin* (Si-jin 俟斤) unvanını taşıdığını belirtmiştir (*ZZTJ*, 193, 6061-6062). *TD*'deki *Xue-yan-tuo Bölümü* ise belirli bir tarih vermeden yalnızca Yi-nan'ın Zhen-guan döneminde Tanglara elçi gönderip bağılıklarını bildirmesi üzerine *Bilge Kağan* unvanını aldığını ve Gobi Çölü ile Kerülen Irmağı arasında oturduğunu aktarmıştır. Bu anlatıda Yi-nan'ın İllig Kağan'a karşı ayaklanmasından ve Göktürk ordularını yenilgiye uğratmasından söz edilmemiştir (*TD*, 199, 5465).

TD'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'ne göre ise Xue-yan-tuoların kendi kağanlıklarını ilan edip Çin'e bunu bildiren elçiler göndermeleri Zhen-guan'ın üçüncü

¹⁸⁴ Edizlerin Tie-le boylarına mensubiyetleri tartışmalı bir konudur. Bazı kaynaklara göre 7. yüzyılın başlarında Batı Türkistan'da Seyhun Irmağı yakınlarında yaşarlarken sonraları incelemekte olduğumuz dönemlerde Baykal Gölü'nün güneydoğusunda Moğolistan'da Tuul (Tola) Irmağı dolaylarında yaşadıkları belirtilmiştir (Taşağıl, 2004b: 49). *A-die* 阿跌 = *Ediz* eşleştirmesi için bkz. Hamilton, 1997: 193-194.

¹⁸⁵ Tonralar, Xue-yan-tuoların kuzeyinde *Bokular ile birlikte yaşayan bir Tie-le topluluğu idi (Taşağıl, 2004b: 117). *Tong-luo* 同羅 = *Tonra* eşleştirmesi için bkz. Hamilton, 1997: 193 ve Ekrem, 2008a: 50.

¹⁸⁶ Tie-le topluluklarından olan ve tarihî kaynaklardaki varlıkları MS 300 dolaylarına kadar geri giden *Bokular, Orta Moğolistan'da yaşayan Tie-le kavimleri arasında en kuzeyde oturanları idiler. *Bokular bir diğer Tie-le topluluğu olan Telengülerin (Duo-lan-ge 多濫葛) doğusunda, Tonralar ile birlikte yaşıyorlardı (Ekrem, 2008a: 50; Taşağıl, 2004b: 96). Hamilton, bu kavmin adının Çin kaynaklarındaki yazılış biçimlerinden *Pu-gu*'nun 僕固 Türkçe **Boqu*'yu, *Pu-gu*'nun 僕骨 da Türkçe çoğul biçim olabilecek **Bokut*'u karşılıyor olabileceğini belirtmiştir (Hamilton, 1997: 192, 196, 225). Gömeç ise *Pu-gu*'nun Türkçe aslını *Bugu* olarak yazmıştır (Gömeç, 2011: 80).

¹⁸⁷ Göktürk döneminde Kitanların komşuları olarak Mançurya'da yaşayan, Çin kaynaklarında *Mo-he* olarak geçen, adlarının orijinalinin *Malgal* ya da *Mukri* olduğu tahmin edilen, Cürçenlerin ve sonraki Mançuların ataları olan Tunguz kavmi Mo-helar hakkında bkz. Eberhard, 1996: 36.

¹⁸⁸ *Ju-lun* 俱倫 = *Kerülen* eşleştirmesi için bkz. Liu, 1958-I: 355 ve 1958-II: 722.

yılında olmuştur (JTS, 194A, 5158-5159; TD, 197, 5411; XTS, 215A, 6034). CFYG’de bulunan bir kayda göre ise Xue-yan-tuo kağanı Yi-li-duo Yi-nan’ın 一利咄夷南¹⁸⁹ Çin’e elçi göndermesi ve buna karşılık Çin tarafından *Bilge Kağan* olarak tanınması, Zhen-guan’ın üçüncü yılının sekizinci ayında (24 Ağustos-21 Eylül 629) meydana gelmiştir (CFYG, 964, 11337a).¹⁹⁰ Ancak bu kayıt, başka bir elçi ziyaretinin kaydıyla karıştırılmış olabilir; yine CFYG’ye göre aynı yılın aynı ayında Xue-yan-tuolar, dokuzuncu ayında ise Bayırkular (burada *Ba-ye-you* 拔也右 şeklinde yazılmıştır), *Bokular, Toņralar ve Tatabılar Çin’e elçiler göndermişlerdir (CFYG, 970, 11397b).¹⁹¹ Bu olayla ilgili kayıtlar JTS’daki *Tie-le Bölümü*’nün Xue-yan-tuo kısmında, XTS’daki *Uygur Bölümü*’nün Xue-yan-tuo kısmında ve ZZTJ’de mevcuttur. ZZTJ’deki Zhen-guan’ın üçüncü yılının sekizinci ayı kayıtlarına göre Xue-yan-tuo hükümdarı Bilge Kağan, hediyelerini sunmak üzere kardeşi Tong Tigin’i (Tong Te-le 統特勒) Çin’e elçi olarak göndermiş ve imparator da buna karşılık olarak kağana hediyeler göndermiştir. JTS, elçi ziyaretinin olduğu ayı belirtmemekle birlikte bu ziyaretin Zhen-guan’ın üçüncü yılında yapıldığını aktarmıştır. XTS ise elçinin gelişinin tam tarihini vermemekle birlikte, yukarıda da değindiğimiz üzere Yi-nan’ın Zhen-guan’ın üçüncü yılında kağan olarak tanındığını yazmış ve Tong Tigin’in gelişini bu olayın hemen ardından aktarmıştır (JTS, 199B, 5344; XTS, 217B, 6134-6135; ZZTJ, 193, 6065). Görüldüğü üzere, Yi-nan 628 yılında Tang Tai-zong tarafından kağan olarak tanınmış, şükranlarını sunmak için o yıl bir elçi göndermiş, ertesi yıl Eylül ayında ise bu sefer kardeşi Tong Tigin’i ayrı bir elçilik heyetiyle imparatorun huzuruna çıkartmıştır. Xue-yan-tuo Kağanlığı’nın kuruluşunun tarihlendirilmesindeki sorunlar, bu olayların kayıtlarının kaynaklar derlenirken birbirleriyle karıştırılmış olması ihtimalinden kaynaklanmıştır.¹⁹²

628 yılı olaylarını anlatan Çin kaynaklarının üzerinde durduğu bir konu da çeşitli Tie-le boylarının, özellikle de Toņraların o yıl Çin’e elçi göndererek bağlılıklarını

¹⁸⁹ CFYG’de *Yi-li-duo* 一利咄 şeklinde geçen ad, TD’deki *Xue-yan-tuo Bölümü*’nde *Yi-li-tu-shi* 壹利吐氏 biçiminde verilmiş ve bunun da Xue-yan-tuo kağanlarının soyadı olduğu belirtilmiştir (TD, 199, 5465).

¹⁹⁰ Tie-le boylarının Yi-nan’a bağlanmalarına ise burada değinilmemiştir.

¹⁹¹ Taşağıl CFYG’nin metnini Türkçeye çevirirken Xue-yan-tuoların, Bayırkuların, *Bokuların, Toņraların ve benzeri Tie-le boylarının sekizinci ayda elçi gönderdikleri şeklinde bir çeviri yapmıştır. Hâlbuki metinde Xue-yan-tuoların sekizinci ayda, Bayırkuların, *Bokuların, Toņraların ve Tatabıların ise dokuzuncu ayda elçi gönderdikleri yazılmış, Bayırkuların, *Bokuların ve Toņraların dışında başka bir Tie-le boyunun elçi gönderdiğine değinilmemiştir (Taşağıl, 1995: 120).

¹⁹² Graff da Tang Tai-zong’un Yi-nan’ı 628’in sonlarına doğru kağan olarak tanıdığını belirtmiştir (Graff, 2002: 47).

bildirmeleridir. *TD*'in *Toŋra Bölümü*'ne göre Toŋralar önceden Göktürlere bağlı yaşamaktaydılar; ancak İllig Kağan'ın yönetimi kargaşaya düşünce Tang Tai-zong'un döneminde Toŋra beyi İlteber Shi-jian Çor (Si-li-fa Shi-jian Chuo 俟利發時健啜) Çin'e elçi göndererek bağlılığını sunmuştur (TD, 199, 5467). Her ne kadar *TD*, Toŋraların elçi göndermelerinin tarihini vermese de Çin'e gelen heyetin hangi yıl gönderildiği, *XTS*'daki *Uygur Bölümü*'nün Toŋra kısmında Zhen-guan'ın ikinci yılı (628) olarak verilmiştir. Bu kaynağa göre Toŋraların Çin'e bağlanma istekleri, bu gönderilen elçi heyetinden daha sonra olmuş, ancak bu isteğin iletilmesinin tarihi verilmemiştir. Toŋra topraklarında *Gui-lin Askerî Valiliği* (*Gui-lin Du-du-fu* 龜林都督府) kurulmuş ve beyleri İlteber Shi-jian Çor'a *Sol Ling Ordusu Büyük Generali* (*Zuo Ling-jun Da Jiang-jun* 左領軍大將軍) unvanı verilmiş, kendisi *Askerî Vali* (*Du-du* 都督) makamına atanmıştır (XTS, 217B, 6140-6141). *CFYG* ise Zhen-guan'ın ikinci yılı (11 Şubat 628-29 Ocak 629) kayıtlarında yalnızca Tie-leların Çin'e elçi göndererek vergi sunduklarını kaydetmiş, elçi gönderen Tie-le boylarının adlarını vermemiş ve elçilerin hangi ay Çin'e gönderildiğini belirtmemiştir (CFYG, 970, 11397b).¹⁹³

Son olarak da 628 yılı olayları hakkında Çin kaynaklarında verilen diğer bilgileri inceleyeceğiz. *TD*'in *Göktürk Bölümü*, Zhen-guan'ın ikinci yılında (628) Töli Kağan'ın elçi göndererek İllig Kağan ile arasının bozulduğunu bildirdiğini ve ona karşı sefer düzenlenmesini rica ettiğini kaydetmiştir. İmparator da Qin Wu-tong 秦武通 adında bir komutana Bing Vilayeti'ne (Bing-zhou 并州) askerlerle ve atlarla giderek Töli Kağan'ı karşılamasını buyurmuştur (TD, 197, 5411). Töli Kağan'ın *TD*'in *Göktürk Bölümü*'ndeki biyografisinde ise yıl verilmeden Töli Kağan'ın İllig Kağan tarafından saldırıya uğradığı, Çin'e elçi göndererek saraya gelmek istediğini bildirdiği, buna karşılık da Tang Tai-zong'un General Zhou Fan'a Tai-yuan'de hazırlık yaparak Töli Kağan'ı ve ona bağlı olan kitleyi karşılamasını emrettiği aktarılmıştır (TD, 197, 5412). Bu olayın 628'de yaşandığını biz diğer Çin kaynaklarındaki kayıtlardan bilmekteyiz.

¹⁹³ Burada belirtmeliyiz ki Çin kaynakları, Çin sarayına elçi ve hediye gönderilmesini, böyle bir amaçla gönderilmemiş olsa bile her zaman bağlılık bildirisi olarak yorumlamıştır. Toŋra örneğinde de bu yorumlama görülmektedir; zira yukarıda da değindiğimiz üzere Toŋralar, Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı ayaklanarak 628'de Xue-yan-tuo Kağanlığı'na bağlanan Tie-le toplulukları arasında yer almışlardır. Aynı zamanda Xue-yan-tuolara bağlı olan Toŋraların Tang Hanedanı'na da bağlılık bildirerek Tang vassali hâline gelmeleri, yalnızca tarih kayıtlarını tutan Çinli saray memurlarının bir yorumu olabilir. Kafesoğlu ve Taşağıl da gönderilen her elçilik heyetini ve hediye Çin kaynaklarının bağlılık bildirisi olan aktardığını belirtmişlerdir (Kafesoğlu, 2002: 252; Taşağıl, 1995: 20).

Töli Kağan'ın elçi göndererek amcasıyla arasının bozulduğunu Çin sarayına bildirmesi ve imparatorun Qin Wu-tong'u Bing Vilayeti'nde Töli Kağan'a destek olması amacıyla görevlendirmesine ilişkin *TD*'deki bilgi, *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde de aynı şekilde verilmiştir (*JTS*, 194A, 5158).¹⁹⁴ *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde yer alan *Töli Kağan Biyografisi* de Töli Kağan'ın imparatorun sarayına gelebilme ricasında bulunduğunu, imparatorun bunun Göktürklerin çökmekte oluşlarının bir işareti olarak yorumladığını, İllig Kağan'ın gerçek bir hükümdar gibi davranmadığını söylediğini belirtmiştir. Kaynağımıza göre Tang Tai-zong bir yandan korktuğunu çünkü kendisinin de İllig Kağan gibi anlayış eksikliği göstermiş olabileceğini düşündüğünü aktarmıştır. *XTS*, bu olayın tam tarihini vermemişse de diğer Çin kaynaklarından, bu olayın 628'de yaşandığını teyit edebilmekteyiz (*XTS*, 215A, 6038). Daha önce değindiğimiz ve *ZZTJ*'de anlatılmış olan Kitanların teslimi meselesine *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Kitan Bölümleri* de değinmiştir. Bu kaynaklar, Kitanların Göktürklerden koparak Çin'e bağlanmalarını, İllig Kağan'ın Kitanlara karşılık Liang Shi-du'yu teslim etmeyi önerdiğini, imparatorun ise Göktürkler ile Kitanların aynı kavimden olmamalarını gerekçe göstererek bu teklifi geri çevirdiğini *ZZTJ*'e oranla biraz daha özetleyerek aktarmıştır. Bu anlatıların *ZZTJ*'den tek farkı, Zhen-guan'ın ikinci yılında Çin'e bağlılığını bildiren Kitan beyinin adının *Mo-hui* 摩會 olduğunu belirtmesidir (*JTS*, 199A, 5350; *XTS*, 219, 6168). Bütün bu yazdıklarımızın dışında, Çin kaynaklarının çoğunda bahsedilmeyen bazı olaylar da meydana gelmiştir. *CFYG*'deki Zhen-guan'ın ikinci yılının on birinci ayı (1-30 Aralık 628) kayıtlarında İllig Kağan'ın Çin sarayına elçi göndererek birkaç on bin baş at ve sığırı hediye olarak sunduğu belirtilmiştir (*CFYG*, 970, 11397b). Bu kayıttan anlaşıldığı kadarıyla İllig Kağan artık kendi gücünün zayıflamasıyla birlikte Tang Hanedanı'na karşı koyamayacağını anlamış ve kağanlığını kurtarmak için kendisini affettirme çabasına girmiş olmalıdır.¹⁹⁵ 628 yılında Doğu

¹⁹⁴ *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre Töli Kağan'ın imparatorun huzuruna çıkmak istemesi ve onu karşılamak üzere Zhou Fan'ın görevlendirilmesi, Zhen-guan'ın üçüncü yılında (629) yaşanmıştır (*JTS*, 194A, 5160-5061).

¹⁹⁵ Çin ve Kore kaynaklarındaki 628 yılı kayıtlarında İllig Kağan ile ilgili yaşanmış bir olaydan bahsedilmiştir. *JTS*'daki *Goguryeo Bölümü*'ne göre Zhen-guan'ın ikinci yılında İllig Kağan bozguna uğratıldığında Kore'deki Goguryeo Devleti'nin kralı Geonmu (Jian-wu 建武; 642'ye kadar hüküm süren Yeongnyu-wang 영류왕), imparatoru bu zaferinden ötürü kutlamak ve ona ülkesinin mühürlü bir haritasını sunmak için Çin sarayına bir elçi göndermiştir. Elçinin gönderildiği ay *JTS*'da kaydedilmemiştir (*JTS*, 199A, 5321). *XTS*'daki *Goguryeo Bölümü* ise Tang Tai-zong'un İllig Kağan'ı ele geçirmesinden sonra imparatorun bu başarısını kutlamak ve Goguryeo'nun mühürlü haritasını sunmak için Kral Geonmu'nun Tang Tai-zong'a elçi gönderdiğine değinmişse de elçinin hangi yıl ve hangi ay

Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünü anlatan bilgilerden birisi de A-shi-na She-er'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografilerinde bulunmaktadır. *JTS*'ya göre She-er, Xue-yan-tuolar tarafından bozguna uğratıldıktan sonra Zhen-guan'ın ikinci yılında (628) elinde kalan adamlarını alıp korunmak için batıya kaçmış, Beşbalık'ta (Ke-han Fu-tu 可汗浮圖) ¹⁹⁶ konuşlanmıştır. *XTS* da She-er'in kendi yönetimindeki adamlardan geriye kalanlar ile birlikte korunma amacıyla aynı yıl Beşbalık Kenti'ne (Ke-han Fu-tu-cheng 可汗浮圖城) gittiğini kaydetmiştir (*JTS*, 109, 3289; *XTS*, 110, 4114).

1.3.3. 629 Yılı Olayları

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılış sürecini hızlandıran bazı önemli gelişmeler 629 yılı içerisinde yaşanmıştır. Bu yıl içerisinde yaşanan doğal felaketler, temellerinden sarsılmakta olan kağanlığın ekonomik ve siyasî yapısına tamiri olanaksız darbeler indirerek İllig Kağan'ın hükümdarlığının sona ermesini kaçınılmaz hâle getirmiştir. Tang Tai-zong da saltanatı ayaklanmalarla yıkılmanın eşiğine gelen İllig Kağan'a son darbeyi indirmeye bu sıralarda karar vermiş ve kağanı ele geçirecek seferî ordunun hazırlıklarına bu yıl içerisinde başlanmıştır. Amcasıyla arası çoktan açılmış olan Töli Kağan'ın Çin sarayına sığınması yine bu yılın sonlarına denk gelmiştir. 629 yılı

gönderildiğini belirtmemiştir (*XTS*, 220, 6187). Aynı olay *CFYG*'deki Zhen-guan'ın ikinci yılının dokuzuncu ayı (3 Ekim-1 Kasım 628) kayıtlarında da geçmektedir. Bu kayda göre Goguryeo kralı Geonmu, İllig Kağan'ın yenilgiye uğratılmasını tebrik etmek ve ülkesinin mühürlü bir haritasını sunmak için Çin sarayına bir elçi yollamıştır (*CFYG*, 970, 11397b). Taşağıl, *CFYG*'de 『九月高麗王建武遣使奉賀破突厥頡利可汗並上封域圖。』 olarak geçen bu cümleyi “9. ayda Kao-li kralı Chien-wu, elçi göndererek tebrik için hediye sundu. Gök-Türk Hsie-li Kagan'a saldırması için imparator ona sınır haritası sundu.” şeklinde yanlış çevirmiştir (Taşağıl, 1995: 120). *JTS*'daki, *XTS*'daki ve *CFYG*'deki bu bilgi, 1145'te tamamlanmış olan Kore kaynağı *San-guo Shi-ji*'de 三國史記 (*Samguk Sagi* 삼국사기) de aynı şekilde kayıtlıdır. *Samguk Sagi*'deki *Goguryeo Yıllıkları*'nın (*Gao-ju-li Ben-ji* 高句麗本紀) *Kral Yeongyang* ve *Kral Yeongnyu Bölümü*'ne göre Kral Yeongnyu'nun saltanatının on birinci yılında (628) dokuzuncu ayda kral, Çin imparatoru Tang Tai-zong'a bir elçi göndermiş, İllig Kağan'ın ele geçirilişini kutlamış ve ona ülkesinin mühürlenmiş bir haritasını sunmuştur (*Samguk Sagi*, 2012: 213-214). Kral Yeongnyu'nun İllig Kağan'ın ele geçirilişini kutlamak amacıyla Tang Tai-zong'a elçi göndermesinin tarihlendirilmesi, incelediğimiz bu kaynaklarda yanlış kaydedilmiştir. İleride üzerinde ayrıntılı bir şekilde duracağımız üzere İllig Kağan, Tang güçleri tarafından 630 yılında ele geçirilecektir. *JTS*'daki bu hatalı kayıt, *XTS* ve *CFYG* tarafından tekrarlanmış, *Samguk Sagi* derlenirken de Çin kaynaklarındaki bu hatalı tarih Kore kaynağına olduğu gibi aktarılmıştır.

¹⁹⁶ Chavannes'ın tespitine göre, Doğu Türkistan'daki Beşbalık (Bişbalık) kenti Tang kayıtlarında genellikle *Bei-ting* 北庭 olarak geçerken kentin adı Göktürk hâkimiyeti sırasında *Kağan Stupa* (Ke-han Fu-tu 可汗浮圖) şeklinde de anılmıştır (Chavannes, 1903: 12, 175). Ke-han Fu-tu için ayrıca bkz. Ekrem, 2003: 46.

olaylarını tasvir eden Çin kaynakları olan *TD*, *JTS*, *XTS*, *CFYG* ve *ZZTJ*, bu gelişmeleri genellikle birbirlerini doğrular şekilde aktarmıştır. Bunlardan yalnızca *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*, 628'de Töli Kağan ile ilgili yaşanan bazı olayları 629 yılı içerisinde vermiştir. Çin kaynaklarında Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın kuruluşunu yanlış olarak 629 yılına tarihlendiren kayıtlar da yukarıda incelenmiştir.

TD'deki ve *JTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'ne, ayrıca *ZZTJ*'e göre Yi-nan'ın Ötüken Yış'ı ele geçirerek Xue-yan-tuo Kağanlığı'nı kurması üzerine İllig Kağan, kendi saltanatını kurtarmak amacıyla bazı çareler aramaya başlamıştır. Bu bağlamda İllig Kağan Çin sarayına bir elçi göndermiş, kendisinin imparatorun bir vassalı olduğunu ilan etmiş, evlenmek ve Tang Hanedanı ile akrabalık bağı kurmak amacıyla Prenses Shang'ı (Shang Gong-zhu 尚公主) isteyerek düğün törelerinin yerine getirilmesini talep etmiştir. Kaynaklarımız bu isteğe olumlu bir yanıt verildiğinden söz etmedikleri gibi, kağanın Liang Shi-du'ya vermiş olduğu destek öne sürülerek ileriki aylarda askerî hazırlıklara girişildiğini de belirtmiştir. Bu sıralarda, hâlihazırda Göktürk hanedan mensupları kağanlık içerisindeki Soğdlu etkinliğinden son derece rahatsız olmaktayken, kağanlığa bağlı boylar da giderek kağana bağlılık konusunda tereddütte kalmaya başlamışlardır. Nitekim birkaç yıl üstüste sık sık yaşanan yoğun kar yağışları, hayvan sürülerinde büyük telefata ve halk arasında büyük bir açlığın çıkmasına sebep olmuştur. İllig Kağan'ın bu durumda ortaya çıkan ağır masrafları karşılamak amacıyla bir kez daha halka ağır vergiler yüklemesi ise kağana bağlı boylar arasında sabrı taşıran son damla olmuş, hem devlet merkezinde hem de taşrada ayaklanmalar çıkmıştır. Yukarıda da değindiğimiz üzere, bu bilgiler yalnızca *TD*'deki ve *JTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de bulunmaktadır; diğer kaynaklarda ise bu olaylar hakkında kayıtlara rastlanılmamıştır. Bundan dolayı Togan-Kara-Baysal da bu olayların daha ileriki bir tarihte yaşanmış olabileceğini belirtmişlerdir. Ne var ki Graff kağanın bu tarihte Çin'e elçi göndererek bağlılığını bildirmiş olmasını sorgulamadan kabul etmiştir. İncelediğimiz bu kaynaklardan *TD* ve *JTS*, İllig Kağan'ın vassallık ilanı ile evlilik talebi için Çin'e elçi göndermesinin ve kağana karşı ayaklanma çıkmasının tam olarak hangi aylarda yaşandığını belirtmemiş, yalnızca bunların Zhen-guan'ın üçüncü yılında (30

Ocak 629-17 Şubat 630) yaşandığını yazmıştır.¹⁹⁷ *TD* ayrıca kağanın düğün törelerinin yerine getirilmesini talep etmesinden söz etmemiştir. *ZZTJ* ise devlet içindeki Soğdlu etkinliği, doğal felaketler ve ekonomik zorluklar sebebiyle çıkan ayaklanmalardan bahsetmemiş, kağanın Çin’e elçi göndererek bağlılığını bildirmesini ve Prenses Shang’la evlenme isteğini Zhen-guan’ın üçüncü yılının sekizinci ayına (24 Ağustos-21 Eylül 629) tarihlendirmiştir. *ZZTJ*’in ayaklanmalardan bahsetmemiş olması, *TD*’deki ve *JTS*’daki bilgilerin 627 yılı kayıtlarındaki anlatımların tekrarları olabileceği ihtimali anlamına gelebilir. Ancak *ZZTJ*’in bu anlatımdan hemen sonra, ileride ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğimiz Zhang Gong-jin’in raporunu sunmuş olması, *TD*’in ve *JTS*’nin bu raporu Zhang Gong-jin’in adını vermeden kendi metinlerine katmış olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir (Graff, 2002: 48; *JTS*, 194A, 5159; Togan-Kara-Baysal, 2006: 153; *TD*, 197, 5411; *ZZTJ*, 193, 6065).¹⁹⁸

Bu olayların yaşandığı sıralarda, *Dai Vilayeti Askerî Valisi* (*Dai-zhou Du-du* 代州都督) olarak görev yapmakta olan Zhang Gong-jin, imparatora Göktürklerin yıkılma sebeplerini sıralayıp açıkladığı bir rapor sunmuştur. Bu raporda verilen sebepler tezimizin ikinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde inceleneceği için raporun metnine burada değinmeyeceğiz. İmparator raporu okuduktan sonra artık İllig Kağan’a son darbeyi vurmanın zamanının geldiğini anlamış ve askerî hazırlıklara başlanmasını buyurmuştur. Zhang Gong-jin’in imparatora sunduğu rapor onun *JTS*’daki ve *XTS*’daki biyografileri ile *ZZTJ*’de bulunmaktadır. Ancak onun raporunu imparatora sunmasının

¹⁹⁷ Nitekim ileride de göreceğimiz üzere, aldığı ağır yenilgilerin üzerine İllig Kağan, imparatora bağlılığını bildirmek üzere Mart-Nisan 630’da Çin sarayına elçi gönderecektir.

¹⁹⁸ Kaynaklarımızda Doğu Göktürk Kağanlığı’ndaki Soğdlu etkinliğine gösterilen tepkiyi anlatan kısımlar hemen hemen birbirinin aynısıdır (*TD*’de 『頡利每委任諸胡，疏遠族類，胡人貪冒，性多翻覆，以故法令滋章，兵革歲動，國人患之，諸部攜貳。』, *JTS*’da 『頡利每委任諸胡，疏遠族類，胡人貪冒，性多翻覆，以故法令滋彰，兵革歲動，國人患之，諸部攜貳。』). Hâlbuki bu metinleri Türkçeye çeviren Taşağıl ve Togan-Kara-Baysal birbirlerinden farklı çeviriler yapmışlardır. *TD*’deki metni Taşağıl “Bütün Soğd’luların her bir kabilesiyle ilişkilerini yakınlaştırdı. Soğdluların çoğu başı boş kalarak, fazla arzulu olmaya başladılar. Hukukî kuralların değiştirilmesiyle askerler neticede harekete geçti. Devlet adamları endişe etmeye başladılar bütün boylar demir dövüyorlardı.” olarak çevirmişken *JTS*’daki metni Togan-Kara-Baysal “Elig [Kağanın] Hu’lardan birini [devlet görevlerine] atadığı her seferde, hanedan mensupları ondan uzaklaşmışlardı. Hu’ların fevri hareket eden [ve bir işte sebat etmeyen] bir tâbiatları vardı; kanunu ellerine alıp keyfi hareket ediyorlar ve her yıl sefere çıkıp, ülke halkını felakete sürüklüyorlardı. Boylar ikircikli idiler.” şeklinde vermişlerdir. Taşağıl ayrıca olayın yaşandığı yılı anlatan *pin-nian* 頻年 ifadesini “ertesi yıl” olarak tercüme etmiş ve bunun da 630’da olduğunu ima etmiş, Togan-Kara-Baysal ise kağanın evlenmek istediği prensesin unvanındaki *Shang*’ı yazmamışlardır. Chang da *ZZTJ*’in metnini çevirirken bu prensesin *Shang* unvanını aktarmamış, ondan yalnızca “bir Çinli prenses” olarak söz etmiştir (Chang, 1968: 56; Taşağıl, 1995: 105; Togan-Kara-Baysal, 2006: 153).

ve askerî hazırlıklara başlanmasının kronolojisinde kaynaklarda çelişkiler vardır. Zhang Gong-jin'in biyografileri, imparatorun General Li Jing'e Göktürkleri yenilgiye uğratma görevini ve Zhang Gong-jin'e de ona yardımcılık görevlerini verdikten sonra Zhang Gong-jin'in raporunu sunduğunu belirtmiştir. ZZTJ ise daha mantıklı olarak, Zhen-guan'ın üçüncü yılının sekizinci ayı kayıtlarında Zhang Gong-jin'in raporunu imparatora sunduğunu, bunun ardından da kağanın Liang Shi-du'ya destek olmasını gerekçe göstererek imparatorun seferî ordu hazırlıklarının başlatılmasını emrettiğini, Li Jing'e ve Zhang Gong-jin'e görevlerini bundan sonra verdiğini aktarmıştır (JTS, 68, 2507; XTS, 89, 3756; ZZTJ, 193, 6065).¹⁹⁹ TD'deki, JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri* ise askerî hazırlıklara başlanılmasına Zhang Gong-jin'in raporunun vesile olduğuna değinmemiştir (JTS, 194A, 5159; TD, 197, 5411; XTS, 215A, 6034).²⁰⁰

İllic Kağan'ı yakalamak ve uzun süredir Tang Hanedanı için büyük bir sorun oluşturan Doğu Göktürk Kağanlığı'na son vermek amacıyla kurulacak seferî ordunun komuta kademesinin atanması birkaç aşamada gerçekleşmiştir. Li Jing'in JTS'daki biyografisine göre Li Jing, Zhen-guan'ın üçüncü yılında (629) *Askerî Bakan (Bing-bu Shang-shu 兵部尚書)* olarak atanmıştır; Li Jing'in XTS'daki biyografisi ise onun *Askerî Bakan* atanmasının tarihini vermemiş, yalnızca Göktürklerin "ayaklanmaları" sırasında bu makamda olduğunu belirtmiştir (JTS, 67, 2479; XTS, 93, 3814). ZZTJ, Zhen-guan'ın üçüncü yılı sekizinci ayı kayıtlarında Zhang Gong-jin'in raporunu imparatora sunmasının ardından, Çin ile barış istemesine rağmen Liang Shi-du'ya destek vermeyi sürdüren İllic Kağan'ın yakalanması amacıyla Ordu Bakanı Li Jing'in *Seferî Ordu Komutanı (Xing-jun Zong-guan 行軍總管)*, Dai Vilayeti Askerî Valisi Zhang Gong-

¹⁹⁹ CFYG ise İllic Kağan'a karşı harekât düzenlenmesinin sebebini daha farklı anlatmıştır. Bu kaynağa göre Shi-bi Kağan'ın oğlu Shi-bo-bi 什鉢迦 (Shi-bo-bi'nin adı burada diğer Çin kaynaklarına göre farklı yazılmıştır) *Töli Kağan* unvanını aldığı anda İllic Kağan, Zhen-guan'ın dördüncü yılında Çin sınırına saldırmıştır (CFYG, 967, 11371b). Ancak Shi-bo-bi *Töli Kağan* unvanını daha önceden beri kullanmaktaydı. CFYG'nin derleyicileri Shi-bo-bi'nin bu unvanını İllic Kağan'a rakip bir kağanlık unvanı olarak yanlış anlamış olabilirler. Kaynağımızdaki bu bilgi, 629'da İllic Kağan ile Töli Kağan arasında yaşanan çarpışmalara ait bilgilerin bir yansımasıdır.

²⁰⁰ Graff'ın da üzerinde durduğu üzere, 629 yılına gelindiğinde Çin'in kuzey sınırında tarım kolonilerinin kurulmasıyla birlikte Tang Hanedanı'nın sınırdaki birliklerinin lojistik sıkıntıları giderilmişti. İmparatora 630'da sunulan bir rapora göre de artık ordunun silah depoları ve teçhizatı Sui Hanedanı dönemine oranla çok daha üstün bir duruma gelmişti. Graff ayrıca imparatorun kağanı savaşa açmasının gerekçesi olarak kağanın 628'de Liang Shi-du'ya destek vermiş olmasının gösterilmesinin içi boş bir gerekçe olduğunu belirtmiştir. Bu olayın üzerinden on altı ay geçtikten sonra imparatorun bunu gerekçe göstererek kağanı karşı sefer düzenlenmesine karar vermesi, imparatorun Tang ordusunun böyle bir sefer için uygun hâle gelmesini beklediğini göstermekteydi (Graff, 2002: 49).

jin'in de onun yardımcısı olarak atandığını kesin olarak belirtmiştir (ZZTJ, 193, 6065-6066). *XTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı* da Zhen-guan'ın üçüncü yılının sekizinci ayının Ding-hai 丁亥 günü (11 Eylül 629) Li Jing'in Göktürkleri boyunduruk alması için Ding-xiang Askerî Bölgesi'nin *Seferî Ordu Umumî Başkomutanı* (*Xing-jun Da Zong-guan* 行軍大總管) atandığını kaydetmiştir (XTS, 2, 30). Seferî ordunun en üst komuta kademesinin belirlenmesinden birkaç ay sonra da, farklı kollardan yola çıkarak Göktürlere karşı harekâta girişecek Tang ordularının komutanlarının (Xing-jun Zong-guan) atamaları yapılmıştır. ZZTJ bu atamaların Zhen-guan'ın üçüncü yılının on birinci ayında (21 Kasım-19 Aralık 629) yapıldığını kaydetmişken *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllıkları*, bu tarihi tam olarak Zhen-guan'ın üçüncü yılının on birinci ayının Geng-shen 庚申 günü (13 Aralık 629) olarak vermiştir (JTS, 2, 37; XTS, 2, 30; ZZTJ, 193, 6066). Ordu komutanları olarak hangi askerî bölgelere (*Dao* 道)²⁰¹ hangi subayların atandıklarına ilişkin kaynaklarda verilen bilgilere bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:²⁰²

Ding-xiang 定襄: Ordu Bakanı ve Seferî Ordu Başkomutanı Li Jing 李靖 ile onun yardımcısı Dai Vilayeti Askerî Valisi (Dai-zhou Du-du 代州都督) Zhang Gong-jin 張公謹.²⁰³

Jin-he 金河: Sol Askerî Muhafız Büyük Generali (Zuo Wu-wei Da Jiang-jun 左武衛大將軍) ve Hua Vilayeti Valisi (Hua-zhou Ci-shi 華州刺史) Chai Shao 柴紹.²⁰⁴

²⁰¹ Tang Hanedanı döneminde Çin'de *Dao* olarak adlandırılan askerî bölgeler hakkında bkz. Graff, 2002: 37 ve Togan-Kara-Baysal, 2006: 155-156.

²⁰² Bu bilgiler *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nden (*TDGB*; TD, 197, 5411), *JTS*'nin *Tai-zong Saltanat Yıllığı*'ndan (*JTSTZSY*; JTS, 2, 37), *JTS*'nin *Li Jing Biyografisi*'nden (*JTSLJB*; JTS, 67, 2479), *JTS*'nin *Li Shi-ji Biyografisi*'nden (*JTSLSJB*; JTS, 67, 2485), *JTS*'nin *Zhang Gong-jin Biyografisi*'nden (*JTSZGJB*; JTS, 68, 2507), *JTS*'nin *Göktürk Bölümü*'nden (*JTSGB*; JTS, 194A, 5159), *XTS*'nin *Tai-zong Saltanat Yıllığı*'nden (*XTSTZSY*; XTS, 2, 30), *XTS*'nin *Zhang Gong-jin Biyografisi*'nden (*XTSZGJB*; XTS, 89, 3756), *XTS*'nin *Li Jing Biyografisi*'nden (*XTSLJB*; XTS, 93, 3814), *XTS*'nin *Li Shi-ji Biyografisi*'nden (*XTSLSJB*; JTS, 93, 3818), *XTS*'nin *Göktürk Bölümü*'nden (*XTSGB*; XTS, 215A, 6035) ve *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın üçüncü yılının on birinci ayı kayıtlarından (ZZTJ, 193, 6066) alınmıştır. Bahsi geçen askerî bölgeler Sarı Irmak'ın kuzey kavsi çevresinde bulunmaktadır; bu bölgelerin coğrafi konumu için bkz. Togan-Kara-Baysal, 2006: 155-157.

²⁰³ *TDGB*, *JTSZGJB*, *JTSGB* ve *XTSZGJB* Ding-xiang'a hem Li Jing'in hem Zhang Gong-jin'in atandıklarını kaydetmişken *JTSTZSY*, *JTSLJB*, *XTSTZSY*, *XTSLJB*, *XTSGB* ve *ZZTJ* Ding-xiang'da yalnızca Li Jing'in görevlendirildiğini belirtmiştir. *JTSLJB* ise bunların tersine yanlış olarak Li Jing'in Dai Vilayeti Askerî Bölgesi'nin ordu komutanı atandığını yazmıştır. Kaynağın burada Zhang Gong-jin'in valiliğini Li Jing'in görevleriyle karıştırdığı görülmektedir.

Da-tong 大同: Ren-cheng Bölgesi Prensi (Ren-cheng-jun Wang 任城郡王) ve Ling Vilayeti Büyük Askerî Valisi (Ling-zhou Da Du-du 靈州大都督) Li Dao-zong 李道宗 ile onun yardımcısı Zhang Bao-xiang 張寶相.²⁰⁵

Tong-han 通漢: Bing Vilayeti Askerî Valisi (Bing-zhou Du-du 并州都督) Li Shi-ji 李世勣 ve yardımcısı Sol Askerî Muhafız Generali (You Wu-wei Jiang-jun 右武衛將軍) Qiu Xing-gong 丘行恭.²⁰⁶

²⁰⁴ Chai Shao'nun Jin-he Askerî Bölgesi'nin ordu komutanı olarak atanması *TDGB*'de, *JTSGB*'de, *XTSTZSY*'de, *XTSGB* ve *ZZTJ*'de kayıtlıdır. Chai Shao'nun *Hua Vilayeti Valisi* olmasına *XTSTZSY*, *XTSGB* ve *ZZTJ* değinmiştir; diğer kaynaklar ise onun valilik görevine atıfta bulunmamıştır. *XTSTZSY* ayrıca Zhen-guan'ın üçüncü yılının dokuzuncu ayının (22 Eylül-21 Ekim 629) Ding-si 丁巳 gününde (20 Ekim 629) Chai Shao'nun Göktürkleri boyunduruk altına alması için *Sheng Vilayeti Askerî Bölgesi Ordu Komutanı* (Sheng-zhou-dao Xing-jun Zong-guan 勝州道行軍總管) atandığını belirtmiştir. Chai Shao'nun askerî rütbesi de *TDGB*'de *Zuo Wei Da Jiang-jun* 左衛大將軍, *JTSGB*'de ve *XTSTZSY*'de ise *Zuo Wu-wei Da Jiang-jun* 左武衛大將軍 olarak verilmiştir.

²⁰⁵ Li Dao-zong'un *Da-tong Askerî Bölgesi Ordu Komutanı* atanmasına yalnızca *XTSTZSY* ve *XTSGB* değinmiştir. Bu kişinin unvanlarını *XTSTZSY* *Ren-cheng-jun Wang* 任城郡王 şeklinde vermişken *XTSGB* ise onu *Ling-zhou Da Du-du* 靈州大都督 ve *Ren-cheng Wang* 任城王 olarak anmıştır. Li Dao-zong'un yardımcısı Zhang Bao-xiang'ın bu seferi ordudaki rütbesi konusunda ise kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Zhang Bao-xiang'dan *TDGB*, *JTSGB*, *CFYG* ve *XTSGB* *Ordu Komutanı Yardımcısı* (Xing-jun Fu Zong-guan 行軍副總管), *JTSTZSY* ve *XTSLJB* *Da-tong Askerî Bölgesi Ordu Komutanı Yardımcısı* (Da-tong-dao Xing-jun Fu Zong-guan 大同道行軍副總管), *JTSLJB* *Batı Askerî Bölgesi Ordu Komutanı* (Xi-dao Xing-jun Zong-guan 西道行軍總管) olarak bahsetmiştir. *ZZTJ* ise ileride de bahsedeceğimiz üzere İllig Kağan'ın 630'da bozguna uğratılmasının ardından *Da-tong Askerî Bölgesi Ordu Komutanı* (Da-tong-dao Xing-jun Zong-guan) Li Dao-zong'un ordusuyla birlikte kağanın peşinden gittiğini, Ordu Komutanı Yardımcısı (Xing-jun Fu-zong-guan) Zhang Bao-xiang'ın kağanı ele geçirdiğini belirtmiştir (*CFYG*, 967, 11371b; *JTS*, 3, 39; *JTS*, 67, 2480; *JTS*, 194A, 5159; *TD*, 197, 5412; *XTS*, 93, 3814; *XTS*, 215A, 6035; *ZZTJ*, 193, 6074). Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla *TDGB*, günümüze ulaşmayan bir kaynaktan Zhang Bao-xiang'ın Li Dao-zong'un yardımcısı olduğuna ilişkin bulunan bilgiyi eksik aktarmış, *JTSGB*, *CFYG* ve *XTSGB* de bu bilgiyi *TDGB* aracılığıyla almıştır. Bilginin eksiksiz hâli *JTSTZSY* ve *XTSLJB*'de aktarılmıştır. *TDGB*'deki bilginin orijinal hâli ise *ZZTJ*'de aktarıldığı gibi olabilir, zira *ZZTJ*'de Li Dao-zong'un *Da-tong Askerî Bölgesi Ordu Komutanı* olması ile Zhang Bao-xiang'ın Ordu Komutanı Yardımcısı olması ayrı cümlelerde verilmiştir. Muhtemelen *TDGB* yazılırken *ZZTJ*'de gördüğümüz iki cümle şeklindeki ifadenin ilk cümlesi atlanmış ve Zhang Bao-xiang'ın doğrudan bütün seferi ordunun komutan yardımcısı olduğu biçiminde bir anlam çıkmıştır. Hâlbuki seferi ordunun başkomutan yardımcısının Zhang Gong-jin olduğu bilinmektedir. Zhang Gong-jin ile Zhang Bao-xiang'ın soyadlarının aynı olması da bir karışıklığa yol açmış olabilir. Bunların dışında, *JTSLJB*'de Zhang Bao-xiang'ın *Batı Askerî Bölgesi Ordu Komutanı* olmasına ilişkin verilen bilgideki *Batı Askerî Bölgesi* (Xi-dao) kavramına diğer kaynaklarda rastlanılmamakta ve Zhang Bao-xiang'ın bu bölgedeki ordunun komutanı olduğunu teyit eden başka herhangi bir kaynak bulunmamaktadır.

²⁰⁶ Li Shi-ji'nin ve Qiu Xing-gong'un birlikte *Tong-han Askerî Bölgesi*'nde görevlendirilmelerine ilişkin bilgiler yalnızca *TDGB*'de ve *JTSGB*'de bulunmaktadır. *JTSTZSY*, *JTSLJB*, *XTSTZSY*, *XTSLJB*, *XTSGB* ve *ZZTJ* ise sadece Li Shi-ji'ye *Tong-han Askerî Bölgesi Ordu Komutanı* unvanının verildiğini belirtmiştir. Bu durumda Qiu Xing-gong'un Li Shi-ji'nin yardımcısı olarak görevlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Li Shi-ji'nin bu görevlendirmeden önce valilik yaptığı yerin adı *TDGB*'de, *JTSTZSY*'de, *JTSLJB*'de, *JTSGB*'de, *XTSLJB*'de ve *ZZTJ*'de *Bing-zhou* 并州, *XTSTZSY*'de ve *XTSGB*'de ise *Bing-*

Chang-wu 暢武: Ying Vilayeti Askerî Valisi (Ying-zhou Du-du 營州都督) Xue Wan-che 薛萬徹.²⁰⁷

Heng-an 恆安: You Vilayeti Askerî Valisi (You-zhou Du-du 幽州都督) Wei Xiao-jie 衛孝節.²⁰⁸

XTS'daki *Göktürk Bölümü*, toplanılan bu seferî ordunun Li Jing'in komutası altında altı komutanının (*zong-guan*) mevcut olduğunu ve orduda yüz binden fazla askerin bulunduğunu belirtmiştir (*XTS*, 215A, 6035). Bu altı komutan yukarıda verdiğimiz Li Jing, Chai Shao, Li Dao-zong, Li Shi-ji, Xue Wan-che ve Wei Xiao-jie'dir. *ZZTJ* de *XTS*'yu teyit eden bir şekilde bütün komutanların Başkomutan Li Jing tarafından yönetildiğini ve orduda yüz binden fazla asker olduğunu aktarmıştır (*ZZTJ*, 193, 6066).²⁰⁹ Graff'ın da belirttiği gibi, Li Jing'in ve Li Shi-ji'nin birlikleri seferî ordunun kağana karşı harekete geçen ana kolunu teşkil ederken daha uzaklardaki kollar, kağana yardıma gelebilecek diğer Göktürk beylerini engellemekle görevlendirilmiştir (Graff, 2002: 50). Her ne kadar seferî ordunun toplam mevcudiyeti yüz bin asker dolayında idiyse de Graff, altı kola bölünen bu ordunun kollarının çok büyük olamayacağını ve bunların en fazla otuz bin askerden oluşmuş olabileceğini belirtmiştir. O dönemde Çin

zhou 并州 şeklinde geçmektedir. Ayrıca Tong-han Askerî Bölgesi'nin adı *TDGB*'de, *JTSTZSY*'de, *JTSGB*'de ve *ZZTJ*'de *Tong-han-dao* 通漢道, *JTSLSJB*'de, *XTSTZSY*'de, *XTSLSJB*'de ve *XTSGB*'de ise *Tong-mo-dao* 通漠道 olarak yazılmıştır. *Tong-han*'ın ve *Tong-mo*'nun aynı yer olmasına ilişkin bkz. Togan-Kara-Baysal, 2006: 156. Chang ise *Tong-mo*'nun doğru biçim olduğunu belirtmiştir (Chang, 1968: 97).

²⁰⁷ *TDGB*, *JTSGB*, *XTSTZSY*, *XTSGB* ve *ZZTJ*, Xue Wan-che'nın Chang-wu Askerî Bölgesi'nin ordu komutanı atandığını kaydetmiştir. *TDGB* ve *JTSGB* Xue Wan-che'nın valilik görevinden bahsetmezken *XTSTZSY* ve *XTSGB* onun Ying Vilayeti Askerî Valisi (Ying-zhou Du-du 營州都督), *ZZTJ* ise onun Ling Vilayeti Büyük Askerî Valisi (Ling-zhou Da Du-du 靈州大都督) olduğunu yazmıştır. Hâlbuki yukarıda da gördüğümüz üzere, *XTSGB*'ne göre o sırada Ling Vilayeti Büyük Askerî Valisi, Li Dao-zong idi. Chang da bu hatalı bilgi üzerinde durmuş, Xue Wan-che'nın Ying Vilayeti Valisi olduğunu yazmıştır (Chang, 1968: 97). Togan-Kara-Baysal ise bazı araştırmacıların *Chang-wu* adında bir askerî bölge olmadığını, bunun doğudaki yabancı kavimlere doğru "askerî gücü yayma" anlamına gelen bir terim olabileceğini düşündüklerini belirtmişlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 157).

²⁰⁸ Wei Xiao-jie'nin *Heng-an Askerî Bölgesi Ordu Komutanı* atanmasına ilişkin bilgiler *TDGB*'de, *JTSGB*'de, *XTSTZSY*'de ve *XTSGB*'de bulunmaktadır. Bu kaynaklardan yalnızca *XTSTZSY* ve *XTSGB* onun You Vilayeti Valisi olduğuna değinmişlerdir.

²⁰⁹ *WD*'ye göre Li Jing, Göktürlere karşı sefer düzenlerken hem yabancılardan (*Fan* 蕃, yani çeşitli Türk boylarından) hem de Çinlilerden oluşturulmuş birleşik bir kuvvete komuta ettiğini belirtilmiştir (*WD*, *SKQS*, 726, 155b).

ordularında piyadeler çoğunluğu oluşturuyorlarsa da kaynaklara göre bu seferde piyade asker görevlendirilmemiştir. Graff, kaynaklar piyadelere değinmemiş olsa bile müstahkem mevkilerin elde tutulması ve erzakın taşınması gibi görevler için Çinlilerin piyadelerden yararlanmış olabileceklerini, ancak çevik Göktürk kuvvetlerine karşı esas vurucu güç olarak Göktürk atlılarına benzeyen Çinli hafif süvari birliklerinin özel olarak seçildiklerini belirtmiştir (Graff, 2002: 58).

629 yılının son ayları, Göktürklerin Çin'e yaptıkları son akınlara ve sınırı koruyup Göktürkleri yenilgiye uğratmakla görevli Çinli komutanların onları bozguna uğratmalarına tanık olmuştur. *CFYG*'nin ve *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın üçüncü yılının dokuzuncu ayı kayıtlarına göre bir Göktürk İrkin'i (Si-jin), dokuz kişi ve İrkin'in komutası altındaki üç bin atlı Çin'e gelerek teslim olmuşlardır. *ZZTJ*'deki Zhen-guan'ın üçüncü yılının on birinci yılı kayıtlarında da Göktürkler ile Tang birlikleri arasında yapılan iki çarpışmanın kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre Göktürkler He-xi 河西 bölgesine saldırmışlarsa da Su Vilayeti Valisi (Su-zhou Ci-shi 肅州刺史) Gong-sun Wu-da 公孫武達 ve Gan Vilayeti Valisi (Gan-zhou Ci-shi 甘州刺史) Cheng Ren-zhong 成仁重 tarafından bozguna uğratılmışlardır. Bu yenilgi sonucunda binden fazla Göktürk askeri Çinlilere esir düşmüştür. Yine aynı ay içerisinde Ren-cheng Prensi Li Dao-zong, Ling Vilayeti'nde (Ling-zhou 靈州) yapılan bir çarpışmada Göktürkleri yenilgiye uğratmıştır. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* ise Zhen-guan'ın üçüncü yılı olaylarını anlattığı kısımda kesin bir tarih vermeden Li Dao-zong'un Ling Vilayeti yakınlarında Göktürklerle savaşarak on binlerce insanı ve hayvanı ganimet olarak ele geçirdiğini belirtmiştir (*CFYG*, 977, 11479b; *XTS*, 215A, 6035; *ZZTJ*, 193, 6066).²¹⁰ Bu yenilgiler,

²¹⁰ *CFYG*'nin metnindeki 『突厥俟斤九人率三千騎來降』 ve *ZZTJ*'in metnindeki 『突厥俟斤九人帥三千騎來降』 cümlelerinin Türkçeye çevrilmesinde farklı tercüme yapılmıştır. *CFYG*'deki cümleyi Taşağıl “bir Gök Türk Ssu-chin (erkin)’i dokuz kişi üç bin süvariye kumanda ederek gelip teslim oldular.” olarak çevirmişken (Taşağıl, 1995: 122) Chang *ZZTJ*'deki cümleyi “dokuz Göktürk Shih-chin (İrkin)’i 3000 süvariyle birlikte, Çin’e teslim olmağa geldiler.” şeklinde tercüme etmiştir. Chang ayrıca cümlelerin başına “Çin’in harp hareketi dolayısıyla” biçiminde bir ekleme yapmış olmasına rağmen böyle bir ifade *ZZTJ*'de mevcut değildir (Chang, 1968: 58). Görüldüğü üzere Taşağıl’ın çevirisi Chang’ın çevirisine göre daha doğru bir tercüme olmuştur. Ayrıca *XTS*'da Li Dao-zong’un ganimet olarak ele geçirilen insan ve hayvan sayısında abartma olabileceği ihtimali gözden kaçırılmamalıdır. *XTS*'nin *Göktürk Bölümü*, Li Jing’in 629 yılında Göktüklere saldırmasının ardından İllig Kağan’ın kaçtığını ve dokuz İrkin’in adamlarıyla birlikte teslim olduklarını yazmışsa da (*XTS*, 215A, 6034-6035) ileride görüleceği üzere Li Jing’in saldırısı 630 yılının başlarında yaşanmıştır. Burada *XTS*'nin dokuz İrkin’in (jiu Si-jin 九俟斤) teslim olduklarını belirtmesi, Eylül-Ekim 629’da yaşanan olayı yanlışlıkla İllig Kağan’ın kaçışıyla ilişkilendirdiğini göstermektedir.

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın askerî gücünün artık 629 yılında Çin için bir tehdit oluşturamayacak kadar zayıflamış olduğunu göstermektedir.

Amcasıyla arası açılan ve üzerine askerî birlikler gönderilen Töli Kağan'ın 629 yılının son ayı içerisinde Çin'e sığınmak zorunda kalması, bu yıl yaşanan son büyük olaydır. Töli Kağan'ın Çin'e sığınmasına ilişkin bilgiler *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde, *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*'nda, *CFYG*'de ve *ZZTJ*'de bulunmaktadır. Bu kaynaklardan *XTS* dışındaki diğer hepsi Töli Kağan'ın Çin sarayına Zhen-guan'ın üçüncü yılının on ikinci ayında (20 Aralık 629-18 Ocak 630) geldiğini belirtmiştir. *XTS* bu olayın yaşandığı tarihi vermemiş, yalnızca anlatısını 629 yılı olayları arasına yerleştirmiştir. *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı* ise diğer kaynakların aksine, Töli Kağan'ın saraya varışının kesin tarihini on ikinci ayın Wu-chen 戊辰 günü (21 Aralık 629) olarak vermiştir.²¹¹ Töli Kağan, Çin sarayına diğer bazı muhalif Göktürk beyleri ve kendilerine bağlı boylarla birlikte kalabalık bir kitle olarak gelmiştir. *TD*'in, *JTS*'nun ve *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri*, Töli Kağan'ın yanında gelen Göktürk beylerinin Yu-she Şad (Yu-she She 郁射設) ve Yin-nai Tigin²¹² olduklarını belirtmişken *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*, *CFYG* ve *ZZTJ* yalnızca Töli Kağan'ın saraya varışından bahsetmiştir. *XTS* ve *ZZTJ* ayrıca Töli Kağan'ın gelişinin ve Göktürk-Çin sınırında Çinli generallerin zaferlerinin haberlerinin saraya ulaşmasının üzerine Tang Tai-zong'un sevindiğini anlatmıştır. İmparatorun bu iki kaynak tarafından günümüze ulaştırılan konuşmasına göre imparator, babası Tang Gao-zu'nun hanedanı yeni kurduğu dönemlerde Göktürlere bağlılığını bildirmiş olmasından çok utandığını, ancak zafer haberleri ve Göktürklerin artık kendisine bağlanmaya başlamaları üzerine bu utancı sildiğini söylemiştir.²¹³ *TD*'in ve *XTS*'nun *Göktürk Bölümleri*, Töli Kağan'ın

²¹¹ *JTS*'daki *Li Jing Biyografisi* ise Töli Kağan'ın ancak İllig Kağan'ın 630'da Tang birlikleri tarafından ele geçirilerek Çin'e götürülmesinin ardından Tang sarayına geldiğini yazmıştır (*JTS*, 67, 2480). Ne var ki Töli Kağan'ın Çin'e gelişini anlatan diğer bütün kaynaklar, bize *JTS*'daki bu bilginin yanlış olduğunu göstermektedir.

²¹² Yin-nai Tigin'in *TD*'de *Yin-nai Te-qin* 蔭奈特勤 şeklinde yazılmış olan unvanını Taşağıl *Yin-nai-chin* biçiminde vermiştir (Taşağıl, 1995: 105).

²¹³ Li Yuan 618 yılında Sui Hanedanı'na karşı isyan hareketini yürütüp Tang Hanedanı'nı kurduğu sırada askerî yönden zayıftı. Bu sebeple hem Suilere hem de Sui Hanedanı'na karşı başkaldırmış diğer Çinli asilere karşı mücadele verebilmek için Li Yuan o dönemki Göktürk hükümdarı Shi-bi Kağan'dan destek istemek zorunda kalmış ve ona vergi sunarak bağlılığını bildirmişti. Sui Hanedanı ile sürekli mücadele etmekte olan Shi-bi Kağan bu hanedana karşı Tangları desteklemiş, ancak Tanglar fazla güçlenmeye başlayınca Tang-karşıtı diğer Çinli beylere destek vermeye başlamıştı. Shi-bi Kağan'dan sonra Çuri Kağan da aynı siyaseti sürdürmüştü. O dönemde hem Shi-bi Kağan'ın hem de ardılı İllig Kağan'ın Sui

saraya varmasının ardından kendisi için bir tören düzenlendiğini ve kendisine büyük saygı gösterildiğini belirtmiştir. Bu iki kaynağımız ayrıca imparatorun Töli Kağan'a *Sağ Muhafız Büyük Generali* (You Wei Da Jiang-jun 右衛大將軍) ve *Bei-ping Bölgesi Prensi* (Bei-ping-jun Wang 北平郡王) unvanlarını verdiğini, ona yedi yüz ailenin vergilerini tahsis ettiğini aktarmıştır. Töli Kağan'a bağlı boylar Shun Vilayeti'ne (Shun-zhou 順州) yerleştirilmişlerdir ve Töli Kağan bunun üzerine *Shun Vilayeti Askerî Valisi* (Shun-zhou Du-du 順州都督) unvanını da almıştır. *JTS*'daki *Göktürk Bölümü* de Töli Kağan'a *Sağ Muhafız Büyük Generali* ve *Bei-ping Bölgesi Prensi* unvanlarının verildiğini, kendisine 700 ailenin gelirinin bağışlandığını, askerlerinin ise hem Shun Vilayeti'ne hem de You Vilayeti'ne (You-zhou 祐州) ve diğer vilayetlere yerleştirildiklerini yazmıştır.²¹⁴ *ZZTJ*, Töli Kağan'ın gelişinden kısa bir süre sonra, 627'de Uygurlar tarafından yenilgiye uğratılmış olan Yukuk Şad'ın da kendisine bağlı boylarla birlikte Çin'e teslim olmaya geldiğini belirtmiştir. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre ise, Koçu Devleti'ne (Gao-chang, Turfan) kaçmış olan Yukuk Şad, İllig Kağan'ın yakalanmasının ardından Çin'e gelerek teslim olmuştur. *JTS*'daki *A-shi-na Su-ni-shi Biyografisi*'nin bize söylediğine göre de İllig Kağan'ın saltanatı sallantıya girdiğinde bir tek Qi-min Kağan'ın üvey kardeşi (mu-di 母弟) olan A-shi-na Su-ni-shi'nin 阿史那蘇尼失²¹⁵ adamları kağanı sırt çevirmemişlerdir. Töli Kağan'ın Çin'e kaçmasından sonra ise İllig Kağan Su-ni-shi'yı *Küçük Kağan* (*Küçük Kağan*) ilan etmiştir. *ZZTJ* de aynı bilgiyi vermiştir (CFYG, 977, 11479b-11480a; *JTS*, 2, 37; *JTS*, 109, 3290; *JTS*, 194A, 5159, 5161; *TD*, 197, 5411-5412; *XTS*, 215A, 6035-6036, 6038; *ZZTJ*, 193, 6067, 6073).

Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı ayaklanmış olan Tie-le boyları, artık Göktürk hâkimiyetini tanımadıklarını göstermek amacıyla 629 yılında Çin sarayına ya elçiler

Hanedanı üyesi Prenses Yi-cheng ile evlenmiş olmaları da Göktürklerin yükselen güç Tang Hanedanı karşısı bir siyaset gütmeye başlamalarına yol açmıştı (Taşağıl, 1995: 67-69). Graff ise Li Yuan'ın Shi-bi Kağan'a o dönemdeki Çin devlet geleneğine göre Çinlileri küçük düşürücü şekilde davranmış olmasına karşılık Li Yuan'ın kağanı bağlılığını bildirdiğine ilişkin bilginin tartışmalı olduğunu belirtmiştir (Graff, 2002: 34-35).

²¹⁴ CFYG ve *ZZTJ*, Töli Kağan'a *Sağ Muhafız Büyük Generali* ve *Bei-ping Bölgesi Prensi* unvanlarının Zhen-guan'ın dördüncü yılının üçüncü ayında (18 Nisan-17 Mayıs 630) verildiğini belirtmiştir. CFYG ayrıca gelirleri Töli Kağan'a tahsis edilen ailelerin sayısını bin aile olarak vermiştir (CFYG, 964, 11337b; *ZZTJ*, 193, 6073).

²¹⁵ Gömeç'e göre *Su-ni-shi*'nin 蘇尼失 Türkçe aslı *Süngüz*'dür (Gömeç, 2011: 77-78).

göndermişlerdir ya da bizzat kendileri gelmişlerdir. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne ve *ZZTJ*'e göre Bayırku, *Boku, Tonra, Xi ve Tatabı kavimlerinin başlarındaki beyler Çin sarayına gelmişlerken *CFYG*'ye göre Xue-yan-tuolar, Bayırkular, *Bokular, Tonralar ve benzeri Tie-le toplulukları saraya elçilerini gönderip hediye sunmuşlardır. *XTS*'daki *Uygur Bölümü*'nün Bayırku kısmında Bayırkuların, *Bokuların, Tonraların, Tatabıların ve Xilerin “saraya gelmelerine” ilişkin ifade ise saraya bu kavimlerin beylerinin mi, yoksa elçilerinin mi geldiği konusunda bizi aydınlatmada yetersiz kalmaktadır. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* ve *Uygur Bölümü*'ndeki Bayırku kısmı, Tie-leların saraya gelmelerinin tarihini ayrıntıya girmeden yalnızca Zhen-guan'ın üçüncü yılı olarak vermiştir. Buna karşılık *CFYG* ve *ZZTJ*, Tie-leların Çin'e gelmelerine ilişkin bize farklı tarihler sunmaktadır. *CFYG*, Zhen-guan'ın üçüncü yılının sekizinci ve dokuzuncu aylarında Xue-yan-tuoların ve diğer Tie-le kavimlerinin elçi gönderdiklerini kaydetmişken *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın üçüncü yılının dokuzuncu ayı kayıtları Bayırku, *Boku, Tonra ve Xi beylerinin o tarihte saraya geldiklerini belirtmiştir. Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın kuruluşunun tarihlendirilmesine ilişkin yukarıda yaptığımız incelemede, Xue-yan-tuo hükümdarı *Yinçü Bilge Kağan'ın kardeşi Tong Tigin'i Çin sarayına Zhen-guan'ın üçüncü yılının sekizinci ayında (24 Ağustos-21 Eylül 629) gönderdiğine değinmiştik. Elimizdeki mevcut kayıtlar, Xue-yan-tuoların ve diğer Tie-le kavimlerinin elçilerini göndermeleriyle Tie-le kavimlerinin reislerinin saraya gelmelerinin farklı olaylar olabileceğine işaret etmektedir. Bütün bunların dışında, *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın üçüncü yılının on birinci ayı kayıtları, çökmekte olan Göktürklerin Çin'e bağlandıklarını bildirmelerinin üzerine Mo-helarin da Tang Tai-zong'a elçi göndererek hediye sunduklarını aktarmıştır. *ZZTJ*'e göre Mo-he elçisinin gelmesi üzerine imparator, bu olayın artık Çin'in komşu topluluklarının yatıştırılabileceğini gösterdiğini söylemiştir. İmparatora göre eskiden komşu kavimleri yatıştırmanın imkânsız olduğu düşünülürken kendisinin Çin'i güvenliğe kavuşturmasının ardından komşu kavimler gelerek bağlılıklarını bildirmeye başlamışlardır (*CFYG*, 970, 11397b; *XTS*, 215A, 6034-6035; *XTS*, 217B, 6140; *ZZTJ*, 193, 6066-6067).

JTS'daki *Tai-zong Saltanat Yılığ*ı, Zhen-guan'ın üçüncü yılında Maliye Bakanlığı'nın (Hu-bu) saraya sunduğu istatistiksel bilgileri bize aktarmıştır. Bu bilgilere göre kuzeyde Göktürk ülkesinden geri dönen Çinliler, o tarihe kadar ele geçirilmiş Göktürkler ve dört

bir yandan Çin'e gelen yabancılar toplamda bir milyon iki yüzbinden fazla erkek ve kadındır. *XTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı* ise ele geçirilmiş olan Göktürklerle değinmeden, kuzeyden geri dönen Çinlilerin ve Çin'e gelen yabancıların sayılarının toplamda bir milyon ikiyüz binden fazla olduğunu aktarmış, ancak bu bilgilerin nereden alındığını belirtmemiştir (*JTS*, 2, 37; *XTS*, 2, 31). Elimizde bu sayıları doğrulayacak ayrıntılı veriler olmadığı için bu sayılara ne kadar güvenilirlik verilemeyeceği konusunda pek fazla yorum yapamıyoruz. Ancak bu sayılar bize Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 627'den itibaren başlayan çöküş süreci sırasında Çin'e büyük miktarda insanın göç ettiğini ve bunun da kağanlığın çöküşünü hızlandığını göstermektedir.

1.3.4. 630 Yılı Olayları

Çin'in kuzey sınırında 629 yılının sonlarında toparlanan bir Tang seferî ordusu, 630 yılının ilk aylarında İç Moğolistan'da yaptığı birkaç askerî harekât ile Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yıkarak bu devletin son hükümdarı İllig Kağan'ı ele geçirmiştir. Kağanlığın çöküşü altı aşamada gerçekleşmiştir: 1) Ding-xiang'ın Tang ordusu tarafından ele geçirilmesi ve İllig Kağan'ın Gobi Çölü'nün ağzına kaçması; 2) Bai-dao Savaşı'nda Göktürklerin bozguna uğratılmaları; 3) İllig Kağan'ın Demir Dağ'a geri çekilmesi ve barış istemek amacıyla Zhi-shi Silig'i Çin sarayına elçi olarak göndermesi; 4) Barış görüşmeleri yapmak ve kağanı oyalamak amacıyla Tang Jian'in ve General An Xiu-ren'in kağana elçi olarak gönderilmeleri; 5) Tang ordusunun İllig Kağan'ın otağına baskın düzenlemesi; 6) İllig Kağan'ın ele geçirilerek Çin başkentine gönderilmesi.

Altı ordu kolundan oluşan büyük Tang seferî ordusu, 630 yılının başlarında Göktürklerle karşı harekete geçmek için hazır olduğunda, ilk harekâtı başkomutan Li Jing o yılın Şubat-Mart aylarında yürütmüştür.²¹⁶ Harekâtın önce Ma-yi 馬邑 kentinde konuşlanmış olan Li Jing, üç bin atlıyla birlikte kentten ayrılmış ve E-yang Tepeleri'nde

²¹⁶ Li Jing'in yürüttüğü bu harekâtın tarihini *TD*'in *Göktürk Bölümü*, *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*, *JTS*'daki *Li Jing Biyografisi*, *JTS*'nin *Göktürk Bölümü*, *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* ve *ZZTJ*, Zhen-guan'ın dördüncü yılının birinci ayı (18 Şubat-19 Mart 630) olarak vermiştir. Ancak Li Jing'in *JTS*'daki biyografisi, harekâtın bir kısmını Zhen-guan'ın üçüncü yılı içerisinde anlatmıştır. Li Shi-ji'nin *JTS*'daki biyografisi de Li Shi-ji'nin 629'daki komutan atamasından sonra tarih vermeden Li Jing'in 630 başındaki harekâtının anlatısını vermiştir. *XTS*'daki *Li Jing Biyografisi* ise bu harekâtın tarihini vermemiştir.

(E-yang-ling 惡陽嶺)²¹⁷ konuşlanmıştır.²¹⁸ Ardından Li Jing sürpriz bir gece baskını yaparak Göktürklerin elindeki Ding-xiang kentini ²¹⁹ ele geçirmiştir. ²²⁰ Tang birliklerinin az sayıda askerle böyle bir harekâta kalkışamayacaklarını düşünen İllig Kağan, kenti ele geçiren birliklerin ardından daha kalabalık orduların geleceğini tahmin etmiş ve korkuya kapılarak otağını Gobi Çölü'nün ağzına (Çin kaynaklarında Qi-kou 磧口)²²¹ taşımıştır. Göktürk ordugâhında o gece verilen birkaç yanlış alarm ise ordugâhta çıkan paniğin daha çabuk yayılmasına sebep olmuştur.²²² Li Jing baskından dolayı

²¹⁷ E-yang Tepeleri bir görüşe göre Ding-xiang'ın güneyinde, bir görüşe göre ise Shan-xi Eyaleti'nde (Shan-xi-sheng 山西省) bugünkü You-yu İlçesi'nin (You-yu-xian 右玉縣) kuzeyinde bulunmaktadır (Liu, 1958-II: 579-580). Chang da bu tepelerin Ding-xiang'ın güneyinde, Shan-xi'deki Da-tong Kenti'nin (Da-tong-shi 大同市) kuzeybatısında bulunduğunu belirtmiştir (Chang, 1968: 97).

²¹⁸ Li Jing'in harekâtı önce Ma-yi kentinde konuşlanmış olduğunu bildiren kaynaklar Li Jing'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri ile *ZZTJ*'dir. Bu kaynaklardan Li Jing'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri, generalin harekâta 3 bin güçlü dayanıklı atıyla (*JTS*'da xiao-qi 驍騎, *XTS*'da jin-qi 勁騎) başladığını belirtmektedir. *Tai-ping Yu-lan*'de 太平禦覽 ise Li Jing'in emrinde 3 bin hafif atlı (*qing-qi* 輕騎) olduğu yazılmıştır (Graff, 2002: 61). Graff her ne kadar bu bilginin *CFYG*'de de yer aldığını belirtmişse de bu kaynakta Li Jing'in 3 bin hafif atlıya değil, 2 bin güçlü dayanıklı atlıya (*xiao-qi* 驍騎) komuta ettiği kaydedilmiştir (*CFYG*, 411, 4888a; Graff, 2002: 61). Li Jing'in E-yang Tepeleri'nde konuşlanmasından ise *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*, Li Jing'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri ve *ZZTJ* bahsetmiştir. *TD*'deki ve *JTS*'daki *Göktürk Bölümleri* bize Li Jing'in bu tepelerde yığınak yaptığını belirtirken *JTS*'daki *Li Jing Biyografisi* Li Jing'in burada düşmanı sıkıştırmayı amaçladığını yazmıştır.

²¹⁹ Çin'in kuzey sınırındaki Ding-xiang kentinde zamanında taht kavgaları sebebiyle Sui Hanedanı'na sığınmak zorunda kalan Qi-min Kağan oturmaktaydı. Burası sonradan Shi-bi Kağan döneminde Göktürkler tarafından desteklenen Çinli asi bey Liu Wu-zhou tarafından ele geçirilmiş, Çuri Kağan döneminde ise Tang Hanedanı'na karşı Göktürkler tarafından desteklenen kaçak Sui prensi Yang Zheng-dao tarafından yeniden kurulan Sui devletinin başkenti yapılmıştı. İllig Kağan döneminde ise kentin Göktürklerin elinde olduğu görülmektedir (Graff, 2002: 35; Taşağıl, 1995: 59, 66, 70, 83). Graff'a göre bu kent İllig Kağan'ın merkezi idi; bir yandan kağanın kukla Sui hükümdarı burada otururken bir yandan kağanın kendisi de burada ikamet etmekteydi (Graff, 2002: 43, 50).

²²⁰ Ding-xiang'ın Li Jing tarafından ele geçirilmesine ilişkin bilgiler *TD*'in ve *JTS*'nin *Göktürk Bölümleri*'nde, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*'nde ve *ZZTJ*'de mevcuttur. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* Li Jing'in İllig Kağan'a sürpriz bir saldırı düzenlediğini belirtmiş, ancak saldırının Ding-xiang'a yapıldığından ve kentin ele geçirildiğinden söz etmemiştir. *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yılığ*ı ise yalnızca Li Jing'in Göktürkleri büyük bir yenilgiye uğrattığını yazmış ve bu zaferin Zhen-guan'ın dördüncü yılının birinci ayının Yi-hai 乙亥 gününde (26 Şubat 630) kazanıldığını belirtmiştir. Li Shi-ji'nin *JTS*'daki biyografisi ise sadece Göktürklerin o sıralarda yenilgiye uğratıldıklarına değinmiştir.

²²¹ Qi-kou, *You-mu-ji*'ye 遊牧記 göre Yin Dağı'nın (Çugay Kızı) kuzeyinde, bugünkü İç Moğolistan'da Bao-tou Kenti'ne (Bao-tou-shi 包頭市) bağlı Darhan Mumırgan Birleşik Sancağı'nın (Da-er-han Mao-ming-an Lian-he Qi 達爾罕茂明安聯合旗) yaklaşık 70 kilometre kuzeybatısındadır (Liu, 1958-II: 580).

²²² İllig Kağan'ın bu baskın karşısında korkuya kapılarak otağını Qi-kou'ya nakletmesi *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*'nde, *JTS*'daki *Li Shi-ji Biyografisi*'nde ve *ZZTJ*'de anlatılmıştır. Ancak burada *JTS*'daki *Li Jing Biyografisi*'nde bazı hatalar vardır. Biyografi Li Jing'den korkan kişinin İllig Kağan değil Töli Kağan olduğunu yazmış, ayrıca Göktürklerin baskın karşısında korkuya kapılmalarını ve İllig Kağan'ın adamlarının onu terk etmeye başlamalarını kronolojik olarak Ding-xiang'ın ele geçirilmesinin öncesinde yaşanmış gibi aktarmıştır. Buna göre Göktürklerin korkuya kapılmaları, Li Jing'in E-yang Tepeleri'ne ulaşmasıyla başlamıştır. Ayrıca *JTS* bu olayları 629 yılı içerisinde vermiştir. Kronolojideki bu hata Li Jing'in *XTS*'daki biyografisinde de tekrarlanmış, ancak burada Li Jing'e karşı korkuya kapılan kişinin Töli Kağan olduğuna

Göktürkler arasında karışıklık çıktığını öncü birlikleri aracılığıyla öğrenmiştir. Çıkan karışıklık sırasında, Li Jing'in daha önceden göndermiş olduğu casuslar kağanın yakınındaki bazı güvendiği kişilerin kağanı terk etmelerini ve Li Jing'e teslim olmalarını sağlamışlardır. Teslim olan bu kişilerin arasında kağanın sırdaşı olan Soğd Beyi (Hu Qiu 胡酋) *Semerkandlı Sumit (Kang Su-mi 康蘇密)²²³, Sui Hanedanı'ndan Qi Prensi (Qi Wang 齊王) Yang Jian'in 楊暉 oğlu Yang Zheng-dao²²⁴ ve eski Sui imparatoru Sui Yang-di'nin eşi İmparatoriçe Xiao 蕭 da yer almışlardır. Li Jing bu kişileri Tang başkenti Chang-an'a göndermiştir.²²⁵ Bu başarılarından ötürü imparator Li

ilişkin *JTS*'da yanlış verilen bilgi, bu kişinin İllig Kağan olduğunun belirtilmesiyle düzeltilmiştir. Diğer kaynaklar, Göktürkler arasındaki korku ve paniğin Ding-xiang'ın ele geçirilmesiyle yaşandığını belirtmiştir.

²²³ Bu Soğdlu beyden *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* "Büyük Bey (Da Qiu 大酋)" olarak bahsetmiştir. Kang Su-mi'nin Soğdlu olmasına ise *TD*'deki ve *JTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde değinilmiştir. Li Jing'in *JTS*'daki biyografisinden ve *ZZTJ*'den ise Kang Su-mi'nin İllig Kağan'ın yakın bir adamı, sırdaşı (*qin* 親) olduğunu öğrenmekteyiz. Chang, *ZZTJ*'de çevirdiği kısımda bu Soğd beyinin adını *K'ang Su* olarak vermiş olmasına karşılık metinde beyin adı *Kang Su-mi* olarak yazılmıştır. Chang verdiği dipnotta *Kang Su-mi*'yi *Kang Su*'nun bir çeşidi olarak vermiştir (Chang, 1968: 60, 97). Togan-Kara-Baysal'ın da belirttikleri gibi, bu beyin soyadı olan *Kang* 康, onun Soğdlu kökenine işaret etmektedir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 158). *Kang* adı Çin kaynaklarında Maverayennehir'deki Semerkand şehir-devleti için kullanılmıştır (Pulleyblank, 1952: 320) ve Henning, *Su-mi*'nin 蘇密 aslının **Sumit* olabileceğini, bunun da yaygın bir kişi adı olarak kullanılan Orta Hintçe *Sumitta*'dan (Sanskrit *Sumitra*) ödünç alınmış olabileceğini önermiştir (Pulleyblank, 1952: 324).

²²⁴ Sui Hanedanı'nın son imparatoru Sui Yang-di'nin torunu olan bu kişinin adı *TD*'deki ve *JTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de *Zheng-dao* 政道, *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*'nda, *JTS*'daki *Li Jing Biyografisi*'nde ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde ise *Zheng-dao* 正道 şeklinde verilmiştir.

²²⁵ Li Jing'in göndermiş olduğu casuslardan yalnızca *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*'nde, ayrıca *ZZTJ*'de bahsedilmişken diğer kaynaklar Li Jing'e teslim olan kişilerin teslim olmalarında bu casusların rol oynadıklarından söz etmemiştir. *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ* *Semerkandlı Sumit'in, Yang Zheng-dao'nun ve İmparatoriçe Xiao'nun (Taşağıl bu adı *Hsia* olarak vermiştir; Taşağıl, 1995: 105) gelerek teslim olduklarını belirtmiştir. *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*, Li Jing'in İmparatoriçe Xiao'yu ve Yang Zheng-dao'yu yakalayıp onları başkente gönderdiğine değinmiş, ancak *Semerkandlı Sumit'ten bahsetmemiştir. Liu, metnin bu kısmını çevirirken imparatoriçenin ve prensin adlarını vermişken onun metnini Türkçeye tercüme eden Kayaoğlu ve Banoğlu bu adları vermemişlerdir (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 331; Liu, 1958-I: 240). *JTS*'daki *Li Jing Biyografisi*, *Semerkandlı Sumit'in Li Jing'in 629'da E-yang Tepeleri'ne ulaşmasıyla Göktürkler arasında ortaya çıkan panik havası sırasında teslim olduğunu belirtmiş olmasına karşılık, diğer kaynaklar teslim oluşun 630'da Ding-xiang'ın ele geçirilmesinden sonra yaşandığını açıkça ortaya koymaktadır. Li Jing'in *JTS*'daki biyografisi, generalin Yang Zheng-dao'yu ve İmparatoriçe Xiao'yu Ding-xiang'ın ele geçirilmesinden sonra yakaladığını yazmıştır. *XTS*'daki *Li Jing Biyografisi* ise Ding-xiang'ın düşüşünün ardından teslim olan bu kişilerden hiç bahsetmemiş, yalnızca Li Jing'in Ding-xiang'a karşı harekete geçmeden önce kağanın güvendiği adamları arasında anlaşmazlık çıkarmak amacıyla casuslar gönderdiğini belirtmiştir. *JTS*'daki *Tang Jian Biyografisi* ise Sui Hanedanı üyelerinin Tanglara teslim olmalarıyla ilgili diğer kaynaklarla çelişen bir bilgi aktarmıştır. Bu kaynağa göre Tang Jian, Zhen-guan'ın başlarında Göktürlere elçi olarak gidip onları yatıştırmaya çalışmış, böylece İmparatoriçe Xiao ve Yang Zheng-dao ile birlikte geri dönmüştür. Ancak diğer kaynaklarda bu doğrultuda herhangi bir bilgi olmadığı gibi, Tang Jian'in *XTS*'daki biyografisinde de bu bilgiye yer verilmemiştir (*JTS*, 58, 2307; *XTS*, 89, 3760). Bilindiği üzere Çin hanedan yıllıklarındaki biyografi kısımları hazırlanırken bazı durumlarda biyografisi yazılan kişilerin akrabaları bu yazma işini üstlenirlerdi. Bu durum ise biyografisi yazılan kişilerin fazla övülmesine ve biyografilere abartılı ifadeler ile gerçek dışı bilgiler eklenmesine sebep

Jing'e *Dai Ülkesi Dükü* (*Dai-guo Gong* 代國公) unvanını vermiştir. İmparator ayrıca generale daha önce kendisinin Wei Irmağı kıyısında 626'da yaşadığı utancın generalin bu zaferiyle birlikte silindiğini söylemiştir (JTS, 3, 39; JTS, 67, 2479, 2485; JTS, 194A, 5159; TD, 197, 5411; XTS, 93, 3814; XTS, 215A, 6035; ZZTJ, 193, 6070-6071).²²⁶

Li Jing bir baskınla Ding-xiang'ı ele geçirip İllig Kağan'ı Gobi Çölü'nün ağzına kaçmaya zorladığı sıralarda, Li Shi-ji de Göktüklere karşı bir zafer kazanmıştır. Li Shi-ji, İllig Kağan'a karşı sefere çıkılmadan önce Yun-zhong'da 雲中²²⁷ konuşlanmış, ardından Bai-dao bölgesine gelerek burada İllig Kağan'a bağlı Göktürk askerleriyle karşılaşmış, yapılan büyük bir çarpışmanın ardından da onları bozguna uğratmıştır. Zaferinin ardından ise Li Shi-ji, ileride değineceğimiz üzere Li Jing ile buluşmuştur. Bu çarpışmadan yalnızca Li Shi-ji'nin JTS'daki ve XTS'daki biyografileri ile ZZTJ söz etmiştir. XTS çarpışmanın yapıldığı yerin adını vermemiş, bu çarpışmadan bahseden kaynaklardan ise yalnızca JTS, yenilgiye uğratılan Göktürklerin İllig Kağan'a bağlı olduklarını belirtmiştir (JTS, 67, 2485; XTS, 93, 3818; ZZTJ, 193, 6070).

Aldığı bu yenilgiler üzerine İllig Kağan, Mart-Nisan 630'da Demir Dağ'a (Tie-shan 鐵山)²²⁸ geri çekilmek zorunda kalmış ve burada mevzilenmiştir.²²⁹ Elinde hâlâ birkaç on bin asker²³⁰ olan kağan, barış istemek, kendisini imparatora affettirmek ve Çin'e

olabilmekteydi. Bundan dolayı JTS'nun yeniden elden geçirilmesine karar verilmiş ve XTS hazırlanmıştır. Tang Jian'in JTS'daki biyografisinin hazırlanması sırasında böyle bir durum yaşanmış ve XTS'nun derlenmesi sırasında diğer kaynaklarla çelişen bu bilgi biyografiden kaldırılmış olabilir. JTS'daki biyografilerin hazırlanması konusunda bkz. Twitchett, 2002: 62-83.

²²⁶ Li Jing'in JTS'daki biyografisi, generale ödül olarak verilen unvanın yanı sıra hediyeler verilmesinden de bahsetmiştir. Bunları biyografi 600 top ipek, ünlü atlar ve başka hediyeler olarak sıralamıştır. XTS'daki *Li Jing Biyografisi* ise generale yalnızca unvan verilmesinden bahsetmiştir.

²²⁷ Liu'ya göre Yun-zhong bölgesi, bugünkü İç Moğolistan'da 1928-1954 arasında varolan Hohhot merkezli Sui-yuan Eyaleti'nin (Sui-yuan-sheng 綏遠省) sınırında bulunmaktadır (Liu, 1958-II: 584).

²²⁸ Çin kaynaklarında *Tie-shan* olarak geçen bu dağ da Yin Dağı'nın (Çugay Kuzı) kuzeyinde bulunmaktadır. Liu'nun bu dağın yerine ilişkin aktardığı iki görüşten birisine göre bu dağ Yin Dağı'nın kuzeyinde bulunmaktadır. Diğer görüş ise bu dağı yine Yin Dağı'nın kuzeyindeki Hohhot kentinin kuzeybatısındaki *Temürtay* (*Te-mu-er-tai* 特穆爾台) ile özdeşleştirmektedir (Liu, 1958-II: 580). Chang da Demir Dağ'ın Yin Dağı'nın kuzeyinde, Gan-su Eyaleti'ndeki Hui İlçesi'nin (Hui-xian 徽縣) 15 kilometre güneyinde bulunduğunu belirtmiştir (Chang, 1968: 98).

²²⁹ TD'in *Göktürk Bölümü*'nü çeviren Taşağıl, burada kağanın kaçması ile ilgili kullanılan “*cuan* 竄” kelimesini “ava çıktı” olarak tercüme etmiştir (Taşağıl, 1995: 105).

²³⁰ Graff, Demir Dağ'a çekildikten sonra bile İllig Kağan'ın kendisini Ding-xiang'ı boşaltmaya zorlayan Li Jing'in ordusundan daha kalabalık bir orduya sahip olabildiğini kuşkuyla karşılamıştır. Çin kaynaklarına göre Li Jing, kendisinden sayıca daha üstün bir orduyu geri çekilmeye zorlamıştır. Graff'a

bağlandığını bildirmek üzere Zhi-shi Silig'i (Zhi-shi Si-li 執失思力)²³¹ Çin sarayına göndermiştir. Bunun üzerine General Li Jing'in Ding-xiang Askerî Bölgesi Ordu Komutanlığı görevi uzatılmış ve İllig Kağan'ı teslim almakla görevlendirilmiştir. Bu olaylardan *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*, *JTS*'daki *Li Shi-ji Biyografisi* ve *ZZTJ*'deki Zhen-guan'ın dördüncü yılının ikinci ayı (20 Mart-17 Nisan 630) kayıtları söz etmiştir. İllig Kağan'ın Demir Dağ'a çekilerek Çin'e elçi göndermesinin tarihini *TD*'deki ve *JTS*'daki *Göktürk Bölümü* ile *ZZTJ* vermişlerdir; diğer kaynaklar ise yalnızca bu olayların Ding-xiang'ın düşüşünden sonra gerçekleştiğini belirtmiştir. Demir Dağ'da konuşlandığı sırada kağanın elinde bulunan asker sayısını *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ* vermiştir. Kağanın Çin'e gönderdiği elçinin unvanı da yine aynı kaynaklarda verilmişken Li Jing'in görevlendirilmesine ilişkin bilgi yalnızca generalin *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri ile *ZZTJ*'de bulunmaktadır. Şubat-Mart aylarındaki bu olaylar hakkında bilgi veren kaynaklar arasında *JTS*'daki *Li Shi-ji Biyografisi* ise bu ayrıntıların hiçbirisine girmeyerek yalnızca Göktürklerin bir elçi gönderip barış istedikleri bilgisini aktarmıştır (*JTS*, 67, 2479, 2485; *JTS*, 194A, 5159; *TD*, 197, 5411; *XTS*, 93, 3814; *XTS*, 215A, 6035; *ZZTJ*, 193, 6072).²³²

İllig Kağan'ın elçisi Zhi-shi Silig'in Çin sarayına gelmesi üzerine aynı ay içerisinde saray memuru Tang Jian 唐儉²³³ ve General An Xiu-ren (Jiang-jun An Xiu-ren 將軍安

göre ya Demir Dağ'a çekilen İllig Kağan'ın elinde kaynaklarda söylendiğinin tersine birkaç on bin asker yoktu, ya da Li Jing Ding-xiang'ı ele geçirdikten sonra takviye kuvvet almıştı (Graff, 2002: 51).

²³¹ Cen'in araştırmasına göre *Zhi-shi* 執失, 630'dan sonra Çin'in kuzeyine yerleştirilen Göktürk boylarından birisidir (Cen, 1958-II: 1070). Göktürk elçisi Silig de bu boydan olduğu için Çin kaynaklarında soyadı olarak *Zhi-shi* yazılmıştır.

²³² Aslında İllig Kağan'ın Zhi-shi Silig'i elçi olarak göndermesi bir oyalama taktiğidir. Gücünü yeniden toparlamak isteyen kağan, Çin'den barış isteyerek üzerine gönderilen ordunun hareketinin durdurulmasını amaçlamıştır. Savaş sırasında elçi göndererek düşmanı oyalamak ve şaşırtmak, atlı konar-göçer bozkır kavimlerinin de eski savaş yöntemleri arasındadır ve Avrupa Hun hükümdarı Attila bu yöntemi daha önce uygulamıştır (Luttwak, 2009: 39-40).

²³³ Tang Jian, Çin sarayında yabancı elçilerin ve Çin'e bağlı devletlerin temsilcilerinin kabul törenlerini düzenleyen *Hong-lu-qing* 鴻臚卿 memurluğunda bulunmaktaydı. Bu unvanı Liu "Präsident des Amtes für Vasallenstaaten und Staatsgäste (Vassal Devletler ve Devlet Konukları Dairesi Başkanı)" (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 193, 273; Liu, 1958-I: 143, 195), Chang "dışişleri veziri" (Chang, 1968: 60), Sawyer ve Graff "Chief Minister of the Court of State Ceremonial (Devlet Törenleri Dairesi Başkanı)" (Graff, 2002: 52; Sawyer, 2007: 317-318), Togan-Kara-Baysal da "kapı kethüdası" (Togan-Kara-Baysal, 2006: 158) olarak çevirmişlerdir. Taşağıl bu unvanı çevirmeden olduğu gibi vermiştir (Taşağıl, 1995: 106). Sawyer'ın eserini Türkçeye çeviren Bulsun-Erbayık ise bu unvanı "Başbakan" olarak yanlış tercüme etmişlerdir (Bulsun-Erbayık, 2011-II: 156).

修仁)²³⁴, kağanın otağında gövde gösterisi yapmak, kağanı sakinleştirmek, saldırıya uğramayacağını ona iletmek ve aynı zamanda onu oyalamak amacıyla imparator tarafından İllig Kağan'a gönderilmişlerdir. Tang elçileri otağındayken Tang ordularının kendisine saldıramayacaklarını düşünen İllig Kağan rahatlamış ve gerekli güvenli önlemlerini almamıştır. Tang Jian'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri, onun Zhen-guan'ın başlarında başka bir elçilik göreviyle Göktürlere gönderilmiş olduğunu, geri döndüğünde imparatora İllig Kağan'ın gücünün zayıflamış olduğunu bildirdiğini belirtmiştir. Tang Jian'in bu ilk elçilik göreviyle ilgili başka kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir.²³⁵ *TD*'deki ve *JTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri* kağana elçi olarak hem Tang Jian'in hem de An Xiu-ren'in gittiklerini yazmışken *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Tang Jian Biyografileri* ile *JTS*'daki *Li Shi-ji Biyografisi* yalnızca Tang Jian'in adını vermiş ve An Xiu-ren'a değinmemiştir. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* elçilik heyetinde Tang Jian'in ve An Xiu-ren'in yanı sıra adlarını vermediği başka elçilerin de varlığına değinmiştir. *ZZTJ* ise Tang Jian'in yanında giden diğer başka elçilerden bahsetmiş olmasına karşılık bu elçilerin adlarını vermemiştir. Kağana gönderilen bu elçilik heyetinin kağanı oyalamak amacıyla hile için gönderildiğini açık bir şekilde belirten tek kaynak ise *XTS*'daki *Tang Jian Biyografisi*'dir (*JTS*, 58, 2307; *JTS*, 67, 2479, 2485; *JTS*, 194A, 5159; *TD*, 197, 5411; *XTS*, 89, 3760; *XTS*, 93, 3814; *XTS*, 215A, 6035; *ZZTJ*, 193, 6072).

Her ne kadar İllig Kağan Çin'e elçi göndererek bağlılığını bildirip af dilemişse de, aslında bu hareketinde içten değildir. Daha dört yıl önce ordularıyla Çin başkentine kadar ilerleyip imparatoru küçük düşürücü bir antlaşmaya zorlayabilen İllig Kağan için, bir zamanlar Doğu Göktürk Kağanlığı'na bağlı olan Tang Hanedanı'na bağlılık bildiriminin pek kolay kabullenilebilecek bir durum olmadığını tahmin etmek zor değildir. Nitekim kağanın gerçek amacı ilkbaharda otlar yeşillenip atlar iyice

²³⁴ Hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmayan General An Xiu-ren'in adını Taşağıl "An T'iao-jen" olarak aktarmıştır (Taşağıl, 1995: 106). Liu da bu adı doğru bir şekilde "An Siu-jen" olarak vermişse de Liu'yu Türkçeye çeviren Kayaoğlu-Banoğlu bunu "An Sui-jen" şeklinde yanlış yazmışlardır (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 273; Liu, 1958-I: 195).

²³⁵ Daha önce de belirttiğimiz gibi, aynı biyografiler Tang Jian'in Göktürk ülkesinde yaşayan kaçak Sui Hanedanı üyelerinin Tanglara teslim olmalarını sağladığını da yazmışlarsa da bunu da doğrulayacak başka herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Tang Jian'in Göktürlere 630'dan önce de elçi olarak gönderilmiş olması muhtemeldir ve belki de 630'da elçi olarak seçilmesinde bu ilk elçiliği rol oynamış olabilir. Ancak Sui Hanedanı üyelerinin teslim olmalarında Tang Jian'in etkisinin olması, yukarıda da değindiğimiz üzere büyük olasılıkla gerçek dışı bir bilgidir.

beslendikten sonra kuzeye Moğolistan'a kaçmaktır. Kağan muhtemelen burada eski gücünü toparlayıp hem Çin'den hem de asilerden intikam almayı amaçlamıştır. Li Jing de bu durumun farkındadır.²³⁶ Li Shi-ji, Bai-dao'da Göktürkleri yenilgiye uğrattıktan sonra burada Başkomutan Li Jing ile buluşmuştur. Bu iki generalin yaptığı görüşmede İllig Kağan'ın kuzeye kaçma ihtimalinin bulunduğu, ancak o anda Çin elçilerinin kağanın huzurunda olmaları sebebiyle Göktürklerin savunma önlemlerini gevşek tutmuş olabilecekleri konuşulmuştur. Görüşmenin sonunda ise on bin seçkin atlının yirmi günlük erzakla hazır edilerek kağana baskın yapılmasına karar verilmiştir. Li Jing'in yardımcısı Zhang Gong-jin, İllig Kağan'ın zaten bağlılığını bildirdiğini ve üstelik Çinli elçilerin kağanın yanında olduklarını belirterek kağana bir saldırı düzenlenmesine karşı çıkmıştır. Ancak Li Jing, elçilerin kağanın yanında bulunmaları sayesinde Göktürklerin bir saldırı beklemeyeceklerini ve baskın düzenlenmesinin bir savaş taktiği olduğunu söylemiş, Çin tarihinden de buna benzer bir duruma ilişkin bir örnek vermiştir (JTS, 67, 2479, 2485; TD, 156, 4005; XTS, 93, 3814, 3818; ZZTJ, 193, 6072).²³⁷

Çinli komutanlar kağanı yakalamak için harekât düzenlemeye karar verince Li Jing, on bin hafif atlıdan oluşan emrindeki vurucu güçle gece vakti ilk önce Çuğay Kızı'ya (Yin

²³⁶ İllig Kağan'ın bağlılık bildirmekte samimi olmadığını ve gerçek niyetinin kuzeye kaçmak olduğunu TD'nin 9. *Askerî Konular Bölümü* ve ZZTJ belirtmiştir. Li Jing'in bunu tahmin ettiğini de generalin JTS'daki ve XTS'daki biyografileri aktarmıştır.

²³⁷ Li Shi-ji'nin Bai-dao'da Li Jing ile buluşmasına ve kağanın kuzeye kaçması ihtimaline karşılık ona baskın yapılmasına karar vermelerine ilişkin bilgiler Li Shi-ji'nin JTS'daki ve XTS'daki biyografileri ile ZZTJ'de bulunmaktadır. Ancak Li Jing'in JTS'daki ve XTS'daki biyografileri Li Jing'in bu karara Li Shi-ji ile birlikte vardığına değinmemiştir. Zhang Gong-jin'in bu karara karşı çıkması ve Li Jing'in bu itirazı kabul etmeyerek kararında ısrar etmesi Li Jing'in JTS'daki ve XTS'daki biyografilerinde anlatılmışken ZZTJ'de buna değinilmemiştir. Li Jing'in Zhang Gong-jin'le yaptığı konuşmadan, onun Tang Jian'den hoşlanmadığı ve aralarında bir husumet olduğu anlaşılmaktadır, zira Li Jing yardımcısına Tang Jian ve onun gibilerinin harcanabilir kişiler olduğunu, kayıplarının devlete çok zarar vermeyeceğini söylemiştir. JTS'daki ve XTS'daki *Li Shi-ji Biyografileri* ile ZZTJ İllig Kağan'ın kuzeyde Dokuz Oğuzlara (Jiu-xing 九姓) sığınma ihtimalinden söz etmişse de bu boyların 627'de Göktürlere karşı ayaklanmış oldukları bilinmektedir. Kağanın kendisine isyan etmiş boylara sığınmayı düşünmüş olması pek mümkün değildir. Nitekim ileride de göreceğimiz üzere İllig Kağan, Moğolistan'ın ortasındaki Dokuz Oğuzlar ile Sarı Irmak kıyılarını kontrol eden Tang Hanedanı arasındaki bölgede kendisini destekleyen Göktürk beylerinin yanına kaçmayı planlamış olmalıdır. Li Jing'in taktiğini Zhang Gong-jin'e açıklarken Çin tarihinden verdiği örnek ise MÖ 204'te Han Hanedanı'nın generali Han Xin'in 韓信 Qi 齊 Devleti'nin kralı Tian Guang'ı 田廣 yenmesi sırasında yaşanmıştır. SJ'deki ve HS'daki *Li Yi-ji Biyografileri* ile HS'daki *Han Xin Biyografisi*'ne göre sonradan Han Hanedanı'nı kuracak olan Liu Bang 劉邦 (Han Gao-zu 漢高祖; MÖ 202-MÖ 195 arası imparator), MÖ 204'te danışmanı Li Yi-ji'yi 酈食其 Qi kralı Tian Guang'a elçi olarak göndermiştir. Han elçisinin Qi veziri Tian Heng 田橫 ile yaptığı görüşme sayesinde Qi kralı teslim olmaya karar vermiştir. Ancak Liu Bang'ın generallerinden olup o sırada Qi Krallığı üzerine bir orduyla yürümekte olan Han Xin, Li Yi-ji'nin Tian Guang'a gitmesinden yararlanarak Qi Krallığı'na saldırmış ve Qi başkentini ele geçirmiştir. Bunun üzerine Qi kralı da kızgınlıkla Li Yi-ji'yi idam ettirmiştir (HS, 33, 1857-1858; HS, 43, 2107-2110; SJ, 97, 2693-2496).

Dağı) yürümüştür. Burada konuşlanmış olan binden fazla çadırdan müteşekkil Göktürk öncü birliklerini bir baskınla esir almış ve bunları kendi kuvvetlerine katarak ilerleyişini sürdürmüştür.²³⁸ Li Jing bunun ardından ordusunu üç kola ayırmış ve az sayıda atlıdan oluşan öncü birliklerinin başına General Su Ding-fang'ı 蘇定方 geçirmiştir. Başkomutanın arkasından ilerlemekte olan Li Shi-ji ise kendi birlikleriyle kağanın bulunduğu mevkinin etrafından bir çevirme hareketi yaparak Gobi Çölü'nün girişine konuşlanmış ve kağanın muhtemel kaçış yolunu kapatmıştır. Başkomutan Li Jing'in ordusu hızlı bir gece yürüyüşü yaparak kağanın çadır kampına ulaşmıştır. O sıralarda Tang Jian'in başını çektiği Çin elçilik heyeti de İllig Kağan'ın huzuruna çıkmış bulunmaktadır. Bu yüzden Göktürkler yeteri kadar savunma önlemi almamışlar ve bir baskına açık hâle gelmişlerdir. Li Jing'in ordusunun kağanın otağına yaklaştığı sabah kalın bir sis örtüsü Göktürk kampının çevresini kaplamış durumdadır. Kendilerine olası bir düşman saldırısını haber verebilecek öncülerini Çuğay Kızı'da yitirmiş olan Göktürkler, sisten ötürü Li Jing'in yaklaşan ordusunu da farkedememişlerdir. Tang ordusu Göktürk kampına yaklaştığında Su Ding-fang'ın yönettiği öncü birlik hücumu geçmiş ve kalın sis örtüsü, Tang öncüleri kampa ancak çok yaklaştıkları sırada dağılmıştır.²³⁹ Su Ding-fang'ın öncüleri Göktürkler ile küçük bir çarpışmaya

²³⁸ Li Jing'in Çuğay Kızı'da Göktürk öncülerini esir alması *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*'nde ve *ZZTJ*'de anlatılmıştır. Ancak Li Jing'in *XTS*'daki biyografisi, Göktürk öncülerinin Çuğay Kızı'da ele geçirildiklerine değinmemiş, yalnızca Li Jing'in kağanın üzerine yürürken önüne çıkan Göktürk devriyelerini esir aldığından söz etmiştir. *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllıkları*, Zhen-guan'ın dördüncü yılının ikinci ayının Jia-chen 甲辰 günü (28 Mart 630) Li Jing'in Göktürkleri Çuğay Kızı'da yenilgiye uğrattığını yazmıştır. *JTS* İllig Kağan'ın kaçtığını belirtmişse de bu kaynak, Çuğay Kızı'da Göktürk öncülerinin baskınla esir edilmeleri olayını Li Jing'in sonradan kağanın otağına yaptığı baskınla karıştırmıştır. *XTS* ise kağanın kaçışına değinmemiştir. Ancak *XTS*'nin da tıpkı *JTS* gibi bu iki olayı birbirine karıştırmış olması muhtemeldir. Li Jing'in kağanı yakalamak için yola çıkardığı ordunun hafif atlılardan (*qing-qi* 輕騎) oluştuğunu belirten kaynak ise *JTS*'daki *Tang Jian Biyografisi*'dir. *JTS*'daki *Li Jing Biyografisi* ve *ZZTJ* de Li Jing'in askerlerini *seçkin atlılar* (*jing-qi* 精騎) olarak tanımlamıştır. *XTS*'daki *Li Jing Biyografisi* ise bu askerlerden yalnızca *atlılar* (*qi* 騎) olarak söz etmiştir. Graff, kağanı yakalamak amacıyla yola çıkan on bin atlının hem Li Jing'in hem de Li Shi-ji'nin emrindeki toplam asker sayısını gösteriyor olabileceğini belirtmiştir (Graff, 2002: 53).

²³⁹ Su Ding-fang'ın Li Jing'in ordusunun öncü kolunun komutanı olması Su Ding-fang'ın *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri ile *ZZTJ*'de anlatılmıştır. *JTS* ve *ZZTJ* bu generalin emrinde iki yüz atlı, *XTS* ise yüz atlı okçu (*gou-ma er-bai* 馱馬二百) olduğunu yazmıştır. *XTS*'nin metninde geçen *gou-ma* terimini Liu da "reitende Schützen (atlı okçular)" olarak çevirmiştir. Graff, generalin emrinde iki yüz atlı okçu olduğunu kabul etmiştir (Graff, 2002: 53; Liu, 1958-II: 694). Li Shi-ji'nin Li Jing'in arkasından giderek arkadan çevirme hareketi yapmasına ve çölün ağzını kapatmasına ilişkin bilgiler *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Shi-ji Biyografileri* ile *ZZTJ*'de bulunmaktadır. Çin ordusunun hücumu geçtiği sırada Tang Jian'in başını çektiği Çin elçilik heyetinin İllig Kağan'ın huzurunda olduğu ve bundan dolayı da Göktürklerin yeterince savunma önlemi almadıkları *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Tang Jian Biyografileri*'nde, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*'nde ve *ZZTJ*'de kayıtlıdır. Su Ding-fang'ın Göktürk kampına saldırıya geçtiği sırada çevrede kalın bir sis örtüsünün

girmişlerdir; ancak baskına uğrayan Göktürkler arasında yayılan panik havası sebebiyle bu çarpışma kısa sürede bozguna dönüşmüştür. Li Jing'in esas kuvvetlerinin kampa varmasıyla birlikte bozgun bir katliam hâlini almıştır. Göktürk kampında oluşan kargaşa sırasında Tang Jian kaçarak hayatını kurtarmayı başarmış, ancak İllig Kağan'ın Sui Hanedanı üyesi Çinli eşi Prenses Yi-cheng²⁴⁰ öldürülmüş ve kağanın oğlu Die-luo-shi 疊羅施 Tang kuvvetlerine esir düşmüştür.²⁴¹ İllig Kağan çok hızlı koşabilen bir ata atlamış ve yanına aldığı bir miktar hafif süvariyle Gobi Çölü'ne kaçmaya çalışmıştır. Ancak Li Shi-ji'nin çölün ağzını kapattığı anlaşılınca kağanın maiyeti dağılmış ve kağana bağlı beyler Li Shi-ji'ye teslim olurlarken kağan tek başına kaçmak zorunda kalmıştır. Kağanın kampında kalan ve katliamdan sağ kurtulan Göktürkler ise Li Jing'e teslim olmuşlardır. Göktürklerin yanlarındaki hayvan sürüleri de Tang birlikleri

olduğuna *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Su Ding-fang Biyografileri*'nde değinilmiştir. Tang ordusunun İllig Kağan'ın kampına ne kadar yaklaştığı sırada Göktürkler tarafından farkedildiği konusunda ise kaynaklarda çelişkili bilgiler vardır. *JTS*'daki *Li Jing Biyografisi* Li Jing'in ordusunun on beş *li* 里 (yaklaşık 7,5 kilometre), *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Su Ding-fang Biyografileri* Tang öncülerinin yalnızca bir *li* (yaklaşık 500 metre), *XTS*'daki *Li Jing Biyografisi* Li Jing'in ordusunun yedi *li* (yaklaşık 3,5 kilometre), *ZZTJ* ise Tang öncülerinin yedi *li* kadar yaklaştığında Göktürklerin Çinlileri farkettilerini aktarmıştır. Sis örtüsünden yalnızca *Su Ding-fang*'ın biyografilerinde bahsedildiğine göre bu biyografilerde verilen uzaklık bilgileri doğru olabilir. Diğer kaynaklarda verilen rakamların ise ancak ana Çin ordusunun Göktürk kampına yaklaştığında Li Jing'in saldırı emri verdiği yerin kampa olan uzaklığını gösteriyor olması muhtemeldir. Zira 7,5 kilometre, hatta 3,5 kilometre bile yaklaştığı farkedilen bir orduya karşı yeterli savunma tedbiri almaya yetecek mesafelerdir. Burada yaşanmış olan şey muhtemelen, Tang ordusunun Göktürk kampına 3,5 kilometre yaklaştığında (*ZZTJ* *XTS*'daki bilgiye dayanarak *JTS*'daki sayıyı vermediğine göre *XTS*'yu doğrulayacak, günümüze ulaşmamış başka bir kaynak ya da kaynaklar kullanmış olabilir) bile sis örtüsü yüzünden Göktürklerin yaklaşan düşman ordusunu farkedememiş olmalarıdır. Kağanın elinde hâlâ yeterince askerî güç olmasına rağmen baskına karşı hiçbir direniş göstermeden Göktürk ordusunun dağılarak teslim olması, kalın sis örtüsü kalkana kadar Göktürklerin Tang birliklerini farkedemediklerine işaret ediyor olabilir.

²⁴⁰ Prenses Yi-cheng daha önce Sui Hanedanı tarafından Qi-min Kağan'a eş olarak gönderilmişti. Qi-min Kağan 609'da öldüğünde Göktürk geleneklerine uygun olarak prenses, Qi-min Kağan'ın oğlu Shi-bi Kağan'la, Shi-bi Kağan'ın 621'de ölmesi üzerine Shi-bi Kağan'ın kardeşi Çuri Kağan'la, bu kağanın da ölmesi üzerine yine bir başka kardeşi olan İllig Kağan ile evlenmişti (Graff, 2002: 35; Taşağıl, 1995: 57, 64, 72).

²⁴¹ *Su Ding-fang*'ın *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografilerine göre generalin komutasındaki öncüler Göktürk kampına ulaştıkları zaman Göktürklerle girdikleri çarpışmada yirmi-otuz, hatta yüz kişiyi öldürmüşlerdir. Li Jing'in ordusunun Göktürk kampına ulaşmasıyla kampta çıkan kargaşadan *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Tang Jian Biyografileri*, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*, *JTS*'daki *Li Shi-ji Biyografisi* ve *ZZTJ* söz etmiştir. *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*'ne ve *ZZTJ*'e göre Li Jing'in ordusunun ana kısmı Göktürk kampına vardığında yapılan katliamda on bin dolayında Göktürk öldürülmüştür. Prenses Yi-cheng'in öldürülmesinden *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*'nde ve *ZZTJ*'de bahsedilmiştir; bu kaynaklara göre prensesi bizzat Li Jing öldürmüştür. *Su Ding-fang*'ın *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri ise prensesin kağanla birlikte kaçtığını yazmışsa da bu bilgi yanlıştır. İllig Kağan'ın oğlu Die-luo-shi'nin ele geçirilmesine ilişkin bilgiler yalnızca *XTS*'daki *Li Jing Biyografisi*'nde ve *ZZTJ*'de mevcutken Li Jing'in *JTS*'daki biyografisinde buna değinilmemiştir. Tang Jian'in kampta çıkan kargaşada kaçarak hayatını kurtarması ise *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Tang Jian Biyografileri* ile *ZZTJ*'de kayıtlıdır. İllig Kağan'ın oğlu Die-luo-shi hakkında bkz. Ekrem, 2007: 15-16. Ekrem, İllig Kağan'ın yazılı kaynaklarda adları geçen bütün oğullarını tespit ederek bunların biyografilerini hazırlamıştır (Ekrem, 2007: 15-19).

tarafından ele geçirilmiştir. Böylece Doğu Göktürk Kağanlığı'nın sonu gelmiş ve kağanlık yıkılmıştır.²⁴² Artık Gobi Çölü'ne kadar olan geniş bir arazinin denetimini ele geçiren Tang İmparatorluğu'nda imparator, bu zaferin üzerine ülkede genel af ilan etmiştir (JTS, 3, 39; JTS, 58, 2307; JTS, 67, 2479-2480, 2485; JTS, 83, 2777; JTS, 109, 3290; JTS, 194A, 5159; TD, 197, 5411; XTS, 2, 31; XTS, 89, 3760; XTS, 93, 3814, 3818; XTS, 111, 4137; XTS, 215A, 6035, 6037; ZZTJ, 193, 6072-6074).²⁴³

Tang birlikleri tarafından baskına uğrayan, ordugâhı dağıtılan, askerî ve ekonomik gücünü yitiren İllig Kağan, Nisan-Mayıs 630'da Ling Vilayeti'nin kuzeybatısında

²⁴² İllig Kağan'ın kaçıışı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. TD'deki, JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri*, JTS'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*, JTS'daki *Tang Jian Biyografisi*, JTS'daki ve XTS'daki *Li Jing Biyografileri*, JTS'daki ve XTS'daki *Su Ding-fang Biyografileri* Li Jing'in baskını üzerine kağanın kaçmayı başardığını yazmışlardır. TD'deki *Göktürk Bölümü*'ne ve JTS'daki *Li Jing Biyografisi*'ne göre İllig Kağan bin li (yaklaşık 500 kilometre) kaçmıştır; ZZTJ ise kağanın bindiği atın günde o kadar mesafe aşabilen bir at olduğunu belirtmiştir. JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri* de kağanın atının hızlı koşan yüğrük bir at olduğunu belirtmiştir. İllig Kağan'ın kaçarken tek başına mı olduğu, yoksa yanında maiyetinin de mi bulunduğu konusunda da kaynaklar bize farklı bilgiler vermektedir. TD'deki, JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri*, JTS'daki ve XTS'daki *Li Jing Biyografileri*, JTS'daki *A-shi-na Su-ni-shi Biyografisi* ile ZZTJ kağanın tek başına kaçtığını yazmışken yukarıda da belirttiğimiz gibi, Su Ding-fang'ın JTS'daki ve XTS'daki biyografileri yanlışlıkla Prenses Yi-cheng'in da kağanla birlikte kaçtığını yazmıştır. JTS'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı* ise baskından sonra İllig Kağan'ın hafif süvarilerle (*qing-qi* 輕騎) kaçtığını belirtmiştir. Li Shi-ji'nin JTS'daki ve XTS'daki biyografileri ile ZZTJ ise kağanın kaçıışı hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu kaynaklara göre kağan, adamlarıyla birlikte Gobi Çölü'nü aşip kuzeye Moğolistan'a kaçmak istemiş, ancak çölün girişinde Li Shi-ji'nin birlikleriyle karşılaşmıştır. İllig Kağan bu yüzden çöle girememiş ve yanındaki Göktürk beyleri, adamlarıyla birlikte Li Shi-ji'ye teslim olmuşlardır. Nitekim ileride de değineceğimiz üzere, İllig Kağan ele geçirildiğinde yanında Göktürk beylerinden yalnızca A-shi-na Si-mo olacaktır. JTS'daki *Li Shi-ji Biyografisi* ve ZZTJ kağanın on binden fazla adamla çölü geçmeyi çalıştığını yazmışken Li Shi-ji'nin esir alarak birlikte geri döndüğü Göktürklerin sayısını hem Li Shi-ji'nin JTS'daki ve XTS'daki biyografileri hem de ZZTJ elli binden fazla olarak vermiştir. Muhtemelen ZZTJ'deki ve JTS'daki on bin kişi sayısı, kağanın yanındaki muharip askerleri gösteriyordur; elli bin ise asker ve sivil ele geçirilen toplam Göktürk sayısına işaret ediyor olabilir. Li Jing'in ordusuyla Göktürk kampına ulaşmasının ardından Tang kuvvetlerine teslim olan Göktürklerin toplam sayısını da JTS'daki ve XTS'daki *Li Jing Biyografileri* ile ZZTJ yüz binden fazla olarak vermiştir. Kaynaklar bu konuda ayrıntılı bilgiler vermemekteyse de esir alınan bu insanların çoğunluğunun muharip olmayan sivil halk olduğu tahmin edilebilir. Buna rağmen, yüz binden fazla insanın kağanlığın çöküş aşamasında bile İllig Kağan'ın yanında bulunuyor olmasına da kuşkuyla bakılabilir. Graff ele geçirilen insan sayısına ihtiyatla yaklaşılması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Ona göre Çin kaynaklarında Li Jing'in baskınıyla birlikte ele geçirildikleri belirtilen insanlar aslında baskından daha sonraki süreç içerisinde de teslim olan kişileri kapsıyor olmalıdır (Graff, 2002: 54). ZZTJ ayrıca Li Jing'in Göktürlere ait yüzbinlerce hayvanı ele geçirdiğini belirtmiştir. Ancak Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından önce son birkaç yıl içerisinde meydana gelen doğal felaketler yüzünden yaşanan büyük hayvan ölümleri, bu rakamın abartılı olabileceğini düşündürmektedir. Bunların dışında, Li Jing'in kampa varışıyla birlikte Göktürklerin teslim olmalarına JTS'daki ve XTS'daki *Su Ding-fang Biyografileri* ile XTS'daki *Göktürk Bölümü* de değinmiştir. XTS'daki *Su Ding-fang Biyografisi*, İllig Kağan'ın kaçışından sonra Li Jing'in onu bulmak amacıyla arama çalışmaları yürüttüğünü de belirtmiştir.

²⁴³ TD'deki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri*, JTS'daki *Li Jing Biyografisi* ve ZZTJ, Tang Hanedanı'nın bu Göktürk seferiyle birlikte kazandığı toprakların Gobi Çölü'ne kadar ulaştığını belirtmiştir. Kazanılan zaferin ardından imparatorun genel af ilan etmesinden ise Li Jing'in JTS'daki ve XTS'daki biyografileri ve ZZTJ bahsetmiştir.

yaşayan amcası Kiçik Kağan A-shi-na Su-ni-shi'ya²⁴⁴ sığınmak zorunda kalmıştır. Doğu Göktürk Kağanlığı'nda 627-630 yılları arasında İllig Kağan'a karşı ayaklanmalar çıktığında yalnızca Kiçik Kağan İllig Kağan'a sadık kalmış ve ona karşı isyan etmemiştir.²⁴⁵ Kağanın esas amacı ise buradan sonra Tu-yu-hun 吐谷渾 Devleti'ne kaçmaktır.²⁴⁶ Ancak ne var ki Da-tong Askerî Bölgesi Komutanı ve Ling Vilayeti Büyük Valisi olan Li Dao-zong, kağanın peşini bırakmamış ve Kiçik Kağan'ı baskı altına almıştır. Kiçik Kağan'ın kendisine ihanet edebileceğini düşünen İllig Kağan, yanında az sayıda adamıyla birlikte kaçarak yakınlarda bir vadiye sığınmıştır. İllig Kağan'ı Tang kuvvetlerine teslim etmeye karar veren Kiçik Kağan, oğlu A-shi-na

²⁴⁴ Su-ni-shi'nin *JTS*'daki biyografisine ve *ZZTJ*'e göre kendisi Shi-bi Kağan'ın oğlu ve Qi-min Kağan'ın üvey kardeşi idi. Babası tarafından *Işbara Şad* (*Sha-bo-luo She* 沙鉢羅設) unvanı verilen Su-ni-shi, otağını Ling Vilayeti'nin kuzeybatısına kurmuştu ve elli bin aileyi yönetiyordu. Daha önce de değindiğimiz üzere, Töli Kağan'ın İllig Kağan'a başkaldırmasının ardından Su-ni-shi'ya İllig Kağan tarafından *Kiçik Kağan* unvanı verilmişti. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* de Shi-bi Kağan'ın onu *Işbara Şad* ilan ettiği, emrinde elli bin ailenin olduğu, otağının Ling Vilayeti'nin kuzeybatısında bulunduğu, Töli Kağan'ın başkaldırması üzerine *Kiçik Kağan* ilan edildiği bilgilerini tekrarlamıştır (*JTS*, 109, 3290; *XTS*, 215A, 6036; *ZZTJ*, 193, 6074).

²⁴⁵ İllig Kağan'ın Kiçik Kağan'ın yanına kaçmasına *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*, *JTS*'daki *A-shi-na Su-ni-shi Biyografisi* ve *ZZTJ* değinmiştir. Bu kaynaklarda A-shi-na Su-ni-shi, *Kiçik Kağan* unvanını almadan önce sahip olduğu *Işbara Şad* unvanı ile anılmıştır. Taşağıl, *TD*'deki metni Türkçeye çevirirken İllig Kağan'ın tek başına bin *li* at sürerek Kiçik Kağan'ın yanına gittiğine ilişkin cümleyi vermemiştir (Taşağıl, 1995: 106). İllig Kağan'ın hükümdarlığı sallanmaya başladığı zaman yalnızca Kiçik Kağan'ın ve ona bağlı boyların İllig Kağan'a sadık kalmalarından ise *JTS*'daki *A-shi-na Su-ni-shi Biyografisi* ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* söz etmiştir.

²⁴⁶ Kiçik Kağan'a sığınan İllig Kağan'ın esas amacının Tu-yu-hunlara kaçmak olduğuna ilişkin bilgi yalnızca *ZZTJ*'de yer almaktadır. *JTS*'daki *Li Jing Biyografisi* ise İllig Kağan'ın uğradığı bozgun üzerine doğrudan Tu-yu-hunlara kaçtığına, ancak sonradan yakalandığına ilişkin yanlış bir bilgi aktarmıştır. Nitekim *XTS*'daki *Li Jing Biyografisi*'nde bu yanlış bilgi düzeltilmiştir. İllig Kağan'ın Tu-yu-hun Devleti ile ayrıca bir bağlantısı da vardır. *BS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre kağanın annesi Tu-yu-hunlardandı (*BS*, 99, 3301). *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* bize İllig Kağan öldükten hemen sonra intihar etmiş olan atabeyi Ulug Toygun Tu-yu-hun Xie'den (Hu-lu Da-guan Tu-yu-hun Xie 胡祿達官吐谷渾邪; 邪 karakteri Çince'de hem Xie hem de Ye olarak okunmaktadır) söz etmiştir. Bu kaynaklara göre İllig Kağan'ın annesi Po-shi 婆施 (Togan-Kara-Baysal, *Po-shi*'nin Türkçe **Baş* olabileceğini belirtmişlerdir; bkz. Togan-Kara-Baysal, 2006: 169) Göktürklerle gelin geldiği zaman sağdıçı Tu-yu-hun Xie de onun çeyizi olarak Göktürklerle gelmiştir. İllig Kağan doğduğu zaman Tu-yu-hun Xie'ye emanet edilmiş ve onun tarafından yetiştirilmiştir; nitekim İllig Kağan öldüğü zaman Tu-yu-hun Xie bunun acısına dayanamamış ve intihar etmiştir. *BS*'nin yanı sıra bu bilgiler de bize İllig Kağan'ın annesinin Tu-yu-hun kökenli olduğuna işaret etmektedir. Muhtemelen kağan zor duruma düştüğünde annesinin akrabalarından yardım almak istemiştir. Göktürk kağanlarının yabancı kadınlarla evlenirken onların hükümdar soylarından ya da soylu ailelerinden kızlar aldıkları bilinmektedir; Po-shi da Tu-yu-hun Hanedanı'na ya da o hanedana yakın soylu bir Tu-yu-hun ailesine mensup olsa gerektir. Göktürk kağanları daha önce de Tu-yu-hunlar ile yakın ilişkiler içinde olmuşlardır. Örneğin 576-600 yılları arasında Göktürk Kağanlığı'nın batı kanadını yöneten ve 600-603 yılları arasında *Bilge Kağan* unvanıyla Göktürk hükümdarı olan Tardu Kağan, 603 yılında Doğu Göktürkler, Çin'deki Sui Hanedanı ve Tie-le boylarının oluşturduğu bir ittifak karşısında yenilgiye uğrayıp hükümdarlığını kaybettiği zaman Tu-yu-hun Devleti'ne sığınmıştır (Taşağıl, 1995: 60). Ne yazık ki kaynaklar bize Tardu'nun Tu-yu-hunlar ile bir akrabalık ilişkisinin olup olmadığını söylememektedir.

Zhong'u²⁴⁷ İllig Kağan'ın peşinden göndermiştir. A-shi-na Zhong saklandığı vadide İllig Kağan'ı yakalamış ve onu esir alarak babasının otağına geri götürmüştür. Tam bu sırada Li Dao-zong'un yardımcısı Zhang Bao-xiang, Kiçik Kağan'ın otağına ulaşmıştır. İllig Kağan, Zhang Bao-xiang tarafından teslim alınmış ve Çin başkenti Chang-an'a gönderilmiştir.²⁴⁸ Çin birlikleri tarafından teslim alındığında İllig Kağan'ın yanında

²⁴⁷ A-shi-na Zhong'un 阿史那忠 XTS'daki biyografisine göre Zhong'un asıl adı Yi-jie 義節 idi ve kendisi A-shi-na Su-ni-shi'nin oğullarından birisiydi. JTS'daki A-shi-na Zhong Biyografisi'nde ise bu bilgiler yer almamaktadır (JTS, 109, 3290; XTS, 110, 4116). JTS'daki ve XTS'daki Göktürk Bölümleri'ne göre Doğu Göktürk Kağanlığı, 630'da yıkıldıktan bir süre sonra Tang Hanedanı tarafından kuzey sınırını Xue-yan-tuo Kağanlığı'na karşı korumak amacıyla ileride de değineceğimiz üzere yeniden kurulmuş ve A-shi-na Si-mo bu devletin başına getirilmiştir. Tang Tai-zong, Si-mo tarafından yönetilen kağanlıkta A-shi-na Zhong'u Sol Bilge Beyi (Zuo Xian Wang 左賢王), A-shi-na Nijük'u (A-shi-na Ni-shu 阿史那泥孰) da Sağ Bilge Beyi (You Xian Wang 右賢王) atamıştır. Ancak XTS'nun kullandığımız Zhong-hua Shu-ju baskısının editörleri, bu bilginin yanlış olup A-shi-na Zhong ile A-shi-na Ni-shu'nun aynı kişi olduğunu belirtmişlerdir (JTS, 194A, 5164; XTS, 215A, 6040). Nitekim aynı kaynaktan az ileride Sağ Bilge Beyi A-shi-na Ni-shu'nun Su-ni-shi'nin oğlu olduğu ve Çin'e bağlandıktan sonra bir prensesi eş olarak alarak kendisine Zhong adının verildiği yazılmıştır (XTS, 215A, 6041). Bu bilgi bize Zhong ile Ni-shu'nun aynı kişi olduğunu göstermektedir. Ni-shu'nun Çin'de Shan-xi Eyaleti'nde bulunan mezarının dışındaki anıt yazıtından da Zhong ile Ni-shu'nun aynı kişi oldukları anlaşılmaktadır (Ekrem, 2007: 13). Pelliot, Göktürklerle ait adlar arasında karşımıza çıkan Ni-shu 泥孰 isminin aslının *Nizük (*Nijük) olduğunu belirtmiştir (Pelliot, 1929: 215). XTS'da geçen Yi-jie ise A-shi-na Zhong'un adı değil de Göktürkler tarafından kullanılan bir sıfatı ya da unvanı olabilir.

²⁴⁸ İllig Kağan'ın kim tarafından ele geçirildiğine ilişkin Çin kaynaklarında farklı bilgiler vardır. XTS'daki Tai-zong Saltanat Yıllığı kağanın ele geçirilmesini ve Çin'e götürülmesini Li Jing'e atfederken TD'deki, JTS'daki ve XTS'daki Göktürk Bölümleri, JTS'daki Tai-zong Saltanat Yıllığı, JTS'daki ve XTS'daki Li Jing Biyografileri, CFYG ve ZZTJ, İllig Kağan'ı Zhang Bao-xiang'ın ele geçirerek Çin'e götürdüğünü yazmıştır. Bu kaynaklardan JTS'daki Tai-zong Saltanat Yıllığı, JTS'daki ve XTS'daki Li Jing Biyografileri ile CFYG yalnızca Zhang Bao-xiang'ın kağanı yakalamasından bahsetmişken bu olayın nasıl gerçekleştiğiyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermemiştir. TD'deki ve JTS'daki Göktürk Bölümleri, Zhang Bao-xiang'ın Kiçik Kağan'ın otağına giderek İllig Kağan'ı yakaladığını belirtmişken XTS'daki Göktürk Bölümü, Zhang Bao-xiang'ın İllig Kağan'ı yakaladığında Kiçik Kağan'ın da adamlarıyla birlikte teslim olduğunu yazmıştır. ZZTJ ise İllig Kağan'ın yakalanmasıyla ilgili diğer kaynaklarda bulunmayan bazı ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. Buna göre İllig Kağan kaçıp Kiçik Kağan'a sığındıktan sonra Da-tong Askerî Bölgesi Komutanı Li Dao-zong, ordusuyla birlikte Kiçik Kağan'ı İllig Kağan'ın teslim edilmesi için zorlamaktaydı (Li Dao-zong'un savaştan önce Kiçik Kağan'ın otağının yakınlarındaki Ling Vilayeti'nin valisi olduğunu hatırlatırız). Bunu fark eden İllig Kağan bir gece birkaç atıyla kaçarak ıssız bir vadiye saklanmış, ancak bundan korkan Kiçik Kağan hemen vadiye gelerek İllig Kağan'ı otağına geri götürmüştür. Ardından Zhang Bao-xiang ordusuyla aniden Kiçik Kağan'ın otağını basmış ve İllig Kağan'ı yakalayarak onu Chang-an'a göndermiştir. Kiçik Kağan da bu sırada kendi kabilesiyle Çin'e teslim olmaya gelmiştir. ZZTJ ayrıca Gobi Çölü'nün güneyinin bütünüyle Çin denetimi altına girmesinin Kiçik Kağan'ın Tang Hanedanı tarafına geçmesi ve İllig Kağan'ın ele geçirilmesiyle gerçekleştiğini belirtmiştir. JTS'daki A-shi-na Su-ni-shi Biyografisi'nin aktardığı bilgilere göre ise Kiçik Kağan, kendisine bağlı boylarla birlikte Çin imparatoruna bağlılığını bildirmiş ve oğlu A-shi-na Zhong'a İllig Kağan'ı yakalayarak onu Tang kuvvetlerine teslim etmesini buyurmuştur. A-shi-na Zhong'un JTS'daki biyografisi de Zhong'un İllig Kağan'ın yakalanmasında gösterdiği hizmetlerden dolayı imparator tarafından ödüllendirildiğini belirtmiştir. XTS'daki A-shi-na Zhong Biyografisi ise A-shi-na Zhong'un hizmetlerinden dolayı ödüllendirildiğini yazmışsa da bu ödüllerin hangi hizmetlerden dolayı verildiğini aktarmamıştır. Bu durumda anlaşılmaktadır ki Zhang Bao-xiang, Kiçik Kağan'ın otağına baskın yapmamış, tam tersine İllig Kağan'ın orada bulunması Kiçik Kağan tarafından kendisine ihbar edilince Kiçik Kağan'ın bilgisi dâhilinde oraya gitmiştir. Graff ise İllig Kağan'ın Kiçik Kağan'a sığındıktan sonra tam olarak kim tarafından yakalandığını ve hangi Çinli komutana teslim edildiğini yazmamıştır (Graff, 2002: 55). İllig Kağan'ın tam olarak hangi tarihte yakalandığı ve Chang-an'a ulaştırıldığı konusunda da

Göktürk beylerinden yalnızca Jia-bi Tigin A-shi-na Si-mo 夾畢特勒阿史那思摩²⁴⁹ bulunmaktadır. İllig Kağan'ın Tangların eline geçmesiyle birlikte Küçük Kağan da Tang Hanedanı'na teslim olmuştur.²⁵⁰ İmparator, seferî ordu komutanları başkente döndüğünde Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasında başarı gösteren generallerini ve kendisine teslim olan Göktürk beylerini ödüllendirmiştir.²⁵¹ Bu sıralarda İzgil İrkini

kaynaklarda farklı bilgiler vardır. *TD*'deki ve *JTS*'daki *Göktürk Bölümleri* İllig Kağan'ın Zhen-guan'ın dördüncü yılının üçüncü ayında yakalanıp başkente getirildiğini belirtmişken *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı* İllig Kağan'ın üçüncü ayın Gen-chen 庚辰 günü (2 Mayıs 630) yakalanıp başkente gönderildiğini, kağanın yakalanmasının ise aynı ayın Jia-wu 甲午 günü (16 Mayıs 630) imparator tarafından Atalar Tapınağı'na bildirildiğini kaydetmiştir. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* ise İllig Kağan'ın yakalanıp imparatora götürülmesinin üçüncü ayın Jia-wu gününde yaşandığını yazmıştır. *ZZTJ* de *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı* gibi kağanın yakalanıp Chang-an'a gönderildiğini belirtmiştir.

²⁴⁹ Gömeç'e göre Si-mo'nun 思摩 aslı *Şeş Börü*'dür (Gömeç, 2011: 87). *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*, onun İllig Kağan'ın yakın bir akrabası olduğunu, Shi-bi Kağan, Çuri Kağan ve İllig Kağan dönemlerinde Jia-bi Tigin (Jia-bi Te-le 夾畢特勒) unvanını taşıdığını belirtmiştir. Bu kaynaklara göre Tang Tai-zong sonradan onu kukla bir kağan olarak atadığı zaman ona Tang Hanedanı'nı yöneten Li ailesinin soyadını vermiş ve adı A-shi-na Si-mo'dan 阿史那思摩 Li Si-mo'ya 李思摩 değiştirilmiştir. Daha önce de değindiğimiz üzere, *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* ayrıca onun babasının bir Şad olduğunu, kendisinin de Qi-min Kağan henüz tahta geçmediği sıralardaki kargaşa döneminde bir süreliğine kağanlık yaptığını, ancak sonradan tahttan feragat ederek Qi-min Kağan'a bağlılığını bildirdiğini aktarmıştır (*JTS*, 194A, 5163; *TD*, 197, 5415; *XTS*, 215A, 6039). *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki bilgilerin benzerlerine *ZZTJ*'deki Wu-de'nin yedinci yılının sekizinci ayı (18 Eylül-17 Ekim 624) kayıtlarında da yer verilmiştir. Burada ayrıca Si-mo'nun İllig Kağan'ın üvey amcası (zong-shu 從叔) olduğu belirtilmiştir (*ZZTJ*, 191, 5993).

²⁵⁰ A-shi-na Si-mo'nun *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde bulunan biyografilerine göre kendisi İllig Kağan'ın bir akrabası idi, ancak dış görünüşü bir Göktürk'ten çok bir Soğdlu'ya benzediği için Shi-bi Kağan ve Çuri Kağan onun aslen A-shi-na uruğuna mensup olmadığından kuşkulunmuşlardı. Bundan dolayı Çuri Kağan'ın ve İllig Kağan'ın saltanatları boyunca Şad olamamış ve yalnızca Jia-bi Tigin unvanıyla yetinmek zorunda kalmıştı. 618 yılı dolaylarında yeni kurulan Tang Hanedanı'nın sarayına gelerek hediye sunan Si-mo'ya imparator Tang Gao-zu, bir Çin asalet unvanı vermişti. *JTS* bu unvanı He-shun Bölgesi Dükü (He-shun-jun Gong 和順郡公) olarak yazmışken *XTS* bu unvanı He-shun Bölgesi Prensi (He-shun-jun Wang 和順郡王) olarak vermiştir. *CFYG* de bu unvanın He-shun Bölgesi Dükü olduğunu belirtmiştir (*CFYG*, 964, 11337a). *XTS* ayrıca Si-mo'nun babasının Duo-liu Şad (Duo-liu She 咄六設) unvanını taşıyan bir Göktürk beyi olduğunu, Qi-min Kağan'ın dönemindeki kargaşa sırasında bir süreliğine Göktürk kağanı seçildiğini, ancak Qi-min Kağan Çin tarafından desteklenmeye başladığında tahttan feragat ettiğini belirtmiştir. Kendisi sonraları, yükselmekte olan Xue-yan-tuo Kağanlığı'na karşı Çin'in kuzey sınırında tampon bir bölge oluşturmak isteyen Tang Tai-zong tarafından yeniden kurulan Doğu Göktürk Kağanlığı'nın başına kukla kağan olarak atanmıştır. İllig Kağan yakalandığında yanında Göktürk beylerinden yalnızca Si-mo'nun olduğunu bildiren kaynaklar da yine *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde bulunan Si-mo *Biyografileri*'dir. Küçük Kağan'ın Tanglara teslim olmasına ilişkin bilgiler ise *JTS*'daki A-shi-na Su-ni-shi *Biyografisi*'nde, *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde ve *ZZTJ*'de bulunmaktadır.

²⁵¹ *JTS*'daki ve *XTS*'daki Li Jing *Biyografileri*, Tang Tai-zong'un zafer haberini aldığı zaman, Tang Hanedanı'nın kuruluş yılları sırasında Göktüklere bağlanmış olmasının utancının Li Jing'in bu zaferiyle birlikte silindiğini söylediğini aktarmıştır. Bu kaynaklara göre kazandığı zaferin ardından Göktürklerden ele geçirilen ganimetin dağıtılması konusunda usulsüzlük yapıldığı ve Li Jing'in askerlerinin disiplinsiz davranışlarda bulunduğu ilişkin çıkan bazı söylentilerin üzerine Li Jing imparatorun suçlamalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Li Jing imparatorun özür diledikten ancak uzun bir süre sonra affedilerek kendisine *Muhteşem Mutluluğun Sol Büyük Ustası* (Zuo Guang-lu Dai-fu 左光祿大夫) unvanı (bu unvanın çevirisi için bkz. Sawyer, 2007: 318) ile bin top ipek verilerek toplam beş yüz ailenin vergisi onun geliri olarak ayrılmıştır. Li Shi-ji'nin *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografilerine göre Li Shi-ji'ye

(Çince metinlerde *Tu-jue Si-jie Shi-jin* 突厥思結俟斤 yani *Göktürk İzgil İrkini* olarak geçmektedir) ²⁵² de adamlarıyla birlikte Çin'e gelerek teslim olmuştur. Göktürk hâkimiyetindeki Kumul Kenti'nin (Yi-wu-cheng 伊吾城) ²⁵³ beyi de bu sıralarda yönettiği yedi kent ile birlikte Tang Hanedanı'na bağlandığını ilan etmiş ve bölgesinde Xi-yi Vilayeti (Xi-yi-zhou 西伊州) kurulmuştur. ²⁵⁴ Mayıs-Haziran 630'da İllig Kağan imparatorun huzuruna çıkartılmış ve idam edilecekken imparator tarafından suçları affedilerek cezası göz hapsine çevrilmiştir. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın başka bir

zaferden sonra *Muhteşem Mutluluğun Büyük Ustası* (*Guang-lu Dai-fu*) unvanı verilmiş ve Bing Vilayeti *Büyük Askerî Valisi Yaverliği* (*Bing-zhou Da Du-du-fu Chang-shi* 并州大都督府長史) konumuna getirilmiştir. Tang ordusunun İllig Kağan'ın kampına yapılan baskını gerçekleştiren öncü birliğinin komutanı olan Su Ding-fang'ın aldığı komutanlık rütbesini *JTS*'daki biyografisi *Sol Askerî Nöbet Dairesi Komutanı* (*Zuo Wu-hou Zhong-lang-jiang* 左武侯中郎將), *XTS*'daki biyografisi ise *Sol Muhafızları Komutanı* (*Zuo Wei Zhong-lang-jiang* 左衛中郎將) olarak vermiştir. Li Jing'in yardımcısı Zhang Gong-jin, *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografilerine göre zaferden sonra *Zou Ülkesi Dükü* (*Zou-guo Gong* 鄒國公) ilan edilmiş ve *Xiang Vilayeti Askerî Valisi* (*Xiang-zhou Du-du* 襄州都督) atanmıştır. İmparator tarafından ödüllendirilen bu Çinli generallerin yanısıra harekâta Tang ordularına yardımcı olan Göktürk beyleri de ödüllendirmelerden nasiplerini almışlardır. *JTS*'daki *A-shi-na Su-ni-shi Biyografisi*'ne ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre Tang Tai-zong, Küçük Kağan'a pek çok hediyenin yanısıra *Bei-ning Vilayeti Askerî Valiliği* (*Bei-ning-zhou Du-du* 北寧州都督) makamını, *Sağ Muhafız Büyük Generali* (*You Wei Da Jiang-jun* 右衛大將軍) rütbesini ve *Huai-de Bölgesi Prensi* (*JTS*'da *Huai-de-jun Wang* 懷德郡王, *XTS*'da *Huai-de Wang* 懷德王) unvanını vermiştir (*XTS* hediyelerden bahsetmemiş, yalnızca unvanlardan söz etmiştir). Küçük Kağan'ın oğlu A-shi-na Zhong'un hizmetlerinden dolayı *Sol Depo Muhafızları Generali* (*Zuo Tun-wei Jiang-jun* 左屯衛將軍) olarak atanmasına ve Tang Hanedanı'ndan bir kız olan Ding-xiang İlçesi Prensesi'yle (Ding-xiang-xian Jun 定襄縣主) evlendirilmesine, ayrıca soyadının *Shi* 史 olarak kısaltılmasına ilişkin bilgiler A-shi-na Zhong'un *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografilerinde bulunmaktadır. *JTS* ayrıca bu kişiye "Sadık" anlamındaki Çin adı *Zhong*'un 忠 verildiğini belirtmişse de *XTS* buna değinmemiştir (nitekim A-shi-na Zhong'un gerçek adının *A-shi-na Nijük*, sıfatının ya da unvanının ise *Yi-jie* olduğunu yukarıda yazmıştık). Töli Kağan'a *Sağ Muhafız Büyük Generali* ve *Bei-ping Bölgesi Prensi* unvanları ile birkaç yüz ailenin vergi gelirinin verilmiş olmasına ise yukarıda değinmiştik. Bunların dışında, İllig Kağan'a son ana kadar bağlılık gösteren A-shi-na Si-mo da bu sadakatinden dolayı imparator tarafından bazı unvanlarla ödüllendirilmiştir. Bu unvanları *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *CFYG*, *Sağ Askerî Bekçi Muhafızı Büyük Generali* (*You Wu-hou Da Jiang-jun* 右武侯大將軍) ve *Hua Vilayeti Askerî Valisi* (*Hua-zhou Du-du* 化州都督) olarak sıralarken *ZZTJ* yalnızca *Sağ Askerî Bekçi Muhafızı Büyük Generali* unvanını vermiştir. *JTS* ayrıca Si-mo'nun ileride İllig Kağan'ın boylarının başına geçirildiğinde ona *Huai-hua Bölgesi Prensi* (*Huai-hua-jun Wang* 懷化郡王) unvanının da verildiğini belirtmiştir.

²⁵² Tie-le topluluklarından olup Çin kaynaklarında *Si-jie* 思結, Göktürk yazıtlarında ise *İzgil* olarak geçen bu halk, 7. yüzyılda Moğolistan'da Tola Irmağı dolaylarında yaşamaktaydı (Taşağıl, 2004b: 103). Çin kaynaklarında 630'da Tang Hanedanı'na bağlılığını bildiren İzgillerin *Göktürk İzgil* (*Tu-jue Si-jie* 突厥思結) olarak geçiyor olmaları, İzgillerin o tarihe kadar Göktürklerle bağlı bir kavim olmalarından ötürüdür. Göktürklerle siyasî olarak bağlı toplulukların Çin ve Göktürk metinlerinde *Türk* olarak adlandırılmalarına ilişkin bkz. Ekrem, 2006: 13-15 ve 17-24.

²⁵³ Tang Hanedanı döneminde bugün Doğu Türkistan'daki Kumul (Yeni Uygurca *Kumul* 庫木ل; Çince *Hami* 哈密) kentinin olduğu yerde Tang Hanedanı dönemi Çin kaynaklarında *Yi-wu* 伊吾 olarak geçen bir şehir-devleti vardı (Ekrem, 2003: 45-46).

²⁵⁴ İzgil İrkini'nin kırk bin adamıyla Çin'e gelerek teslim olmasına ilişkin bilgi bir tek *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde ve *ZZTJ*'de yer almaktadır. *XTS* ayrıca Kumul'un bağlılığını bildirdiğini de kaydeden tek kaynaktır.

hükümdarın yönetimi altında yeniden güçlenerek Çin'in başına bela olmasından korkan imparator, Töli Kağan'ı bile kağanlığın başına geçirmemiş ve ona bazı Çin idarî unvanlarıyla yetinmesini söylemiştir. Kuzeyde yaşayan Türk kavimlerinin isteği üzerine ise Tang Tai-zong, o tarihten itibaren *Teŋri Kağan* (*Tian Ke-han* 天可汗) unvanını kullanmaya başlamıştır (CFYG, 964, 11337a; CFYG, 967, 11371b; JTS, 3, 39; JTS, 67, 2480, 2486; JTS, 68, 2507; JTS, 83, 2777; JTS, 109, 3290; JTS, 194A, 5159-5160, 5163; TD, 197, 5411-5412; XTS, 2, 31; XTS, 89, 3756; XTS, 93, 3814, 3818; XTS, 110, 4116; XTS, 111, 4137; XTS, 215A, 6035-6037, 6039; ZZTJ, 193, 6073-6074).²⁵⁵

²⁵⁵ JTS'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*, Zhen-guan'ın dördüncü yılının dördüncü ayının Ding-you 丁酉 günü (19 Mayıs 630) İllig Kağan'ın imparatorun huzuruna çıkartıldığını kaydetmiştir. JTS'daki *Göktürk Bölümü* fazla ayrıntıya girmeden imparatorun kağanı daha önce Wei Irmağı'nda yaptıkları barış antlaşması sebebiyle affettiğini, ardından ailesinin kağana geri verildiğini ve devlet hazinesinden yedirilip içirilmelerinin sağlandığını aktarmıştır. İllig Kağan devletini yitirdiği için bunalıma girmiş ve geniş arazili, bol geyikli Guo Vilayeti'nin (Guo-zhou 虢州) valiliğine (*ci-shi* 刺史) atanmış, gitmek istemeyince de kendisine *Sağ Muhafızları Büyük Generali* (*You Wei Da Jiang-jun* 右衛大將軍) unvanı ile içinde bir köşk olan bir arazi hediye edilmiştir. XTS'daki *Göktürk Bölümü* bu bilgileri tekrarlamış, ancak kağanın imparatorun huzuruna çıkarıldığında imparatorun halkın önünde kağanı azarladığını ve suçlarını saydığını, öldürülmesi gerekirken Wei Irmağı Barışı yüzünden onu affettiğini söylediğini belirtmiştir. Kağanın imparatorun huzuruna çıkartıldığı ve imparator tarafından halkın önünde azarlandığı yer ise JTS'da *Shun-tian Kapısı* (*Shun-tian-men* 順天門), XTS'da da *Shun-tian Kulesi* (*Shun-tian-lou* 順天樓) olarak geçmektedir. JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri*'ne göre İllig Kağan bundan dört yıl sonra, Zhen-guan'ın sekizinci yılında (4 Şubat 634-23 Ocak 635) ölmüştür. Tang Tai-zong'un *Teŋri Kağan* unvanını kullanmaya başlaması konusunda da ZZTJ, bunu Çin'in komşu halklarının beylerinin rica ettiğini, bu beylerin ve Çinli vezirlerin ısrarları üzerine imparatorun bu unvanı kullanmayı kabul ettiğini belirtmiştir. ZZTJ bu olayın yaşandığı tarihi yalnızca Zhen-guan'ın dördüncü yılının üçüncü ayı olarak verirken JTS'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*, imparatorun *Teŋri Kağan* unvanını İllig Kağan'la görüştüğü günle aynı günde kullanmaya başladığını kaydetmiştir. Ancak XTS'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*, imparatorun bu unvanı kullanmaya başlamasının bundan bir gün sonra, yani dördüncü ayın Wu-xu 戊戌 günü (20 Mayıs 630) gerçekleştiğini belirtmiştir.

2. BÖLÜM: DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜNÜN SEBEPLERİ

2.1. DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜNÜN SEBEPLERİYLE İLGİLİ KAYITLAR

2.1.1. Göktürk Yazıtlarına Göre Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşünün Sebepleri

İkinci Göktürk Kağanlığı döneminde 8. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan'da dikilen Göktürk yazıtları kendi dönemleri hakkında ayrıntılı bilgiler içeriyorsa da Birinci Kağanlık dönemine ilişkin verdikleri bilgiler kısıtlı ve sözlü geleneğe dayanır bir biçimde yazıtlara aktarılmıştır. Bu yazıtların en eskisi Ongi Yazıtı'dır. Üzerinde tarih bulunmadığı için tam olarak hangi yıl dikildiği bilinmeyen bu yazıt, muhtemelen Bilge Kağan'ın 734 yılındaki ölümünden önce dikilmiştir. Ongi Yazıtı'nda 1.-3. satırlarda Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılışı şu sözlerle kısa bir şekilde anlatılmıştır:

“(1) Ceddimiz Yamı kağan dört tarafı derleyip toplamış, almış, ele geçirmiş. O han vefat ettikten sonra ülke elden gitmiş, mahvolmuş... (2) hakan yaptığı hakani elden çıkarmış. Doğuda güneşin doğduğu yere kadar, güneyde Çin'e, kuzeyde ormanlık dağlara kadar elde ettiği için kızının evladını gördü. (3) Güçlü adamlarını balbal yaptı. Türk halkının adı yok olup gidiyor imiş.” (Ölmez, 2012: 192).

Göktürk devlet adamı Tonyukuk tarafından yazılmış olan ve 720-725 yılları arasında dikildiği düşünülen Tonyukuk Yazıtları'nda I. Yazıt'ın Batı Yüzü'nün 2.-4. satırlarında Tonyukuk, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılışından şu şekilde söz etmiştir:

“(2) Türk halkı, (kendi) hanını bulamayınca, Çin’den ayrıldı; han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp Çin’e yeniden bağımlı oldu. Tanrı şöyle demiş olmalı: ‘(Sana) han verdim, (3) hanını bırakıp (yine) bağımlı oldun.’ (Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı ‘Öl!’ demiş olmalı. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkı(nın) ülkesinde (4) boy kalmadı;” (Tekin, 1994: 2-3).

Doğu Göktürk Kağanlığı’nın yıkılışı, 732 yılında yazılan Köl Tigin Yazıtı’nın Güney Yüzü’nün 5.-9. satırlarında ise diğer yazıtlara oranla daha uzun anlatılmıştır:

“(5) Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş. (6) İyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan) bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş. (Çin halkının) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp, (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı, öleceksin! Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Töğültün (7) ovasına konayım dersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Orada kötü (niyetli) kimseler şöyle akıl verirler imiş: ‘(Çinliler, bir halk) uzak(ta yaşıyor) ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir’ deyip öyle akıl verirler imiş. (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz. (8) O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin’e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin. (Ey) Türk halkı, (sen) tok (gözlü ve) aksisin: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin. Böyle olduğun (9) için, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden ve rızalarını) almadan her yere gittin (ve) oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanları(nız da hemen) her yönde bitkin ve mecalsiz (bir halde) yürüyor idiniz.” (Tekin, 1988: 3, 5).²⁵⁶

Köl Tigin Yazıtı’nda Doğu Göktürk Kağanlığı’nın yıkılışının anlatısı Doğu Yüzü’nün 4.-8. satırlarında da devam etmiştir. Burada kağanlığın 552’deki kuruluşunu takiben en güçlü olduğu dönemler anlatıldıktan sonra kağanlığın zayıflayıp çökmeye başlaması şöyle tasvir edilmiştir:

²⁵⁶ Aynı metin 735 yılında dikilmiş olan Bilge Kağan Yazıtı’nın Kuzey Yüzü’nün 4.-7. satırlarında da tekrarlanmıştır (Tekin, 1988: 29, 31).

“(4) Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar (5) olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. (6) Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, (7) tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmağa lâyık erkek evlâdı kul oldu, hanım olmağa lâyık kız evlâdı (da) cariye oldu. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları alarak Çin hakanına (8) tâbi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler.” (Tekin, 1988: 9, 11).²⁵⁷

Görüldüğü üzere Göktürk yazıtlarında Doğu Göktürk Kağanlığı’nın yıkılışı genelde Göktürklerin kendi suçu olarak yansıtılmış, ancak Çinlilerin yıkıcı çalışmalarına da değinilmiştir. Ongi ve Tonyukuk Yazıtları’nda daha çok Göktürklerin Kut İnancı gereği Tanrı tarafından atanmış olan kendi hükümdarlarına karşı gelerek ona ihanet etmelerinden ve bu yüzden Tanrı tarafından cezalandırıldıklarından söz edilmiştir. I. Tonyukuk Yazıtı’nda değinilen Göktürklerin hükümdarsız kalınca Çin’den ayrılmaları, ancak sonradan kağanlarını terk ederek yeniden Çin hâkimiyeti altına girmeleri 627-630 yıllarında yaşanan olayları anlatıyor olabilir. Ancak bu anlatının 679’dan itibaren Göktürklerin Çin’in kuzeyinde Tang Hanedanı’na karşı başlattıkları ancak başarısız olan ayaklanma girişimlerine atıfta bulunuyor olması da muhtemeldir. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları’nda ise açık bir şekilde 630 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı’nın yıkılması anlatılmıştır. Bu yazıtlarda Göktürklerin kendi içlerindeki zaaflarına ve zayıflıklarına değinilmiş, Çinlilerin bunlardan nasıl ustaca yararlandıklarından söz edilmiştir. Nitekim bu yazıtlarda yukarıda gördüğümüz üzere kağanların mutlaka Ötüken Yış’ta oturmalarının gerektiğine ilişkin yapılan uyarı ve Ötüken Yış’ın yönetim açısından en uygun yer olduğuna ilişkin yapılan övgü, Köl Tigin Yazıtı’nın Güney Yüzü’nün 3.-4. satırları, Doğu Yüzü’nün 23.-24. satırları ile Bilge Kağan Yazıtı’nın Kuzey Yüzü’nün 3., Doğu Yüzü’nün 19.-20. satırlarında tekrarlanmıştır (Tekin, 1988: 3, 15). Bu uyarılar, Birinci Kağanlık döneminin sonunda yaşanan olaylardan edinilen deneyimler sonucu yazılmıştır. Tezimizin birinci bölümünde de gördüğümüz üzere,

²⁵⁷ Aynı metin yukarıda da gördüğümüz gibi Bilge Kağan Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 4.-7. satırlarında yinelenmiştir (Tekin, 1988: 37, 39).

Xue-yan-tuolar 627 yılında ayaklandıktan sonra Doğu Göktürk Kağanlığı'nın ordularını Uygurlar gibi diğer Tie-le topluluklarının da yardımıyla peş peşe yenilgiye uğratmışlardır. Xue-yan-tuolar bu askerî başarılarının ardından Ötüken bölgesini ele geçirmişler ve burada bir kağanlık kurmuşlardır.²⁵⁸ Moğolistan'ın tam ortasında yer alan ve Göktürk Kağanlığı kurulduğundan beri devletin başlıca yönetim merkezi olan Ötüken Yış, onu ele geçiren Xue-yan-tuolara meşruiyet sağladığı gibi o bölgeyi yitiren Doğu Göktürk Kağanlığı'nın meşruluğuna da gölge düşürmüştür. Ötüken Yış'ı yitiren Doğu Göktürk hükümdarı İllig Kağan, Çin sınırındaki Ding-xiang kentine kaçarak buraya yerleşmek zorunda kalmış, İç Moğolistan'daki küçük bir bölge dışında bütün Moğolistan'ın denetimini yitirmiş, sonunda Tang orduları tarafından kısıpaca alınarak bozguna uğratılmış ve Çinliler tarafından tutsak alınmıştır. Benzer bir felaketin yaşanmaması için Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda Ötüken Yış bölgesi övülmüş, bölgenin avantajları sıralanmış ve orasının ne pahasına olursa olsun elde tutulması gerektiğinin üzerinde sıkça durulmuştur.

2.1.2. Zhang Gong-jin'in Göktürklerin Zayıflamalarıyla İlgili Raporu

Tezimizin birinci bölümünde de değindiğimiz üzere Dai Vilayeti Askerî Valisi (Dai-zhou Du-du 代州都督) olan Zhang Gong-jin 張公謹, 629 yılında Çin imparatoru Tang Tai-zong'a bir rapor sunmuştur. Bu rapor Zhang Gong-jin'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri ile *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın üçüncü yılının sekizinci ayı (24 Ağustos-21 Eylül 629) kayıtlarında bulunmaktadır.²⁵⁹ Raporun *JTS*'daki metni Liu tarafından Almancaya çevrilmiştir; onun yaptığı çeviri Kayaoğlu ve Banguoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁶⁰ *ZZTJ*'deki metnin Türkçe çevirisi ise Chang tarafından verilmiştir. Taşağıl da *JTS*'daki ve *ZZTJ*'deki metinlerin çevirilerini *Gök-Türkler I*

²⁵⁸ *Yinçü Bilge Kağan unvanlı Xue-yan-tuo hükümdarı Yi-nan'ın otağını Ötüken Yış'ta kurarak burasını kağanlığının merkezi yapması hakkında bkz. *JTS*, 199B, 5344; *XTS*, 217B, 6134-6135; *ZZTJ*, 193, 6061-6062.

²⁵⁹ Pulleyblank, eldeki mevcut metinlerin orijinal raporun yalnızca özeti olduğunu düşünmüştür (Pulleyblank, 1952: 323).

²⁶⁰ Liu *XTS*'daki metni çevirmemiş, ancak onun *JTS*'daki metinle olan farklılıklarını ve *JTS*'nun farklı nüshalarındaki yazım yanlışlarını dipnotlarda belirtmiştir (Liu, 1958-II: 700).

kitabında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın gerileyişini anlattığı kısımda okuyuculara sunmuştur. Bahsi geçen metinleri ve çevirilerini aşağıda veriyoruz.²⁶¹

JTS'daki ve *XTS*'daki metinler ile *JTS*'daki metnin Liu tarafından Almancaya, Kayaoğlu-Banguoğlu tarafından Türkçeye yapılan çevirileri:

『頡利縱慾肆情，窮凶極暴，誅害良善，暱近小人，此主昏於上，其可取一也。又其別部同羅、僕骨、回紇、延陀之類，並自立君長，將圖反噬，此則眾叛於下，其可取二也。突厥被疑，輕騎自免；拓設出討，匹馬不歸；欲谷喪師，立足無地，此則兵挫將敗，其可取三也。塞北霜早，糧餼乏絕，其可取四也。頡利疏其突厥，親委諸胡，胡人翻覆，是其常性，大軍一臨，內必生變，其可取五也。華人入北，其類實多，比聞自相嘯聚，保據山險，師出塞垣，自然有應，其可取六也。』 (*JTS*, 68, 2507).

『頡利縱欲肆兇，誅害善良，昵近小人，此主昏於上，可取一也。別部同羅、仆骨、回紇、延陀之屬，皆自立君長，圖為反噬，此眾叛於下，可取二也。突利被疑，以輕騎免，拓設出討，眾敗無余，欲谷喪師，無托足之地，此兵挫將敗，可取三也。北方霜早，稟糧乏絕，可取四也。頡利疏突厥，親諸胡，胡性翻覆，大軍臨之，內必生變，可取五也。華人在北者甚眾，比聞屯聚，保據山險，王師之出，當有應者，可取六也。』 (*XTS*, 89, 3756).

“Hie-li ist habgierig und launisch; er ist äußerst boshaft und brutal, tötet harmlose Menschen und zieht gemeine Menschen in seine Nähe. Dies bedeutet, daß der Herrscher, der da oben sitzt, dumm ist, und das ist der erste (Grund), warum die T'u-küe zu bezwingen sind! Außerdem haben ihre gesonderten Stämme, wie T'ung-lo, P'u-ku, Hui-ho, (Sie-)yen-t'o, alle ihre eigenen Herrscher. Sie werden einen Aufstand planen. Das bedeutet, daß die Leute, die unter ihm (=Hie-li) stehen, aufrührerisch werden, und das ist der zweite (Punkt), warum sie niederzuwerfen sind! T'u-li wurde (von Hie-li) beargwöhnt, konnte sich aber mit leichten Reitern befreien. T'o Schad (=A-schi-na Schê-ör) marschierte zu einem Feldzug hinaus, und dabei kam nicht ein einziges Pferd zurück. Yü-ku (Schad) verlor seine Armee und konnte nirgends mehr Fuß fassen. Dies bedeutet, daß ihre Soldaten den Mut verlieren und ihre Generäle Niederlage erleiden, und das ist der dritte (Umstand), warum sie zu besiegen sind! Im Norden der Grenze herrschten Reifunwetter und Dürre, und die Nahrungsmittel sind knapp geworden. Das ist der vierte (Punkt), warum sie zu besiegen sind! Hie-li entfremdete sich mit ihren T'u-küe und vertraute sich den Hu (=Sogdiern) an; diese Hu (=Sogdier) haben einen wankelmütigen Charakter. Wenn wir

²⁶¹ Bu çevirileri verirken Çince yazılmış adların imlası konusunda tercüme eden kişilerin kullandıkları biçimlere sadık kaldık.

eine große Armee entsenden, wird es bei ihnen von Innen aus Unruhe geben. Das ist der fünfte (Grund), warum sie besiegt werden können! Es sind fürwahr sehr viele Chinesen nach Norden (zu den T'u-küe) gegangen. Neulich habe ich gehört, daß (die Chinesen) sich versammelten und sich an den natürlichen Hindernissen an den Bergen verschanzten. Wenn die kaiserliche Armee die Grenze überschreitet, wird sie von selbst Unterstützung von (den Chinesen) erhalten, und das ist der sechste (Grund), warum man die T'u-küe unterwerfen kann!“ (Liu, 1958-I: 324-325).

“Hie-li açgözlü ve maymun iştahlı; çok fesat ve vahşi, suçsuz insanları öldürüyor ve adi insanları etrafına çekiyor. Bunun anlamı, orada yukarıda oturan hükümdarın aptal olduğudur, bu da T'u-küe'lerin yenilebilir olmalarının birinci (nedeni)! Ayrıca T'ung-lo, P'u-ku, Hui-ho, (Sie)yen-t'o gibi boyların her birinin kendi hükümdarı var. Bir ayaklanma planlayacaklar. Yani onun (=Hie-li) emri altındaki adamlar kıskırtıcı davranacak, bu da yenilebilir olmalarının ikinci (noktası)! T'u-li (Hie-li tarafından) aşağılandı, ama hafif atlılarla kurtulabildi. T'o Şad (=A-şi-na Şê-ör) bir sefer düzenleyerek ilerledi, bundan da tek bir at geri dönmedi. Yü-ku (Şad) ordusunu kaybetti ve artık hiçbir yerde tutunamadı. Bunun anlamı, onların askerlerinin cesaretini kaybettikleri ve generallerinin yenilgi yaşamaları, bu da yenilebilir olduklarını gösteren üçüncü (durum)! Sınırın kuzeyinde don zararları ve kuraklık hakimdi, besinler de zor yeter oldu. Bu da yenilebilir olduklarını gösteren dördüncü (nokta)! Hie-li onların T'u-küe'lerinden uzaklaştı ve Hularla (=Sogdilerle) yakınlaştı; bu Hular (=Sogdiler) kaypak bir kişiliğe sahip. Büyük bir ordu gönderirsek, onlarda iç kargaşalar oluşacaktır. Bu, yenilebilir olduklarının beşinci (nedeni)! Gerçekten çok sayıda Çinli kuzeye (T'u-küe'lerin yanına) gitti. Geçenlerde (Çinlilerin) toplandığını ve dağlardaki doğal engellerde mevzilendiklerini duydum. İmparatorluk ordusu sınırı geçtiğinde, kendiliğinden (Çinlilerden) destek alacaktır, bu da T'u-küe'lerin yenilebileceğini gösteren altıncı (neden!)” (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 431-432).

ZZTJ'deki metin ve onun Chang tarafından Türkçeye yapılan çevirisi:

『頡利縱欲逞暴，誅忠良，暱姦佞，一也。薛延陀等諸部皆叛，二也。突利、拓設、欲谷設皆得罪，無所自容，三也。塞北霜旱，糧乏絕，四也。頡利疏其族類，親委諸胡、胡人反覆，大軍一臨，必生內變，五也。華人入北，其眾甚多，比聞所在嘯聚，保據山險，大軍出塞，自然響應，六也。』 (ZZTJ, 193, 6065).

“1. İl-Kagan zalim bir idare yürütüyordu. Sadık ve iffetli insanları öldürüyor, iki yüzlü ve aldatıcı olanlara ise yakınlık gösteriyordu. 2. Hsieh-yen-t'o(Sir-Tarduşlar) gibi kavimler İl-Kagan'a karşı ayaklanmağa başlamışlardı. 3. T'u-li Kagan, T'o Şad ile Yü-ku Şad'ın hepsi suçlandırılmışlar ve bundan dolayı da kendi ülkelerinde kalamamışlardı. 4. Bu sene kuzey bölgelerde ayazın erken başlaması sebebiyle mahsûller çok zarar görmüştü. Bu yüzden Göktürklerin elinde kâfi derecede kuru hububat yoktu. 5. İl-Kagan kendi vatandaşlarından uzaklaşmış ve Çinli olmıyan yabancılara daha fazla yakınlık göstermeğe başlamıştı. Hattâ

birçok önemli görevleri bu yabancılara veriyordu. Fakat bunlar güvenilir kimseler oldukları için, Çin orduları gelince onların İl-Kagan'a yüz çevirecekleri tabiidir. 6. Kuzeyde gitmiş olan Çinlilerin sayısı hayli kabarıktı. Dağlarda gruplar halinde oturdukları bilinmekteydi. Dağların sağladığı imkândan faydalanarak bu Çinliler kendilerini Göktürlere karşı koruyabilirler ve Çin ordusu Çin Seddi'nin dışına çıkınca da, Çin'i açıkça destekleyebilirlerdi." (Chang, 1968: 56-57).

Taşagıl'ın *JTS*'daki ve *ZZTJ*'deki metinlerden derleyerek Türkçeye yaptığı çeviri:

"Birinci sebep İl Kagan'ın aşırı sert ve acımasız bir yürütmesi idi. Haksız yere kendisine bağlı ve dürüst olanları öldürüyor, İki yüzlü aldatıcı olanlarla yakınlaşıyordu. İkinci sebep başta Sir Tarduş'lar olmak üzere Töles diye adlandırılan hanedandan olmayan diğer Türk boylarının isyanıdır. Üçüncü sebep de T'u-li Kagan, T'o Şad ile Yü-ku Şad'ların suçlanıp ülkeyi terk etmek zorunda kalmaları idi. Dördüncü sebep, bir kaç sene uzun kış olmasından sonra bu sene (629) de soğuklar çok erken bastırmıştı. Tarım ürünleri mahvolduğu için hububat sıkıntısı baş göstermişti. Beşinci olarak İl kagan kendi vatandaşlarından uzaklaşıp, Soğd'lulara daha fazla yakınlık göstermeye başlamıştı. Bir çok önemli görevleri onlara tevdi etmişti; bunlar aslında güvenilir kişilerdi. Çin orduları ile karşılaştıklarında savaşmayacaklar ve Çin imparatoruna avantaj sağlayacaklardı. Altıncısı da daha önce kuzeye gitmiş çinlilerin sayısı fazlalığı idi. Bunlar dağlarda guruplar halinde yaşıyorlardı. Artık T'ang hanedanına destek vermek niyetinde idiler. T'ang ordusu Çin Seddi'nin dışına çıktığında çok rahat yardım edebilirlerdi."(Taşağıl, 1995: 82).

Daha önce tezimizin birinci bölümünde de değindiğimiz üzere, Zhang Gong-jin'in 629'da raporunu imparatora sunmasından önce de Çin kaynaklarında 627-628 yıllarına ait kayıtlarda Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çökmesinin sebepleri aktarılmıştır. Kısaca özetlenecek olursa bunlar şu şekilde sıralanabilir: 1) son birkaç yılda arka arkaya yaşanan ağır kışlar ve bunun sebep olduğu büyük hayvan ölümleri ve açlık; 2) kağanlığın ağır masraflarının karşılanması için vergilerin arttırılması ve bunun sonucu olarak büyük ayaklanmaların çıkması; 3) ayaklanmalar ve ağır kış koşulları yüzünden Göktürk ordusunun zayıflaması; 4) alınan yenilgiler yüzünden Göktürk hükümdar ailesinden kişilerin cezalandırılmaları ve bunların aralarının İllig Kağan'la açılması 5) İllig Kağan'ın hizmetine giren Çinli ve Soğdlu devlet adamlarının devlet yönetimini kendilerine göre şekillendirmeleri ve eski gelenekleri değiştirmeye başlamaları; 6) Soğdluların aç gözlülük yüzünden kağanı her yıl askerî seferler düzenlemeye teşvik

etmeleri (JTS, 194A, 5158-5161; TD, 197, 5411-5412; XTS, 215A, 6034; ZZTJ, 192, 6037, 6045-6046, 6049, 6057). Bütün bu bilgilerden ve Zhang Gong-jin'in raporundan yola çıkarak Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün sebeplerini şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

- İllig Kağan'ın kötü bir yönetici oluşu ve hanedan üyeleriyle arasının bozulması
- İllig Kağan'ın devlet yönetiminde Soğdlulara daha ağırlık vermesi ve yönetimin aslî unsuru olan Göktürk beylerini dışlaması
- Doğal felaketler ve askerî masraflar sebebiyle ekonomik ve sosyal çöküntünün yaşanması
- Aşırı vergilendirmeler sebebiyle ayaklanmaların çıkması ve bunun sonucu olarak askerî çöküntünün gerçekleşmesi
- Kağanlık içerisinde Çinliler tarafından yapılacak bir askerî harekâta direniş göstermeyecek, hatta Çin ordularına yardımcı olacak yabancı unsurların varlığı.

2.2. DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞI'NIN ÇÖKÜŞÜNÜN SEBEPLERİNİN ARKA PLANI

2.2.1. İllig Kağan'ın Kötü Yönetimi ve Hanedan Üyeleriyle Arasının Bozulması

Yukarıda da değindiğimiz üzere Zhang Gong-jin, 629'da Tang Tai-zong'a sunduğu raporda Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün sebepleri arasında hem İllig Kağan'ın kötü yönetimini hem de onun hanedan üyeleriyle arasının bozulmasını saymıştır. Zhang Gong-jin'e göre açgözlü olan İllig Kağan çok sert ve acımasız bir yönetim sergilemekte, kendisine bağlı dürüst ve suçsuz insanları öldürmekte, ikiyüzlü ve aldatıcı insanları kendisine yakın tutmaktadır. Ayrıca Töli Kağan, Tuo Şad ve Yukuk Şad, kağanlığa karşı başkaldırmış boyların isyanlarını bastıramamışlar ve aldıkları yenilgiler yüzünden İllig Kağan tarafından cezalandırılmışlardır. Bu kişilerin aldıkları cezalar da onların kağanla aralarının açılmasına ve ülkeyi terk etmek zorunda kalmalarına yol açmıştır (JTS, 68, 2507; XTS, 89, 3756; ZZTJ, 193, 6065). Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 627

yılında başlayan çöküş süreci kağanı iyice yalnızlaştırmış ve giderek psikolojisini bozmuş olmalıdır. Nitekim Zhang Gong-jin'in 629'da sunduğu raporda da İllig Kağan'ın giderek yalnızlığa itildiği, ihanete uğradığını düşünerek çevresindeki herkesten kuşkulunmaya başladığı ve etrafında biriken hilekâr kişilerin telkinlerine kendisini teslim ettiği gözlemlenmektedir.

İllig Kağan ile *Töli Kağan* unvanlı yeğeni Shi-bo-bi'nin arası aslında sözü geçen olaylardan daha önceki yıllarda bozulmaya başlamıştır. *ZZTJ*'e göre Wu-de'nin yedinci yılının sekizinci ayında (18 Eylül-17 Ekim 624) İllig Kağan ve Töli Kağan büyük bir orduyla Çin'i istila etmişler ve Bin Vilayeti'nde (Bin-zhou 豳州)²⁶² Qin Prensi Li Shi-min (sonraki imparator Tang Tai-zong) ile karşılaşmışlardır. İllig Kağan'ı iki devlet arasında evlilik bağıyla kurulmuş bir barış olmasına rağmen barışı bozmakla suçlayan ve onu teke tek dövüşe çağıran Qin Prensi, Töli Kağan'a da bir haberci yollamıştır. Qin Prensi bu haberci aracılığıyla Töli Kağan'a daha önceleri kendisiyle and içtiğini, aralarında vardıkları antlaşmaya göre gerekli durumlarda birbirlerine yardım edeceklerini ama sefere çıkan Göktürk ordusuna katılarak antlaşmayı ihlal ettiğini, verdiği söze sadakat göstermediğini söylemiştir. Bunu haber alan İllig Kağan, Töli Kağan ile Qin Prensi arasında “verilen söze sadakat” ifadesinden yola çıkarak Töli Kağan'ın Qin Prensi'yle kendisine karşı gizlice anlaşmış olabileceğinden kuşkulunmaya başlamıştır. Geri çekilmeye başlayan İllig Kağan'ın ordusu o gece Qin Prensi'nin ordusu tarafından baskına uğramış ve prens Töli Kağan'a bir haberci daha göndererek kendisi için yararlı ve zararlı olacak durumları ona açıklamıştır. Bundan sonra Töli Kağan Qin Prensi'nin etkisi altına girmiş ve İllig Kağan savaşa devam etmek istediği zaman çarpışmaya girmeye yanaşmamış, İllig Kağan'ın Tang Hanedanı'yla barış antlaşması yaparak geri çekilmesine yol açmıştır. Töli Kağan ayrıca hayran kaldığı Qin Prensi'yle kan kardeşliği kurmak istemiş ve bu isteği prens tarafından kabul edilerek iki kişi arasında kan kardeşliği antlaşması yapılmıştır. *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* de *ZZTJ*'deki bu anlatıyla aynı bilgileri vermiştir. Bu kaynaklar Qin Prensi Li Shi-min'in Töli Kağan'a ikinci habercisini onunla İllig Kağan'ın arasını bozmak için gönderdiğini, Töli Kağan'ın da Qin Prensi'nin onunla İllig Kağan'dan ayrıca görüşmesinden dolayı hoşnut kalarak Qin Prensi'ne karşı olumlu duygular

²⁶² Chang bu vilayetin adını *Yu-chou* (*You-zhou*) olarak vermiştir (Chang, 1968: 32).

beslemeye başladığını belirtmiştir. Bahsi geçen Çin kaynakları, İllig Kağan ile Töli Kağan arasındaki anlaşmazlığın bu noktada ortaya çıktığında hemfikirdir (JTS, 194A, 5156; TD, 197, 5409; XTS, 215A, 6031; ZZTJ, 191, 5991-5993).²⁶³ Ancak kaynaklarda Töli Kağan ile Li Shi-min arasında 624 yılından önce yapılmış olan ilk karşılıklı yardımlaşma antlaşmasının tam olarak nerede ve ne zaman yapıldığı belirtilmemiştir. Tahminimiz, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın doğu kanadını yöneten ve Göktürk-Tang sınırındaki You Vilayeti'nin (You-zhou 幽州) kuzeyinde oturan²⁶⁴ Töli Kağan'ın Li Shi-min ile 618 yılı ve sonrasında Çin'de yaşanan siyasi kargaşa dönemi sırasında tanışarak anlaşmış olabilecekleridir. Nitekim bu dönemde Göktürklerin zaman zaman Tang Hanedanı'nın kurucusu Li Ailesi'ne destek verdikleri kaynaklarda belirtilmiştir.

Töli Kağan ile amcası İllig Kağan arasındaki ikiliğin açık bir anlaşmazlığa ve savaşa dönüşmesi 627-628 yıllarında gerçekleşmiştir. ZZTJ'deki Zhen-guan'ın birinci yılının on ikinci ayı (12 Ocak-10 Şubat 628) kayıtlarına göre İllig Kağan'ın yönetimi kötüye gittiği için Xue-yan-tuolar, Uygurlar, Bayırkular ve diğer kavimler Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı ayaklanmışlar ve İllig Kağan'ın oğlu Yukuk Şad'ı yenilgiye uğratarak kaçmasına yol açmışlardır. Nitekim bu isyan sırasında Xue-yan-tuolar İllig Kağan'ın toplamda dört şadını yenmeyi başarmışlardır (ZZTJ, 192, 6045). ZZTJ sonradan Zhen-guan'ın ikinci yılının dördüncü ayında (9 Mayıs-6 Haziran 628) Doğu Göktürk Kağanlığı'nın doğu kanadında Töli Kağan'a bağlı yaşayan Tatabılar ve Xiler gibi kavimlerin onun idaresinden çıkarak Tang Hanedanı'na bağlandıklarını ilan ettiklerini belirtmiştir. Bunu haber alan İllig Kağan, yönetimi altındaki toplulukların denetimini yitirdiği için yeğeni Töli Kağan'ı azarlamış ve onu Yukuk Şad'ı bozguna uğratan Xue-yan-tuolar ile Uygurların ayaklanmasını bastırmak üzere görevlendirmiştir. Ancak Töli Kağan da asi boylar karşısında bozguna uğramış ve amcasının yanına geri dönmek zorunda kalmıştır. Arka arkaya gelen bozgun haberleri üzerine iyice çileden çıkan İllig Kağan, Töli Kağan'a çok kızarak onu on günden uzun bir süre boyunca hapse atmış ve kırbaçlatmıştır. Bundan dolayı Töli Kağan amcasından nefret etmiş ve

²⁶³ Taşağıl da tıpkı Chang gibi bu karşılaşmanın yaşandığı vilayetin adını *Bin* değil *You* olarak vermiştir (Taşağıl, 1995: 103). Bu karışıklık, muhtemelen *Bin* 蓊 ve *You* 幽 karakterlerinin birbirlerine benzerliğinden dolayı yaşanmıştır. Çin kaynakları da bazen bu iki karakteri karıştırmışlardır.

²⁶⁴ TD'deki ve JTS'daki *Göktürk Bölümleri* ile ZZTJ'deki Zhen-guan'ın ikinci yılının dördüncü ayı (9 Mayıs-6 Haziran 628) kayıtlarında bulunan bu bilgi için bkz. JTS, 194A, 5160, TD, 197, 5412 ve ZZTJ, 192, 6049. XTS'daki *Göktürk Bölümü*'nde ise yanlış olarak Töli Kağan'ın You Vilayeti'nin güneyinde oturduğu yazılmıştır (XTS, 215A, 6038).

bulduğu ilk fırsatta ona karşı ayaklanmaya karar vermiştir. Nitekim İllig Kağan bu olaydan sonra birkaç kere yeğeninden asker istemişse de Töli Kağan amcasına askerî yardımda bulunmayı reddetmiş ve istediği birlikleri ona teslim etmemiş, bilakis Tang Tai-zong’a başvurarak Tang sarayına gelmek için izin istemiştir. Yeğenin kendisine karşı itaatsiz bir tavır takındığını gören İllig Kağan nihayet kısa bir süre sonra ordusunun başına geçerek Töli Kağan’a saldırmıştır. Amcasının hücumuna uğrayan Töli Kağan ise Tang Tai-zong’a elçi göndererek askerî yardım istemiştir. Ancak imparator bu durumu vezirleriyle görüşmüş, hem Töli Kağan’la hem de İllig Kağan’la ant içtiği için şimdilik kesin bir yanıt vermekten kaçınmıştır (ZZTJ, 192, 6049). ZZTJ, Zhen-guan’ın ikinci yılının dokuzuncu ayı (3 Ekim-1 Kasım 628) kayıtlarında Tang Tai-zong’a Göktürk akınlarına karşı Çin Seddi’nin tamir ettirilmesinin önerildiğini aktarmıştır. İmparator ise Göktürk ülkesinde doğal felaketlerin yaşanmasına rağmen İllig Kağan’ın ders almayarak kötü yönetimini sürdürdüğünü, daha da zalimce davrandığını, kardeşleriyle de çatışmaya başladığını, Göktürk devletinin böyle giderse pek uzun süre ayakta kalamayacağını ve Çin Seddi’nin tamir edilmesine gerek olmadığını belirtmiştir (ZZTJ, 193, 6057). Zhang Gong-jin’in ZZTJ’de Zhen-guan’ın üçüncü yılının sekizinci ayı (24 Ağustos-21 Eylül 629) kayıtlarında verilen raporunda da Töli Kağan’ın, Tuo Şad’ın ve Yuşuk Şad’ın suçlanarak ülkeyi terk etmek zorunda kaldıklarına değinilmiştir (ZZTJ, 193, 6065). Töli Kağan ile ondan biraz sonra Yuşuk Şad nihayet Zhen-guan’ın üçüncü yılının on ikinci ayında (20 Aralık 629-18 Ocak 630) Tang sarayına gelmişlerdir (ZZTJ, 193, 6067). TD’deki, JTS’daki ve XTS’daki *Göktürk Bölümleri* de olayları büyük oranda bu şekilde aktarmıştır. Bu kaynakların ZZTJ’den farkı, Töli Kağan’ın 628’de Tang Tai-zong’dan yardım istediğinde, imparatorun sınırda askerî hazırlık yapılmasının buyurduğunu belirtmesidir. Töli Kağan’ı sınırda karşılamak için ise Qin Wu-tong ve Zhou Fan adlı komutanlar görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Töli Kağan 630’un başlarında Tang sarayına geldiğinde onun yanında Yu-she Şad ve Yin-nai Tigin’in oldukları da belirtilmiştir (JTS, 194A, 5158-5161; TD, 197, 5411; XTS, 215A, 6034, 6036, 6038).²⁶⁵

²⁶⁵ Divitçioğlu’na göre Göktürklerde devletin çöküş sebeplerinden birisi de Göktürk hanedan üyelerinin sayısı arttıkça her hanedan üyesinin başına düşen dirliklerin ve gelir kaynaklarının giderek küçülmesidir. Bu durum, fakirleşmekte olan hanedan üyelerinin kağanlığa karşı hoşnutsuz duymalarına sebep olmakta ve onları merkezden uzaklaştırıp ayaklanmaya teşvik etmektedir (Divitçioğlu, 2005: 246).

Konar-göçer devletlerin ortaya çıkmalarının, oymakların ve boyların dış dünyadaki tehlikelere ve tehditlere karşı korunma gereksiniminden kaynaklandığı, bu toplulukların kendilerini tek bir çatı altında birleştirip koruyacak ve sonradan refah düzeylerini arttıracak önderlere bağlılıklarını bildirdikleri çeşitli bilim adamları tarafından belirtilmiştir. Bu korunmayı ve zenginleşmeyi sağlayamayan devletler de aynı araştırmacılara göre doğal olarak dağılıp yıkılmışlardır. Savaşçı ve konar-göçer devletlerin hükümdarlarının maiyetlerindeki beylerin ve kendilerine bağlı boyların sadakatlarını sürdürmelerini sağlayabilmek için de genellikle savaş ya da haraç yoluyla elde edilmiş ganimetleri kullanmaları, aynı şekilde daha önce pek çok bilim adamı tarafından ele alınmıştır. Bu konularda kuramsal çalışmalar yapanların arasında Fletcher, Lindner, Claessen, Di Cosmo, Luttwak ve Kradin vardır (Claessen, 1984: 367; Di Cosmo, 1999: 11-12, 14-15, 32; Fletcher, 1979-1980: 237-238, 241-242; Kradin, 2015: 26-31, 35; Lindner, 1982: 693, 698-700; Luttwak, 2009: 14-16, 52, 293). Fletcher, Türk-Moğol topluluklarında boyların bağımsızlıklarını fethedilmiş halklar, topraklar ya da lüks mallar gibi elde edilen ganimetten alınacak paylar karşılığında feda ettiklerini yazmıştır. Böyle ganimetleri elde etmek için savaş şarttır ve savaşabilmek için de boyların boylar-üstü bir önder seçerek onun askerî otoritesine boyun eğmeleri gerekmektedir (Fletcher, 1979-1980: 246). Tarihî kaynaklarda da hükümdarların beylerini savaşlarla ve ganimetlerle kendilerine bağlı tutmalarına, bunu yapamadıkları zaman ise devletlerini yitirdiklerine ilişkin örnekler vardır. Dünya tarihine bakıldığında çeşitli Germen toplulukları ve krallıkları ile 18.-19. yüzyıllarda çeşitli Pasifik adalarında²⁶⁶, Türk tarihine bakıldığında ise Asya Hun İmparatorluğu'nda²⁶⁷, Avrupa Hun İmparatorluğu'nda²⁶⁸ ve sonraki Osmanlı İmparatorluğu'nda²⁶⁹ benzer durumların yaşandığı görülebilmektedir.²⁷⁰

Di Cosmo, İç Asya'daki konar-göçer devletlerde “köleleştirilmiş” yani tabi boylar ile “efendi” yani hükmeden boylar arasındaki gerilimlerin zamanla sürtüşmelere ve

²⁶⁶ Germenlerde ve 18.-19. yüzyıllarda Pasifik adalarında Tahiti ve Tonga gibi yerlerde gözlemlenen örnekler için bkz. Tacitus, *Germania* 7, 14 ve Claessen, 1984: 367-369, 1986: 123.

²⁶⁷ Asya Hun İmparatorluğu'ndaki örnekler için bkz. Barfield, 1981: 48, 52-54, 57-59 ve Fletcher, 1979-1980: 240.

²⁶⁸ Avrupa Hun İmparatorluğu'ndaki örnekler için bkz. Lindner, 1982: 704-705 ve Luttwak, 2009: 36-38, 293.

²⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen örnekler için bkz. Fletcher, 1979-1980: 246-250.

²⁷⁰ Benzer şekilde Moğol İmparatorluğu'nda kağanların kendilerine bağlı beylerin sadakatini hediyelerle ve savaşlardan elde edilen ganimetlerle sağlamalarına ilişkin bkz. Kradin, 2015: 26-30.

savaşlara yol açabileceğini, bu kriz ortamının da yeni konar-göçer devletlerin kurulmasına vesile olabileceğini belirtmiştir. Benzer şekilde bir hükümdarın ve yanındaki beylerin baskıcı ve ezici siyasetleri de haraç ödeyerek devlete bağlı kalan boyların beyleri arasında yönetimin meşruluğunun sorgulandığı bir krize yol açabilir. Bu kriz de beyler sınıfının en azından bir bölümünün mevcut seçkinler tabakasına karşı meydan okumasına ve “karizmatik” bir önderin çevresinde toplanmasına sebep olabilir. Di Cosmo, geleneksel seçkinler sınıfının meşruluğunu yitirmesine örnek olarak Asya Hun İmparatorluğu’nun ortaya çıkmasını vermiştir.²⁷¹ Bu olayın yalnızca bir taht gaspı olmadığını belirten Di Cosmo, aynı zamanda genç savaşçılardan oluşan bir grubun geleneksel seçkinler sınıfına meydan okumasına bir örnek de oluşturduğunu düşünmüştür. Eğer bir konar-göçer devlette görülen kriz yeterince derinse ve yeterli sayıda insan bu krizden etkilenirse Di Cosmo’ya göre bunun sonucunda geleneksel kabile soylularının dışında oluşan ve onlara karşı çıkan alternatif siyasî güç merkezleri ortaya çıkabilir. Bu güç merkezleri de soylu sınıfın genç ve mülksüzleşmiş üyeleri ile onların maiyetlerindeki sadık savaşçılar tarafından temsil edilir. Her ne kadar her kriz yeni bir devletin ortaya çıkmasına yol açmasa da genellikle yeni bir devletin çıkış aşamasının temelinde bir krizin yattığı gözlemlenebilir (Di Cosmo, 1999: 16). Doğu Göktürk Kağanlığı’nda 627-630 yılları arasında Töli Kağan ile amcası İllig Kağan arasında yaşanan çatışma da Di Cosmo’nun görüşüyle benzeştirilebilir. Nitekim gördüğümüz üzere İllig Kağan’ın kötü yönetiminden bunalan ve onun tarafından cezalandırılan kişiler Töli Kağan’ın önderliğinde birleşerek Tang Hanedanı’na sığınmışlardır. Amcasına karşı koyabilecek yeterli bir askerî güce sahip olmadığı görülen Töli Kağan ve diğer Göktürk beyleri çareyi Çin’e kaçmakta bulmuşlardır. Çin kaynaklarında Töli Kağan’ın amcasını devirerek Doğu Göktürk Kağanlığı’nın başına geçmeyi planladığına ilişkin herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Bu kaynaklara göre onun İllig Kağan’a karşı koyması ve Tang Hanedanı’ndan yardım istemesi, amcasına kişisel bir kırgınlık taşımasından kaynaklanmıştır. Ancak anlaşıldığı üzere Töli Kağan ile İllig Kağan arasındaki çatışma Hun, Göktürk ve Uygur tarihinde sıklıkla

²⁷¹ Ona göre Qin Hanedanı’nın Hunların Sarı Irmak’ın kuzey kıvrımının güneyinde kalan ata toprakları Ordos Bozkırları’nı fethederek Hunları bu bölgedeki otlaklardan sürmeleri Hunlar arasında bir krizin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu olaydan sonra da Hun prenslerinden Mo-du 冒頓 kendi maiyetini toplamış ve hükümdar (Chan-yu 單于) olan babası Tou-man’ı 頭曼 öldürerek Hun tahtına oturmuştur (Di Cosmo, 1999: 16). Tou-man’ın Ordos Bölgesi’ni Qin ordusuna kaptırması ve sonradan Mo-du’nun babasını öldürerek Hun hükümdarı olmasına ilişkin bkz. SJ, 100, 2887-2888 ve HS, 94A, 3749.

gördüğümüz taht kavgalarından birisidir ve bu iki kişi arasındaki çatışma, İllig Kağan'ın Tang yönetimine yakınlığı bilinen yeğeni Töli Kağan'ı kendi hükümdarlığına bir tehdit olarak görmesinden dolayı çıkmıştır.²⁷² Konar-göçer devletlerde bahsi geçen taht kavgalarının dışında hükümdarların kötü ya da aşırı katı yönetim sergilemelerine, buna karşılık da beylerinden ve halklarından tepki çekmelerine ilişkin çeşitli örnekler Asya Hun²⁷³ ve Göktürk²⁷⁴ tarihinde mevcuttur.

2.2.2. Soğdlu Memurların ve Göktürk Beylerinin Çekişmeleri

Daha önce tezimizin birinci bölümünde de değindiğimiz üzere, Doğu Göktürk Kağanlığı hakkında bilgiler veren Çin kaynakları, bu devletin son hükümdarı olan İllig Kağan'ın devlet yönetiminde Göktürk beylerinden çok başta Soğdlular olmak üzere yabancılara daha ağırlık verdiğini belirtmiştir. *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre Göktürklerin gelenekleri ve yaratılışları yerleşik halklara oranla daha yalındır. Zhao De-yan adında Çinli bir bilgin²⁷⁵, İllig Kağan'ın hizmetine girmiştir; kağan ona yeteneğinden dolayı saygı duymuş ve büyük ölçüde güvenmiştir. Böylece Zhao De-yan yavaş yavaş devlete hâkim olmaya başlamış ve zamanla pek çok eski geleneği değiştirmiştir.²⁷⁶ Yalın bir devlet yönetimine alışık olan Göktürkler ise Zhao De-yan'ın

²⁷² Hunlarda MÖ 60-MÖ 36 yıllarında görülen taht kavgalarına ve iç savaşırlara ilişkin bkz. HS, 94A, 3789-3791 ve HS, 94B, 3795-3802. Birinci Göktürk Kağanlığı'nda 583-603 yılları arasında uzun süren iç kargaşalar ve taht mücadeleleri yaşanmıştır (Gömeç, 2011: 69-76; Taşağıl, 1995: 34-60). Devletin ikiye ayrılmasından sonra Batı Göktürk Kağanlığı 611 yılında (Gömeç, 2011: 80-81; Taşağıl, 1995: 89-92) ve 630-649 (Gömeç, 2011: 98-104; Taşağıl, 1999: 64-69) yılları arasında çeşitli iç çekişmelere sahne olmuştur. İkinci Göktürk Kağanlığı ise kurulduktan sonra uzun bir süre hanedan içi çatışmalardan uzak kalmasına karşılık 716 yılında kanlı bir darbeye tanık olmuş (Gömeç, 2011: 163-164; Taşağıl, 2004a: 41-42), 740 yılındaki bir taht kavgasından dolayı sarsılmış (Gömeç, 2011: 188; Taşağıl, 2004a: 56-57) ve dört yıl içerisinde boy ayaklanmaları yüzünden yıkılmıştır. Ötüken Uygur Kağanlığı da 779 yılından itibaren pek çok darbe, taht kavgası ve hanedan değişikliği yaşamıştır (Çandarlıoğlu, 2004: 21-33).

²⁷³ Bu konuya ilişkin MÖ 60-MÖ 58 yıllarına ilişkin bir örnek için bkz. HS, 94A, 3789-3791.

²⁷⁴ Göktürklerde 638-645 yıllarından bir örnek için bkz. JTS, 194A, 5163-5165; TD, 197, 5415-5416; XTS, 215A, 6039-6040; ZZTJ, 195, 6148-6149; ZZTJ, 196, 6170-6171; ZZTJ, 197, 6125-6216. Göktürk tarihinde katı yönetimiyle bilinen bir diğer hükümdar da İkinci Kağanlık dönemindeki Kağan Kağan'dır (JTS, 194A, 5172-5173; TD, 198, 5438-5439; XTS, 215A, 6047-6049; ZZTJ, 211, 6696-6697; 6705, 6719).

²⁷⁵ Çin kaynaklarında Zhao De-yan'ın kim olduğuna ilişkin pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen bu kişi Çin'deki Sui Hanedanı'nın yıkılması ve Çin'in rakip hanedanlar arasında parçalanması sürecinde Göktürk ülkesine gelmiş ve kağanın hizmetine girmiştir.

²⁷⁶ Göktürklerin bu dönemde değişen geleneklerinden birisinin ölüleri yakmak olduğuna ve artık Göktürklerin ölümlerini gömmeye başladıklarına tezimizin birinci bölümünde değinmiştik. Her ne kadar Çin kaynakları değişen Göktürk gelenekleri arasında yalnızca cenaze işlemlerinden söz etmişse de

müdahaleleriyle sorunlu ve çetrefilli bir duruma gelen devlet yönetiminden memnuniyetsizlik duymaya başlamışlardır. İllig Kağan ayrıca devlet yönetimini Soğdlulara (Hu) emanet etmiş, kendi akrabaları olan Göktürk beylerini devlet yönetiminden uzaklaştırmış ve onları hizmete almamıştır.²⁷⁷ Kaynağımız Soğdluları acımasız, açgözlü, sözünde durmayan ve güvenilmez kişiler olarak anlatmış, onların etkisiyle devlet merkezinden çıkan buyrukların istikrarsız olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bu Soğdlular açgözlü oldukları için kağanı her yıl Çin'e akın yapmaya teşvik etmişler ve bu da hem orduyu yıpratmış hem de ekonomiyi zorlamıştır. ZZTJ de XTS'daki metinle aynı bilgileri paylaşmış, TD'in ve JTS'nun *Göktürk Bölümleri* ise Zhao De-yan'ın varlığı dışındaki diğer bütün bilgilere yer vermiştir (JTS, 194A, 5159; TD, 197, 5411; XTS, 215A, 6034; ZZTJ, 192, 6037).²⁷⁸ İkinci Göktürk Kağanlığı kurulduktan sonra yabancıların devlet yönetiminde yer aldıklarına ilişkin tarihî

Göktürk beyleri ve halkı arasında yabancı memurlara bu kadar tepki gösterilmesine sebep olmuş daha pek çok değişikliğin yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

²⁷⁷ Burada devlet yönetiminden kasıt, merkezde kağanın çevresinde ona yardımcı olan bürokratik yapıdır. Kağanlığın taşra yönetimi ise bilindiği üzere İllig Kağan'ın akrabaları olan Töli Kağan, Yuşuk Şad, Böri Şad gibi kişilerin elinde kalmıştır.

²⁷⁸ Pulleyblank, Soğdluların Doğu Göktürk Kağanlığı'nda yalnızca az sayıda birkaç bireyden oluşmadıklarını, üzerlerine bir yönetici atanacak kadar kalabalık bir etnik grup olduklarını belirtmiştir. XTS'daki *Göktürk Bölümü*'nde Töli Kağan'ın biyografisinin olduğu kısmı kaynak olarak alan Pulleyblank, bu metne dayanarak Töli Kağan'ın bu unvanı almadan ve Kitanlar ile Mo-helar üzerine vali atanmadan önce Xue-yan-tuoların, Xilerin ve bir Tie-le topluluğu olan Hu-xuelerin 斛薛 valiliğini yaptığını yazmıştır. Ancak Pulleyblank bu metni muhtemelen yanlış yorumlamıştır, çünkü XTS'nun metnine göre İllig Kağan tahta çıktığında ikinci kardeşini Yan-tuo Şadı (Yan-tuo She 延陀設) unvanıyla (Xue-)yan-tuo boyunun (Yan-tuo-bu 延陀部), Böri Şad'ı (Bu-li She 步利設) Xi boyunun (Xi-bu 霫部), Tong Tigin'i (Tong Te-le 統特勒) Soğd boyunun (Hu-bu 胡部) ve Hu Tigin'i (Hu Te-le 斛特勒) Hu-xue boyunun (Hu-xue-bu 斛薛部), Töli Kağan'ı ise Kitanların (Qi-dan 契丹) ve Mo-he boyunun (Mo-he-bu 靺鞨部) başına vali olarak atamıştır. Burada gerçekten de Doğu Göktürk Kağanlığı'nda yaşayan Soğdlular, başlarına vali olarak bir Tigin'in atanacağı kadar kalabalık bir boy (bu 部) olarak gözükmedirler (Pulleyblank, 1952: 323-324; XTS, 215A, 6038). Nitekim Pulleyblank'ın tespitine göre İllig Kağan'ın emrinde Çâker (Soğdçada "savaşçı", Çince metinlerde yazılışı Zhe-jie 柘羯) denilen ve Doğu Türkistan'daki Kumul ile Lop Nor yerleşimelerindeki Soğd kolonilerinden gelmiş olan Soğdlu bir grup seçkin asker bulunmaktaydı. Pulleyblank'ın tespit ettiği üzere bu Çâkerler, TD'deki *Göktürk Bölümü*'nde yazıldığına göre İllig Kağan 630'da ele geçirildikten sonra Çin'e gelerek Tang Hanedanı'na teslim olmamış tek gruptu. Hatta onların bağlılıklarının sağlanması için Tang sarayından elçi bile gönderilmişti. Pulleyblank ayrıca Çâkerler ile ilgili bu bilginin JTS'daki *Göktürk Bölümü*'nde eksik olduğunu belirtmiştir (JTS, 194A, 5162; Pulleyblank, 1952: 347-349; TD, 197, 5413). XTS'daki *Göktürk Bölümü*'nde de bilgiler JTS'daki gibi aktarılmış ve Çâkerlere değinilmemiştir; Çâkerlerden ZZTJ'deki kayıtlarda söz edildiğine ise rastlanılmamıştır (XTS, 215A, 6037). Frye da 8. yüzyılda Orta Asya'daki Semerkandlı ve Buharalı Çâkerlere değinmiştir (Frye, 1956: 110-112). İllig Kağan'ın Pulleyblank tarafından tespit edilmiş olan Soğdlu Çâker birliği, İslam devletlerindeki *Gulamlar* (Terzi, 1996: 178-180), Selçuklulardaki *Gulaman-ı Saray* (Merçil, 1996: 180-184) ve Osmanlılarda *Kapıkulu Ocakları* gibi merkezî yönetimi temsil eden askerî birliklerin erken bir örneği olabilir. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 630 yılındaki çöküşünün ardından Göktürk hizmetinden çıkarak Tang hizmetine giren ve kendilerine bağlı birkaç bin Soğdluyla birlikte Çin'in kuzey sınırına yerleştirilerek burada valilik yapılan Soğdlu beyler için bkz. Pulleyblank, 1952: 324-325.

kaynaklarda kayıtların bulunmaması, bu dönemde devlet yönetiminin etnik bakımdan ilk kağanlığa göre daha homojen bir yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir. Büyük olasılıkla bu durumun sebebi, Birinci Kağanlık döneminde Soğdluların ve Çinlilerin devlet yönetimine yaptıkları müdahalelerin devletin çöküşüne katkıda bulunması, bunun sonucunda da Göktürklerin benzer bir durumu yeniden yaşamak istememeleri olmuştur.

Göktürkler kağanlıklarını kurmadan önce bile Soğdlularla yakın ilişkiler içinde olmuşlardır; hatta SS'daki, BS'daki ve TD'deki *Göktürk Bölümleri*, Göktürklerin atalarının Gan-su'da Ping-liang bölgesinde oturan “Karışık Hular (*Za Hu* 雜胡)” olduklarını belirtmiştir (BS, 99, 3286; SS, 84, 1863; TD, 197, 5401). Göktürklerin henüz devlet kurmadan önceki dönemlerinde *Şad* (Soğdça *xšyδ*) gibi bazı unvanlar Soğdlulardan Göktürlere geçmiştir (Erkoç, 2008: 126-127). ZH'daki, SS'daki, BS'daki ve TD'deki *Göktürk Bölümleri*'nde Tu-men'in (Bumın) dedesi A-xian Şad (A-xian She 阿賢設) gibi Göktürk beylerinin, kağanlıktan önceki dönemde de *Şad* (She 設) unvanını kullanıyor olmalarına ilişkin kayıtlar bu duruma işaret etmektedir (BS, 99, 3286; SS, 84, 1864; TD, 197, 5402; ZS, 50, 908).²⁷⁹ ZS'daki ve BS'daki *Göktürk Bölümleri* Çin'deki Batı Wei Hanedanı'nın gücünü elinde bulunduran Tai-zu'nun 太祖 (Yu-wen Tai) Da-tong'un 大統 on birinci yılında (28 Ocak 545-15 Şubat 546) Buharalı Nakbanda (An Nuo-pan-tuo 安諾槃陁)²⁸⁰ adında bir Soğdlu'yu (Hu) Göktürlere elçi olarak gönderdiğini belirtmiştir. Aynı bilgi ZZTJ'de de Da-tong'un on birinci yılının ikinci ayı (27 Şubat-28 Mart 545) kayıtlarında aktarılmıştır (BS, 99, 3286; ZS, 50, 908; ZZTJ, 159, 4926). Yu-wen Tai'in Göktürlere gönderdiği elçiyi Soğdlulardan seçmesi, muhtemelen onları yakından tanıyan birisini göndermek istemiş olabileceğinden kaynaklanmıştır. Esasen Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yönetim kademesindeki Soğdlu varlığı da yalnızca İllig Kağan'ın dönemine özgü değildir. Bugut ve Mongolküre gibi

²⁷⁹ Göktürklerde *Nivêr* (*Nw''r*, Çin kaynaklarında *She-tu* ya da *Nie-tu* 攝圖; Pritsak, 1985: 206), *Nijûk* (*Nizûk*, Çin kaynaklarında *Ni-shu* 泥熟; Pelliot, 1929: 215) ve *Umna* (Çin kaynaklarında *An-luo* 菴羅; Osawa, 2002: 81, 2005: 21) gibi Soğdça kişi adları da mevcuttur. Pelliot her ne kadar Qi-min Kağan'ın adını **Žāmqaŋ* (**Jāmqaŋ*, Çin kaynaklarında *Ran-gan* 染干) olarak yeniden canlandırmışsa da bu adın hangi dilden olduğunu belirtmemiştir (Pelliot, 1929: 203). O dönemde Türkçede henüz “j” sesi olmadığı için kökeni belirlenemeyen bu adın Soğdça ya da Toharca gibi bir Hint-Avrupa dilinden alınmış olması muhtemeldir. Bu mesele daha ayrıntılı bir inceleme yapılmasını gerektirmektedir.

²⁸⁰ Çince metinlerde *An Nuo-pan-tuo* olarak geçen bu adda *An* 安 ismi bu Soğdlu'nun kökeninin Buhara olduğunu gösterirken Tezcan, *Nuo-pan-tuo*'nun 諾槃陁 Soğdça *Nakbanda* yani “Anahita'nın Bendesi” (“Tanrıça Anahita'nın Kulu”) anlamına gelen bir ad olduğunu belirtmiştir (Tezcan, 2007: 175).

Birinci Kağanlık döneminden kalma yazıtların Soğdça yazılmış olması, Göktürkler üzerinde bu dönemdeki Soğd etkisini göstermektedir.²⁸¹ Göktürk Kağanlığı'nın 552 yılındaki kuruluşunun ardından devletin batı kanadını yöneten İştemi Yabğu Kağan, Menandros Protektor'un *Excerpta*'da yer alan fragmanlarından Fragman 10.1'e göre Sasanilere karşı işbirliği yapılması amacıyla Constantinopolis'e (İstanbul) bir elçilik heyeti göndermiş ve bu heyet Bizans imparatoru II. Iustinus'un (565-574 yılları arasında imparator) saltanatının dördüncü yılının başında (568 sonu-569 başları) başkente varmıştır. Bu elçilik heyetinin başında Maniakh Μαρίαχ²⁸² adında bir Soğdlu vardır. Nitekim Menandros'a göre İştemi Yabğu Kağan'ı Bizans'a elçi göndermeye teşvik edenler de Sasaniler yüzünden ipek ticaretleri sekteye uğrayan Soğdluların kendileri olmuşlardır (Chavannes, 1903: 233-235; Mangaltepe, 2009: 48; Moravcsik, 1983-II: 181). ZZTJ'in Kai-huang'ın on üçüncü yılının yedinci ayı (3 Ağustos-1 Eylül 593) kayıtlarında Göktürk hükümdarı *Turum Kağan'ın hizmetinde Buharalı Sui-jia (An Sui-jia 安遂迦) adında bir memurun olduğu yazılmıştır. Bazı önde gelen Sui-muhalifi Çinliler *Turum Kağan'ı Sui Hanedanı'na karşı kışkırtmaya çalışmışlardır ve Buharalı Sui-jia da onlarla ortak hareket etmiştir (ZZTJ, 178, 5542). İllig Kağan'dan önceki Doğu Göktürk hükümdarı Shi-bi Kağan'ın döneminde de kağanın yakın çevresinde Soğdluların olduğu bilinmektedir. SS'daki *Pei Ju Biyografisi*'ne göre Sui Hanedanı döneminde Çin'e bağlı olan Göktürkler ondan sonra 609'da tahta geçen Shi-bi Kağan'ın döneminde güçlenmeye başlamışlardır. İç savaşlardan ve Çin'le olan yıpratıcı mücadelelerden dolayı zayıf düşmüş olan Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yeniden güçlenerek Çin'e tehlike arz etmeye başlamasını istemeyen Çinli devlet adamları, kağanlığı zayıflatmak için çareler düşünmeye başlamışlardır. Bunlardan Pei Ju, imparator Sui Yang-di'ye sunduğu bir raporda Göktürklerin yalın ve basit insanlar olup kolaylıkla aralarının bozulabileceğini, ancak Göktürk devlet yönetimi içerisinde onları yöneten ve akıl veren Soğdluların (Hu) olduğundan yakınmış, Soğdluları kötü niyetli ve tilki gibi kurnaz olarak tarif etmiştir. Pei Ju ayrıca Shi-bi Kağan'ın yanında onun gözdesi olan Soğdlu devlet adamı Shi Shu-hu-xi'den 史蜀胡悉 söz etmiş, onun

²⁸¹ ZS'daki, BS'daki ve TD'deki *Göktürk Bölümleri*'ne göre Göktürklerin yazısı Soğdluların (Hu) yazısına benziyordu (BS, 99, 3288-3289; SS, 84, 1864; TD, 197, 5404; ZS, 50, 910). SS'nun *Göktürk Bölümü* ise Göktürklerin yazı kullanmadıklarını yazmıştır. SS dışındaki diğer Çin kaynaklarındaki kayıtlar, Göktürklerin Birinci Kağanlık Dönemi'nde (552-630) Soğd yazısını kullanmalarıyla ve Soğdça yazıtlar dikmeleriyle ilişkili olmalıdır. Liu ise SS'daki kaydın Göktürklerin henüz yazı kullanmadıkları daha eski bir dönemi anlatıyor olabileceğini düşünmüştür (Liu, 1958-II: 520).

²⁸² Moravcsik bu adın aslının Türkçe **Manak(a)* olabileceğini belirtmiştir (Moravcsik, 1983-II: 181).

Sui Hanedanı'na karşı kirli düşüncelerinin olduğunu söylemiş ve hile yoluyla onun öldürülmesini imparatora önermiştir. Nitekim sonradan hazırlanan bir komploda Shi Shu-hu-xi Çinliler tarafından ele geçirilerek öldürülmüş ve bu olay zaten Shi-bi Kağan ile Sui Hanedanı arasında gergin olan ilişkileri kopma noktasına getirmiştir. Bunun sonucunda da Shi-bi Kağan Çin'e büyük bir sefer düzenlemiş ve imparatoru Yan-men'da kuşatarak onu küçük düşürmüş, bu ünlü olay da Sui Hanedanı'nın yıkılış sürecini başlatmıştır. Shi Shu-hu-xi'nin Pei Ju'nün komplosuyla Çinliler tarafından ortadan kaldırılması ve akabinde gelişen olaylar *ZZTJ*'deki Da-ye'nin on birinci yılı sekizinci ayı (30 Ağustos-27 Eylül 615) kayıtlarında da aktarılmıştır (SS, 67, 1582; *ZZTJ*, 182, 5697).

Daha önce de değindiğimiz üzere Claessen, hükümdarın erken devlette hükmünü tebaasına kabul ettirebilmesinin iki yolunun ya geleneklerle ve beklentilerle uyumlu olduğunu göstermesi ya da mevcut normları ve değerleri etkilemeye çalışması olduğunu belirtmiştir. Ona göre bir erken devletin iç dinamiklerinin dayanak noktalarından birisi de hükümdarın bir güç dengesi kurarak ya da mevcut bir durumu sürdürerek statükoyu korumaya çabalamasıdır. Hükümdar bunları sağlamaya çalışırken genelde tam tersi bir şekilde büyük değişikliklerin, adaptasyonların ya da tepkilerin ve böylece de yeni sorunların, yeni yapıların ya da yeni kurumların ortaya çıkmasına katkıda bulunur (Claessen, 1984: 368, 370). Claessen'e göre maaşlı memurlar erken devletlerde merkezî yönetimin bir göstergesi olmuşlardır. Bağımsız gelirlere sahip yerel yöneticilerin merkezî yönetimlere ve hükümdarlara olan zayıf bağlarına karşılık hükümdarlar kendilerine doğrudan bağlı olan merkezî bir bürokratik yapı kurmak istemişlerdir. Merkezdeki bu memurlar zamanla çok güçlenebilseler bile hükümdara “altın zincirlerle” doğrudan bağlı oldukları için taşradaki özerk yöneticiler kadar yönetime bir tehdit oluşturamamışlardır. Claessen ayrıca belirli alanlarda uzmanlaşmış profesyonel memurlukların erken devletten olgun devlete geçiş aşamasında önemli olduğunu vurgulamış, örnek olarak da Ortaçağ'da Fransa Krallığı'nda Capet Hanedanı döneminde (987-1328) soylu olmayan devlet adamlarının sayıca artmasıyla birlikte krallığın merkezîleşmeye başladığını göstermiştir (Claessen, 1984: 369-370). İllig Kağan da muhtemelen geleneksel Türk siyasî yapısını değiştirerek kendi kişisel gücünü ve merkezî yönetimin ağırlığını arttırmak istemiştir. Bu amaçla kağan, Göktürk beylerine

karşılık onların yerine Çinliler ve Soğdlular gibi doğrudan kendisine bağlı yabancı memurları tercih etmiştir. Kağanın bu yabancıları tercih etmesinin bir diğer sebebi de Göktürk Kağanlığı'nın Çin, İran ve Roma gibi güçlü bir merkezî bürokratik yapıya sahip olmayışıdır. Merkezîleşmekte olan Doğu Göktürk Kağanlığı'nın, 627-630 yılları arasında yıkılması gerçekleşmeseydi sonraki Uygur, Karahanlı, Selçuklu ve Moğol örneklerinde görüleceği üzere yerleşikleşmeye doğru yöneleceği tahmin edilebilir.²⁸³ Ancak kağanın devlet yönetimindeki mevcut durumu korumaması, alışılmış gelenekleri değiştirmeye çalışması ve Göktürk beylerini merkezden uzaklaştırması, kağanlığın kurucu unsuru olan Göktürk beylerinin büyük tepkisini çekmiştir. İllig Kağan'ın katı yönetiminden zaten hoşnut olmayan Göktürk beyleri, bu sebeplerden ötürü buldukları ilk fırsatta kağanı terk ederek kaçmanın yolunu bulmuşlardır. Bu da bilindiği üzere Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüne yol açan faktörlerden birisi olmuştur. Göktürklerde gördüğümüz bu durumun benzerleri sonraki devirlerdeki Türk tarihinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda²⁸⁴, Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nda²⁸⁵ ve Osmanlı

²⁸³ Bilindiği üzere Moğolistan'da kentler kurarak yerleşikleşmeyi başlatan devlet Ötüken (ya da Orhun) Uygur Kağanlığı (745-840) olmuştur. Kağanlık 745'te kurulduktan kısa bir süre sonra Orhun Vadisi'nde Türklerin geleneksel devlet merkezi olan Ötüken bölgesinde başkent Ordu Balık (Kara Balgasun) kurulmuş ve bunu kurulan diğer kentler izlemiştir. Ancak kısa bir süre önce Moğolistan'da Moğolların eski başkenti Karakorum'un yakınlarında, Hangay Dağları'nın doğu eteklerinde bulunan bir Uygur saray kompleksi, Moğolistan'da yaşamış olan Türk toplulukları arasında yerleşik hayata geçiş aşamasının daha önceden başlamış olduğunu göstermiştir. Komplekste bulunan ahşap parçalarına yapılan C14 testleri, sarayın yapılarının 650 yılı dolaylarında yapıldığını ortaya koymuştur ki bu tarih de Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın yıkılıp Moğolistan'ın ortasında Tang Hanedanı'na bağlı bir Uygur devletinin doğduğu döneme denk gelmektedir. Kolbas, bu Uygur sarayının kalıntılarını incelediği makalesinde sarayın planının Türk çadırlarının iç yapılarından esinlenilerek geliştirildiğini ve bu modelin hem sonraki Kara Balgasun kentinin hem de 9. yüzyıldan itibaren Doğu Türkistan'da inşa edilmiş olan Budist Uygur tapınaklarının planlarına örnek olduğunu belirtmiştir. Uygur saray ve kent planlarında Çin ve daha çok Soğd etkilerinin varlığının kabul edildiğini aktaran Kolbas, Uygur yapılarında Türk konutlarının geleneksel planlarının Çin-Soğd esinlemelerinden daha çok güçlü bir etki bıraktığını vurgulamıştır (Kolbas, 2005: 307-327). Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 627-630 yılları arasında çökmeseydi zamanla yerleşik hayata geçebileceğini düşüneceğimiz gibi, tam tersi olarak devletin içindeki yerleşik unsurların zamanla konar-göçerleşeceklerini de tahmin edebiliriz. Nitekim Pulleyblank, 7. yüzyılda Göktürk ülkesine yerleşen ve kağanlığın çöküşünden sonra Çin'in kuzey sınırlarında Ordos'a yerleştirilen Soğdluların 8. yüzyılın başlarında hayvan sürülerine sahip olup çobanlık yaptıklarını belirtmiştir. Ona göre Soğdlular Ordos bölgesindeki otlaklarda yeni bir yaşam tarzına adapte olmuşlar ve Türkleşmeye başlamışlardır (Pulleyblank, 1952: 331). Soğdluların Türkleşmelerine ilişkin bir örnek de Kaşgarlı Mahmud'un eseri *Divanü Lügati't-Türk*'te bulunmaktadır. Bu örneğe göre 11. yüzyılda Seyhun Irmağı'nın doğusunda Balasagun'da Türkler arasında koloniler hâlinde yaşayan Soğdlular "Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardır". Ancak bu örnekte Soğdluların Türkleşirken yerleşik yaşam tarzlarını terk ettiklerinden söz edilmemiştir; tam tersine, Türkler bu bölgede yerleşik hayata geçtikçe orada yaşayan yerleşik Soğdluları Türkleştirmeye başlamışlardır (Atalay, 1998-I: 471).

²⁸⁴ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndaki örnekler için bkz. Ayan, 2007: 18-20, 22-23; Ersan, 2010: 94-95; Kayhan, 2011: 217-218; Khazanov, 1994: 264-266; Koca, 2012: 13-16; Köymen, 1947b: 565, 567-568, 582, 2004: 159-165; Nizâmü'l-Mülk, 1999: 73; Ocak, 2011: 42; Sümer, 1999a: 127-130, 141-142.

²⁸⁵ Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nda görülen örnekler için bkz. Ersan, 2010: 52-53, 95-99; Gül, 2006: 100-101; Koca, 2010: 362-364; Koca, 2012: 13-16; Ocak, 2011: 42-43, 49.

İmparatorluğu'nda²⁸⁶ sıklıkla yaşanmıştır. Dünya tarihinde ise Büyük İskender'in imparatorluğunda²⁸⁷, Abbasi Halifeliği'nde²⁸⁸ ve Moğol İmparatorluğu'nda²⁸⁹ da yine aynı durumların yaşandığı gözlemlenmektedir.

2.2.3. Doğal Felaketler ve Askerî Masraflarla Gelen Ekonomik ve Sosyal Çöküntü

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 627-630 yılları arasında kısa bir süre içerisinde süratle yıkılmasının sebeplerinden birisi, o yıllar sırasında yaşanan doğal felaketlerdir. Birkaç kış üst üste yaşanan aşırı soğuklar, Göktürlere ait hayvan sürülerinde kitlesel ölümlere ve halk arasında büyük bir açlığa yol açmış, bu da ağırlıklı olarak hayvancılığa dayalı olan Göktürk ekonomisine ağır bir darbe vurmuştur. Özellikle Soğdu devlet adamlarının teşvikiyle Çin'e yapılan akınlar sebebiyle oluşan aşırı harcamalar son birkaç yıldır ekonomiyi zorlamaktadır; hayvan ve insan sayısındaki azalma da zaten kırılgan olan ekonomiye kağanlığın üstesinden gelemeyeceği darbeler indirmiştir.²⁹⁰ Bir sonraki kısımda daha ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğimiz üzere, devlet yöneticilerinin ekonomiyi düzeltmek için vergileri arttırmaları hem Göktürkler arasında huzursuzluğa hem de kağanlığa bağlı topluluklar arasında bir ayaklanma hareketine yol açmıştır.

Moğolistan'da 627-630 yılları arasında yaşanan doğal felaketlerle ilgili bilgiler *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'de Zhen-guan'ın birinci yılının yedinci ayı (17 Ağustos-14 Eylül 627) ve on ikinci ayı (12 Ocak-10 Şubat 628) kayıtlarında bulunmaktadır. Bu kaynakların anlatısı genellikle birbirine benzemekteyse de arada bazı farklılıklar vardır. *TD*, Zhen-guan'ın birinci yılında (23 Ocak 627-10 Şubat 628) Xue-yan-tuoların, Uygurların, Bayırkuların ve diğer on boyun İllig Kağan'a karşı ayaklandıklarını ve onun gönderdikleri orduları bozguna uğrattıklarını aktarmıştır.

²⁸⁶ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki örnekler için bkz. Fletcher, 1979-1980: 246-247; Kayhan, 2011: 220-221; Lindner, 1983: 19-38, 51, 54-66, 78, 82-84, 87, 92, 110-111; Sümer, 1999a: 192, 194

²⁸⁷ Abbasi Halifeliği'ndeki bu durum hakkında yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Gordon, 2001

²⁸⁸ Makedon Kralı Büyük İskender (III. Alexandros) de Pers İmparatorluğu'nu fethettiği sırada benzer bir sorun yaşamıştır (Bosworth, 2005: 127, 145-146, 148-150, 347-350; Hamilton, 1999: 120-122; 147-156).

²⁸⁹ Moğol İmparatorluğu'nda görülen örnekler için bkz. Khazanov, 1994: 241, 245-246, 249. Bu imparatorluğun bir parçası olarak ortaya çıkan ve sonradan bağımsız bir devlete dönüşen İlhanlı Devleti'nde de yine benzer durumlar yaşanmıştır (Khazanov, 1994: 139-145; 252).

²⁹⁰ *ZS*'daki, *SS*'daki ve *BS*'daki *Göktürk Bölümleri*, Göktürk ekonomisinin ağırlıklı olarak hayvancılığa ve avcılığa dayandığını belirtmiştir (BS, 99, 3287; SS, 84, 1864; ZS, 50, 909).

Bu ayaklanmanın neden çıktığını burada açıklamayan *TD*, biraz ileride Zhen-guan'ın üçüncü yılında (30 Ocak 629-17 Şubat 630) sık sık büyük kar yağışı yaşandığını, Göktürklerin hayvanlarının çoğunun öldüğünü, ülkede büyük bir açlık yaşandığını yazmıştır. Kağanlığın masraflarını karşılamakta zorlanan İllig Kağan, kendisine bağlı tüm topluluklardan ağır vergiler toplamak istemiştir. Ancak sert geçen kış yüzünden ekonomik güçlük çeken hem Göktürk halkı hem de Göktürlere bağlı boylar, bu ağır vergileri kaldıramayarak ayaklanmışlardır (*TD*, 197, 5411). *TD*'deki bu metinde kronolojik bir karışıklık olduğu açıktır. Nitekim Töli Kağan'ın *TD*'in *Göktürk Bölümü*'ndeki biyografisinde tarih verilmeden Töli Kağan'ın devletin doğu kanadında Tatabılar ve Xiler gibi ondan fazla topluluğu yönettiği, vergileri aşırı ölçüde yükseltince bu toplulukların çoğunun düşmanlığını kazandığı belirtilmiştir. Her ne kadar Töli Kağan'ın vergileri ne zaman arttırdığı yazılmamışsa da metnin devamına göre Zhen-guan'ın ilk yılında Tatabılar gibi topluluklar Çin'e bağlılıklarını bildirmişlerdir; *TD* burada ayrıca Töli Kağan'ın 627 yılı ayaklanmaları sırasında isyancılara karşı aldığı yenilgilerden de söz etmiştir (*TD*, 197, 5412). Daha önce de değindiğimiz gibi, Töli Kağan'ın vergileri arttırması, muhtemelen 627'deki sert kışın ardından İllig Kağan'ın vergileri arttırmasıyla paralel olmuştur.

JTS'daki *Göktürk Bölümü*, tıpkı *TD* gibi Xue-yan-tuoların, Uygurların, Bayırkuların ve diğer boyların Zhen-guan'ın ilk yılında ayaklandıklarını belirtmesine karşılık, doğal felaketin aynı yıl yaşandığını yazarak *TD*'den ayrılmaktadır. Bu kaynağa göre 627'de Göktürk ülkesinde yoğun bir kar yağışı olmuş, yerler birkaç ayak derinliğinde karla kaplanmış, koyunların ve atların hepsi telef olmuş, insanlar açlıktan ölmüşlerdir (*JTS*, 194A, 5158). Bu kaynakta ayrıca Zhen-guan'ın üçüncü yılındaki olayların anlatıldığı kısımda Doğu Göktürk Kağanlığı'nın zayıflamasının sebepleri sıralanırken, birkaç yıl üst üste yağın yoğun kar sebebiyle hayvanların çoğunluğunun öldüğünden ve ülkede kıtlık çıktığından bahsedilmiştir. İllig Kağan'ın gelirleri giderlerini karşılayamadığı için halk ağır bir vergi yükünün altına sokulmuştur ve kağanlığın tebaası bu zor şartlar altında ezildikleri için hem Göktürkler hem de bağlı diğer boylar arasında ayaklanmalar çıkmıştır (*JTS*, 194A, 5159). Töli Kağan'ın *JTS*'nin *Göktürk Bölümü*'ndeki biyografisinde ise onun *TD*'in *Göktürk Bölümü*'ndeki biyografisinde bulunan bilgilerin aynısı verilmiştir (*JTS*, 194A, 5160). *XTS*'daki *Göktürk Bölümü* de *JTS*'daki bilgileri

aynı şekilde tekrarlamıştır. Zhen-guan'ın ilk yılında kağanlığa bağlı boylar ayaklanarak Göktürk ordularını yenmişlerdir; o yıl Göktürk ülkesinde koyunların ve atların büyük çoğunluğunun donmasına, insanların da açlık çekmelerine sebep olan büyük bir kar yağışı yaşanmıştır. *JTS*'da Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün sebeplerinin anlatıldığı kısım ise *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde Zhen-guan'ın ikinci yılındaki (11 Şubat 628-29 Ocak 629) olayların anlatıldığı kısımda verilmiştir. Burada her yıl çok açlık çekildiğinden, vergilerin halkın üzerinde ağır bir yük olduğundan ve devlete bağlı boyların giderek devletten kopmaya başladıklarından söz edilmiştir. *XTS*'daki metni *JTS*'dan ayıran kısım ise bu bilgi verilmeden birkaç cümle önce yine aynı yıl bir Çinli devlet memurunun Tang Tai-zong'a sınırın Göktürlere karşı güçlendirilmesini önermesi ve imparatorun ona cevap vermesidir ki *JTS*'da bu bilgi yer almamaktadır. Buna göre imparator o yaz Göktürk ülkesinde don olayları yaşandığını, aynı anda beş güneş doğduğunu, üç ayın birden görüldüğünü, çayırları kızıl bir sis tabakasının kapladığını söylemiş, bunların Tanrı tarafından İllig Kağan'a bir uyarı olarak gönderildiğini belirtmiştir (*XTS*, 215A, 6034). Bu bilgi *CFYG*'de Zhen-guan'ın ikinci yılı kayıtlarında da kaydedilmiştir (*CFYG*, 125, 1501a-1501b). Töli Kağan'ın kendisine bağlı boylardan aşırı vergi alması ve bunun üzerine boyların ayaklanmaları da Töli Kağan'ın *XTS*'nun *Göktürk Bölümü*'ndeki biyografisinde diğer kaynaklarda geçtiği gibi aktarılmıştır (*XTS*, 215A, 6038).

Görüldüğü üzere *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki metinler birbiriyle büyük ölçüde paraleldir. Ancak bu metinlerdeki bazı kronolojik sorunlar hemen göze çarpmaktadır. Hem incelediğimiz bu metinlerin hem de günümüze ulaşmayan bazı diğer kaynakların gözden geçirilmeleriyle oluşturulan *ZZTJ* ise olayları daha doğru bir kronolojiyle ve sebep-sonuç ilişkisiyle sunmuştur. *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın birinci yılının yedinci ayı (17 Ağustos-14 Eylül 627) kayıtlarında ilk önce Göktürklerin zayıflamalarının sebepleri sayılmış ve bunların arasında 627'den önceki son bir kaç yıl içerisinde Göktürk ülkesinde çok fazla kar yağdığı, soğuktan pek çok hayvanın telef olduğu, halk arasında yıllardan beri açlık sürdüğü aktarılmıştır. Bundan sonra İllig Kağan'ın yeteri kadar gelir olmayınca ağır masrafları karşılayabilmek amacıyla kağanlığa bağlı topluluklardan vergiler toplamaya başladığından, hem Göktürk halkının hem de Göktürlere bağlı boyların bundan hoşnutsuzluk duyduklarından ve sonunda ayaklanmaların çıktığından

söz edilmiştir (ZZTJ, 192, 6037). ZZTJ, Zhen-guan'ın birinci yılının on ikinci ayı (12 Ocak-10 Şubat 628) kayıtlarında ise İllig Kağan'ın yönetiminin kötüye gitmesi sebebiyle Xue-yan-tuoların, Uygurların, Bayırkuların ve diğer kavimlerin ayaklanarak Göktürk ordularını arka arkaya yenilgiye uğrattıklarını, kağanın daha da güçsüzleştiğini, Göktürk halkının çeşitli yönlelere göç etmeye başladığını belirtmiştir. Kaynağımıza göre o yılın kışında şiddetli bir şekilde yağan kar düzlük yerlerde bile bir metreyi aşmış, soğuk havadan pek çok kişi donarak ölmüş ve büyük bir açlık baş göstermiştir. Bu bilgileri verdikten sonra ZZTJ, elçi olarak gittiği Göktürk ülkesinden dönen Çinli devlet adamı Zheng Yuan-shou'nun imparatora sunduğu raporu aktarmıştır. Bu rapora göre Çin'in kuzey sınırının ötesinde yaşayan kavimler arasında bir topluluğun güçlü ya da zayıf olmasını öğrenmenin yolu o halkın elindeki koyunların ya da atların durumuna bakmaktır. O sıralarda Göktürklerin hayvanları zayıfken halk da açlık çekmektedir ve bu, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılacağına bir göstergesidir. Hatta Zheng Yuan-shou bir öngöründe bulunarak kağanlığın üç yıl içerisinde yıkılacağını tahmin etmiştir (ZZTJ, 192, 6045-6046). ZZTJ aslında bu bilgiyi Zheng Yuan-shou'nun JTS'daki biyografisinden almıştır; bu bilgi orada aynı şekilde verilmiştir (JTS, 62, 2380). ZZTJ ayrıca Zhen-guan'ın ikinci yılının dördüncü ayı (9 Mayıs-6 Haziran 628) kayıtlarında Töli Kağan'ın Doğu Göktürk Kağanlığı'nın doğu kanadını yönettiğini ancak Tatabılar ve Xiler gibi kavimlerin ona karşı ayaklandıklarını belirtmişse de bu kavimlerin Töli Kağan'ın yönetimine karşı neden ayaklandıklarını yazmamıştır (ZZTJ, 192, 6049).²⁹¹ CFYG ise Zhen-guan'ın dördüncü yılının dokuzuncu ayı (12 Ekim-9 Kasım 630) kayıtlarında Tang Tai-zong'un çıkardığı bir fermanı aktarmıştır. Bu fermana göre Göktürkler önceki yıllarda büyük felaketlere uğramışlar, pek çok kişi açlıktan ve salgın hastalıklardan ölmüş, çok sayıda ceset ülkelerinde etrafı kaplamıştır (CFYG, 42, 477). Göktürk ülkesinde arka arkaya yaşanan sert kışlar sırasında yaşanan salgın hastalıklardan bahsetmesi açısından bu bilgi önemlidir.

Sıraladığımız bu kaynakların yanı sıra Zhang Gong-jin'in Tang Tai-zong'a sunduğu raporda da Göktürk ülkesinde yaşanan doğal felaketlerden bahsedilmiştir. Zhang Gong-jin, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünün sebeplerini sıraladığı raporunda dördüncü madde olarak 629 yılında Göktürk ülkesinde kışın erken bastırıldığını, don ve kuraklık

²⁹¹ Çin kaynaklarından *Tai-ping Yu-lan* da 878. Bölümü'nde Zhen-guan'ın birinci yılının beşinci ayında (19 Haziran-17 Temmuz 627) Göktürk ülkesinde don yaşandığını belirtmiştir (Fei-Zhou-Hou, 2007: 471).

yaşandığını, Göktürklerin elinde yeterli ölçüde kuru hububat kalmadığını yazmıştır (JTS, 68, 2507; XTS, 89, 3756; ZZTJ, 193, 6065). Buradan da anlaşıldığı üzere Moğolistan'da aşırı soğuklar ve yoğun kar yağışından oluşan sert kışlar 627'den önceki yıllarda başlamış, 627'de şiddetlenmiş ve 628-629 yıllarında da şiddeti azalmadan devam etmiştir. Arka arkaya yaşanan bu doğal felaketler de Doğu Göktürk Kağanlığı'na tamiri olanaksız darbeler vurmuştur.

Fei, Zhou ve Hou, Doğu Göktürk Kağanlığı'nda arka arkaya yaşanan bu sert kışların bir iklimsel soğuma olduğunu, bu tip soğumaların bazen yanardağ patlamalarının bir sonucu olarak meydana geliştiğini belirtmişlerdir. Grönland'da Crête'de çıkartılan buz çekirdeklerinde 620-626 yılları arasında, daha büyük olasılıkla da 623 yılında yaşanmış bir yanardağ patlamasının kalıntılarına ulaşılmıştır. Grönland'ın en kuzeyinde çıkartılan GRIP ve GISP2 buz çekirdeklerinde de bu patlamanın izlerinin varlığının olması muhtemeldir. Her ne kadar yazılı kaynaklarda o yıllarda bir yanardağ patlamasının gerçekleştiğine ilişkin doğrudan kayıtlar bulunmuyorsa da dönemin bazı Avrupa ve Güneybatı Asya kaynaklarında bir yanardağ patlamasının etkilerine ilişkin bilgiler mevcuttur. Örneğin Ekim 626'da başlayan ve geniş bir alana yayılan volkanik bir kuru sis tabakası, İrlanda ve Doğu Akdeniz üzerinde 8-9 ay boyunca güneşi kapatmıştır. Aynı yıl İstanbul'a kül yağmış ve benzer vakalar Avrupa'nın diğer bazı bölgelerinde kaydedilmiştir. Benzer şekilde 626 yılının yaz ayları boyunca Japonya'da anormal bir soğuk ve yağışlı hava hâkim olmuştur. ABD'nin batı bölgelerinde bazı ağaçların dairesel kesitlerinde, 628 yılında yaşanmış bir don olayının izlerinin mevcut olduğu önerilmiştir. Ancak Moğolistan'dan ve Sibirya'dan alınan ağaç kesiti örneklerinde bu izlere rastlanılmamıştır. Bazı Güneybatı Asya kaynaklarında da bu dönemde alışıla gelinmemiş soğuk kışlar yaşandığı kaydedilmişse de bunların tam olarak hangi yıllarda yaşandığı, özellikle 626-627 dolaylarında görülüp görülmediği belirtilmemiştir (Fei-Zhou-Hou, 2007: 472-473). Ne var ki Fei-Zhou-Hou *JTS*'da, *XTS*'da ve *CFYG*'de 627-629 yılları arasında Çin'in çeşitli bölgelerinde ve kuzey sınırında çok sayıda don olayının yaşandığına ve hasatların yitirildiğine ilişkin kayıtları bir araya getirmişlerdir. Onların *JTS*'da ve *ZZTJ*'de tespit ettikleri kayıtlar ise 629 yılından sonra aşırı soğuk havanın yumuşadığını ve 630-633 yılları arasında arka arkaya iyi hasat elde edildiğini belirtmektedir. Bu da Moğolistan'da Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünü hızlandıran

sert havanın 629'dan itibaren sona erdiğini göstermektedir. Fei-Zhou-Hou, Doğu Göktürk Kağanlığı'nı mahveden bu doğal felaketin, 626 yılları dolaylarında meydana gelmiş ancak yazılı kaynaklara geçmemiş bir yanardağ patlamasının sonucu olarak yaşanmış küresel bir soğuma olabileceğini önermişlerdir (Fei-Zhou-Hou, 2007: 473-474).²⁹² Göktürk ülkesinde daha önceki dönemlerde de bazı doğal felaketler yaşandığına ilişkin Çin kaynaklarında kayıtlar vardır. Örneğin Sui Hanedanı imparatoru Sui Wen-di'nin 583'te çıkardığı ve SS ile BS'nin *Göktürk Bölümleri*'nde kayıtlı olan bir fermana²⁹³ göre fermandan on iki yıl önce Göktürk ülkesinde tam bir yıl boyunca hiç yağmur ve kar yağmamış, ırmaklar kurumuş, çekirge istilası yaşanmıştır. Bitkiler ve ağaç kökleri çıkan büyük bozkır yangınlarında yanmış, insanların ve halkın yarısı açlıktan ve salgınlardan ölmüş, Göktürklerin verimli toprakları kuruyarak, yanarak yaşanamayacak duruma gelmiştir (BS, 99, 3292; SS, 84, 1867). TD'deki *Göktürk Bölümü*, tam yıl vermeden İşbara Kağan'ın döneminde kıtlık çıktığını, halkın yiyecek bulamadığını, kemik tozu yemek zorunda kaldıklarını ve felaketler yüzünden halkın önemli bir bölümünün öldüğünü yazmıştır. SS'daki *Göktürk Bölümü* ve ZZTJ'deki Zhi-de'nin ilk yılının dördüncü ayı (27 Nisan-26 Mayıs 583) kayıtları da aynı bilgiyi vermiş, kıtlıktan ve salgınlardan pek çok Göktürk'ün öldüğünü belirtmiştir (SS, 84, 1867; TD, 197, 5405; ZZTJ, 175, 5463). TD'deki, JTS'daki ve XTS'daki *Göktürk Bölümleri* ile ZZTJ'deki Wu-de'nin beşinci yılı (16 Şubat 622-4 Şubat 623) kayıtlarına göre de 622 yılın ilkbaharında Göktürkler arasında kıtlık yaşanmış ve Göktürkler bir süreliğine zayıf düşmüşlerdir (JTS, 194A, 5155; TD, 197, 5408; XTS, 215A, 6030; ZZTJ, 190, 5950).

Doğu Göktürk Kağanlığı'nda olduğu gibi ondan yüzyıllar önceki Asya Hun İmparatorluğu'nda da pek çok doğal felaket yaşanmıştır. Nitekim Ögel de aşırı soğuk ve sıcak hava dalgalarının, kıtlıkların, açlığın, hastalıkların ve yoksulluğun Asya Hun İmparatorluğu'nun duraklayıp ileride çöküşüne yol açan sebepler arasında olduğunu belirtmiştir (Ögel, 1981-II: 83, 122, 128-130, 133, 246-247, 250-252, 299, 316). Bu devletin geçirdiği felaketler HS'daki *Hun Bölümü*'nde ve HHS'daki *Güney Hun*

²⁹² Büyük olasılıkla bu yanardağ patlaması, o dönemde henüz yazının kullanılmadığı ya da yaygın olmadığı İzlanda ya da Endonezya gibi bölgelerde yaşanmış ve patlamanın etkileri uzaklarda bu etkilere maruz kalan bölgelerde yaşayan insanlar tarafından kayıt altına alınmıştır.

²⁹³ 583 yılı tarihlendirilmesi Liu'ya aittir (Liu, 1958-I: 45). ZZTJ ise Sui Wen-di'nin Göktürlere karşı çıkardığı fermanı Zhi-de'nin 至德 ilk yılının dördüncü ayı (27 Nisan-26 Mayıs 583) kayıtlarında vermiştir. Ancak burada ferman, diğer kaynaklara oranla kısaltmıştır (ZZTJ, 175, 5462-5463).

Bölümü'nde kayıtlıdır. Hun tarihinde bilinen en eski doğal felaket, *HS*'ya göre Yuan-feng 元封 saltanat devresinin altıncı yılının kışında (MÖ 105) yaşanmış, Hun ülkesindeki yoğun kar yağışı sebebiyle Hunların hayvanlarının büyük bir bölümü açlık ve soğuk yüzünden ölmüştür. Bu olay kuşkusuz Hun ekonomisine darbe vurmuştur (*HS*, 94A, 3775). Ardından MÖ 72'de yaşanan felaket ise Hun tarihindeki en büyük doğal felaketlerden birisi olmuş ve sonuçları 627-630 yılları arasında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüne benzer bir şekilde meydana gelmiştir. *HS*'daki *Hun Bölümü*'nün aktardığına göre Ben-shi'nin 本始 ikinci yılının kışında (MÖ 72) Hun hükümdarı Hu-yan-di Chan-yu 壺衍鞬單于 Hunların güneybatısında onlara bağlı yaşayan ancak bir süre önce anlaşmazlığa düştüğü Wu-sunlara 烏孫 karşı sefere çıkmıştır. Hun ordusu seferden geri dönerken büyük bir tipiyle karşılaşmış, kaynağın ifadesine göre bir günde yağan kar iki metreyi aşmış, pek çok insan ve hayvan donarak ölmüştür. Kayıplar o kadar büyük olmuştur ki Hun ülkesine geri dönmeyi başaranlar, sefere çıkan ordunun onda birinden bile az olmuştur. Hunların bu felaket yüzünden zayıflamaları üzerine Hunların çevrelerinde onlara bağlı olarak yaşayan Ding-lingler 丁零, Wu-huanlar 烏桓 ve doğal felaketten önce Hun seferine maruz kalan Wu-sunlar, Hunlara karşı ayaklanarak üzerlerine saldırmışlardır. Bu ortaklaşa saldırının sonucunda on binlerce Hun öldürülmüş, on binlerce at, sığır ve koyun ele geçirilmiştir. Düşman saldırılarının yanı sıra açlık da pek çok kişinin ölmesine yol açmıştır. *HS*, Hunların toplam kaybını halkın onda üçü, hayvan sürülerinin de onda beşi olarak vermiştir. Ayrıca yıllardır Hunlarla savaşmakta olan Çin'deki Han Hanedanı, sınırda Hunlara bir baskın düzenleyerek binlerce kişiyi esir alıp geri dönmüştür. Bu durumda Hunlar iyice güçten düşmüşlerdir ve uzun süre Çin'e akın yapamamışlardır (*HS*, 94A, 3787). Sözünü ettiğimiz olayın Doğu Göktürk Kağanlığı'nın uğradığı felaketlerden belki de tek farkı, Asya Hun İmparatorluğu'nun bu felaket üzerine hemen yıkılmamış olmasıdır. Ancak yaşanan doğal felaketler bu devletin gerilemesine yol açan sebeplerden bir tanesi olmuştur. Nitekim doğal felaketlerin Hun İmparatorluğu'nun en azından bir kolunun çöküşünü kolaylaştırmasına ilişkin bir örnek de vardır. *HS*'daki *Hun Bölümü*'ne göre Wu-feng'in 五鳳 ikinci yılında (MÖ 56) Hun hükümdarı Hu-han-ye Chan-yu'ye karşı başkaldırarak kendisini Zhi-zhi Gu-du-hou Chan-yu 郅支骨都侯單于 unvanıyla hükümdar ilan eden ağabeyi Hu-tu-wu-si 呼屠吾斯, Han Hanedanı tarafından

desteklenen kardeşine karşı tutunamayınca batıya yani Türkistan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Bu bölgede hükümdarlığını pekiştirmek için sık sık Wu-sunlarla savaşan Zhi-zhi Chan-yu, Seyhun Irmağı'nın kuzeyinde yer alan Kang-ju 康居 Krallığı²⁹⁴ ile bir ittifak kurmuş, ordusu ve halkı ile Kang-ju ülkesine göç etmeye karar vermiştir. Ancak göç yolunda Zhi-zhi Chan-yu'nün halkının büyük çoğunluğu aşırı soğuklardan dolayı yaşamını yitirmiş ve Kang-ju ülkesine onun halkından kaynağa göre yalnızca üç bin kişi sağ olarak ulaşabilmiştir. Daha önce kardeşini desteklediği için Han Hanedanı'na kızgın olan ve kendisine gönderilen bir Han elçisini öldüren Zhi-zhi Chan-yu'nün üzerine bir Han ordusu gönderilmiştir. Askerî gücü yaşadığı felaket yüzünden çok zayıflamış olan Zhi-zhi Chan-yu, girdiği çarpışmada Çinliler tarafından öldürülmüştür ve kurmuş olduğu devlete son verilmiştir (HS, 94B, 3796, 3802).

Moğolistan'daki olağanüstü sert kışların yanı sıra Asya Hun İmparatorluğu aşırı sıcaklardan, kuraklıklardan ve çekirge istilalarından da zarar görmüştür. HS'daki ve HHS'daki kayıtların bir kısmı ise Hun halkının bazı dönemlerde çektiği açlığa aşırı soğuk ve don olaylarının mı, yoksa aşırı sıcakların mı sebep olduğunu belirtmemiştir. Asya Hun İmparatorluğu'nun ikiye bölünmeden önce yaşadığı son büyük doğal felaket HS'da kaydedilmiştir. Buna göre Di-jie'nin 地節 ikinci yılında (MÖ 68) Hunlarda açlık baş göstermiş, halkın ve hayvan sürülerinin onda altısı ya da yedisi gibi büyük bir oranı yaşamını yitirmiştir. Buna rağmen Hunlar muhtemel bir Çin saldırısına karşı koymak amacıyla sınıra askerî birlikler yerleştirmeyi başarmışlardır. HS yaşanan bu açlığa neyin sebep olduğunu ve bu felaketin yılın hangi döneminde yaşandığını belirtmemiştir (HS, 94A, 3788). HHS'daki bilgiler ise artık Hunların ikiye bölündükten sonra ortaya çıkan Güney Hun ve Kuzey Hun devletlerinde yaşanan felaketlerle ilgili kayıtları içermektedir. Örneğin Jian-wu'nun 建武 yirmi ikinci yılında (MS 46) Hunlar büyük bir kuraklığa ve çekirge istilasına uğramışlardır. Kuraklık ve çekirgeler yüzünden birkaç bin kilometre genişliğindeki büyük bir bölge tamamen çıplak kalmış, bozkırdaki otlar ve ağaçlar kurumuştur. Güney Hunlarda insanların ve hayvanların yarısı açlıktan ve

²⁹⁴ Han Hanedanı döneminde Seyhun'un kuzeyinde olup Aral'a kadar uzanan Kang-ju Krallığı'nın sonraki Göktürk yazıtlarında geçen *Kengü Tarman* yer adı ve *Kengeres* boyu olduğu Ekrem tarafından ortaya konulmuştur. Ekrem ayrıca bu boyun sonraki Peçeneklerin *Kangar* boyu olarak devam ettiğini ve Peçeneklerin kökenlerinin Kang-ju Krallığı'na dayanıyor olabileceğini belirtmiştir (Ekrem, 1998: 161-163). Bu devletin tarihi için bkz. Ekrem, 1998: 146-163.

hastalıklardan ölmüştür. Hun hükümdarı da Çinlilerin bu durumdan yararlanabileceklerinden korkarak Çin'e bir elçi göndermiştir (HHS, 89, 2942). Yuan-he'nin 建初 ikinci yılında (MS 77) ve Zhang-he'nin 章和 ikinci yılında (MS 88) çekirge istilalarından ve kıtlıktan Hun halkı büyük sıkıntı çekmiş, açlıktan pek çok Hun hayatını kaybetmiştir (HHS, 89, 2950, 2952). Son olarak Yong-yuan'ın 永元 sekizinci yılının kışında (MS 96) Hun ülkesinde çok açlık ve yoksulluk olmuş, Hunların bu durumdan yararlanan doğu komşuları Xian-beiler de saldırıya geçmişlerdir. Nitekim bu tarihten sonra Hun devletleri iyice güçten düşmüş ve çöküş sürecine girmişlerdir. Kısa bir süre sonra Xian-beiler, Kuzey Hun İmparatorluğu'nu istila ederek bu devleti ortadan kaldırmışlardır; Çin sınırındaki Güney Hun İmparatorluğu ise varlığını bir süre daha Çin'e bağlı bir devlet olarak sürdürmüş, ardından tarihe karışmıştır (HHS, 89, 2957).

İkinci Göktürk Kağanlığı'nın 744 yılında çöküşünden sonra kurulan Ötüken Uygur Kağanlığı da güçlü olduğu dönemin ardından 9. yüzyılın ilk yarısında taht kavgalarıyla zayıflamaya başlamıştır. Bu kağanlığın yıkılmasına yol açan olayları da tıpkı Asya Hunlarında ve Doğu Göktürklerinde görüldüğü gibi doğal felaketler tetiklemiştir. Bu felaketlerle ilgili bilgiler *XTS*'daki *Uygur Bölümü*'nde ve *ZZTJ*'in Kai-cheng 開成 saltanat devresinin dördüncü yılı (19 Ocak 839-6 Şubat 840) kayıtlarında bulunmaktadır. *XTS*'ya göre Kai-cheng'in dördüncü yılında Uygur ülkesinde kıtlık yaşanmış ve salgınlar çıkmış, ayrıca çok kar yağdığı için çok sayıda koyun ve at telef olmuştur. *ZZTJ* de bu bilgileri vermiş, ancak kıtlığa değinmemiştir, buna karşılık bu felaketlerin ardından Uygurların çöküşe geçmeye başladıklarını belirtmiştir. Nitekim bilindiği üzere ertesi yıl Yenisey Kırgızları Moğolistan'ı istila ederek son Ötüken Uygur hükümdarı Kıasar Tigin'i (He-sa Te-le 盍駃特勒)²⁹⁵ öldürmüşler, Uygur başkenti Ordu Balık'ı (Kara Balgasun) yakmışlar ve Ötüken Uygur Kağanlığı'na son vermişlerdir (*XTS*, 217B, 6130; *ZZTJ*, 246, 7942). Doğal felaketlerin konar-göçer imparatorlukları ya da konar-göçerlerce kurulup sonradan yerleşikleşmiş devletleri zayıflatarak çöküşlerine sebep olmasına ilişkin tarihte başka örnekler de vardır. İran'da MÖ 247-MS 224 yılları arasında hüküm süren Part İmparatorluğu'nun askerî hareketliliğinde MS 2.

²⁹⁵ Çin kaynaklarında He-sa Te-le 盍駃特勒 olarak geçen bu unvan, Hamilton'a göre Türkçe *Kıasar Tigin* (*Hazar Tigin*) unvanını karşılamaktadır. Hamilton ayrıca bu hükümdarın Mani yazılı *Mahrnāmag*'da *Hasār Tegīn* olarak geçen Uygur kağanı olduğunu ortaya koymuştur (Hamilton, 1997: 221).

yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlanan durağanlığın sebebi bir çiçek hastalığı salgınına dayanmaktadır. MS 150'li yıllarda Hindistan'da Kuşan İmparatorluğu'nun topraklarında ortaya çıkan bu salgın, sonradan MS 160'lı yıllarda Part İmparatorluğu'nda yayılmış ve bu devletin askerî gücünü önemli ölçüde zayıflatmıştır. Her ne kadar Roma İmparatorluğu Partların bu durumundan yararlanarak onlara karşı MS 163-165 yılları arasında bir dizi askerî başarı kazanmışsa da salgın Roma İmparatorluğu'na da sıçramış ve o dönemde Roma'nın nüfusunda ciddi bir düşüş görülmüştür. Partlar ise bu salgından sonra bir daha eski güçlerine kavuşamamışlar ve MS 224'te Sasaniler tarafından yıkılmışlardır (Bivar, 2006: 93-94). Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönemlerinde de yerleşikleşme sürecinde olan ama henüz tam olarak yerleşik hayata geçmemiş Osmanlı konar-göçerlerinin 1302 yılındaki aşırı yağışlar sebebiyle Söğüt-Bilecik bölgelerinde koyun sürülerinde ve tarım ürünlerinde ağır kayıplara uğradıklarına ilişkin örnekler vardır (Lindner, 1983: 25-26). Doğal felaketlerin konar-göçerlerdeki insan nüfusunu ve hayvan sürülerini nasıl büyük bir ölçüde etkilediklerine ilişkin yakın dönemlerde de örnekler görülmektedir. Hazar Denizi'nin kuzeyinde Kazakların Bökey Orda Hanlığı'nda 1845-1849 yılları arasında arka arkaya yaşanan sert kışlar yüzünden hayvan sürülerinde büyük ölümler gerçekleşmiş, Bökey Orda halkının da yüzde 25'i açlık sebebiyle hayatını kaybetmiştir (Kradin, 1955: 320). Kradin de 17. yüzyılın ortalarından 21. yüzyılın başlarına kadar Moğolistan'da, Kazakistan'da ve Tuva'da doğal felaketler yüzünden yaşanan büyük hayvan kayıplarına ilişkin bazı istatistiksel örnekler sunmuştur (Kradin, 2005: 15).²⁹⁶

Devletin ve ekonominin birbiriyle bağlantılı olması kaçınılmazdır, zira devletler oluşturulması ve işler hâlde tutulması pahalı olan teşkilatlardır; düzgün işleyebilmeleri ve ekonomik büyümeye sahip olabilmeleri için dinamik altyapılara sahip olmaları gerekir. Karmaşık devlet yapılarını ayakta tutabilen yüksek enerjili ekonomik dolaşım ise yalnızca bir piyasa mekanizmasıyla sağlanabilir. Bu da ekonomik hâkimiyetin ve kaynakların mevcudiyetinin erken devletin gelişmesi için elzem olduğuna işaret

²⁹⁶ Kradin'e göre çevre koşullarının ve doğal felaketlerin konar-göçer imparatorlukların çöküşlerine etkisi, sanıldığından tersine o kadar da güçlü değildir ve bozkırların kuraklaşması ya da nemlenmesi ile bozkır imparatorluklarının ortaya çıkışları ya da yıkılışları arasında doğrudan bir bağ yoktur (Kradin, 2003: 75, 84, 2015: 23, 32-33). Ancak yukarıda gördüğümüz örnekler, yapısal sorunlardan ötürü zayıflamakta olan konar-göçer imparatorlukların maruz kaldıkları doğal felaketlerin, bu imparatorlukların çöküşlerini tetiklediğini göstermektedir.

etmektedir. Ekonomik hâkimiyet kurmak için sarf edilen çabalar ve bu hâkimiyetin kurulmasıyla elde edilen gelirler birbirlerini destekler; bunun başarılammaması ya da kaynak kıtlığı ise devletin gelişmesine sekte vurur, hatta gerileyişine bile sebep olabilir. Ticaret yolları üzerinde yer alan erken devletler, ülke içi ticaret, pazarlar ve uzun mesafeli ticaret sayesinde ekonomik hâkimiyet kurarlar. Ancak devletlerin gelirleri yalnızca bunlarla kısıtlı değildir. Gelir sağlamak için devletler vergilendirme, para cezaları, vasıfsız işlerin zorunlu icrası gibi çeşitli kaynaklara bağımlıyken aynı zamanda ticaret, ganimet ve mümkünse komşu halklardan toplanan haraçlar da ek gelir sağlar. Devletin gelirleri büyük oranda ticarete dayanıyorsa ticaretin denetiminin yitirilmesiyle diğer gelir kaynaklarının getirileri devlet için yeterli olmayabilir. Ekonomik sistemin sekteye uğraması ve gelirlerin kesilmesi devleti çöküşe kadar götürebilir. Nitekim Frank hükümdarı Büyük Karl (Şarlman; 768-814 yılları arasında hükümdar) tarafından büyük çabalar ve uzun savaşlar sonucu oluşturulan Karolenj İmparatorluğu, ardıllarının ganimet getiren savaş mekanizmasını artık kullanamamaları ve ticaretin denetimini yitirmeleri yüzünden sona ermiştir. Büyük Karl'ın merkezî bir imparatorluk kurma teşebbüsü, onun ardından kaynakların denetiminin yerel birkaç beyin kontrolüne geçmesine sebep olmuş ve bu da merkezî imparatorluğun parçalanarak onun yerine feodal yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır (Claessen, 1984: 367-368).

Barfield'a göre tarıma dayalı yerleşik bir toplumda hükümdarın gücü biriktirilmiş tahıl üretim fazlasının denetimine bağlıydı. Yıllık vergilendirmelerle devlet, üretilen tahılın bir kısmını toplayarak stratejik noktalarda düşük maliyetlerle biriktirir ve gerektiği zamanlarda bu ürün fazlasını kullanırdı. Orta Asya'da kurulmuş konar-göçer devletlerin ekonomileri ise bu ekonomi modeliyle karşılaştırıldığında çok daha zayıf kalmaktaydı. Konar-göçer bozkır ekonomisi yaygın ve hareketli kırsal hayvancılığa dayanıyordu; kırsal hayvancılığın zenginliğini oluşturan hayvan sürüleri ise etkili bir şekilde bir arada tutulamıyor ya da tahıl ürünleri gibi biriktirilemiyordu. Hayvanların sürekli bakımdan geçirilmesi ve eldeki mevcut otlaklarla su kaynaklarının daha avantajlı kullanılabilmesi için dağıtılarak güdülmesi gerekiyordu, ayrıca hayvanlar eninde sonunda ölüyordu. Bir hükümdar çok sayıda hayvanı bir araya getirebilse bile biriktirdiği bu zenginliği salgın hastalık, kar fırtınası ya da hırsızlık gibi sebeplerle bir gecede yitirebilirdi. Hayvanlar daha sabit ve daha çeşitli ürünlere çevrilmediği sürece konar-göçer bir hükümdar

düzenli bir yıllık vergilendirmeye gidemiyor ve anlık gereksinimlerini karşılamak için düzensiz vergi toplamalarına başvuruyordu. Bu güç de konar-göçer siyasî yapının akışkan yapısı sebebiyle sınırlı kalmaktaydı çünkü zorla toplanan bu düzensiz vergiler aşırı ölçüye kaçarsa konar-göçerler önderlerini terk ederek hayvan sürüleriyle birlikte onun yanından ayrılıyorlardı. Konar-göçer ekonomisinin bu zayıf ve kırılgan yapısını bilen hükümdarlar da devletlerinin ekonomilerini güçlendirebilmek için imparatorluğun dışından gelirler sağlamaya çalışıyorlardı. Örneğin Asya Hunlarının yöneticileri çeşitli konar-göçer boyları bir araya getirerek etkili bir askerî güç oluşturmuşlar ve bu gücü Çin'den hem mal hem de ticarî kazanç elde etmek amacıyla kullanmışlardı. Hunların Çin'e daha da fazla akın düzenleme tehdidinde bulunmaları, Çin'i Hun isteklerine boyun eğmeye zorluyordu. Savaş zamanlarında Çin'e yapılan akınlarda büyük miktarlarda ganimet elde ediliyordu ve bu ganimetler hem Hun hükümdarlarının yakın çevresine hem de devlet hazinesine aktarılıyordu. Barış zamanlarında ise hem Çin'le sınırda yapılan ticaretten hem de Çin'den alınan yıllık haraçlardan elde edilen gelir Hun beyleri arasında paylaştırılıyordu.²⁹⁷ Çin'den ticarî ve lüks malların gelmesini sağlayan diplomatik ilişkiler de Hun hükümdarının denetiminde olduğu için bu durum hükümdarın gücünü daha da arttırıyordu. Ekonomileri yalnızca hayvancılığa dayanan devletsiz konar-göçerlerin aksine Hunlar gibi devletler, hayvancılığın dışında daha sabit gelirler de elde edebiliyorlardı.²⁹⁸ Esasen Hunların hayvancılık ekonomisi, beklenmedik büyük doğal felaketlerin dışında halkın temel gereksinimlerini karşılamaya yeterli olmasına rağmen Hun İmparatorluğu'nun etkili bir şekilde yönetilmesi için yeterli olmuyordu; bunun için özellikle beylerin hükümdara sadık kalmalarını sağlayacak lüks malların elde edilmesi gerekiyordu. Hun konar-göçerleri de yaşadıkları bölgelerde bulunmayan ve Çin gibi yerleşik ülkelerde mevcut olan çeşitli ürünleri elde edebilmek için kendi sürülerinden büyük miktarlarda elde ettikleri hayvansal ürünleri Çin sınırında

²⁹⁷ Çinliler Hunların yağma ve ganimet amacıyla akın yaptıklarını ve Çin'i fethetmek gibi bir amaçlarının olmadığını bildikleri için Hun akınlarını engelleyebilmek amacıyla onlara her yıl düzenli olarak haraç ödüyorlardı. Yerleşik devletlerin hediyelerle ve haraçlarla konar-göçer istilacıları akın yapmaktan vazgeçirmelerine ilişkin Hun dönemi öncesinden bir örnek "Tarihin Babası" takma adlı Yunan tarihçi Hêrodotos tarafından verilmiştir. Hêrodotos, Kafkas Dağları'nı aşarak Anadolu'yu, İran'ı ve Suriye'yi istila eden İskitlerin Filistin'e vardıklarında Mısır firavunu Psammêtikhos'un onlarla buluştuğunu, hediyelerle ve dualarla onları daha fazla ilerlemekten vazgeçirdiğini ve böylece Mısır'ı bir İskit istilasından kurtardığını yazmıştır (Herodotus, *Historiae* 1.105.1).

²⁹⁸ Aslında Di Cosmo'nun da belirttiği gibi Orta Asyalı konar-göçerler hayvan sürülerinden edindikleri hayvansal ürünlerin yanı sıra avcılıktan ve sınırlı ölçekte yapılan tarımdan da kendilerini besleyebilecek gıdalar temin edebiliyorlardı (Di Cosmo, 1999: 14). Ancak bunların temini de tamamen doğa koşullarına bağlıydı.

satmak istiyorlardı. Sınır ticaretinin daha çok Hunların lehine işlemesi de Hun İmparatorluğu'nun askerî gücünün Çin'e yaptığı dayatmaların sonucunda elde edilen ticarî ayrıcalıklar sayesinde mümkün olabiliyordu. Aynı askerî güç sayesinde Hun hükümdarları, beylerine dağıtabilecekleri Çin mallarını da zahmetsiz bir şekilde elde edebiliyorlardı. Hunların Çin'i fethetmek gibi bir amaçları yoktu çünkü onlar devlet yapılarını zaten Çin'den gelen mallar sayesinde ayakta tutabiliyorlardı. Barfield'ın da dediği gibi, istifade edilebilecek bir Çin ekonomisi olmazsa büyük bir Hun devleti de olmazdı. Nitekim Barfield, Hun İmparatorluğu'nun bu "Çin Siyaseti"nin kendisinden sonra gelen Göktürk ve Uygur devletlerinin dış siyasetinin temellerini attığını belirtmiştir (Barfield, 1981: 52, 57-59).²⁹⁹

Otlaklarda yapılan hayvancılığa dayalı konar-göçer ekonomisinin kırılgan bir denge üzerine kurulu yapısı ve bu ekonomi türünün tarih boyunca karşılaştığı sorunlar hakkındaki en ayrıntılı çalışmalardan birisi Khazanov tarafından yapılmıştır (Khazanov, 1994: 69-84). Khazanov ayrıca bu kırılgan yapının konar-göçerleri yerleşik bölgelere akınlar ya da fetih seferleri yapmaya teşvik ettiğini belirtmiş (Khazanov, 1994: 228-230), zayıf ekonomik yapının Kumanlar, Özbekler ve Kazaklar gibi konar-göçer Türk topluluklarının Rusya ve Maveraünnehir gibi yerleşik bölgelere akınlar yapmalarına nasıl sebep olduğuna ilişkin örnekler vermiştir (Khazanov, 1994: 82). Di Cosmo da konar-göçer toplumlardaki yöresel, düşük düzeyli şiddet ile kronik istikrarsızlığın temelinde konar-göçer ekonomisinin zayıflığının ve fakirliğinin yattığını yazmıştır. Orta Asya devletlerinin oluşumunu inceleyen Di Cosmo, bu devletlerin ilk kuruluş aşamasına *Kriz* adını vermiş ve bunu da mevcut bir konar-göçer toplumda ekonomik, siyasî ve sosyal koşulların aniden kötüleşmesi durumu olarak tanımlamıştır. Konar-göçer

²⁹⁹ Di Cosmo ise konar-göçer devletlerin yerleşik devletlere uyguladıkları bu haraç sisteminin, konar-göçer devletlerin siyasî sistemlerini büyük oranda dış faktörlere bağımlı hâle getirdiğini yazmıştır. İç çekişmelere uygun Orta Asya devletlerinde dışarıdan gelen haraçların kesilmesi durumunda devletin içindeki uyum ortamı bozulmakta ve iç çekişmeler ortaya çıkmaktadır (Di Cosmo, 1999: 24-25). Di Cosmo bu duruma örnek olarak Asya Hun İmparatorluğu'nun zayıflayarak parçalanma sürecini göstermiştir. Çinliler Hunlara ödedikleri yıllık haraçları keserek Hunlarla uzun bir savaşa girişmişlerdir. Hunların Çin haricinde edindikleri en büyük dış gelir kaynağı ise Türkistan'daki şehir-devletlerinden aldıkları haraçlar olmuştur; Çinliler bu devletler üzerinde hâkim olarak onların Hunlara ödedikleri haraçları kesince Hun hükümdarlarının kendi devletleri içerisindeki güçleri de büyük oranda azalmış ve Hun İmparatorluğu'nun parçalanma süreci başlamıştır. Boyları bir arada tutan bağlar bu şekilde kopunca MÖ 60'ta Hun İmparatorluğu en sonunda Güney Hunları ve Kuzey Hunları olarak ikiye bölünmüş ve Hunlar bir daha eski dönemlerindeki gibi büyük ve birleşik bir imparatorluk kuramamışlardır. Hun hükümdarlarının gücü de eski hükümdarların gücüyle karşılaştırıldığında artık epey zayıflamış bir görüntü oluşturmuştur (Di Cosmo, 1999: 29).

topluluklarda ekonomik durumun kötüye gitmesi de hayvan sürülerinde sert bir kış, kuraklık ya da hastalık yüzünden halkı beslemek için en alt düzeyde gerekli olan hayvan sayısının altına inilmesi sebebiyle yaşanır. Ayrıca sürülerin belli bir bölgede aşırı otlanması toprağın verimsizleşmesine ve otun gıda değerinin düşmesine sebep olur, bu da halkın daha büyük ve daha iyi topraklar aramak amacıyla yaşadıkları yerleri terk etmelerine yol açar. Ancak Di Cosmo, ekonomik gereksinimlerin otomatik olarak bir devletin kurulmasını sağlamadığına, tam tersine ekonomik zorlukların konar-göçer bir toplumdaki sosyal düzeni bozarak onun yerini alacak yeni oluşumların meydana çıkmasına sebep olduğuna işaret etmiştir. Böyle bir toplumsal çözülme sürecinde topluluğun en fakir bireyleri topluluktan soyutlanarak kendi kaderlerine terk edilirler, daha gözüpek bireyler ise yarı-kanunsuz ortaklıklar içerisinde güçlerini birleştirirler. Mevcut boy ve oymak bağlarının bu şekilde kırılmasıyla yetenekli yeni önderlerin öncülüğünde daha büyük bir toplumsal hareketlilik ortaya çıkar. Di Cosmo, Moğol İmparatorluğu'nun ilk kuruluş aşamasında yaşanan ekonomik ve sosyal çözülmenin bu duruma bir örnek oluşturduğunu belirtmiştir (Di Cosmo, 1999: 14-15). Ayrıca Kradin'in de işaret ettiği gibi, bir bozkır imparatorluğunda doğal felaketlerin ya da salgın hastalıkların ve hayvan ölümlerinin yaşanması, imparatorluğu yöneten hanın karizması³⁰⁰ zayıflayabilir ya da onu yitirebilir ki bazı konar-göçer toplumlarda böyle durumlarda şanssız han ya da bey tahtından indirilebilir, hatta öldürülebilir (Kradin, 2003: 82, 2015: 30).³⁰¹

Krader, hayvancılığın Orta Asya konar-göçer ekonomisindeki yerini ve konar-göçerlerin hayvanlardan nasıl yararlandıklarını betimlemiştir. Hayvan sürüleri konar-göçerlerin gıdalarını, yakıtlarını, giysilerini, ev malzemelerini, ulaşım araçlarını ve ticarete takas mallarını sağlar. Hayvanlardan sağlanan etler ve diğer organlar, gıdayı; tezek, yakıtı; yün, keçe ve deri, giysileri; yine keçe, çadırların dış kaplamasını oluşturur. Buna karşılık konar-göçer çobanlar da sürülerini avcı vahşi hayvanlara ve insanlara karşı korurlar, su kuyusu açarlar, kar fırtınalarına karşı rüzgâr çitleri kurarlar, hastalık

³⁰⁰ Kradin'in söz ettiği "karizma", Eski Türk inanışlarında Tanrı tarafından hükümdarlara bahşedilen *Ķut*'ur. Nitekim Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi Türklerde hükümdarlık anlayışı karizmatik tip olarak kabul edilmiştir (Kafesoğlu, 2002: 248). *Ķut* inancı için bkz. Divitçioğlu, 2005: 76-77 ve Kafesoğlu, 2002: 248-253.

³⁰¹ İslam kaynaklarına göre Hazarlarda bu uygulamanın örnekleri mevcuttur (Şeşen, 1998: 47, 158, 168). Eski Türkler bu durumu hükümdarın kendisine Tanrı tarafından bahşedilen *Ķut*'unu kaybetmesi olarak görmüşlerdir (Divitçioğlu, 2005: 76; Kafesoğlu, 2002: 257).

kapmış sürü üyelerini sürünün geri kalanından ayırırlar ve gebe hayvanlara yardımcı olurlar. Böylece hem konar-göçerler hem de hayvanlar karşılıklı olarak birbirlerine muhtaç olmaktadır. Bunlardan birisinin eksilmesi ise ekonominin zarar görmesi anlamına gelmektedir (Krader, 1955: 303). Krader ayrıca 1954 yılının verilerine dayanarak Moğolistan'ın çeşitli bölgelerindeki sürülerde bulunan farklı hayvan türlerinin yüzdelik oranlarını vermiştir. Bu verilere göre toplamda koyunlar %55.4, keçiler %22.3, sığırlar %8.7, atlar %9.9, develer de %3.7 oranlarında hayvan sürülerini oluşturmuştur (Krader, 1955: 309).³⁰² Büyük olasılıkla Göktürk döneminde 7. yüzyılda da Moğolistan'daki hayvan sürüleri benzer oranlara sahip olmuştur.

Doğu Göktürk Kağanlığı'nda gördüğümüz gibi ekonomi büyük oranda hayvancılığa dayanmaktaydı ve 627-630 yılları arasında yaşanan doğal felaketler yüzünden ekonomi büyük zarar görmüştü. Ancak Çin kaynakları Doğu Göktürk ekonomisinin askerî masraflar sebebiyle de darbe aldığına işaret etmiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın birinci yılı kayıtlarında İllig Kağan'ın devlet yönetiminde yakın çevresini Soğdlularla doldurduğuna ve onlara daha çok güvendiğine değinilmiştir. Bu kaynaklara göre İllig Kağan'ın çevresinde keyfi hareket eden Soğdlular açgözlü oldukları için kağanı Çin'e sürekli akın yapması için kışkırtmışlardır. Bunun sonucu olarak Göktürk orduları her yıl Çin'e akın yapmışlar, bu da hem orduyu yormuş hem de bazı seferlerde askerî kayıpların yaşanmasına sebep olmuştur (*JTS*, 194A, 5159; *TD*, 197, 5411; *XTS*, 215A, 6034; *ZZTJ*, 192, 6037). Her ne kadar bu kaynaklar yalnızca seferler yüzünden ordunun yıpranmasından söz etmişse de konar-göçer Türk ordularının özelliklerine bakıldığında bu durumun ekonomiyi de zor duruma düşürdüğü anlaşılabılır. Bilindiği üzere Eski Türkler ve diğer Orta Asya-Bozkır konar-göçerleri yaşam biçimlerinden ötürü çocukluklarından itibaren askerî eğitim alarak yetişiyorlar ve fizikî engeli olmayan bütün erkek bireyler, savaş zamanlarında ordularda savaşçı olarak görev yapıyorlardı. Bu sebeple savaş zamanlarında konar-göçer devletlerin erkek nüfusu büyük oranda silahaltına alınıyordu.³⁰³ Nitekim devlet yönetiminde de sivil ve askerî memurlar gibi

³⁰² Krader ayrıca Orta Asya'da Buryatya, Tanrı Dağları, Pamirler, Doğu Türkistan'daki İli Vadisi, Cungarya, Kazak Bozkırları ve hem Doğu hem Batı Türkistan'da yerleşik bölgelerdeki hayvan oranlarını ayrıntılı bir şekilde okuyucularına sunmuştur (Krader, 1955: 310-315).

³⁰³ Eski Türk kavimleri hakkında bilgi veren Çin kaynaklarında bu konuyla ilgili bazı örnekler bulunmaktadır. *SJ*'deki ve *HS*'daki *Hun Bölümleri*'ne göre Hunlarda erkek çocuklar küçükken koyunlara

bir ayrım büyük oranda yoktu çünkü devlet yönetim kademesinde çalışanların çoğu savaş zamanında orduda komutanlık yapıyorlardı (Kafesoğlu, 2002: 281-283); ancak askerî işlere bakmayan sivil memurlar da yok değildi. Türk-Moğol devletlerindeki veraset sistemini inceleyen Fletcher, bu devletlerde düzenli bir veraset sisteminin olmaması sebebiyle bir hükümdar öldüğünde hanedan üyeleri arasında yaşanan taht kavgalarından ayrıntılarıyla bahsetmiştir. Bu taht kavgalarından söz ederken Fletcher, tarım toplumlarında yaşanan taht mücadelelerinde halkın büyük çoğunluğunun orduya alınmayarak günlük hayatını sürdürdüğünü, ekip-biçmeyle meşgul olduklarını³⁰⁴, ancak buna karşılık konar-göçer toplumlarda taht kavgalarının toplumun her kesimini içine çektiğini belirtmiştir. Konar-göçer topluluklarda her birey aynı zamanda savaşçı olduğu için iç savaşlar sırasında boy beyleri mutlaka taraf tutmak zorundaydılar çünkü tarafsız kalmak gibi bir seçenekleri olamıyordu. Bu yüzden de iç savaşa müdahil olan boy beyleri, savaşa kendi boylarında yaşayan savaşçılarla yanı nüfusun önemli bir bölümüyle katılıyorlardı (Fletcher, 1979-1980: 240). Di Cosmo da konar-göçer Orta Asya devletlerinde halk arasında düzenli olarak askerî faaliyetlere katılan nüfusun artmasının üretimi kötü yönde etkilediğini ve devletin dış kaynaklara bağımlılığını arttırdığını belirtmiştir (Di Cosmo, 1999: 19). Daha önce de değinildiği üzere konar-göçer topluluklarda üretim ağırlıklı olarak hayvancılıkla ve bir miktar da tarımla sağlanmaktaydı; savaşlar uzadıkça barış zamanlarında hayvancılıkla ve tarımla uğraşan nüfus da orduda görev yapmakta ve üretimden uzak durmaktaydı. Bu durum hem devletin ekonomisinin üzerine fazladan yük bindiriyor hem de halkın temel gıda gereksinimlerinin karşılanmasını sekteye uğrattıyor, sonuç toplumsal ve ekonomik çöküntü oluyordu. Her ne kadar daha önce de değindiğimiz gibi konar-göçer devletler akınlarla büyük çapta ganimet elde ederek yerleşik bölgelerin lüks mallarına erişim

binerek kuşlara ve farelere ok atarlar, biraz büyüdükten sonra da tilkileri ve tavşanları avlamaya başlarlardı. Barış zamanlarında hayvancılıkla ve avcılıkla geçinen Hunlar, olağanüstü durumlarda hep talim yaparlardı ve bu Hunların en doğal özelliği idi (HS, 94A, 3743; SJ, 110, 2879). *TD*'deki ve *JTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'deki Kai-yuan'ın dördüncü yılının onuncu ayı (20 Ekim-18 Kasım 716) kayıtlarında ise Bilge Kağan ile onun başdanışmanı Tonyukuk (Tun-yu-gu 墩欲谷) arasında geçen bir konuşma aktarılmıştır. Tonyukuk, kağana Göktürklerin Çinlilere karşı uzun süre direnebilmelerini açıklarken bunun sebeplerinden birisi olarak Göktürklerde halkın tamamının silah kullanmaya alışık olmasını saymıştır (JTS, 194A, 5174; *TD*, 198, 5440; *ZZTJ*, 211, 6722). *TD*'deki *Göktürk Bölümü* ayrıca Göktürklerde zorunlu askerliğin mevcudiyetinden, herkesin atlarıyla askerlik yapmak zorunda olduğundan söz etmiştir (*TD*, 197, 5403). Moğollarda da *Arat* denilen ve toplumun tabanını oluşturan çoban konar-göçer sınıfın savaş zamanlarında orduda askerlik yapma zorunlulukları vardı (Khazanov, 1994: 239).

³⁰⁴ Modern-öncesi dönemde tarıma dayalı yerleşik toplumlar ordularını genellikle paralı askerlerden oluşturmaktaydılar (Kafesoğlu, 2002: 281).

sağlayabilmekteyseler de Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 620-629 yılları arasında arka arkaya Çin'e yaptığı çok sayıda akın, halkın temel gereksinimlerinin üretiminde sekteye yol açmış olmalıdır. Nitekim benzer bir durum çok sonraları Moğol İmparatorluğu'nda da yaşanmıştır. Çin'e yerleşerek bu ülkenin tamamını fetheden Kubilay Ka'an'ın döneminde (1260-1294) Moğol konar-göçerleri zorunlu askerlik görevi yüzünden fakirleşmeye başlamışlardır. Savaşlarda çarpışmak için gönderilen ve Çin gibi geniş bir ülkenin her bölgesinde garnizon askeri görevi yürütmek zorunda kalan Moğol konar-göçerleri, bu angarya işler yüzünden pek çok masrafa girmişler, günlük ekonomik faaliyetlerini de yerine getiremez olmuşlardır. Devletin onlara ödediği maaşlar da geçimlerini sağlamak için yeterli olamamış ve Moğollar şehirli halka hayvansal ürünler satarak, bu da yetmediğinde kendi eşlerini ve çocuklarını köle olarak satmak zorunda kalarak geçimlerini sürdürmeye çalışmışlardır (Khazanov, 1994: 247).³⁰⁵

2.2.4. Ayaklanmalar ve Askerî Çöküntü

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 627-630 yılları arasında zayıflayarak çökmesine yol açan en büyük sebeplerden birisi, kağanlığa bağlı çeşitli Türk ve Moğol topluluklarının ayaklanmalarıdır. Bu ayaklanmalar hakkında bilgi veren Çin kaynakları incelendiğinde 627 yılında iki ayrı büyük ayaklanmanın çıktığı görülmektedir. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın büyük ölçüde zayıflamasına sebep olan bu ayaklanmalarla ilgili bilgiler *TD*'de, *JTS*'de, *XTS*'de ve *ZZTJ*'de yer almaktadır. Bu kaynaklar arasında en kapsamlı ve en doğru bilgiler *ZZTJ*'de bulunmaktadır. *ZZTJ*'in derlemecileri daha eski kaynaklarda dağınık ve kronolojisi karışık olarak aktarılan olayları sebep-sonuç bağlamına daha iyi bir şekilde oturtmuşlar ve diğer kaynaklarda verilen kronolojilerdeki bazı karışıklıkları düzeltmişlerdir. Ancak sözü geçen bu diğer kaynaklarda *ZZTJ*'de bulunmayan bazı bilgiler de mevcuttur.³⁰⁶

³⁰⁵ Yakın tarihte ekonomik zayıflığın askerî, sosyal ve siyasî çöküntüyü getirmesine ilişkin belki de en bilindik örnek, Rus Çarlığı'nın 1917'de yıkılmasıdır. Yıkılmasının hemen öncesinde Rusya'nın karşılaştığı ekonomik ve askerî zayıflıkların ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Kennedy, 1998: 272-282.

³⁰⁶ 627 yılının ayaklanmalarıyla ilgili bilgiler yukarıda sözü edilen kaynakların aşağıda sıralanan bölümlerinde bulunmaktadır:

TD: *Göktürk Bölümü*, bu bölümde bulunan *Töli Kağan Biyografisi*, *Uygur Bölümü*.

JTS: *Göktürk Bölümü*, bu bölümdeki *Töli Kağan Biyografisi*, *Uygur Bölümü*, *Xue-yan-tuo Bölümü*.

ZZTJ 627 yılındaki Büyük Tie-le Ayaklanması'nı anlatmaya başlamadan önce Zhen-guan'ın birinci yılının yedinci ayı kayıtlarında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın zayıflamasına yol açan ve ayaklanmaların çıkmasına sebep olan sebepleri saymıştır. Daha önce de değindiğimiz üzere, bu kaynağa göre 627'den önceki son birkaç yılda kış mevsimlerinde Göktürk ülkesinde yani Moğolistan'da aşırı kar yağışları yaşanmış, soğuktan pek çok hayvan telef olmuş, yıllar boyunca süren açlık halkı perişan etmiştir. Devletin ekonomisi bu doğal felaketler yüzünden çökünce İllig Kağan, ağır masrafları karşılayabilecek yeterli ölçüde gelir olmadığı için kendisine bağlı topluluklardan çeşitli vergiler toplamaya başlamıştır. Toplanan bu ağır vergiler hem devletin aslî unsurunu oluşturan Göktürk halkı hem de Göktürlere bağlı çeşitli kavimler arasında İllig Kağan'a karşı şikâyetlerin yükselmesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda Göktürlere bağlı toplulukların çoğu kağana karşı ayaklanmışlardır; bu da Göktürk ordusunun gittikçe zayıflamaya başlamasına yol açmıştır (*ZZTJ*, 192, 6037). *ZZTJ* bu sebepleri açıkladıktan sonra Zhen-guan'ın birinci yılının on ikinci ayı kayıtlarında Tie-le Ayaklanması'nın nasıl çıktığını ve yayıldığını anlatmıştır. Buna göre Batı Göktürk hükümdarı Tong Yabğu Kağan'a bağlı olarak yaşamakta olan Xue-yan-tuolar, bu kağan kuvvetten düşünce reisleri Yi-nan'ın yönetiminde yetmiş binden fazla aileden oluşan kalabalık bir kitle olarak İllig Kağan'a bağlanmışlardır. Ancak kağan ülkeyi kötü yönetmeye başlayınca Xue-yan-tuolar, Uygurlar, Bayırkular ve daha pek çok topluluk İllig Kağan'a karşı ayaklanmışlardır. Ayaklanmayı bastırmak isteyen İllig Kağan, Yukuk Şad'ın emrine kalabalık bir ordu vererek ona ayaklanmayı bastırmasını emretmiştir; *ZZTJ*, Yukuk Şad'ın komutasına verilen ordunun sayısını yüz bin atlı olarak vermiştir. Ancak Yukuk Şad, elinde yalnızca beş bin atlı bulunan Uygur önderi Pusar tarafından Ma-lie Dağı'nda ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.³⁰⁷ Bozguna uğrayan

XTS: *Göktürk Bölümü*, bu bölümde bulunan *Töli Kağan Biyografisi*, *Uygur Bölümü*, bu bölümdeki Xue-yan-tuo kısmı.

ZZTJ: Zhen-guan'ın birinci yılının yedinci ayı (17 Ağustos-14 Eylül 627), aynı yılın on ikinci ayı (12 Ocak-10 Şubat 628) ve Zhen-guan'ın ikinci yılının dördüncü ayı (9 Mayıs-6 Haziran 628) kayıtları.

³⁰⁷ *ZZTJ*'in ve bu sayıları veren diğer Çin kaynaklarının Göktürk ve Uygur ordularının asker sayılarını nereden aldıkları bilinmemektedir. Aslında çarpışmaya tanık olmamış Çinlilerin bu sayıları iletişim hâlinde oldukları Uygurlardan almış olmaları muhtemeldir. Her ne kadar konar-göçer devletlerin daha önce de değindiğimiz üzere toplumsal yapılarından dolayı kalabalık ordular çıkarabildikleri doğrusa da yüz bine karşı beş bin sayısı, ihtiyatlı yaklaşılmayı gerektirmektedir. Bilindiği üzere 627-630 yılları arasında yaşanan doğal felaketlerden Göktürkler olumsuz etkilenmişler, ordularını oluşturan süvarilerin yararlandıkları atların önemli bir kısmını yitirmişlerdir. Moğolistan'da Göktürklerin hemen kuzeyinde yaşayan Tie-le toplulukları da bu doğal felaketlerden etkilenmişlerdir; nitekim Çin kaynakları, yaşanan

Yukuk Şad kaçmış ve Pusar tarafından Tanrı Dağları'na (Tian-shan 天山) kadar kovalanmıştır; şadın askerlerinin çoğu ise Uygurlara esir düşmüşlerdir. Uygurlar bu sayede çok güçlenmişlerdir; buna karşılık o sıralarda İllig Kağan tarafından Xue-yan-tuoların üzerine gönderilen dört Göktürk şadı³⁰⁸ da Xue-yan-tuolar karşısında yenilgiye uğramışlardır. Beş komutanı da asi kavimler karşısında bozguna uğrayan İllig Kağan, artık intikamını alabilmek ve ayaklanmayı bastırabilmek için Xue-yan-tuolara karşı hareket edemez duruma gelmiş ve bundan dolayı iyice güçten düşmüştür. Ordularının aldıkları bu yenilgiler ve devletlerinin uğradığı zayıflık yüzünden Göktürk boyları yavaşça dağılmaya ve çeşitli yönlere doğru göç etmeye başlamışlardır. Bunların üzerine o kış şiddetli bir kar yağışı olmuş, çok kalın bir kar örtüsü düzlük yerleri kaplamış, soğuk havadan pek çok insan ölmüş ve ülke çapında büyük bir açlık yaşanmıştır (ZZTJ, 192, 6045-6046). ZZTJ'de Zhen-guan'ın ikinci yılının dördüncü ayı kayıtlarında Töli Kağan'ın hayatının anlatıldığı yerde yukarıda verilmeyen bazı bilgiler de aktarılmıştır. Buna göre Yukuk Şad, Xue-yan-tuolar ve Uygurlar karşısında bozguna uğrayınca İllig Kağan yeğeni Töli Kağan'a bu asi kavimlere karşı harekete geçerek ayaklanmayı bastırmasını emretmiştir. Ancak Töli Kağan da yenilgiye uğramış ve hafif donanımlı bir atla kaçarak İllig Kağan'ın yanına dönmüştür. İllig Kağan bunun üzerine yeğenine çok kızmış, onu on günden uzun süren bir hapis cezasına çarptırmış ve onu kırbaçlatmıştır;

hayvan ve insan ölümlerinin tüm Göktürk ülkesinde meydana geldiğini belirtmiştir. Bu durumda Uygurların yalnızca birkaç bin askerden oluşan küçük ordular oluşturmaları mantıklıdır, ancak aynı felaketleri yaşamış olan Göktürklerin o sırada yüz bin kişilik bir atlı ordusu kurmaları pek mümkün gözükmemektedir. Üstelik Xue-yan-tuoların ve Uygurların Töli Kağan ile Yukuk Şad dışında üç Göktürk şadını daha yenmiş olmaları, sırf Yukuk Şad'ın tek başına yüz bin kişilik bir orduya komuta etmesini pek mümkün kılmamaktadır. Arka arkaya beş Göktürk ordusunun asiler tarafından bozguna uğratılmış olması ve Göktürklerin o sıralarda yaşanan doğal felaketlerden dolayı önemli hayvan kayıplarına uğramış olmaları, İllig Kağan tarafından asilerin üzerlerine gönderilen Göktürk ordularının sayıca çok da büyük kuvvetler olmadıklarını düşündürmektedir. Ayrıca Göktürklerin savaşlarda kendilerine bağlı Tie-lelar (SS, 84, 1880), Uygurlar (JTS, 195, 5195), Kitanlar ve Tatabılar (JTS, 194A, 5172) gibi toplulukları kendi ordularında kullandıkları bilinmektedir. Nitekim TD'deki *Göktürk Bölümü* de Göktürlere bağlı kavimlerin onlara asker sağlamak zorunluluğunda olduklarını belirtmiştir (TD, 197, 5403). Doğu Göktürk Kağanlığı'nın askerî gücünün önemli bir bölümünü kağanlığa bağlı bu kavimler oluştururken onlar ayaklandıkları zaman Göktürklerin onların üzerlerine çok büyük ordular göndermeleri de pek olası gözükmemektedir.

³⁰⁸ Daha önce de belirttiğimiz üzere, Çuri Kağan'ın oğlu A-shi-na She-er'in JTS'daki ve XTS'daki biyografilerinde onun *Tuo Şad* unvanıyla Yukuk Şad ile birlikte Tie-le boylarını yönettiği yazılmıştır. Bu kaynaklara göre Yukuk Şad, asi boylar tarafından bozguna uğratıldığında Tuo Şad da asilere saldırmış ancak Yukuk Şad gibi o da asilerin karşısında yenilgiye uğramıştır (JTS, 109, 3288-3289; XTS, 110, 4114). XTS'deki *Göktürk Bölümü*, İllig Kağan'ın tahta oturduktan sonra atadığı diğer Doğu Göktürk şadlarını kağanın Yan-tuoları (Xue-yan-tuolar) yöneten ikinci kardeşi *Yan-tuo Şad* ve doğuda Xileri yöneten *Böri Şad* olarak saymıştır; ancak bu bilgi JTS'deki *Göktürk Bölümü*'nde mevcut değildir. TD'deki *Göktürk Bölümü* ve CFYG ise Böri Şad'dan onun Çuri Kağan'ın kardeşi olması münasebetiyle söz etmiştir (CFYG, 973, 11431b 5; TD, 197, 5408; XTS, 215A, 6038).

Töli Kağan'ın amcasına olan nefreti ve ona karşı ayaklanma düşüncesi de bu olay üzerine ortaya çıkmıştır (ZZTJ, 192, 6049).

Büyük Tie-le Ayaklanması'ndan söz eden Çin kaynaklarından günümüze ulaşan en eski kayıtlar *TD*'de bulunmaktadır. *TD*'in *Göktürk Bölümü* ayaklanma hakkında *ZZTJ*'e oranla daha özet bilgiler vermiştir. Bu kaynağa göre Zhen-guan'ın birinci yılında Çugay Kuzu'nın kuzeyinde Xue-yan-tuolar, Uygurlar, Bayırkular ve diğer on boy hep birlikte İllig Kağan'a karşı ayaklanma çıkarmışlar ve kağanın Yukuk Şad'ına saldırmışlardır. İllig Kağan ayaklanmayı bastırması için Töli Kağan'ı göndermiş, ancak kağanın bütün komutanları bozguna uğrayarak hafif atlılarla kaçıp geri dönmüşlerdir. Kağan bunun üzerine komutanlarına kızmış ve onları on günden uzun bir süre boyunca hapiste tutmuştur. Töli Kağan bu duruma içerlemiş ve içinden amcasına karşı ayaklanma arzusu taşımaya başlamıştır. Ne var ki *TD* bu büyük ayaklanmanın çıkış sebeplerini burada anlatmamış, bu sebepleri metninde ayaklanmayı anlattıktan sonra Zhen-guan'ın üçüncü yılındaki (30 Ocak 629-17 Şubat 630) olayları anlattığı kısımda aktarmıştır. *TD* burada yukarıda *ZZTJ*'deki bilgileri incelerken gördüğümüz sebepleri olduğu gibi sıralamıştır; anlaşıldığı üzere *ZZTJ*'de ve diğer kaynaklarda ayaklanmanın çıkış sebepleri hakkında verilen bilgiler buradan *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nden derlenmiştir. *TD*'deki yanlış tarihlendirme ise *ZZTJ*'in derleyicileri tarafından düzeltilmiştir (TD, 197, 5411). Töli Kağan'ın *TD*'in *Göktürk Bölümü*'nde bulunan biyografisinde de İllig Kağan'ın Töli Kağan'ı Xue-yan-tuolarla savaşmak için kuzeye gönderdiği, ancak Töli Kağan'ın yenilerek komutası altındaki birlikleri³⁰⁹ yitirdiği, bu yüzden döndüğünde tutuklandığı ve kırbaçlandığı kaydedilmiştir (TD, 197, 5412). Bu kaynaktaki *Göktürk Bölümü*'nde ayaklanmanın verilmeyen ayrıntıları ise aynı kaynağın *Uygur Bölümü*'nde aktarılmıştır. Buna göre Zhen-guan'ın başlarında Uygur reisi Puser, Xue-yan-tuoların İllig Kağan'a düzenledikleri saldırıya katılmış, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın kuzey sınırlarına saldırmıştır; buna karşılık İllig Kağan da atlılardan oluşan bir orduya asilere saldırmasını buyurmuş, ancak Tanrı Dağları'nda yapılan savaşta Göktürkler ağır bir yenilgiye uğramışlardır. İllig Kağan'ın askerleri Puser tarafından esir alınmışlar ve bu zaferden sonra Uygurlar Xue-yan-tuolara bağlanmışlardır (TD, 200, 5491). *TD*'in *Xue-*

³⁰⁹ Taşağıl burada Çince metinde verilen *shi-lü* 師旅 terimini “bir tabur (2500 kişilik)” olarak çevirmiştir (Taşağıl, 1999: 84).

yan-tuo Bölümü ise isyanı çıkaran Xue-yan-tuoların ayaklanmadan önce yaşadıkları bölgeler ve kime bağlı olarak yaşadıkları konusunda diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler içermektedir. Bu kaynağa göre Xue-yan-tuolar başlangıçta Ruan-ruanlar (Rou-ruanlar) tarafından boyunduruk altına alınmışlar, sonra Göktürlere bağlanmışlardır. Göktürk Kağanlığı'nın bölünmesi üzerine Xue-yan-tuo boyları da kendi içlerinde bölünerek Ötüken Dağı'nın (Yu-du-jun-shan 鬱督軍山) doğusunda oturanlar Doğu Göktürk hükümdarı Shi-bi Kağan'a, Tamgan Dağı'nın (Tan-han-shan 貪汗山)³¹⁰ batısında oturanlar ise Batı Göktürk hükümdarı Tong Yabgu Kağan'a bağlanmışlardır (TD, 199, 5491).

JTS'daki *Göktürk Bölümü*'nün ayaklanmayı anlatışı hemen hemen *TD*'in *Göktürk Bölümü* ile aynıdır. Buradaki tek fark, *JTS*'da o kış Göktürk ülkesinde yoğun bir kar yağışının olduğunun, her yerin karla kaplandığının, koyun ve atların telef olduğunun, çıkan büyük açlık yüzünden pek çok kişinin öldüğünün belirtilmiş olmasıdır. Ancak *JTS* bu bilgiyi ayaklanmanın çıkmasından ve Göktürk ordularının asiler tarafından yenilgiye uğratılmalarından sonra vermiştir. *JTS* ayrıca yıllar boyunca yağan aşırı kar yüzünden hayvan sürülerinde ve halk arasında ölümlerin yaşandığını, bundan dolayı İllig Kağan'ın büyük masrafları karşılamak amacıyla ağır vergiler koyduğunu, bundan memnun olmayan hem Göktürklerin hem de onlara bağlı kavimlerin ayaklanma çıkardıklarını yazmıştır. Kaynağımız bu bilgiyi *TD*'e paralel olarak Zhen-guan'ın üçüncü yılı kayıtları arasında aktarmıştır (*JTS*, 194A, 5158-5159). Töli Kağan'ın *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde bulunan biyografisinde ise onun *TD*'deki biyografisinde ve *ZZTJ*'de verilen bilgilerin aynısı kaydedilmiştir (*JTS*, 194A, 5160). *JTS*'daki *Uygur Bölümü*'nde *TD*'deki *Uygur Bölümü*'nde aktarılan bilgiler tekrarlanmış, ancak Puser'ın bozguna uğrattığı Göktürkleri Tanrı Dağları'na kadar değil, kuzeye Altay Dağları'na (Jin-shan 金山) doğru kovaladığı yazılmıştır (*JTS*, 195, 5195-5196). *ZZTJ*'de Xue-yan-tuoların Doğu Göktürlere bağlandıktan sonra kağanın yönetiminin kötüye gitmesi

³¹⁰ Göktürk döneminde Orta Asya'da Doğu ve Batı Göktürklerin sınırları yakınlarında bir dağ adı olarak *Tan-han*'a 貪汗 rastlanılır ki Dokuz Oğuzları oluşturan boylar, bu boy birliğini kurmadan önce 7. yüzyılın başlarında bu dağda yaşıyorlardı. *Hududü'l-Âlem* §5'te Dokuz Oğuz ülkesinde bir dağ olarak tanıtılan *Tafkân* ناقطن dağı geçmektedir. Minorsky bu adın *Turfan* isminin yanlış yazılışı olabileceğini belirtmiştir. Ona göre burası Turfan'ın kuzeyinde Turfan ile Cungarya'yı ayıran Doğu Tanrı Dağları (Boğdo) olmalıdır; Hamilton'a göre ise *Tamgan*, bu dağlara 5.-10. yüzyıllarda verilen addır (*Hudud al-Âlam*, 1937: 62, 94, 195; Hamilton, 1997: 197-198).

sonucu ayaklanma çıkardıklarına ilişkin bilgiler aynı şekilde *JTS*'nin *Xue-yan-tuo Bölümü*'nde de kaydedilmiştir (*JTS*, 199B, 5344). *JTS*'daki bilgilerin genelde kısaltılarak verildiği ancak o kaynakta bulunmayan bazı bilgilerin de eklendiği *XTS*'da, 627 yılındaki Tie-le Ayaklanması anlatılırken *TD*'e ve *JTS*'ya büyük oranda sadık kalınmış, ancak anlatıda bazı ufak farklılıklar da barındırılmıştır. Örneğin *Göktürk Bölümü*'nde Yukuk Şad'ın bozguna uğratılmasından söz edilmeden doğrudan doğruya ayaklanma çıktığında İllig Kağan'ın Töli Kağan'ı isyanın bastırılmasıyla görevlendirdiği ancak onun başarısız olarak geri döndüğü yazılmıştır. Moğolistan'daki yoğun kar yağışları, hayvan sürülerindeki toplu ölümler ve halk arasında görülen açlık yine ayaklanma anlatıldıktan sonra verilmiş, ancak her yıl açlık çekildiği, vergilerin çok yükseltildiği ve devlete bağlı boyların giderek devlete karşı cephe almaya başladıkları ertesi yılın kayıtları arasında aktarılmıştır (*XTS*, 215A, 6034). Töli Kağan'ın *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde yer alan biyografisinde ise Töli Kağan'ın keyfi vergi politikaları yüzünden ayaklanan toplulukların arasında Xue-yan-tuolar da sayılmışlardır. Bu kaynakta ayrıca İllig Kağan'ın Töli Kağan'ı hem Xue-yan-tuoları hem de doğudaki diğer toplulukları bastırmak için gönderdiği, ancak Töli Kağan'ın başarısız olduğu ve kendi adamlarının ona karşı isyan ederek ondan ayrıldıkları kaydedilmiştir (*XTS*, 215A, 6038). *XTS*'daki *Uygur Bölümü*'nde (*XTS*, 217A, 6112) ve bu bölümdeki Xue-yan-tuo kısmında (*XTS*, 217B, 6135) verilen bilgiler ise *JTS*'nin *Uygur Bölümü*'nde ve Xue-yan-tuo kısmında verilen bilgilerle aynıdır.

Doğu Göktürk Kağanlığı 627 yılında devletin kuzeyinde patlak veren Büyük Tie-le Ayaklanması'yla sarsılırken bir başka ayaklanma da aynı sıralarda kağanlığın doğu kanadında çıkmıştır. Bu ayaklanmadan söz eden Çin kaynaklarının hepsi de isyanın Töli Kağan'ın keyfi olarak kendisine bağlı halklardan topladığı ağır vergiler sebebiyle çıktığını belirtmiştir. Kaynakların üzerinde uzlaştığı diğer konu da Töli Kağan'ın hükmettiği bu topluluklar üzerindeki bütün denetimini yitirdiği, bu durum yüzünden amcası İllig Kağan'ın ona çok kızdığı ve Tie-le Ayaklanması'nı bastırması için ülkenin o bölgesine gönderildiğidir. Devletin doğu kanadında Töli Kağan'ın yönetimi altında yaşayan ve çıkan bu ayaklanmaya katılan topluluklar kaynaklarda hemen hemen aynı olarak verilmiş olsalar da metinler arasında bazı ufak farklılıklar da vardır. *TD*'in *Göktürk Bölümü*'ndeki *Töli Kağan Biyografisi* onun kağanlığın doğu kanadında

Tatabılar, Xiler gibi on boya hükmettiğini, Tatabılar gibi halkların Zhen-guan'ın ilk yılında ona karşı gelerek Tang Hanedanı'na bağlılıklarını bildirdiklerini yazmıştır (TD, 197, 5412). *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde yer alan *Töli Kağan Biyografisi*, onun yönettiği toplulukları aynı şekilde verdikten sonra ayaklanmaya hem Tatabıların hem Xilerin hem de diğerlerinin katıldıklarını belirtmiştir (JTS, 194A, 5160). *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde yer alan *Töli Kağan Biyografisi* ise Töli Kağan'ın Kitanlara ve Mo-helara hükmettiğini, doğuda yaşayan bütün toplulukların ona bağlı olduklarını, ayaklanmaya Xue-yan-tuoların, Tatabıların, Xilerin ve diğer halkların katılarak Çin'e bağlandıklarını aktarmıştır (XTS, 215A, 6038). Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere Xue-yan-tuolar o sırada Töli Kağan'a bağlı değillerdir. *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın ikinci yılının dördüncü ayı (9 Mayıs-6 Haziran 628) kayıtlarında ise Töli Kağan'ın devletin doğu kanadını yönettiği, sonradan Tatabılar, Xiler ve diğer boyların Göktürlere karşı ayaklanarak Çin'e bağlandıkları kaydedilmiştir (ZZTJ, 192, 6049). *ZZTJ* aynı sıralarda Kitanların da Göktürk hâkimiyetinden çıkarak Çin'e bağlılıklarını bildirdiklerini yazmıştır (ZZTJ, 192, 6050). Görüldüğü üzere Töli Kağan'ın yönettiği ve ona karşı başkaldıran topluluklar ağırlıklı olarak Moğol kavimleridir. Ancak bu kavimlerin 627 yılındaki Büyük Tie-le Ayaklanması'na öncülük eden Xue-yan-tuolar ve Uygurlar ile ortaklaşa hareket edip etmedikleri, ayaklanmaları koordineli bir şekilde çıkartıp çıkartmadıkları konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sözü geçen ayaklanmalardan bahseden Çin kaynakları, iki isyanın ortak noktasının Göktürk yöneticilerinin uyguladıkları ağır vergilendirmeler olduğunu yazmıştır. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın kendisine bağlı topluluklardan aldığı vergileri ağırlaştırmasına o yıllarda Göktürk ülkesinde yaşanan doğal felaketlerin olumsuz etkilerini gidermeye çalışması sebep olmuştur. Ancak bunun dışında Töli Kağan gibi Göktürk idarecilerinin felaketlerden önce bile keyfi bir şekilde boylardan vergi topluyor olmaları, bu toplulukların kağanlıktan kopmalarını hızlandıran bir etken olmuştur.³¹¹

³¹¹ Divitçioğlu'na göre de Göktürklerde devletin çökmeye başlamasının temelinde, devlete bağlı boyların artan vergiler karşısında hoşnutsuzluklarının giderek büyümesi ve bu hoşnutsuzluğun zamanla ayaklanmalara dönüşmesi yatmaktadır (Divitçioğlu, 2005: 246). Ona göre Göktürk Kağanlığı'nın çökmesinin bir diğer sebebi ise kağanlığın sosyal, ideolojik ve idari yapısıyla devlete bağlı ya da devlete komşu olan boyların geleneksel yapıları arasındaki farklılıklardır (Divitçioğlu, 2005: 247-249). Atlı konar-göçerlerin kendilerine bağlı halklardan vergi toplamalarına ilişkin en eski örneklerden birisi, Roma İmparatorluğu'nda yaşamış olan ünlü Yunan coğrafyacı Strabon'un *Geographika* adlı eserinde bulunmaktadır. Strabon burada Karadeniz'in kuzeyindeki konar-göçerlerden yani İskitlerden ve Sarmatlardan söz ederken onların eşkıya değil savaşçı olduklarını, savaşa yalnızca kendilerine ödenen haraçların kesilmesi durumunda gittiklerini belirtmiştir. Ona göre bu konar-göçerler topraklarını ekip

Claessen, bir hükümdarla yerel yöneticiler arasındaki sosyo-siyasî mesafenin ne kadar uzak olursa hükümdarın iktidarını meşrulaştırmasının da o kadar kolay olduğunu söylemiştir. Bu da Orta Asya'daki konar-göçer devletlerde hükümdarlarla onlara bağlı beylerin birbirlerine yakın ekonomik ve askerî güçlere sahip olmaları sebebiyle bu

biçmek isteyen herkese verirler, bunun karşılığında yalnızca o toprakların bedeli olarak haraç toplarlar ki bu haraçlar da genellikle çok ağır olmayıp yalnızca konar-göçerlerin günlük yaşamsal gereksinimlerini giderecek kadar toplanır. Ancak haraçlar ödenmez ise konar-göçerler savaşa girerler (Strabo, *Geographica* 7.4.6). Avrasya Bozkırları'nda kurulmuş olan atlı konar-göçer devletler, yönetimleri altında tuttukları yine kendileri gibi olan atlı konar-göçer boylardan vergilerini ve haraçlarını genellikle hayvan ya da hayvansal ürün biçiminde toplamışlardır. *HS*'daki *Hun Bölümü*'ne göre Hunların doğu komşuları Wu-huanlar, vergilerini Hunlara hayvan derisi olarak vermekteydiler. Wu-huanlar MÖ 1 yılında Hunlara karşı ayaklandıktan sonra isyanları bastırılırken Hunlar çok sayıda Wu-huan'ı kaçırmışlar, Wu-huanlar da kaçırılan boydaşlarını geri istediklerinde Hunlar tarafından fidye olarak at ve diğer hayvanlar ile hayvan derileri vermeye zorlanmışlardır (HS, 94B, 3820). *TD*'deki *Göktürk Bölümü*, Göktürklerin kendilerine bağlı topluluklardan vergi olarak at ve asker aldıklarını (yani toplulukları savaşlarda asker vermeye zorladıklarını) belirtmiştir (TD, 197, 5403). Bilge Kağan Yazıtı'nın Kuzey Yüzü'nün 11.-12. satırlarında Bilge Kağan'ın düzenlediği seferler sonucunda sarı altınlar, beyaz gümüşler, kenarlı ipek kumaşlar, kokulu ipekliler, has atlar, aygırlar, kara samur ve boz sincap kürkleri edinerek bunları Göktürk halkına dağıttı yazılmıştır (Tekin, 1988: 32-33). Bu sayılanlar çoğunlukla kağanın savaşlarda elde ettiği ganimet olsa da bir bölümünün kağanlığa tabi halklardan alınan vergiler olması mümkündür. Sayılan mallardan ilk dördü lüks tüketim maddeleri olup Çin'den alındıkları açıktır; sayılan diğer hayvansal ürünler ise muhtemelen konar-göçer kavimlerden toplanmıştır. Yine aynı yazıtta Doğu Yüzü'nün 25. satırında Bilge Kağan'ın henüz hükümdar olmadan önce *Tarduş Şadı* iken 20 yaşında yani 703 ya da 704 yılında Basmılların reisi Iduğ Kut'a yaptığı bir sefer anlatılmıştır. Yazıtı göre sefer, Basmıl Iduğ Kutu'nun kervan (*arkıs*) göndermemesi üzerine düzenlenmiştir. Sözü geçen kervanın yalnızca ticarî bir kervan olmadığı ve Göktürlere ödenen vergileri taşıdığı açıktır. Ancak burada Basmılların kervanla daha önce gönderdikleri malların ne olduğu belirtilmemiştir (Tekin, 1988: 46-47). Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 41. satırında yine kervan gönderilmediği için Bilge Kağan'ın bir sefer düzenlediği yazılmışsa da vergisini ödemediği için cezalandırılan topluluğun kim olduğu, yazıtın o kısmı zarar gördüğü için silinmiştir (Tekin, 1988: 51). Hayvanların ve hayvansal ürünlerin Göktürklerde cenaze törenlerinde ölü hediyesi olarak getirilen malların bir bölümünü oluşturduğuna ilişkin örnekler de vardır. Örneğin Bilge Kağan Yazıtı'nın Güney Yüzü'nün 12. satırında cins has atların, kara samur ve boz sincap kürklerinin getirildiği yazılmıştır (Tekin, 1988: 55). Türk kavimlerinden bahseden ilk Rus yıllıklarında, 859 yılı kayıtlarında Hazarların bugünkü Rusya'da ve Ukrayna'da yaşayan Polyanlar, Severyanlar ve Vyatçiler gibi Slav topluluklarından her ev başına birer beyaz sincap kürkü ile gümüş para aldıkları aktarılmıştır (Yücel, 2007: 87). Çok daha sonraki yüzyıllarda bile Büyük Selçuklu sultanı Melik Şah'ın döneminde (1072-1092) Oğuz-Türkmenler devlete vergilerini sürülerinden hayvan olarak ödemişler ve orduda zorunlu askerlik yapmışlardır (Khazanov, 1994: 266). Büyük Selçuklu sultanı Sancar'a bağlı olarak 1150'li yıllarda Toharistan'da Belh çevresinde yaşamakta olan konar-göçer Oğuzların da 1153'teki büyük ayaklanmalarını çıkarmadan önce sultana vergilerini sultanın sarayındaki mutfağa her yıl 24 bin koyun vererek ödedikleri bilinmektedir (Ayan, 2007: 22; Köymen, 1947a: 166-167; Sümer, 1999a: 138). Konar-göçerlerden alınan hayvan vergisi uygulaması sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Moğol İmparatorluğu'nda konar-göçerlerden her yüz koyundan bir koyun olarak alınan *Koççur* vergisi için bkz. Khazanov, 1994: 239 ve Togan, 1981: 302 (Moğollar konar-göçer topluluklardan *Koççur*'un yanı sıra vergi olarak at, kısrak, öküz, keçi, kalın hayvan derisi, kurut peyniri ve başka ürünler de topluyorlardı; bkz. Khazanov, aynı yer). Bazı Koçu Uygur belgelerinde bir vergi türü olarak *Koççır* ve *Koççır* terimleri geçiyorsa da (Caferoğlu, 1968: 179, 182) bunlar Moğol döneminden ya da sonrasında kalmış olabilir. Moğollardaki bu vergi çeşidi sonradan Karamanlılara, Akkoyunlulara ve bunu *resm-i ganem* (koyun hakkı) olarak sürdüren Osmanlılara da geçmiştir (Lindner, 1983: 56; Togan, 1981: 302). Osmanlı İmparatorluğu, kendisine bağlı Yörüklerden vergilerini hayvan, hayvansal ürün ve orduda zorunlu askerlik hizmeti olarak toplamıştır. Bu vergilere sonradan para da eklenmiştir (Lindner, 1983: 56, 62, 83-96).

devletlerde hükümdarlara karşı ayaklanmaların nasıl bu kadar kolay çıktığını açıklanmaktadır. Ayrıca Claessen'a göre Tayland ya da Frank Krallığı gibi merkezî yönetime özerk olarak bağlı unsurlardan oluşmuş devletlerde özerk birimleri oluşturan yöneticilerin merkezî yönetime bağlı kalmaları, onların iyi şekilde ödüllendirilmeleri ve gelirlerden onlara pay bırakılması ile mümkündür. Ancak onun sözünü ettiği durum, bu özerk yapıları yöneten kişilerin merkezdeki hükümdarla kan bağıyla ya da evlilik yoluyla akrabası olmaları durumunda geçerlidir (Claessen, 1984: 369). Claessen, yerel yöneticilerin merkezden bağımsız ekonomik gelirlerinin olduğu sürece merkezden gelen buyruklara uyma zorunluluğunda olmadıklarını belirtmiştir. Bu durumda merkezdeki hükümdarın taşradaki bu yöneticilerin kendisine bağlılıklarını sağlaması yukarıda da değinildiği gibi ödüllendirmelerle ve fazladan gelir sağlamakla gerçekleşmiştir. Claessen, bu şekilde sağlanmış bağlılıkların çok zayıf kaldığının ve devletin merkezî yönetim teşkilatında doğrudan hükümdara bağlı memurların devletin yapısını güçlendirdiğinin üzerinde durmuştur (Claessen, 1984: 370). Nitekim Doğu Göktürk Kağanlığı da kağanlığın askerî gücüyle zorla bir arada tutulan çeşitli kavimlerden oluşmuştur ve bu toplulukların kağanın elinde bulundurduğuna yakın askerî-ekonomik güce sahip kendi beyleri, buldukları ilk fırsatta kağanlığa karşı ayaklanmalar çıkarmışlardır. Claessen ayrıca erken devletlerin çöküş sebeplerinden birisi olarak bu devletlerin merkezleriyle taşraları arasındaki ulaşımın ve iletişimin kopmasını vermiştir. Ulaşım ve iletişim koptuğunda merkezî yönetim taşranın denetimini tamamen yitirir ve devlet çöküşe geçer. Bunları yitirmeyen hatta güçlendiren devletler ise olağandışı bir durum olmadığı sürece yıkılmadan ayakta kalabilirler ki Claessen, imparatorluklarını uzun yol ağlarıyla kaplayan İnkaları bu duruma bir örnek olarak vermiştir (Claessen, 1984: 366, 370). Doğu Göktürk Kağanlığı da Moğolistan'da geniş bölgelere hükmettiği sırada kağanlığın kuzey ve doğu bölgelerinde yaşanan büyük isyanlar sebebiyle bu bölgelerin denetimini yitirmiş, varlığının son dört yılında Gobi Çölü'ne ve İç Moğolistan'ın bozkırlarına sıkışmak zorunda kalmıştır.

Di Cosmo da konar-göçer Orta Asya devletlerinde tabi boylar ve hükmeden boylar arasındaki sorunları analiz etmiştir. “Köleleştirilmiş” yani tabi olmuş boylar ile “Yönetici” boylar arasındaki gerginlikler, ardı arkası kesilmeyen sürtüşmelere yol açabilir ve bu da en sonunda mutlak bir savaşa dönüşebilir. Di Cosmo bu duruma örnek

olarak Göktürklerin kendilerine hâkim olan Rou-ranlara karşı ayaklanmalarını ve Cürçenlerin Kitanlarla olan mücadelelerini vermiştir. Her iki örnekte de ikincil ya da haraç veren kavimler hâkim bir boya karşı savaşmışlar ve bölgelerindeki yeni güç hâline gelmişlerdir. Hâkim olan boyların hükümdarlarının uyguladıkları ezici politikalar, bu boya haraç ödeyen ve ona bağlı olan bir boyun yönetici seçkinleri arasında hâkim hükümdarın meşruiyeti konusunda bir kriz çıkartabilir ve hükümdarın meşruiyeti artık sorgulanmaya başlar. Bu meşruiyet krizi de aristokrasinin yani soylular sınıfının, beylerin en azından bir kısmının devletteki mevcut yönetici seçkinlere meydan okumasına ve “karizmatik” bir önderin etrafında birleşmesine yol açar (Di Cosmo, 1999: 16).³¹² Doğu Göktürk Kağanlığı’nda yaşanan ve bu kısımda incelediğimiz durum da tam olarak budur. İllig Kağan’ın ve ona bağlı Göktürk yöneticilerinin katı vergi politikaları yüzünden Xue-yan-tuolar, Uygurlar, Bayırkular, diğer Tie-le toplulukları, Kitanlar, Tatabılar, Xiler gibi kağanlığa bağlı çok sayıda kavim kağanlığa karşı ayaklanmıştır. İncelediğimiz Çin kaynakları doğuda ağırlıklı olarak Moğol olan kavimlerin doğrudan Tang Hanedanı’na bağlılıklarını bildirdiklerini belirtirken asi Tie-le boyları da karizmatik bir önder olduğu anlaşılan Xue-yan-tuo reisi Yi-nan’ın etrafında birleşmişlerdir. Yi-nan’ın **Yinçü Bilge Kağan* unvanıyla hükümdar ilan edilmesi ve bunun Tang Hanedanı tarafından tanınması da Doğu Göktürk Kağanlığı’nın sonunu getiren en önemli olaylardan birisi olmuştur. İllig Kağan’ın yönetiminden kaçan topluluklar ya Xue-yan-tuo Kağanlığı’nın şemsiyesi altında toplanmışlar ya da Çin’e bağlanmışlardır. Bu da Doğu Göktürk Kağanlığı’nın parçalanarak yok olmasına sebep olmuştur.

Türk olan ve olmayan atlı konar-göçerler tarafından kurulmuş devletlerin çoğu, kendilerine bağlı olan toplulukların ayaklanmalarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Çeşitli dağınık boyların karizmatik bir önderin yönetimi altında birleşerek oluşturduğu

³¹² Khazanov’un da belirttiği gibi 12. yüzyılın ikinci yarısında uzun bir süre boyunca yürüttüğü savaşlarda rakiplerini eleyerek Moğolistan’da yaşayan Türk-Moğol boylarını kendi yönetimi altında birleştirmeyi başaran Moğol hükümdarı Temücin yani Cengiz Han, bozkır devletlerinin zayıf yapısını bildiği için büyük değişikliklere gitmiştir. Konar-göçer devletlerde sıklıkla görülen ayrılıkçı boy ayaklanmalarını engelleyebilmek için Temücin, fethettiği boyları ve kavimleri bölüp parçalayarak onları kendi Moğolları arasında paylaştırmış ve böylece fethedilen toplulukların bir bütün hâlinde kalarak devleti için bir tehdit oluşturmalarını önlemiştir. Temücin ayrıca eski geleneksel Moğol aristokrasisinin üyelerinin çoğunu yaptığı savaşlarda ortadan kaldırarak devlet yönetiminde çoğunluğu soylu kökenlerden gelmeyen ve doğrudan doğruya kendisine bağlı olan kişilerden oluşan yeni bir yönetici sınıf kurmuştur (Khazanov, 1994: 238-239).

bozkır imparatorlukları, kurulmalarının ardından komşu toplulukları askerî güçleriyle kendilerine bağlamışlar ve hem ekonomik hem askerî açılardan bu topluluklardan devamlı surette yararlanmışlardır. Silah zoruyla boyunduruk altına alınan tabi topluluklar da yakaladıkları ilk fırsatta imparatorluğa karşı ayaklanmışlardır. Bozkır konar-göçerlerinin boyunduruk altında tutması zor olan özgürlükçü karakterleri de isyanların çıkmasını kolaylaştırmıştır. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çökmesinin en büyük sebeplerinden birisi olan kabile isyanlarının benzerleri tarihte pek çok kez yaşanmıştır. Bu ayaklanmaların bir bölümünün sebepleri yazılı kaynaklarda aktarılmışken isyanların bir kısmının ise neden çıktığı bilinmemektedir.³¹³ Örnek

³¹³ Bozkır devletlerinin vergilendirme sebebiyle kendilerine bağlı topluluklarla yaşadıkları sorunlara ait belki de en eski örneklerden birisi MÖ 2. yüzyılda Kırım'da yaşanmıştır (ancak burada vereceğimiz örneğin bu bölümde incelediğimiz diğer örneklerden farkı, yerleşik bir devletin konar-göçer haraççılara karşı isyan etmiş olmasıdır; ileride vereceğimiz diğer örneklerde hep konar-göçer devletlere karşı ayaklanan konar-göçer topluluklardan söz edeceğiz). Strabon, Kırım'daki Yunan kolonileri tarafından kurulmuş olan Bosporos Krallığı'nın son tiranı V. Pairisades'in (MÖ 125-MÖ 108 arası hükümdar) İskitlerin Bosporos'tan topladıkları çok yüklü ve olağandışı haraçlara daha fazla dayanamayarak devletini ünlü Pontos kralı VI. Mithridatēs'e devrettiğini yazmıştır. Nitekim VI. Mithridatēs Kırım'a bir sefer düzenleyerek Skilouros Σκυλόουρος ve Palakos Παλακός gibi pek çok İskit kralını yenmiştir (Strabo, *Geographica* 7.4.4-5). İskitlerin fethettikleri bölgelerden vergi ve haraç aldıklarına ilişkin bir başka örnek de Hērodotos tarafından verilmiştir. Hērodotos İskitlerin İran'daki Medleri bir çarpışmada yendikten sonra Asya'yı (yani Anadolu'nun ve İran'ın bazı bölgelerini) yirmi sekiz yıl boyunca yönettiklerini, bu sırada yerli halklardan hem vergi ve haraç aldıklarını hem de önlerine çıkan herkesin mallarını yağmaladıklarını yazmıştır (Herodotus, *Historiae* 1.106.1). İskitlerin çevrelerindeki çeşitli toplulukları ve devletleri haraca bağlayabilmek için belirli bir düzeyde idarî ve askerî bir teşkilata sahip olmuş olmaları gerekmektedir. Nitekim Strabon yukarıda gördüğümüz gibi İskit krallarından bahsederken aynı zamanda Sarmatlar arasında yaşayan bir *Krallık* (*Basilēia* βασιλία) kavminden de söz etmiştir (Strabo, *Geographica* 7.3.17). Benzer bir adlandırmaya Hērodotos'ta da rastlanılır. Hērodotos İskitler arasında bir bölgenin *Krallık* (*Basilēia*) olarak adlandırıldığını, burada İskitlerin “en iyilerinin ve en kalabalıklarının” yaşadıklarını ve bu “Krallık İskitlerinin” diğer bütün İskitleri kendi kulları olarak gördüklerini yazmıştır (Herodotus, *Historiae* 4.20.1). Pers imparatoru I. Dareios'un (MÖ 522-MÖ 486 yılları arasında hükümdar) İskit ülkesine düzenlediği seferi anlatan Hērodotos, bu sıralarda İskitlerin üç kral (*basileus* βασιλεύς, çoğulu *basilees* βασιλέες) tarafından yönetildiklerini ve bunların *Krallık* (*Basilēia*) kavminin parçaları olduklarını belirtmiş, bu kralların adlarını da *Skōpasis* Σκόπασις, *Idanthysos* Ἰδάνθυρος ve *Taxakis* Τάξακις olarak vermiştir. Bu üç İskit kralı Pers istilası karşısında güçlerini birleştirmişler ve Perslere karşı ortak hareket etmişlerdir (Herodotus, *Historiae* 4.120.2-3, 4.131.1). Verdiğimiz bu örneklerde gördüğümüz üzere İskitlerde ve sonraki Sarmatlarda dağınık boylar ile komşu devletleri haraca bağlayan ve onların üzerinde bir üst çatı kuran merkezî krallıklar mevcuttur. Merkezdeki bu krallıkların çevrelerinde dağınık konar-göçer boylar ve yerleşik devletler özerk bir şekilde yaşamlarını sürdürürlerken bu krallıklara vergi ödemeyi sürdürmüşlerdir. Bu da aslında Hunların, Göktürklerin, Uygurların ve Moğolların kurdukları atlı konar-göçer devletlerin erken bir prototipini oluşturmaktadır; sözünü ettiğimiz bu bozkır imparatorlukları, daha erken tarihli bu İskit modelinden geliştirilmiş olabilirler. Nitekim Asya Hun İmparatorluğu ile aynı dönemde yaşamış olan Sarmatlar da bu İskit modelini Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır bölgesinde devam ettirmişlerdir. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi, daha erken bir tarihte Çin'de proto-Türk kökenli olması mümkün ya da proto-Türk kavimlerinin etkisinde kalmış olabilecek bir topluluk tarafından kurulmuş olan Zhou Hanedanı, Çin'de devlet teşkilatında değişiklikler ve yenilikler getirmiştir (Ekrem, 1995: 41-44, 47). Bu durum da yukarıda sözünü ettiğimiz İskit devlet modelinin daha eski olabileceğini ve kökeninin doğuya, Orta Asya'nın bozkırlarına dayandığını akla getirmektedir. İlk muhtemel örneğini Zhoularda gördüğümüz Bozkır devleti prototipi bu bölgede ortaya çıkmış, Zhoular tarafından Çin'e, Hazar-Karadeniz Bozkırları'na doğudan geldiklerini bildiğimiz İskitler tarafından da Avrasya Bozkırları'nın batı bölgelerine götürülmüş olabilir.

verecek olursak, atlı konar-göçerler tarafından kurulmuş bilinen ilk büyük devlet olan Asya Hun İmparatorluğu uzun tarihi boyunca birkaç ayaklanmaya tanık olmuştur.³¹⁴ Doğu Göktürk Kağanlığı'nın sonunu hazırlayan büyük boy ayaklanmalarının tersine, Hun İmparatorluğu'nda yaşandığını gördüğümüz bu isyanlar her ne kadar bu devleti zayıflatmışsa da Hunlar MS 1.-2. yüzyıllardaki büyük Xian-bei istilalarına kadar ayakta kalmayı başarmışlardır. Göktürklerde 627'de yaşanan büyük ayaklanmaların Hunlarda görülen kabile isyanlarıyla bir farkı da Hun İmparatorluğu'ndaki ayaklanmaların en azından bir kısmının patlak vermesinde Çinlilerin Hunlara bağlı toplulukları kışkırtmasıyken 627 ayaklanmalarında böyle bir durumun gözlenmemesidir.³¹⁵

Asya Hun İmparatorluğu ile yaklaşık olarak aynı dönemde var olmuş ve atlı konar-göçerler tarafından kurulmuş bir başka devlet de Part İmparatorluğu'dur. Arşaklı Hanedanı tarafından yönetilen Part İmparatorluğu, atlı konar-göçerler tarafından kurulmasına rağmen hızla yerleşikleşmiş ve Büyük İskender'den sonra kurulmuş tipik Hellenistik krallıklardan birisine dönüşmüştür. Ancak bu imparatorluk merkezî bir yönetime sahip olmamış ve tıpkı diğer atlı konar-göçer bozkır imparatorlukları gibi farklı siyasî yapıların tek bir yönetim altında birleştirildiği federatif bir yapıdan oluşmuştur. Arşaklıların yönettiği Part İmparatorluğu bu hanedana bağlı pek çok irili ufaklı şehir-devletinden ve krallıklardan oluşmuştur; bu devletler özerk olup savaş zamanlarında Arşak Hanedanı'na askerî yardımda bulunmuşlardır (Khazanov, 1994:

³¹⁴ Bu ayaklanmalar şu yıllarda yaşanmıştır: MÖ 72 (HS, 94A, 3787), MÖ 68 ve MÖ 64 (Di Cosmo, 1999: 29; HS, 94A, 3788), MÖ 50 (HS, 94B, 3800, 3802), MÖ 5 (HS, 94B, 3811), MÖ 1 (HS, 94B, 3820), MS 25 (HHS, 88, 2923; Ögel, 1981-II: 244).

³¹⁵ Her ne kadar Tang Hanedanı 627'den itibaren Xue-yan-tuo reisi Yi-nan'ı desteklemiş ve onu Xue-yan-tuo Kağanı olarak tanımışsa da 627'den önce ve o yıl içerisinde Çinli ajanların Doğu Göktürk Kağanlığı'na bağlı halklar arasında kışkırtıcı faaliyetlerde bulunduklarına ilişkin herhangi bir kayıt mevcut değildir. Ancak Çinliler daha önceki dönemlerde, özellikle 580'li yıllarda Sui Hanedanı döneminde Göktürk İmparatorluğu içerisinde casuslar aracılığıyla yoğun faaliyetlerde bulunmuşlar, hem Göktürlere bağlı çeşitli toplulukları kağanlığa karşı ayaklandırmışlar hem de Göktürk şehzadeleri arasında taht kavgalarının yaşanmasına sebep olmuşlardır. Bu Çinli casuslar arasında en ünlüsü Zhang-sun Sheng'dir (Taşağıl, 1995: 36-38). Bizans İmparatorluğu da tıpkı Çin'deki Sui ve Tang Hanedanları gibi kendisiyle savaşılan çeşitli Türk devlet ve topluluklarına karşı böl-ve-yönet siyaseti yürütmüştür. Bizanslılar kendileriyle savaşılan Türk devletlerine bağlı Türk ve Slav topluluklarını kışkırtarak ayaklanmalarını sağlamışlar, komşu ve düşman Türk toplulukları arasındaki düşmanlıkları da diplomatik yollarla derinleştirmişlerdir (Luttwak, 2009: 52, 61, 93, 158-165, 172, 177, 307, 415, 417). Aynı böl-ve-yönet siyaseti Bizanslılar tarafından Slav boylarına karşı da kullanılmıştır (Luttwak, 2009: 298, 403-404). Nitekim savaşlarda düşman beylerini casuslarla ve rüşvetlerle ayartmak, Bizans İmparatorluğu'nun uzun tarihi boyunca sıkça kullandığı bir yöntem olmuştur (Luttwak, 2009: 63-67, 347, 417). Aslında Bizans İmparatorluğu'nun bu siyasetinin kökenleri İlkçağ'a kadar gitmektedir. Örneğin Roma İmparatorluğu, imparator Tiberius döneminde (MS 14-MS 37) kuzeyindeki Germen kavimlerine karşı böl-ve-yönet siyaseti uygulamıştır (Luttwak, 1979: 36).

264; Lukonin, 2007: 713-729). Ancak imparatorluğun bu federatif tarafı devleti zayıf kılmış ve parçalanmasını kolaylaştırmıştır. Nitekim bu özerk krallıklardan birisi olan Persis'in kralı Ardeşir (Artaxerxes), Arşak Hanedanı'na karşı isyan etmiş ve arka arkaya kazandığı üç çarpışmanın ardından 224 yılında zaten salgın hastalıklardan dolayı zayıflamış olan Part İmparatorluğu'na son vermiştir (Bivar, 2006: 96).

Göktürk Kağanlığı'nın 552'deki kuruluşundan 744'teki yıkılışına kadarki tarihi boy ayaklanmalarıyla doludur. Bu ayaklanmalardan hem Çin kaynaklarında hem de Göktürk yazıtlarınca sıkça söz edilmiştir. Khazanov, bu ayaklanmaların çıkış sebepleri olarak Göktürlere bağlı toplulukların Göktürlere haraç ödemelerini ve savaşlarda Göktürk ordularına asker vermek zorunda kalmalarını saymıştır (Khazanov, 1994: 255). *Strategikon*'da XI-2'de Göktürklerin ve Avarların zayıf yönleri sayılırken onların güvenilmez ve açgözlü kişiler oldukları, pek çok topluluktan oluştukları için aralarında akrabalık ya da birlik duygusu olmadığı sayılmıştır. *Strategikon*'da savaşlarda hainlerin ve kaçakların onların başlarına dert olduğu belirtilmiş, aralarından birkaçının Bizans tarafına geçmeleri durumunda iyi ağırlanmaları önerilmiş, böylece daha pek çok kişinin kaçarak Bizans tarafına geçeceği yazılmıştır (Strategikon, 1981: 367). Aslında Göktürk Kağanlığı'nın kuruluş aşaması ve ondan önce Moğolistan'a hükmeden Rou-ran Kağanlığı'nın yıkılışı da boy ayaklanmaları sayesinde gerçekleşmiştir. Çin'deki Kuzey Wei Hanedanı ile yaptığı savaşlardan epey yıpranan ve zayıflayan Rou-ran Kağanlığı, son yıllarında büyük bir Tie-le ayaklanması ile sarsılmış ve bu isyanı bastıramamıştır. *ZS*'daki, *BS*'daki ve *TD*'deki *Göktürk Bölümleri*'ne göre o yıllarda henüz bu kağanlığa bağlı yaşayan Göktürkler, Da-tong'un 大統 on ikinci yılında (16 Şubat 546-5 Şubat 547) reisleri Tu-men'in (Bumin) komutasında Tie-le Ayaklanması'nı bastırmışlar ve asi Tie-le boylarını kendilerine bağlamışlardır. Bu katılımla askerî gücü artan Tu-men, Rou-ran kağanı A-na-gui'den kızını istemiş ancak sert bir dille geri çevrilince kağanlığa karşı isyan etmiştir. Batı Wei imparatoru Wei Fei-di'nin 魏廢帝 (Yuan Qin 元欽) saltanatının birinci yılının birinci ayında (11 Şubat-10 Mart 552) Rou-ran kağanını büyük bir çarpışmada yenen Tu-men, böylece kağanlığı yıkmış ve kendisini **İllic Kağan* unvanıyla hükümdar ilan ederek bağımsız bir Göktürk devleti kurmuştur. Rou-ranlardan geriye kalan kütleler de kısa bir süre içerisinde ortadan kaldırılmışlardır. Göktürkler bağımsızlıklarını ilan ettikten sonraki yıllarda Tu-men'in oğlu **Buğan*

Kağan'ın (ZS'da *Mu-han Ke-han* 木汗可汗, SS'da, BS'da ve TD'de *Mu-gan Ke-han* 木杆可汗) önderliğinde Kitanlar, Kırgızlar (Qi-gu 契骨) ve Heftalitler (ZS'da *Xian-da* 嚙哒, SS'da *Yi-da* 挹怛, BS'da ve TD'de *Ye-da* 嚙哒) gibi çeşitli toplulukları yenerek kendi boyundurukları altına almışlardır. SS'daki *Göktürk Bölümü* de bu bilgileri aktarmış, ancak olayların tarihi konusunda ayrıntılı bilgiler vermemiş, bir tek bu olayların Kuzey Wei Hanedanı'nın son yıllarında yaşandığını belirtmiş, ayrıca *Buğan Kağan'ın fethettiği halkların arasında Kırgızları saymamıştır. ZZTJ'deki Shao-tai'nin 紹泰 birinci yılının on ikinci ayı (29 Aralık 555-27 Ocak 556) kayıtlarında ise *Buğan Kağan'ın (Mu-gan Ke-han 木杆可汗) Rou-ranları yenilgiye uğrattıktan sonra Heftalitleri (Ye-da 嚙哒), Kitanları ve Kırgızları (Qi-gu) hâkimiyeti altına aldığı aktarılmıştır (BS, 99, 3286-3287; SS, 84, 1864; TD, 197, 5402-5403; ZS, 50, 908-909; ZZTJ, 166, 5140). Böylece Tu-men'in kurduğu Göktürk devleti bir bozkır imparatorluğuna dönüşmüştür. Ancak Göktürk Kağanlığı İşbara Kağan'ın (Sha-bo-lüe Ke-han 沙鉢略可汗) döneminde iç çekişmelerden dolayı zayıflamaya başlamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Çin'in Göktürk Kağanlığı'na gönderdiği casus-elçi Zhang-sun Sheng'in SS'daki biyografisine göre bu casus, kağanlığın zayıf yönlerini öğrenerek Kuzey Zhou Hanedanı'nın başbakanı Yang Jian'e (sonradan imparator Sui Wen-di) Da-xiang 大象 saltanat devresi sırasında (14 Mart 579-20 Ocak 581) bir rapor sunmuştur. Ardından Kuzey Zhou Hanedanı yıkılarak yerine Sui Hanedanı kurulmuş ve Zhang-sun Sheng, Kai-huang'ın birinci yılında (20 Şubat 581-8 Şubat 582) bu hanedanın ilk imparatoru ve eski hanedanın son başbakanı Sui Wen-di'ye yeni bir rapor sunarak Göktürklerin zayıflıklarını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bu rapora dayanarak ertesi yıl Çinliler hem İşbara Kağan'a muhalif olan çeşitli Göktürk beylerini kışkırtarak iç savaşın çıkmasına yol açmışlar, hem de Tatabıları, Xileri ve Kitanları İşbara Kağan'a karşı ayaklanmaları için teşvik etmişlerdir (SS, 51, 1330-1331). Ancak burada sözü geçen kavimlerin hangi sebepten ötürü Göktürlere karşı ayaklanmak istedikleri açıklanmamıştır. Sui Wen-di 583 yılında Göktürlere karşı bir ferman çıkarmıştır. SS'daki ve BS'daki *Göktürk Bölümleri*'nde kayıtlı olan bu fermana göre Göktürk Kağanlığı'na bağlı olan kavimler arasında huzursuzluk gözlemlenmektedir. Göktürklerin kuzeyindeki Kırgızlar³¹⁶ gizlice Göktürklerin zayıflamalarını ve onlara

³¹⁶ SS'daki metinde Göktürklerin kuzeyinde onlara saldırmak için fırsat kollayan topluluğun adı *Kitan*

saldırmak için gereken fırsatın kendilerine gelmesini beklemektedirler. Ayrıca Hoten (Yu-tian 于闐)³¹⁷, Pers (Bo-si 波斯)³¹⁸ ve Heftalit (Yi-da 挹怛) devletleri Göktürk Kağanlığı'nın batı bölgelerini yöneten Tardu Kağan'a (Da-tou 達頭) karşı kısa bir süre önce birleşerek ayaklanmışlardır (BS, 99, 3292; SS, 84, 1866). Ne yazık ki bu fermanda da Göktürk Kağanlığı'na bağlı kavimlerin bu devlete karşı koymalarına yol açan sebeplere yer verilmemiştir.

Doğu ve Batı Göktürk Kağanlıkları ileriki yıllarda da çeşitli boy ayaklanmalarıyla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Özellikle Tie-le kavimleri ve doğudaki Moğol toplulukları sıklıkla ayaklanmışlar, kimi zaman farklı Göktürk hükümdarlarına bağlanmışlar, kimi zaman da bağlı oldukları Göktürk hükümdarlarından koparak başka hükümdarlara bağılılıklarını bildirmişler ya da bağımsızlıklarını kazanmaya çalışmışlardır. Örneğin SS'daki ve BS'daki *Göktürk Bölümleri*'ne göre Tardu Kağan ile Qi-min Kağan arasında yaşanan iç savaş sırasında Ren-shou'nun 仁壽 birinci yılında (8

(Qi-dan 契丹) olarak verilmişse de BS'da doğru olarak Göktürklerin kuzeyindeki bu kavmin *Kırgızlar* (Qi-gu 契骨) olduğu yazılmıştır. Bu duruma daha önce Liu işaret etmiştir (Liu, 1958-II: 524).

³¹⁷ Göktürk dönemindeki Hoten (Hoten) Devleti, Doğu Türkistan'da Tarım Havzası'nda Taklamakan Çölü'nün güneyinde, Kaşgar'ın güneydoğusunda, Tibet'in kuzeyinde bulunuyordu. O dönemdeki Çin kaynaklarında bu bölgenin adı *Qu-sa-da-na* 瞿薩旦那, *Yu-tian* 于闐 ve *Huan-na* 渾那 olarak geçmektedir (Ekrem, 2003: 219-220). I. Tonyukuk Yazıtı'nın Güney Yüzü'nün 7. satırında geçen bir ifade daha önce Radloff ve Orkun tarafından "kuriya kurdanda", Ergin tarafından da "kuriya kuridinta" olarak okunmuş ve "batıdan batılılara" olarak çevrilmiştir. Clauson, bu ibarenin "kuriya Kordanta" olarak okunması gerektiğini, bunun da "batıdaki Hoten" anlamına geldiğini, *Kordan*'ın *Hoten*'i karşıladığını ileri sürmüştür. Ancak Tekin bu görüşe karşı çıkmış ve yazıttaki ifadeyi "kuriya kuridinta" olarak okuyarak çevirisini "batıda batıdan" olarak vermiştir. Ölmez ise bu ifadeyi "kuriya koridinta" şeklinde okuyup "batıda Korılardan" olarak çevirmiştir (Clauson, 1971: 127-128; Ergin, 2002: 68-69; Orkun, 1994: 104-105; Ölmez, 2012: 164, 171; Tekin, 1994: 6-7, 34). Eski Uygurcada *Udun* olarak adlandırılan Hoten'in aslının **Godan* olduğu, bunun da sonradan **Gostāna* ve **Gostan*'a dönüştüğü, **Go*'nun bölgenin yerel dilinde "ülke" anlamına gelebileceği düşünülmüştür. MÖ 3. yüzyılda kurulduğu tahmin edilen Hoten Devleti, 11. yüzyılın başında Karahanlılar tarafından yıkılıncaya kadar varlığını korumuştur. Bölgenin eski yerel dili olan Hotence'nin (*Hoten Sakacası* olarak da adlandırılır) Doğu İranî bir dil olduğu, ancak yoğun Hint etkisinde kaldığı bilinmektedir. Hoten'in Türklerin eline geçmesinden önceki yerli halkının da İranî-Tibet karışımı olduğu düşünülmüştür (Ekrem, 2003: 220-222). Bahsi geçen ve Karahanlılar tarafından yıkılan eski Hoten kentinin bugünkü Hoten خوتن (He-tian 和田) şehrinin yakınlarında olduğu biliniyorsa da bu eski kentin tam olarak neresi olduğu konusunda ortak bir görüşe varılamamıştır (Ekrem, 2003: 225).

³¹⁸ Dönemin Çin kaynaklarında İran'da Persler tarafından kurulmuş olan Sasani İmparatorluğu *Bo-si* 波斯 yani *Pers* olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 170). Sui Wen-di'nin fermanından Sasanilerin Göktürlere bağlı olup Hotenlilerle ve Heftalitlerle birlikte onlara karşı ayaklandıkları anlamı çıkmaktadır. Hâlbuki 580'li yıllarda Sasani İmparatorluğu bağımsız idi; hatta bu imparatorluk tarihinin hiçbir döneminde Göktürk hâkimiyeti altına girmemiştir. 6. yüzyılın ikinci yarısı ve 7. yüzyılın ilk yarısı boyunca Göktürklerle savaşan Sasaniler muhtemelen Göktürlere bağlı yaşayan Hotenlilerin ve Heftalitlerin isyanına destek vermişlerdir. Bölgeye çok uzak olan Çinliler ise muhtemelen asilere yapılan Sasani yardımını Göktürk yönetimi altında yaşayan Perslerin bir isyanı olarak algılamışlardır.

Şubat 601-28 Ocak 602) Qi-min Kağan, Sui Hanedanı'nın askerî desteğiyle kuzeye doğru sefere çıkmıştır. Qi-min Kağan'a bağlı olan Tie-lelardan Hu-xieler 斛薛 ve diğer pek çok topluluk bu sırada kağana karşı başkaldırmışlardır. Aynı yıl ya da bir sonraki yıl³¹⁹ Batı Göktürk hükümdarı Çuri Kağan ve ona bağlı bir Yabğu, Tie-lelar tarafından saldırıya uğramışlar ve bozguna uğratılmışlardır.³²⁰ *Bilge Kağan (Bu-jia Ke-han)* unvanını taşımakta olan Tardu Kağan da büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır çünkü Tatabıların ve Xilerin beş boyu onun yönetiminden çıkarak göç etmişlerdir. Tu-yu-hun Devleti'ne kaçmak zorunda kalan Tardu Kağan'ın kalan boyları da Qi-min Kağan tarafından ele geçirilmiştir. *ZZTJ* de Da-ye'nin üçüncü yılı kayıtlarında (16 Şubat 603-5 Şubat 604) Tie-lelardan *Bokuların ve diğer on boyun Bilge Kağan'a (Tardu Kağan) karşı ayaklandıklarını, Bilge Kağan'ın hükümdarlığının böylece sona erdiğini belirtmiştir (BS, 99, 3297-3298; SS, 84, 1873-1874; *ZZTJ*, 179, 5600). Batı Göktürk Kağanlığı'nda Niri Kağan'dan sonra *Çuri Kağan* unvanıyla yerine geçen oğlu da uzun bir süre boyunca Tie-leların isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. *SS*'daki ve *BS*'daki *Batı Göktürk Bölümleri*'ne göre Çuri Kağan, Da-ye'nin başlarında (605 ve dolayları) devleti keyfi bir biçimde yönettiği için pek çok kişi ona karşı ayaklanmıştır. Çuri Kağan kendisini büyük bir yenilgiye uğratmış olan Tie-le boylarıyla da pek çok kez savaşmıştır (BS, 99, 3300; SS, 84, 1877). *SS*'daki *Tie-le Bölümü* de Da-ye'nin birinci yılında (25 Ocak 605-12 Şubat 606) Çuri Kağan'ın Tie-le boylarına saldırdığını, onlara ağır vergiler koyarak mallarına el koyduğunu yazmıştır. Xue-yan-tuoların ayaklanmasından kuşkulanan Çuri Kağan, bu kavmin beylerinden birkaç yüz kişiyi bir bahaneyle bir araya getirmiş ve hepsini idam ettirmiştir. Bunun üzerine Xue-yan-tuolar kağana karşı ayaklanmışlar ve hem Xue-yan-tuoların hem de Tie-le kavimlerinden Çibillerin (Qi-bi 契苾) reisleri kağanlıklarını ilan etmişlerdir. Xue-yan-tuoların *İç İrkin (Nei Si-jin 内俟斤)* unvanını taşıyan reisleri *Ediz (Ye-xi 也咥)³²¹ *Kiçik Kağan (Xiao Ke-han 小可汗)* unvanını alırken Çibillerin *İlteber İrkin (Si-li-fa Si-jin 俟利發俟斤)* unvanını taşıyan reisleri *Kalıñ (Ge-leng 歌楞)* da *Yi-wu-zhen Bağa Kağan (Yi-wu-zhen Mo-he Ke-han 易勿真莫何可汗)* unvanını almıştır. Çuri Kağan bu her iki asi hükümdar karşısında yenilgiye uğramıştır ve onun gücünün giderek azaldığını gören

³¹⁹ Liu'ya göre burada sözü geçen olaylar ertesi yıl yani 602'de yaşanmıştır (Liu, 1958-II: 537).

³²⁰ Taşağıl Çince metinde Niri Kağan'ın adının geçmesinin karışıklık sonucu olabileceğini, onun yerine Çuri Kağan'ın ve yabgusunun Tie-lelar tarafından bozguna uğratıldığını belirtmiştir (Taşağıl, 1995: 60).

³²¹ Ye-xi = Ediz eşleştirmesi için bkz. Hamilton, 1997: 193-194, 199.

Doğu Türkistan'daki şehir-devletlerinden Kumul (Yi-wu), Koçu ve Agni (Yan-qi 焉耆, Karaşar)³²² de Çibil kağanına bağlılıklarını bildirmişlerdir. Aynı bilgi *BS*'daki ve *TD*'deki *Tie-le Bölümleri*'nde, ayrıca *ZZTJ*'deki Da-ye'nin birinci yılının sekizinci ayı (18 Eylül-17 Ekim 605) kayıtlarında da tekrarlanmıştır (*BS*, 99, 3303; *SS*, 84, 1880; *TD*, 199, 5465; *ZZTJ*, 180, 5622-5623). *JTS*'daki *Uygur Bölümü*'nde ise Çuri Kağan'ın Da-ye'nin ilk yılında Tie-le boylarına saldırarak onlardan ağır vergiler aldığı ve Xue-yan-tuo beylerini öldürmesi üzerine Tie-lelerin ona karşı ayaklandıkları belirtilmiştir. Bu kaynağa göre Tie-lelerin *Boku, Toņra, Uygur (Hui-he 迴紇), Bayırku ve Fu-luo 覆羅 kavimleri bir ittifak kurmuşlardır. Adı geçen boyların oluşturdukları birlik *Uygur* (*Hui-he* 迴紇) adını almıştır, yani bu boylar *Uygur* adı altında birleşmişlerdir (*JTS*, 195, 5195). *XTS*'daki *Uygur Bölümü* de Da-ye yılları sırasında Çuri Kağan'ın Tie-le boylarına saldırmasından, onların mallarına el koymasından, kağanın onlardan hem korkup hem nefret ettiğinden ve Tie-le beylerini toplayarak öldürtmesinden söz etmiştir. Bunun üzerine Uygurlar (Wei-he 韋紇), *Bokular, Toņralar ve Bayırkular ayaklanmışlar, Uygur reisini *İrkin* (*Si-jin* 俟斤) ilan etmişler ve birleşerek adlarını *Uygur* (*Hui-he* 回紇) olarak değiştirmişlerdir. Bu sayede *JTS*'da Hui-helerin yine *Hui-he* olarak adlandırılmasına ilişkin kafa karıştırıcı bilgi düzeltilmiş ve önceden Çin kaynaklarında *Wei-he* olarak geçen Uygurların bundan sonra *Hui-he* olarak geçtikleri belirtilmiştir (*XTS*, 217A, 6111). Batı Göktürklerle karşı 605'te isyan eden bu Tie-le kavimleri sonradan Doğu Göktürk Kağanlığı'na bağlanmışlardır. Hâlâ Batı Göktürk Kağanlığı'na bağlı yaşayan son Xue-yan-tuo boyları da Batı Göktürk hükümdarı Tong Yabğu Kağan'ın döneminde bu devletten koparak Doğu Göktürk Kağanlığı'na bağlılıklarını bildirmişlerdir. Ancak Batı Kağanlığı'ndaki ağır vergilerden ve hükümdarın kötü yönetiminden kaçan Tie-le boyları, gördüğümüz üzere İllig Kağan'ın kötü yönetimi yüzünden aynı sıkıntıları yine yaşamışlar ve son bir kez büyük bir ayaklanma çıkartarak hem bağımsızlıklarını kazanmışlar hem de Doğu Göktürk

³²² Esas adı Hint ateş tanrısı *Agni*'den gelen, bölgenin Tohar lehçesinde *Argi*, *Arki* ve *Arşi* olarak söylenen bu devlet, Turfan ile Kuça arasında, Tanrı Dağları'nın doğusunda bulunuyordu. Han Hanedanı döneminden beri varlığı bilinen Agni Devleti, Tang Hanedanı dönemiyle ilgili bilgi veren Çin kaynaklarında *A-qi-ni* 阿耆尼 ve *Yan-qi* 焉耆 olarak geçerken Yuan 元 Hanedanı döneminde (1271-1368) burası *Yi-le Ba-li* 伊勒巴拉 (*İl Balık*) olarak adlandırılmıştır. Agni 1757'de Mançu-Cungar Savaşı sırasında harap olunca ertesi yıl buraya yakın bir mesafede bulunan An-ji-yan 安集延 kenti genişletilmiş ve buraya *Karaşehir* (*Karaşar*) adı verilmiştir. 1898'den beri burası Çince de yine *Yan-qi* olarak adlandırılmaktadır (Ekrem, 2003: 90).

Kağanlığı'nın yıkılmasına katkıda bulunmuşlardır. Batı Göktürk Kağanlığı ayrıca son büyük hükümdarları Tong Yabğu Kağan'ın döneminin sonlarında, tarih sahnesine o sıralarda çıkmaya başlayan Karlukların³²³ ayaklanmasıyla sarsılmıştır. *JTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nün Batı Göktürk kısmı, Tong Yabğu Kağan'ın gücüne ve zenginliğine dayanarak tebaasına kötü davrandığını, ona bağlı boylarda yaşayan insanların kağandan nefret ettiklerini ve Karlukların (Ge-luo-lu 葛邏祿) sonunda Zhen-guan'ın birinci yılında (627) ona karşı ayaklanma çıkardıklarını yazmıştır. Ancak *JTS* bu ayaklanmanın nasıl sonuçlandığını belirtmemiştir. Nitekim kısa bir süre sonra Tong Yabğu Kağan kendi amcası tarafından öldürülmüştür (*JTS*, 194B, 5182).

Göktürkler Tang Hanedanı'na bağlandıktan elli yıl sonra Çin'e karşı sürdürdükleri başarılı bir ayaklanmanın sonucunda 682'de İkinci Göktürk Kağanlığı'nı kurmuşlar ve Dokuz Oğuz (Jiu-xing 九姓) boylarına karşı yaptıkları savaşların ardından 685-868 yıllarında Moğolistan'daki Ötüken bölgesine sahip olmuşlardır.³²⁴ Ağırlıklı olarak Dokuz Oğuzlar, Kırgızlar, Basmıllar³²⁵, Türgişler, Azlar³²⁶, Karluklar, Kitanlar, Tatabılar gibi halkları yöneten İkinci Göktürk Kağanlığı, kısa tarihi boyunca sık sık bu konar-göçer toplulukların ayaklanmalarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır.³²⁷ Göktürk Kağanlığı'nın son büyük devlet adamları ve komutanları olan Tonyukuk'un, Köl Tigin'in ve Bilge Kağan'ın ölümlerinden kısa bir süre sonra bu devlet de Tang

³²³ Çin kaynaklarında genellikle *Ge-luo-lu* 葛邏祿 ve *Ge-luo-lu* 歌邏祿 olarak geçen (Chavannes, 1903: 340), Göktürkler ile yakın akraba bir kavim olarak addedilen Karluklar, Göktürk döneminde Altay Dağları civarında yaşamışlardır. Karluklar kimi zaman Doğu Göktürklerle, kimi zaman Batı Göktürklerle bağlı olmuşlar, ancak sık sık Göktürk hâkimiyetine karşı ayaklanarak bu devleti sıkıntıya sokmuşlardır. Bu Türk kavmi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Taşağıl, 2004b: 62-72. Karluklar Göktürk yazıtlarında *Karluk* olarak geçmektedirler (Clauson-Tryjarski, 1971: 22; Tekin, 1988: 20-21, 46-47, 50-51). *Karluk* adına Tibetçe belgelerde ise *Gar-log* olarak rastlanılmaktadır (Hoffman, 1950: 195).

³²⁴ İkinci Göktürk Kağanlığı'nın 682'de Gobi Çölü'nün güneyindeki Karaşum şehrinde kurulması ve Göktürklerin kuzeydeki Dokuz Oğuz boylarını 685 sonları-868 başlarında yenerek Ötüken bölgesini ele geçirmeleri konusunda bkz. Ekrem, 2008a: 48-63.

³²⁵ Cungarya ile Kuzey Moğolistan arasında yaşamış olan, ancak haklarında elimizde ayrıntılı bilgiler olmayan Basmılların (Ba-xi-mi 拔悉密) bir Türk kavmi oldukları tahmin edilmektedir. Bu topluluk hakkında bkz. Taşağıl, 2004b: 53-55. Bu kavmin adı Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 25. satırında *Basmıl* olarak geçmektedir; bu yazıtta aynı zamanda Basmıl hükümdarı olan Iduğ Kut'un, Bilge Kağan'ın akrabası olduğu belirtilmiştir (Tekin, 1988: 46-47). Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar tarafından 742'de *İltəriş Kağan* (Xie-die-yi-shi Ke-han 頡跌伊施可汗) unvanıyla başa geçirilen Basmıl reisinin de Çin kaynaklarındaki kayıtlarda *A-shi-na* soyadını taşıdığı görülmektedir (Liu, 1958-II: 662).

³²⁶ Bugünkü Moğolistan'ın kuzeybatısında, Tannu Ola civarında yaşayan ve muhtemelen Türk olan Az kavmi için bkz. Gömeç, 1999: 56.

³²⁷ İkinci Göktürk Kağanlığı'nın tarihinde görülen ayaklanmalar için bkz. *JTS*, 194A, 5172-5175; Tekin, 1988: 13, 17, 19, 21, 23, 43, 47, 49, 51, 53; XTS, 215A, 6048-6049; ZZTJ, 209, 6621; ZZTJ, 211, 6705, 6719-6720; ZZTJ, 212, 6742-6743.

Hanedanı'nın desteklediği Basmlı-Uygur-Karluk ittifakı tarafından 745'te yıkılarak tarih sahnesinden çekilmiştir.³²⁸ Bir isyan hareketiyle kurulan Ötüken Uygur Kağanlığı da tarihi boyunca ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kalmış³²⁹ ve sonunda 840 yılında yine bir boy ayaklanmasıyla yıkılmıştır.³³⁰ Göktürk ve Uygur kağanlıklarının yıkılmalarının ardından birkaç yüzyıl sonra bile Türk tarihinde hâlâ büyük boy ayaklanmalarının çıktığını görmekteyiz.³³¹ Bunlardan Selçuklu tarihi içerisinde bilinen en ünlülerinden ve en büyüklerinden birisi de 1153'te yaşanan ve akabinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun resmen ortadan kalkmasına yol açan Büyük Oğuz Ayaklanması'dır.³³² Benzer bir durum Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nda da yaşanmıştır.³³³ İlhanlı Moğolları 1243'ten itibaren Anadolu'yu yönetmeye başladıktan sonra hem Moğollara hem de onlara bağlı Selçuklulara karşı pek çok irili ufaklı Türkmen ayaklanması çıkmıştır.³³⁴ Osmanlı İmparatorluğu da Anadolu'da 14.-16. yüzyıllarda genişledikçe özellikle 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında konar-göçer Türkmenlerin ayaklanmalarıyla karşılaşmıştır.³³⁵

³²⁸ İkinci Göktürk Kağanlığı'nın yıkılması hakkında bkz. Çandarlıoğlu, 2004: 55-58; Gömeç, 2011: 187-193; Taşağıl, 2004a: 57-59.

³²⁹ Bu kağanlığın bastırmak zorunda kaldığı ayaklanmalara bu devletten kalan yazıtlarda da değinilmiştir (Ölmez, 2012: 17, 255-256, 274, 276-278).

³³⁰ Ötüken Uygur Kağanlığı'nın yıkılışı hakkında bkz. JTS, 195, 5213; Ölmez, 2012: 235-236; XTS, 217B, 6130; ZZTJ, 246, 7947.

³³¹ Karahanlı tarihinde bazı ayaklanmalar ve gerginlikler yaşandığı bilinmektedir (Khazanov, 1994: 261).

³³² Büyük Selçuklu İmparatorluğu 11. yüzyılda kurulduğu sıralarda Horasan'da ve İran'da konar-göçer Türkmen boylarıyla bazı sorunlar yaşanmıştır (Khazanov, 1994: 264). 1153'teki Büyük Oğuz Ayaklanması hakkında ise bugüne kadar pek çok eser kaleme alınmıştır (Ayan, 2007: 11-15, 21-26; Khazanov, 1994: 267; Köymen, 1947a: 160-163, 166-173; Sümer, 1999a: 137-141). Doğu Göktürk Kağanlığı'nda 627 yılında patlak veren bu devletin yıkılmasındaki en önemli etkenlerden olan Büyük Tie-le Ayaklanması da 1153'teki bu Büyük Oğuz Ayaklanması ile benzerlikler göstermektedir. İki ayaklanma da vergilendirme sebebiyle çıkmıştır ve zorlu yaşam koşullarında hayatta kalmaya çalışan konar-göçerlerin onları yöneten devletlere karşı başkaldırımlarının tipik örneklerini oluşturmaktadır. Her ne kadar 1153 Oğuz İsyanı'nı çıkaran Oğuzlar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu kuranlarla aynı etnik grubu oluşturuyorlarsa da bu Oğuzlar dışarıdan göç ederek Büyük Selçukluların hizmetine sonradan girmişlerdir. Bu da daha önce Batı Göktürk Kağanlığı'na bağlıyken ondan koparak Doğu Göktürk Kağanlığı'na bağlanan çeşitli Tie-le boylarının bir süre sonra bu devlete karşı da isyan çıkarmalarına benzemektedir. Aralarındaki tek fark, Tie-lelerin Doğu Göktürk Kağanlığı'nı kuran Göktürklerden farklı bir Türk kavmi olmaları ve Büyük Selçuklulardaki Oğuz-Türkmenlerin tersine devletin kurucu unsuru olmamalarıdır.

³³³ Türkmenlerin 1239-1240 yıllarında çıkarttıkları Babaî Ayaklanması için bkz. Koca, 2012: 12-17 ve Ocak, 2011: 37-51.

³³⁴ Anadolu'da 1243-1263 arasında yaşanan, ancak hepsi de Moğollar tarafından bastırılan ayaklanmalar hakkında bkz. Ersan, 2010: 101-107. 1277'de yaşanan ayaklanmalar da Moğollar tarafından bastırılmıştır (Ersan, 2010: 107-123). Bu isyanlar tıpkı Göktürk kağanlıklarındaki Tie-le ve diğer halkların boy ayaklanmalarına benzemektedir. Ancak aradaki en büyük fark, Moğolların ve onlara bağlı Selçukluların çoğu zaman bu boy ayaklanmalarını Göktürklerin tersine kolayca bastırabilmiş olmalarıdır.

³³⁵ Osmanlı yönetimi altında Türkmenlerin yaşadıkları sıkıntılar hakkında bkz. Lindner, 1983: 55-66, 78, 80-84, 87, 92, 111. Bu konuda Lindner'ın At Çeken Türkmenleri konusunda yaptığı çalışma dikkat çekicidir (Lindner, 1983: 75-96). 15. yüzyılın sonları ile özellikle 16. yüzyılın başlarında Anadolu'nun

2.2.5. Savunmayı İçten Zayıflatan Yabancı Unsurlar

Zhang Gong-jin'in 629 yılında Tang Tai-zong'a sunduğu, onun *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri ile *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın üçüncü yılının sekizinci ayı (24 Ağustos-21 Eylül 629) kayıtlarında kayıtlı olan raporda Doğu Göktürk Kağanlığı'nın zayıflamasının sebepleri arasında sonuncu sırada verilen madde, devletin içinde savunmayı içten zayıflatacak Çinli unsurların varlığı olmuştur. Bu maddeye göre çok sayıda Çinli kuzeye Göktürk ülkesine gitmiş ve kağanlık zayıflamaya başlayınca dağlık bölgelerde gruplar hâlinde toplanmaya başlamıştır. Dağlarda korunaklı yerlere konuşlanan bu Çinliler Göktürk hâkimiyetinden çıkmışlardır ve rapora göre Tang ordusu Çin Seddi'ni aşarak Göktürk ülkesine girdiği anda kendiliklerinden Tang güçlerine destek vereceklerdir. Zhang Gong-jin ayrıca raporunda devletin merkezinde İllig Kağan'a hizmet eden Soğdluların güvenilmez kişiler olduklarını belirtmiştir. Ona göre Göktürlere bir Tang ordusu gönderilirse bu Soğdlu memurlar direniş göstermeyecekler ve İllig Kağan'ı terk edeceklerdir (*JTS*, 68, 2507; *XTS*, 89, 3756; *ZZTJ*, 193, 6065). Nitekim Zhang Gong-jin Soğdlular hakkında haklı çıkmıştır. General Li Jing 630 yılının Şubat-Mart aylarında İllig Kağan'ın merkezi Ding-xiang'ı ele geçirdikten sonra kağan kendi maiyetiyle ve halkı ile ordusundan geriye kalanlarla Gobi Çölü'nün girişine kaçmıştır. Tang ordusunun baskınından dolayı Göktürkler arasında yaşanan kargaşayı öncü birlikleri aracılığıyla öğrenen Li Jing, kağanın çevresindeki ileri gelen bazı Çinli ve Soğdlu kişilere gizlice casuslar göndererek onların kağanı terk edip Tang ordusuna teslim olmalarını sağlamıştır. Li Jing'e teslim olan bu kişiler arasında daha önce de değindiğimiz gibi kağanın sırdaşı Soğd Beyi *Semerkandlı Sumit (Kang Su-mi), Sui

konar-göçer Türkmenleri, başta Orta Anadolu'da ve Teke bölgesinde yaşayan Yörükler olmak üzere, kendi yaşam tarzlarını rahatça sürdürebilecekleri bir kurtarıcı figürünü Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in (1501-1524 yılları arasında hükümdar) kişiliğinde bulmuşlardır. Bu hareket de 1511 yılındaki Şahkulu Ayaklanması'yla sonuçlanacaktır (Lindner, 1983: 105-112). Anadolu'da 16.-17. yüzyıllarda ekonomik, siyasî (Osmanlı yöneticilerinin adaletsiz tutumları) ve mezhepsel sebeplerden ötürü pek çok kez Türkmen ayaklanmaları çıkmıştır. Devlet yönetiminde ve orduda iş bulamayan Türkmenler, araya mezhepsel ayrılıklar da girince kalabalık kitleler olarak İran'a göç etmişler ve hem devlette hem orduda daha yüksek konumlara gelebildikleri Safevî Devleti'nin hizmetine girmişlerdir (Sümer, 1999a: 190-192, 194). 16. yüzyılın başlarında kalabalık Türkmen kitlelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak İran'a Safevî Devleti'nin topraklarına göç etmeleri, Xue-yan-tuoların Batı Göktürk Kağanlığı'ndan ayrılarak Doğu Göktürk Kağanlığı'na göç etmelerine benzetilebilir.

hanedanından Qi Prensi Yang Jian'ın oğlu Yang Zheng-dao ve imparator Sui Yang-di'nin eşi İmparatoriçe Xiao bulunmuşlardır. Teslim olmalarının ardından bu Çinli ve Soğdlu ileri gelenler Li Jing tarafından Tang başkenti Chang-an'a gönderilmişlerdir. Bu bilgiler *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri*'nde, *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*'nda, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Li Jing Biyografileri*'nde ve *ZZTJ*'deki Zhen-guan'ın dördüncü yılının birinci ayı (18 Şubat-19 Mart 630) kayıtlarında bulunmaktadır (JTS, 3, 39; JTS, 67, 2479; JTS, 194A, 5159; TD, 197, 5411; XTS, 93, 3814; XTS, 215A, 6035; ZZTJ, 193, 6070-6071).

Ne var ki Çin kaynaklarında Zhang Gong-jin'in raporunda bahsettiği ve Moğolistan'daki dağlara sığınarak gruplar hâlinde savunma güçleri kuran Çinlilerin Li Jing'in harekâtı sırasındaki faaliyetlerinden söz edilmemiştir. Bunun sebebi, Göktürk ülkesinde yaşayan Çinlilerin bir kısmının Zhang Gong-jin'in raporunu yazdığı yıl içerisinde Çin'e geri dönmüş olmalarıdır. *JTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı*'na göre Zhen-guan'ın üçüncü yılında (30 Ocak 629-17 Şubat 630) Maliye Bakanlığı'nın (Hu-bu 戶部) Tang sarayına sunduğu bilgiler aktarılmıştır. Bu bilgilere göre o yıl içerisinde Çin'in kuzey sınırının ötesinden yani Moğolistan'daki Göktürk Kağanlığı'ndan geri dönen Çinliler, o zamana kadar Tang denetimi altına sokulmuş Göktürkler ve Göktürlere karşı ayaklanarak dört bir yandan gelip Tang Hanedanı'na sığınmış olan kuzeyli yabancılar (Yi 夷) toplam bir milyon iki yüz binden fazla erkek ve kadından müteşekkildir. *XTS*'daki *Tai-zong Saltanat Yıllığı* da aynı bilgiyi vermiş, ancak bu bilginin saraya Maliye Bakanlığı tarafından sunulduğunu belirtmemiştir (JTS, 2, 37; XTS, 2, 31). Zhang Gong-jin raporunda Göktürk ülkesinde yaşayan Çinlilerin Tang ordusunun harekâtını beklediklerini ve bu ordunun Çin Seddi'nin kuzeyine geçmesi durumunda Tang Hanedanı'na bağlılıklarını bildirerek Göktürlere karşı yapılan savaşa katılacaklarını belirtmiştir. Ancak buna karşılık Çinlilerin bir bölümü zaten çökmekte olan Doğu Göktürk Kağanlığı'nda daha fazla durmanın gerekli olmadığını anlamışlar ve Li Jing'in ordusu sefere çıkmadan önce Çin'e dönmüşlerdir. Her ne kadar Zhang Gong-jin'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri onun raporunu Zhen-guan'ın üçüncü yılında yani 629'da sunduğunu belirtmişse de raporun tam olarak hangi ayda sunulduğunu yazmamıştır. Bu bilgi ise *ZZTJ*'in Zhen-guan'ın üçüncü yılının sekizinci ayı (24 Ağustos-21 Eylül 629) kayıtlarında mevcuttur (JTS, 68, 2507; XTS, 89, 3756; ZZTJ,

193, 6065). Bu da demek oluyor ki Zhang Gong-jin'in Moğolistan'daki dağlık bölgelerde Göktürklerle karşı gruplar hâlinde savunmada beklediğini belirttiği Çinlilerin bir kısmı Eylül 629'dan Şubat 630'a kadar Çin'e geri dönmüş olmalıdır. Doğu Göktürk Kağanlığı'nın doğal felaketler, boy ayaklanmaları, iç çekişmeler ve yenilgiler yüzünden askerî gücünü büyük oranda yitirmiş olması da muhtemelen Göktürk ülkesindeki Çinlilerin Çin'e geri dönüşlerine kağanlığın çok fazla engel olamamasına yol açmıştır. Ancak Göktürk ülkesinde yaşayan Çinlilerin tamamı 629-630 yıllarında Çin'e henüz geri dönmemişlerdir. *ZZTJ*'deki Zhen-guan'ın beşinci yılının dördüncü ayı (7 Mayıs-4 Haziran 631) kayıtlarında Tang Tai-zong'un Sui döneminin son yıllarında Göktürklerle sığınmış olan Çinlileri Çin'e geri getirmek için çabaladığı, çünkü Göktürklerin Çin'e teslim olmalarına karşılık ellerinde hâlâ Çinlilerin bulunduğu yazılmıştır. İmparator bir elçi göndererek Göktürklerle değerli hediyeler sunmuş ve bunun sayesinde onların ellerindeki Çinlileri özgürlüklerine kavuşturmuştur. *ZZTJ*'deki Zhen-guan'ın beşinci yılının beşinci ayı (5 Haziran-4 Temmuz 631) kayıtlarında da fidye verilerek Göktürklerden kurtarılan Çinlilerin seksen bin dolayında kadın ve erkekten oluştuğu bilgisinin memurlar tarafından imparatora bildirildiği aktarılmıştır. Aynı bilgiler *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde de bulunmaktadır (*XTS*, 215A, 6036; *ZZTJ*, 193, 6087). *XTS*'nun ve *ZZTJ*'in sözünü ettiği fidyeyle özgürlükleri satın alınmış bu Çinliler muhtemelen Zhang Gong-jin'in sözünü ettiği dağlarda ve vadilerde kaçak yaşayan Çinlilerden ayrı olarak Göktürklerin elinden kaçamamış ve onların yanında tutsak olarak kalmış Çinlilerdir.

Zhang Gong-jin'in raporunda geçen ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nda yaşamakta olan Çinliler bu devletin topraklarına farklı yollarla gelmişlerdir. Bunlardan bir bölümü Çin'de yaşanan siyasî kargaşadan kaçarak Göktürk kağanlarına sığınmışlar, bir bölümü ise Göktürklerin güçlü oldukları dönemlerde Çin'e yaptıkları akınlar sırasında esir alınarak zorla Moğolistan'a götürülmüşlerdir. *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'deki Wu-de'nin birinci yılının beşinci ayı (30 Mayıs-27 Haziran 618) kayıtlarına göre Doğu Göktürk Kağanlığı'nda 609'da tahta geçmiş olan Shi-bi Kağan'ın döneminde Sui Hanedanı'nın yıkılmaya yüz tutması üzerine Çin'de karışıklık çıktığı için pek çok Çinli kaçarak Göktürklerle sığınmıştır (*JTS*, 194A, 5153; *TD*, 197, 5407; *XTS*, 215A, 6028; *ZZTJ*, 185, 5792). *ZZTJ*'deki Da-ye'nin on üçüncü yılının

üçüncü ayı (11 Nisan-10 Mayıs 617) kayıtları, Sui Hanedanı'na karşı ayaklanarak bu hanedanın kuzey sarayı olan Fen-yang Sarayı'nı (Fen-yang-gong 汾陽宮) ele geçiren Liu Wu-zhou'nun bu sarayda tutsak aldığı Sui Hanedanı saray kadınlarını Göktürlere teslim ettiğini belirtmiştir (ZZTJ, 183, 5723). Nitekim yukarıda da gördüğümüz gibi Sui Hanedanı yıkıldıktan sonra bu hanedana üye kişiler Göktürk kağanlarının yanına yerleşmişlerdir. Sui hanedan üyelerinin Göktürlere sığınmalarına ilişkin bilgiler *TD*'deki, *JTS*'daki ve *XTS*'daki *Göktürk Bölümleri* ile *ZZTJ*'deki Wu-de'nin üçüncü yılının ikinci ayı (10 Mart-7 Nisan 620) kayıtlarında mevcuttur. Buna göre Li Yuan yani Tang Gao-zu 618 yılında Sui Hanedanı'na karşı isyan ettiğinde Shi-bi Kağan'dan yardım istemiş ve kağanın gönderdiği birlikler tarafından desteklenmiştir. Ancak sonradan Shi-bi Kağan, Wu-de'nin ikinci yılının ikinci ayında (20 Şubat-21 Mart 619) Tang-karşıtı Çinli beylerden Liang Shi-du'ya ve Liu Wu-zhou'ya destek vermeye başlamış ve Tang Hanedanı'nın aleyhine dönmüştür. Nitekim o sırada ölen Shi-bi Kağan'dan sonra Doğu Göktürk tahtına oturan Çuri Kağan da Sui Hanedanı'ndan Prenses Yi-cheng ile evlenmiştir. Her ne kadar bu prenses Çuri Kağan'dan önce Qi-min Kağan'la ve Shi-bi Kağan'la evli kalmışsa da Shi-bi Kağan'ın Sui-karşıtı bir siyaset izlemesine engel olamamıştır. Ancak prensesin Çuri Kağan'la yaptığı evlilikten sonra Doğu Göktürk Kağanlığı'nın katı bir Sui-yanlısı ve Tang-karşıtı siyaset yürütmeye başladığı görülmektedir. Sui Hanedanı'nın yıkıldığı sıralarda ortaya çıkan Çinli asi beylerden Dou Jian-de'nin elinde tutsak bulunan Sui imparatoriçesi Xiao ve Qi Prensi'nin oğlu Yang Zheng-dao da bu süreçte Wu-de'nin üçüncü yılının ikinci ayında (10 Mart-7 Nisan 620) Çuri Kağan'ın yanına gelmişlerdir. Çuri Kağan da kendi ordugâhında Yang Zheng-dao'yu *Sui Prensi* (*Sui Wang* 隋王) olarak tahta çıkarmıştır. Bu dönemde Göktürk ülkesinde yaşayan bütün Çinliler ise bu olayın üzerine Yang Zheng-dao'ya bağlılıklarını bildirmişlerdir. Çuri Kağan bunun ardından yeni Sui imparatorunu Ding-xiang kentine yerleştirmiştir ve Ding-xiang'da Çuri Kağan'ın kuklası olan Sui imparatorunun yanına yerleşen Çinlilerin sayısı on bini bulmuştur (JTS, 194A, 5154; TD, 197, 5407; XTS, 215A, 6028-6029; ZZTJ, 188, 5878). *ZZTJ*'deki Wu-de'nin dördüncü yılının üçüncü ayı (29 Mart-26 Nisan 621) kayıtlarında ayrıca İllig Kağan'ın Sui Hanedanı üyesi eşi Prenses Yi-cheng'in erkek kardeşi Yang Shan-jing'in 楊善經 Sui Hanedanı'nın yıkılması üzerine Çin'deki iç savaştan kaçarak İllig Kağan'ın yanına sığındığı belirtilmiştir (ZZTJ, 189, 5907). Nitekim daha önce de

değindiğimiz gibi İllig Kağan'ın yanında onun danışmanlığını yapan Zhao De-yan adında bir kişiden de *XTS*'daki *Göktürk Bölümü*'nde ve *ZZTJ*'deki Zhen-guan'ın birinci yılının yedinci ayı (17 Ağustos-14 Eylül 627) kayıtlarında bahsedilmiştir (*XTS*, 215A, 6034; *ZZTJ*, 192, 6037). Her ne kadar kaynaklarımız bu kişinin geçmişi hakkında bilgi vermiyorsa da kendisi büyük olasılıkla 618 yılı dolaylarında başlayan karışıklıklar sırasında Çin'den kaçarak Göktürk ülkesine gelmiştir. Çuri Kağan'ın Ding-xiang'da Sui Hanedanı'nı yeniden tesis etmesinin ardından Göktürlere bağlı yaşayan, hem Suilere hem de Tanglara muhalif olan bazı Çinli asi beyler de yaşamlarından endişeye düşerek Göktürklerden kaçmak istemişler, ancak Göktürk birlikleri tarafından yakalanarak öldürülmüşlerdir. Bunların arasında Song Jin-gang 宋金剛 ve Liu Wu-zhou vardır (*JTS*, 55, 2254; *XTS*, 86, 3713; *ZZTJ*, 188, 5882-5883).

Tıpkı Sui Hanedanı'nın yıkılması sırasında olduğu gibi Çin'de daha önceki hanedanların da yıkılmalarından sonra bu hanedanların üyelerinin Göktürlere sığınmış oldukları görülmektedir. *ZS*'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre Kuzey Qi Hanedanı, Kuzey Zhou Hanedanı tarafından yıkıldığı zaman bu hanedandan Fan-yang Prensi (Fan-yang Wang 范陽王) Gao Shao-yi 高紹義, Göktürk hükümdarı *Tatpar Kağan'a (Ta-bo Kehan 他鉢可汗) sığınmıştır. Kağan onu *Qi İmparatoru* (*Qi Di* 齊帝) ilan etmiş ve yıkılmış olan bu hanedana bağlı olan kişileri Gao Shao-yi'nin etrafında birleştirerek Qi Hanedanı'nın intikamını alacağını duyurmuştur. Zhou imparatoru Zhou Jing-di 周靜帝 (Yu-wen Yan 宇文衍, sonraki adıyla Yu-wen Chan 宇文闡; 579-581 yılları arasında imparator) *Tatpar Kağan'dan Gao Shao-yi'yi teslim etmesini istemişse de kağan bir süre bu isteği kabul etmemiş ve onu yanında tutmaya devam etmiştir. Zhou ve Göktürk ilişkileri normale döndükten sonra Da-xiang'ın ikinci yılında (2 Şubat 580-20 Ocak 581) *Tatpar Kağan en sonunda Gao Shao-yi'yi Zhou yetkililerine teslim etmeye ikna olmuştur. Gao Shao-yi'nin Göktürlere teslim oluşu, *Tatpar Kağan'ın yanındayken yaptığı faaliyetleri ve Zhou yetkililerine teslim edilişi, Gao Shao-yi'nin *Bei Qi-shu*'daki biyografisinde daha ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Burada ayrıca onun Göktürlere sığındığı zaman yanında yaklaşık üç bin ailenin bulunduğu, Gao Shao-yi'nin onlara isteyenlerin gidebileceğini söylemesinin ardından yarısının Çin'e geri döndükleri, geriye kalanların ve Göktürk ülkesinde yaşayan bütün Qi tebaasının ona itaat ettiği belirtilmiştir. *ZZTJ*'in çeşitli yerlerinde de Gao Shao-yi'nin Göktürklerin yanındayken

yaptığı işlere ve sonunda Zhou memurlarına teslim edilmesine ilişkin bazı kayıtlar bulunmaktadır (Bei Qi-shu, 12, 157; ZS, 50, 912; ZZTJ, 173, 5383, 5389; ZZTJ, 174, 5416). *Tatpar Kağan döneminde Göktürk Kağanlığı'nda yaşamış olan bir başka ünlü Çinli de Budist keşiş (samaña) Hui-lin'dir. SS'daki *Göktürk Bölümü*'ne göre zorla Göktürlere götürülen Samaña Hui-lin (Sha-men Hui-lin 沙門惠琳) sonradan *Tatpar Kağan'ı etkilemiş ve onun Budizm'e geçmesine vesile olmuştur (SS, 84, 1865). ZZTJ'in Kai-huang'ın on üçüncü yılının yedinci ayı (3 Ağustos-1 Eylül 593) kayıtlarında da Çin'deki Chen Hanedanı'nın yıkılıp Çin'in bütünüyle Sui Hanedanı'nın yönetimi altında birleştirilmesinden sonra Göktürk hükümdarı *Turum Kağan'ın yanına kaçan bazı Çinlilerden söz edilmiştir. Bunların arasında Chen Hanedanı üyesi Chen Shu-bao 陳叔寶 ve uğradığı yenilgi üzerine başıboş kalmış olan Yang Qin 楊欽 vardır. Chen Shu-bao ve Yang Qin, Göktürk ülkesine kaçınca orada yaşayan Çinli Prenses Da-yi'nin (Da-yi Gong-zhu 大義公主) yanına sığınmışlardır. Kendisi de aslen Sui Hanedanı tarafından yıkılmış olan Zhou Hanedanı'nı yöneten Yu-wen 宇文 ailesinden olan prenses daha önce Sui Hanedanı'na bağlılığını bildirmişse de gizlice ailesinin intikamını almak istemiş ve hem Buharalı Sui-jia'yla hem de Sui-karşıtlarıyla işbirliğine girişmiştir. Bu vesileyle hem Çin'deki Peng Dükü Liu Chang (Peng-gong Liu Chang 彭公劉昶) hem de Göktürk hükümdarı *Turum Kağan Sui Hanedanı'na karşı kışkırtılmışlardır. Ancak sonradan Sui Hanedanı'nın casus-elçisi Zhang-sun Sheng'in faaliyetleri sonucunda *Turum Kağan Sui Hanedanı karşıtı siyasetinden vazgeçmiş, Buharalı Sui-jia gibi Sui muhaliflerini hapse attırmış ve Prenses Da-yi'yi de idam ettirmiştir (ZZTJ, 178, 5542). Doğu Göktürk Kağanlığı'ndaki Çinli sığınmacıların yanı sıra daha önce de değindiğimiz gibi çok sayıda Çinli, Göktürklerin Çin akınları sırasında tutsak alınarak Göktürk ülkesine götürülmüştür. Bunlarla ilgili pek çok kayıt TD'deki, JTS'deki ve XTS'deki *Göktürk Bölümleri* ile ZZTJ'de mevcuttur (JTS, 194A, 5154, 5156, 5169; TD, 197, 5408-5410, TD, 198, 5436; XTS, 215A, 6029-6030; ZZTJ, 169, 5238; ZZTJ, 188, 5884, 5892; ZZTJ, 206, 6535). Hatta ZZTJ'deki Wu-de'nin dokuzuncu yılının dokuzuncu ayı (26 Eylül-25 Ekim 626) kayıtlarında Çin imparatoru Tang Tai-zong'un İllig Kağan'dan Göktürkler tarafından zorla götürülmüş olan Çinlilerin Çin'e geri gönderilmesini istediği belirtilmiştir (ZZTJ, 192, 6021). Ayrıca

Göktürklere esir düşen ya da onlara teslim olmak zorunda kalan bazı Çinli generaller ve devlet adamları çeşitli vesilelerle Göktürklere katılmışlardır.³³⁶ Nitekim daha eski dönemlere baktığımızda Hun döneminde de bazı Çinlilerin Hun ülkesinde yaşadıklarını görmekteyiz.³³⁷

Göktürklerin yaptıkları gibi Asya Hunları da Çin'e yaptıkları akınlarda tutsaklar alarak onları Moğolistan'a kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Bunlarla ilgili *HS*'nin *Hun Bölümü*'nde pek çok örnek vardır (HS, 94A, 3761, 3763, 3766-3769, 3776, 3784; HS, 94B, 3824, 3826). Ayrıca bu kaynakta Hunların tutsak alarak götürdükleri Çinlileri ülkelerinde nasıl kullandıklarına ilişkin bir örnek de mevcuttur. Buna göre MS 10 yılında Hunlar Çin'de halktan ve askerlerden iki binden fazla tutsak almışlar ve onları ülkelerine götürmüşlerdir. Hunlar tutsak aldıkları Çinli sivil halkı onlara zorla tarım yaptırtmak için bir ırmağın kıyısına yerleştirmişlerdir (HS, 94B, 3823). Ne yazık ki Çin kaynaklarında ne Hunların ne de Göktürklerin Çin'den tutsak alarak kendi ülkelerine götürdükleri insanları nasıl kullandıklarına ilişkin başka bir örnek bulunamamıştır. Ancak *HS*'daki bu örnek bile bize Hunların ve Göktürklerin Çinli tutsakları angarya

³³⁶ Örnekler için bkz. JTS, 194A, 5169; TD, 198, 5436; ZZTJ, 206, 6530-6531, 6533-6534.

³³⁷ Hun döneminde de Çin'den gelerek konar-göçer hükümdarların yanına yerleşen Çinliler olmuş ve bunlarla ilgili bilgilere *HS*'daki *Hun Bölümü*'nde bolca yer verilmiştir. Özellikle Han Hanedanı karşıtı Çinliler Çin Seddi'ni aşarak Hunlara sığınmışlardır (HS, 94A, 3753-3754, 3762-3763; HS, 94B, 3819, 3823). Çin'deki zorlu yaşam koşullarından bıkan ya da suç işledikten sonra ülkeyi terk etmek isteyen pek çok Çinli, Hun ülkesine kaçmış ya da en azından kaçmayı düşünmüştür. Bu duruma ilişkin bazı örnekler mevcuttur (HS, 94B, 3803-3804). Okay, Çin Seddi'nin yapılış sebebi hakkında yazdığı makalesinde bu yapının yalnızca kuzeyden gelen Türk-Moğol akınlarını durdurmak için yapılmadığını, aynı zamanda özellikle Qin ve Han Hanedanlıkları döneminde Çin'in kuzey sınırını kapatarak siyasî muhalefet üyelerinin, kölelerin, askerlerin ve suçluların kuzeye kaçmalarına engel olmak amacıyla da yapıldığını ortaya koymuştur. Nitekim Okay, Hou Ying'in burada kullandığımız raporuna da yer vermiştir (Okay, 1993: 27-39). Hun İmparatorluğu'na sığınan Çinlilerden başka Han Hanedanı tarafından Hun ülkesine gönderilen ve oraya yerleşen Çinliler de olmuştur (HS, 94A, 3758-3761, 3764 ve HS, 94B, 3826-3827). Bu örneklerde görülen Çinliler, Hun hükümdarlarına danışmanlık da yapmışlardır. İllig Kağan dönemindeki Zhao De-yan'in tersine bu kişilerin uygulamalarının Hun beyleri arasında tepkiye yol açtığına ilişkin kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Hunlar ayrıca Han Hanedanı'yla yaşadıkları sorunlu dönemlerde pek çok Çinli elçiyi alıkoyarak onların en azından bir süreliğine Çin'e geri dönmelerine engel olmuşlardır; Çinliler de aynı şekilde Hun elçilerini sarayda tutsak almışlardır (HS, 94A, 3771-3774; HS, 94B, 3832). *HS*'daki *Hun Bölümü*, Hun ülkesine elçi olarak gelen ancak tutsak alınan Çinli elçilere Hunların kendilerine hizmet etmelerini teklif ettiklerini, ancak bu teklifi kabul etmeyen elçilerin olduğunu belirtmiştir (HS, 94A, 3782). Bu elçilerin dışında Hun hükümdarları, Han ordularıyla yaptıkları savaşlarda yenilerek kendilerine esir düşen ama iyi savaştıkları için saygı duydukları bazı Çinli generalleri de kendi kız kardeşleriyle ya da kızlarıyla evlendirerek yanlarına hizmete almışlardır (HS, 94A, 3777, 3780-3781). Ayrıca *HS*'daki *Hun Bölümü*'nde MÖ 83'te Hun ülkesinde yaşayan bir Çinlinin Hun hükümdarına sunduğu bir savunma planında Hun ülkesinde yaşayan Çinlilerden söz ettiği ve Çin'e karşı yürütülecek bir savaşta bu Çinlilerden yararlanılmasını önerdiği görülmektedir (HS, 94A, 3782).

işlerde çalıştırdıklarını göstermektedir.³³⁸ Sonraki yüzyıllarda da atlı konar-göçer devletlerin tarım işlerinde fethedilmiş halkları kullandıkları bilinmektedir.³³⁹ Moğol döneminden daha geriye gidildiğinde, Hērodotos da İskitlerde köleliğin varlığından söz etmiş ve bu konuda ilginç bir anekdot aktarmıştır.³⁴⁰ İslamî kaynaklarda da Hazarların ve Peçeneklerin akınlardan köle edindikleri belirtilmiştir (Noonan, 2007: 218-219, 233). Nitekim Göktürk yazıtlarında “köle, erkek köle” anlamında *kul* (Orkun, 1994: 93;

³³⁸ Hunların ve Göktürklerin köle ticareti yapıp yapmadıklarına ilişkin de kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Her ne kadar Hazarlar (Golden, 1980: 108; Kalinina, 2007: 203; Noonan, 2007: 207, 215, 218, 232-233), Peçenekler (Noonan, 2007: 215), Anadolu Selçuklu Sultanlığı’nda yaşayan Türkmenler (Koca, 2003: 174) ve Altın Ordu Moğolları ile Kırım Tatarları (Khazanov, 1994: 244) köle ticareti ile uğraşmışlarsa da büyük olasılıkla Hunlar ve Göktürkler ele geçirdikleri tutsakları kendi ülkelerinde kendi işleri için kullanmayı yeğlemişlerdir.

³³⁹ Örneğin Altın Ordu Hanlığı’nda 13. yüzyılın ortalarına doğru geniş tarım arazileri kullanıma açılmış ve bu arazilerde fethedilmiş olan halklardan insanlar çalıştırılmışlardır. Khazanov bu insanların muhtemelen ağırlıklı olarak köleleştirilmiş savaş tutsaklarından oluştuğunu düşünmüştür (Khazanov, 1994: 243). Khazanov ayrıca Altın Ordu’da özellikle kentlerde yaşayan kölelerin devlete bağlı nüfus içerisinde ayrı bir sınıf oluşturduklarını, ancak bu köle sınıfının toplumdaki rolleri konusunda çok az bilgiye sahip olunduğunu belirtmiştir (Khazanov, 1994: 244). Vladimirtsov da Moğol İmparatorluğu’nda köle olarak kullanılan savaş esirlerine değinmiştir (Vladimirtsov, 1995: 177). Moğol toplumunda tutsaklardan oluşturulan kölelerden ayrı olarak *Unağan Boğol* denilen bir kavramla da karşılaşmaktayız. Daha önceleri basitçe “kölelik” olarak tanımlanan *Unağan Boğol*’un kölelik olduğuna Vladimirtsov tarafından karşı çıkılmış ve bunun daha çok vassallığa benzediği belirtilmiştir. Moğollar 12.-13. yüzyıllarda Tatarlar gibi fethettikleri halkları küçük gruplara bölerek kendi boyları ve oymakları arasında paylaştırmış, bu küçük gruplara *Unağan Boğol* demişlerdir. *Unağan Boğol*’u kölelikten ayıran en büyük özellik, Krader’a göre kendi mülkiyetlerinin ve bir dereceye kadar bireysel özgürlüklerinin olması, ayrıca bağlı oldukları topluluklara kendi ürettikleri malların yalnızca bir kısmını vermeleridir. *Unağan Boğollar* kendi üstleriyle hizmet ilişkilerinde bulunmuşlar, konar-göçer çadırların ve köylerin kurulması, sürülerin bakımına ve sürek avlarına yardım edilmesi, ayrıca askerî hizmetlerde bulunulması gibi işlerde çalıştırılmışlardır. *Unağan Boğollar* ile bağlı oldukları boylar ya da oymaklar arasında Avrupa feodalizmindeki gibi bireysel değil, toplumsal bağımlılıklar mevcut olmuştur. *Unağan Boğol* topluluklarından gelen kişiler ise Moğol toplumunda en üst konumlara kadar yükselme şansına sahip olabilmişlerdir (Krader, 1958: 82-83; Vladimirtsov, 1995: 135, 146-149, 177). Moğol toplumunda yalnızca *Unağan Boğollar* değil, *Arat* olarak adlandırılan özgür halk yani toplumun tabanını oluşturan çoban konar-göçer sınıfı da angarya işlerde çalışmak zorunluluğuna sahiptiler. Khazanov *Aratların* hem orduda zorunlu askerlik yaptıklarına hem de diğer başka angarya işlerde çalıştıklarına değinmiştir (Khazanov, 1994: 239). Moğollardaki *Arat* sınıfı ve angaryaları için ayrıca bkz. Vladimirtsov, 1995: 230, 233, 238. Moğollarda Avrupa feodalizmine benzer olarak hükümdarlarla doğrudan ve bireysel vassallık ilişkisine sahip olan kişiler ise *Nökör* ya da *Nöker* unvanını taşımışlardır (Krader, 1958: 81, 83-85; Vladimirtsov, 1995: 133-146).

³⁴⁰ Buna göre Kimmerlerin peşinden Asya’ya (yani Anadolu ile İran) giren ve Medlerin gücüne son veren İskitler, yirmi sekiz yıl boyunca bu bölgeye hükmettikten sonra ülkelerine döndüklerinde kadınlarının kendi köleleriyle (*doulos* δοῦλος) birlikte olduklarını görmüşlerdir. Kölelerle İskit kadınlardan doğan yeni nesil de ülkelerine dönen İskitlerle savaşmak istemişler ve onlarla çarpışmaya girmişlerdir. Eski kölelerine ve onların oğullarına karşı silah yoluyla başarı kazanamayan İskitler sonradan silahlarını bırakarak kölelerinin üzerlerine kırbaçlarla gitmişlerdir çünkü İskitler ellerinde silah olduğu sürece kölelerinin onları kendileriyle eşit gördüklerini ama kırbaç kullanılırsa köle konumlarını hatırlayacaklarını düşünmüşlerdir. Nitekim savaşın sonucu İskitlerin tahmin ettikleri gibi olmuş, üzerlerine kırbaçla gelindiğini gören köleler savaş alanından kaçmışlardır (Herodotus, *Historiae* 4.1.2-3, 4.3.1-4.4.1). Her ne kadar bu hikâyenin doğruluğu konusunda elimizde başka bir kanıt olmasa da muhtemelen Hērodotos tarafından İskitlerden ya da onların komşularından duyularak aktarılan bu hikâye bize İskit toplumunda kölelerin var olduğunu göstermektedir. Hērodotos ayrıca İskitlerin kölelerini kısıraklardan süt sağımında kullandıklarından da söz etmiştir (Herodotus, *Historiae* 4.2.1-2).

Tekin, 1988: 150) ve “kadın köle, cariye” anlamında *küñ* (Orkun, 1994: 65; Tekin, 1988: 152) kelimelerinin geçiyor olması bize Göktürk toplumunda hizmete dayalı köleliğin olduğuna işaret etmektedir. Hunların ve Göktürklerin Çin’den tutsak olarak ülkelerine götürdükleri Çinliler de büyük olasılıkla bu toplumların sürülerinin bakımı, hayvansal ve tarımsal ürünlerin elde edilmesi, çadırların kurulup kaldırılması gibi angarya işlerinde kullanılmışlardır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, başta Türkler olmak üzere atlı konar-göçer topluluklarda fizikî engeli olmayan her erkek savaş dönemlerinde orduya asker olarak alındığı için yurttaki toplumun temel gereksinimlerini karşılayan kişilere de ihtiyaç duyulmuştur. Hizmetçi gruplardan yoksun olan toplulukların ekonomileri savaşlar uzadığı takdirde büyük zarar görebilmiştir. Konar-göçer devletler de bu yüzden Çin gibi komşu devletlerden tutsaklar almaya çalışmışlardır. Ancak elimizde bu tutsakların Hunlarda ve Göktürklerde ekonomiye ne ölçüde katkıda bulunduklarına ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır.³⁴¹ Yukarıda da değindiğimiz gibi Doğu Göktürk Kağanlığı’nın ağırlıklı olarak hayvancılığa dayalı olan ekonomisi, hayvan sürülerinde ve halk arasında doğal felaketler yüzünden yaşanan toplu ölümler dolayısıyla zarar görmüştür. Çin ile yıllar boyunca uzayıp giden savaşlar ve ardından kağanlığa bağlı toplulukların çıkardıkları büyük ayaklanmalar da hem orduyu yıpratmış hem de üretimi sekteye uğratarak halkın temel gereksinimlerinin karşılanmasına engel olmuştur. Üretime katkıda bulunan Çinli tutsakların ise Göktürk ordusunun zayıflamasından yararlanarak kaçmaları, zaten büyük darbeler almış olan Göktürk ekonomisinin iyice çökmesine yol açmıştır. Zhang Gong-jin’in Doğu Göktürk Kağanlığı’nın zayıflama sebepleri arasında saydığı Çinli tutsaklardan söz etmesinin sebebi de onların varlığının ekonomiye olan katkıları ile yokluğunun ekonomiye olan zararlarıdır. Muhtemelen Zhang Gong-jin, Doğu Göktürk Kağanlığı’nda yaşayan ve Göktürlere karşı başkaldırmış olan Çinlilerin Tang ordusunun Göktürlere karşı sefere çıkması durumunda onlara arkadan saldıracaklarını ve onlara karşı bir gerilla savaşı yürüteceklerini de düşünmüştür. Zhang Gong-jin’in raporunda değindiği Çinli tutsakların Göktürk hâkimiyetinden çıkarak dağlarda savunmaya geçmeleri, Doğu Göktürk Kağanlığı’nda 627-629 yılları arasında bir köle ayaklanmasının yaşandığına işaret ediyor olabilir.

³⁴¹ Krader, Türk-Moğol siyasî kuruluşlarında üretici konumundaki çobanlar sınıfı ile yönetici kesim olan soylu sınıfın yani aristokrasinin yanı sıra kölelerin de bulunduğunu, ancak kölelerin fazla bir ekonomik önemlerinin olmadığını belirtmiştir (Krader, 1993: 143).

3. BÖLÜM: GENERAL LI JING'İN ASKERÎ DÜŞÜNCESİ

3.1. GENERAL LI JING'İN HAYATI

Doğu Göktürk Kağanlığı'nı 630 yılında yıkan General Li Jing'in hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgiler onun *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografileri ile Zhao Mozolesi'ndeki (Zhao-ling 昭陵) mezarının yazıtında yer almaktadır.³⁴² Gerçek adı *Yao-shi* 藥師 olan³⁴³ Li Jing, başkent Chang-an'ın yakınlarındaki Yong Vilayeti'nde (Yong-zhou 雍州) San-yuan'de 三原 570 ya da 571 yıllarında doğmuştur.³⁴⁴ Li Jing'in dedesi Li Chong-yi 李崇義 Kuzey Wei Hanedanı döneminde *Yong-kang Dükü* (*Yong-kang Gong* 永康公) unvanını taşımış ve Yin Vilayeti Valisi (Yin-zhou Ci-shi 殷州刺史) olmuştur. Li Jing'in babası Li Quan 李詮 ise Sui Hanedanı döneminde Zhao Bölgesi Muhafızı (Zhao-jun Shou 趙郡守) olarak görev yapmıştır.³⁴⁵ Kişinin hayatta zenginlik ve makam elde etmesinin Konfüçyüsçular gibi metinler yazmaktan ziyade başarı göstermekten geçtiğini söyleyen Li Jing, gençken Sui Hanedanı'na hizmet eden ünlü dayısı General Han Qin-hu'yla 韓擒虎 askerî meseleler hakkında yaptığı sohbetler sayesinde ona hep hayran kaldığını da belirtmiştir. İlk görevini Sui döneminde Chang-an'ın bir ilçesinde (xian 縣) yerine getiren Li Jing sonradan sarayda düşük rütbeli bir memur olarak çalışmaya başlamıştır.

³⁴² Li Jing'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografilerinin Göktürklerle ilgili bilgiler içeren kısımları Liu tarafından birbirleriyle karşılaştırılarak ortak bir metin şeklinde hazırlanmış ve Almanca'ya çevrilmiştir. Liu'nun çevirisini Kayaoğlu-Banoğlu Türkçeye tercüme etmişlerdir (Kayaoğlu-Banoğlu, 2006: 383-387; Liu, 1958-I: 283-287). Li Jing'in *XTS*'daki biyografisinin tamamı ise Sawyer tarafından İngilizceye, bu tercüme de Bulsun-Erbayık tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Bulsun-Erbayık, 2011-II: 152-158; Sawyer, 2007: 313-320). Li Jing'in mezar yazıtında onun hayatı süslü bir edebî üslupla anlatılmış ve ömrü boyunca aldığı unvanlar sıralanmıştır. Ancak bu yazıtta Li Jing'in Göktürklerle yaptığı savaşlara değinilmemiştir (Quan Tang-wen, 152, 1551b-1554a).

³⁴³ *Yao-shi* 藥師 *JTS*'ya göre Li Jing'in gerçek adı (*ben-ming* 本名) iken *XTS*'ya göre ise yetişkinliğinde sonradan aldığı addır (*zi* 字) (*JTS*, 67, 2475; *XTS*, 93, 3811).

³⁴⁴ *JTS*'da ve *XTS*'da onun hangi yıl doğduğu yazılmamışsa da Zhen-guan saltanat devresinin yirmi üçüncü yılında (17 Şubat 649-6 Şubat 620) 79 yaşında öldüğü belirtilmiştir ki bu da Li Jing'in 570 ya da 571 yıllarında doğmuş olduğu anlamına gelmektedir (*JTS*, 67, 2481-2482; *XTS*, 93, 3815). Li Jing'in doğum yılını Sawyer 571 olarak kabul etmiştir (Sawyer, 2007: 313).

³⁴⁵ Li Jing'in dedesiyle babasının adları ve görevleri bir tek *JTS*'da verilmiştir.

Burada Saray Hizmetlileri Müdürü (Dian-nei Zhi-zhang 殿内直長) olarak Sui Hanedanı'na hizmet ederken yetenekleri sayesinde Niu Hong 牛弘 ve Yang Su gibi saraydaki üst rütbeli devlet adamlarının dikkatini çekmiştir. İmparator Sui Yang-di'nin saltanatının son zamanlarında ise Li Jing, Ma-yi Bölgesi'nin Vali Vekili (Ma-yi-jun Cheng 馬邑郡丞) görevini yürütmüştür. Li Yuan 617'de Sui Hanedanı'na karşı ayaklanmaya hazırlanırken Li Jing imparatoru durumdan haberdar etmek için başkente kaçmış, ancak başkent Tang güçlerinin eline geçince esir düşmüş ve Li Yuan tarafından başı kesilmek üzere idama mahkûm edilmiştir. Ancak Li Jing hitabet gücüyle Li Yuan'i kendisini idam etmemesi konusunda ikna etmeye çalışmış ve Qin Prensi Li Shi-min'in de araya girmesiyle bağışlanmış ve başkentte görev yapan Üç Muhafızlara (San Wei 三衛) atanarak hükümette görev yapmaya başlamıştır. Li Jing bu tarihten sonra 618-624 yılları arasında Wang Shi-chong, Xiao Xian ve Fu Gong-shi gibi asi beylerle, ayrıca güneyde Çinlilerce *Man* 蠻 adı verilen bazı yerli dağlı kabilelerle savaşmıştır. Bu savaşlar sırasında pek çok zafer kazanan, çeşitli unvanlarla ödüllendirilen ve ordu yönetiminde hızla yükselen Li Jing, yeri geldiğinde düşmanlarına karşı bağışlayıcı ve merhametli bir tavır takınarak Tang Hanedanı'nın Çin'de topraklarını genişletmesine katkıda bulunmuştur. Li Jing'in bu zaferleri savaş sırasında iyi durum değerlendirmesi yapması, düşmanı iyi gözlemlemesi, düşmana beklenmedik anlarda saldırması ve yeri geldiğinde ihtiyatlı davranarak bozgundan kaçınması sayesinde kazandığı görülmektedir. Doğu Göktürk Kağanlığı 625 yılında Çin'in kuzey bölgelerini istila ettiği zaman da Tang orduları arka arkaya yenilgiler almış olmalarına rağmen bir tek Li Jing'in ordusu zafer kazanabilmiş ve Li Jing 626'da yine Göktürk sınırında görevlendirilmiştir. Li Shi-min tahta çıktığı zaman da sevdiği arkadaşı Li Jing'i *Adalet Bakanı* (Xing-bu Shang-shu 刑部尚書) olarak atamıştır. 629 yılında *Ordu Bakanı* (Bing-bu Shang-shu 兵部尚書) makamına atanan Li Jing, çeşitli sebeplerle zayıflamış olan Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı büyük bir askerî sefer düzenleyerek Tang Hanedanı'na yönelik bu tehdidin ortadan kaldırılmasıyla görevlendirilmiştir. Hazırlıklarını tamamlayan Li Jing, 630 yılında harekete geçerek bir dizi beklenmedik saldırı düzenlemiş ve böylece Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yıkmıştır. Sefer sırasında ele geçirdiği ganimetin devlet hazinesine aktarılmasında usulsüzlük yapmakla suçlanan Li Jing'in arası bir dönem Tang Tai-zong'la bozulmuşsa da sonradan imparator tarafından

affedilmiştir. Li Jing bundan sonra 634 yılında Tu-yu-hun Devleti'ne karşı yürütülen seferin komutanlığını yapmış ve yine zafer kazanmıştır. Kendisine *Wei Ülkesi Dükü* (*Wei-guo Gong* 衛國公) unvanı verilen Li Jing, bu tarihten sonraki askerî seferlere katılmamış ve 640 yılında eşini kaybetmiştir. Li Jing'in Göktürklerle ve Tu-yu-hunlara karşı kazandığı zaferlerden ötürü eşinin mezarı Tang Hanedanı'nın büyük mezarlık alanı Zhao Mozolesi'nde Göktürk ve Tu-yu-hun ülkelerindeki dağların kopyaları şeklinde hazırlanmıştır. Tang Tai-zong 644 yılında Goguryeo Devleti'ne karşı sefere çıkacağı zaman deneyimli bir asker olan Li Jing'in görüşlerine başvurmuştur. Bu sırada Li Jing ilerlemiş yaşına rağmen sefere katılma talebinde bulunmuşsa da bu isteği generalin yaşlılığı ve hastalıkları yüzünden imparator tarafından kabul edilmemiştir. Nitekim hastalığı ilerleyen Li Jing 649 yılında hayatını kaybetmiş ve eşinin mezarına gömülmüştür. Hayat boyu arkadaşı olan Tang Tai-zong da bundan kısa bir süre sonra aynı yıl içerisinde hayatını kaybetmiştir (JTS, 67, 2475-2482; XTS, 93, 3811-3815).

3.2. SAVAŞ, STRATEJİ, ZAFER VE YENİLGİ

3.2.1. Savaşın Amacı

Li Jing, savaşın başka hiçbir seçenek kalmadığı zaman yapılması gereken bir şey olduğunu düşünmüş ve tıpkı Sun-zi gibi gereksiz yere savaşılmaması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Ona göre savaşmaktan başka çare kalmadığı zamanlarda ise düzenlenecek saldırılar olabildiğince hızlı yapılmalıdır. Li Jing bunları söylerken Sun-zi'nin seferlerin uzun sürmesinin zararlarına ilişkin sözüne atıfta bulunmuştur. Buna göre, sefer sırasında erzakın uzak mesafelere taşınmasının getireceği ekonomik yük, geride kalan ülke halkını fakirleştirir.³⁴⁶ Li Jing bu durumun bir ordunun savaş sırasında işgal ettiği ülkede “misafir (*ke* 客)” olmasının dezavantajı olduğunu belirtmiştir. Ancak Li Jing hem saldırı hem savunma savaşlarının avantajlarını ve dezavantajlarını da

³⁴⁶ *SZBF* 2.10'da geçen söz şöyledir: 『遠輸則百姓貧』 (“Bir ordunun uzaktan katkılarla idame ettirilmesi de halkın fakirleşmesine yol açar.”) (Giles, 1910: 13). Bu söz “Erzakların uzaktan taşınması halkı fakirleştirir.” şeklinde daha basit olarak da çevrilebilir.

incelediğini eklemiştir. Sun-zi'nın sefer sırasında düşmanın elinden ele geçirilecek erzakın kullanılmasıyla ilgisi sözü³⁴⁷ ile “misafir” olmaktan “ev sahibi (*zhu* 主)” olmaya geçileceğine işaret ettiğini belirten Li Jing, onun iyi beslenmiş bir orduyu açlığa mahkûm etmeye ve iyi dinlenmiş bir orduyu yormaya çalışmak ile ilgili sözünün³⁴⁸ de “ev sahibi” olmaktan “misafir” olmaya geçileceğini gösterdiğini söylemiştir. Buna göre bir ordu yalnızca saldırı ya da yalnızca savunma savaşı yürütmekle kısıtlanamaz ve askerî harekâtlar düzgün bir şekilde yürütüldüğü sürece uzun süreli harekâtlar da çabuk bir zafer sağlayacak hızlı harekâtlar da düzenlenebilir (WD, SKQS, 726, 155b-156a).

Li Jing, devleti ve ailesi olan herkesin saldırı ve savunma konusunda söz söylemesi gerektiğini düşünmüştür. Ona göre “saldırı (*gong* 攻)” yalnızca düşmanın kentlerine ve çarpışma düzenlerine saldırmakla bitmez, ayrıca düşmanın stratejik niyetlerini yenmeyi ve askerlerinin moralini bozmayı (*xin zhi shu yan* 心之術焉) da kapsar. Aynı şekilde “savunma (*shou* 守)” da yalnızca mükemmel kent surlarıyla ve sağlam çarpışma düzenleriyle sınırlı değildir, ordunun moralinin (kudret kapasitesi) yüksek olmasını ve düşmanı yenmeyi sağlayacak fırsatı beklemeyi (*shou wu qi er you-dai yan* 守吾氣而有待焉) de içerir. Saldırının ve savunmanın bu tanımları geniş anlamda hükümdarlar, dar anlamda generaller tarafından anlaşılmalı ve iyi öğrenilmelidir. Li Jing düşmanın stratejik niyetini yenebilmeyi ve düşman askerlerinin moralini bozabilmeyi “düşmanı tanımak (*zhi-bi* 知彼)”, kendi askerlerinin moralini yüksek tutabilmeyi de “kendini tanımak (*zhi-ji* 知己)” olarak tanımlamıştır (WD, SKQS, 726, 157b).

3.2.2. Zaferin Sağlayıcıları ve Yenilginin Sebepleri

Li Jing, çarpışmada komuta yürütmede iyi olan bir generalin, ilk önce ordusunun niyetini yani yürüteceği harekâtları hangi amaçla düzenlediğini düşmanın öğrenmesine

³⁴⁷ SZBF 2.9'daki söz şöyledir: 『因糧於敵』 (“Düşmanın yiyeceklerini yağmalayın.”) (Giles, 1910: 12). Bu söz “Erzakları düşmandan elde edin.” anlamına da gelmektedir.

³⁴⁸ SZBF 6.4'te bu söz şöyle yer almıştır: 『佚能勞之飽能飢之』 (“Eğer düşman rahatsa onu rahatsız edebilir; eğer yiyeceği iyi tedarik edilmişse onu aç bırakabilir.”) (Giles, 1910: 12). Bu cümle “Bu sebeple düşman rahat ise onu yormalı, karnı tok ise onu aç bırakmalı.” olarak daha basit bir şekilde de tercüme edilebilir. WD'de ise bu cümle 『飽能飢之佚能勞之』 şeklinde yazılmıştır (WD, SKQS, 726, 156a).

engel olması gerektiğini söylemiştir. Kendi niyetini düşmandan gizlemeyi başaran general, bu yolla düşmanın hareketlerini denetimi altına alabilecek ve düşmanın hareketlerinin yönünü kendisi değiştirebilecektir. Li Jing, bu duruma “Düşmanı dilediği yerden başka bir yere yönlendirmek (*ze di guai qi suo zhi ye* 則敵乖其所之也)”³⁴⁹ denildiğini belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 149b). Savaşta değer verilen şeyin yalnızca düşmanı durdurarak ona karşı direnmek olmadığını söyleyen Li Jing, düşmanı kendi yönüne doğru hareket ettirebilmeyi başarmanın da değerli olduğunu belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 156a). Askerî strateji ve taktikler konusunda binlerce metin ve on binlerce kelime yazıldığını söyleyen Li Jing, bunların hiçbirisinin “Düşmanı çarpışmaya girmeye zorlamak ama düşman tarafından çarpışmaya girmeye zorlanmaya izin vermemek (*zhi ren er bu-zhi yu ren* 致人而不致於人)” ilkesinin ötesine geçemediğini düşünmüştür. Li Jing, bu temel ilkeyi generallerini eğitirken kullanacağını da sözlerine eklemiştir (WD, SKQS, 726, 151a).

Li Jing, eski zaman çarpışmalarında savaş hilesi (*shu* 術) tasarlayabilen kişilerin bu tasarımı yapamayan kişileri, askerî taktikler (*bing-fa* 兵法) hakkında bilgisi olanların da bu konuda hiç bilgisi olmayanları her zaman yendiklerini belirtmiştir. Bu duruma örnek olarak da Li Jing, Doğu Jin Hanedanı’nın komutanı Xie Xuan’ın 謝玄 İlk Qin Hanedanı’nın imparatoru Fu Jian’i yenmesini vermiştir. Li Jing’e göre Xie Xuan askerî taktiklerde iyi olduğu için değil ama Fu Jian bu konuda iyi olmadığı için zafer kazanmıştır. Li Jing ayrıca 383 yılında Xie Xuan ile Fu Jian arasında yapılan Fei Irmağı (Fei-shui 淝水) Savaşı’nda İlk Qin birliklerinin neredeyse tamamının yenilgiye uğrayıp kaçmalarının ardından yalnızca komutan Mu-rong Chui’nin 慕容垂 birliğinin sağlam kaldığını belirtmiştir. Ona göre Mu-rong Chui’nin savaş sırasında kendi hükümdarına tuzak kurmuş olduğu açıktır ve kendi adamları tarafından tuzağa düşürülen ancak yine de zafer için umut besleyen Fu Jian gibi kişiler strateji hakkında hiçbir şey bilmemektedirler (*wu shu yan* 無術焉) (WD, SKQS, 726, 146a-146b). Savaş taktiklerini bilmemenin yenilgi getirmesine ilişkin başka bir örnek olarak da Li Jing, 617 yılında Huo-yi 霍邑 Savaşı’nda Tang ordusu tarafından bozguna uğratılarak tutsak

³⁴⁹ Bu söz “Düşmanın bizimle savaşmaması bizim onların yönlendikleri noktayı (yönlerini) şaşırttığımızdan dolayıdır.” şeklinde de çevrilebilir.

düşürülen Sui komutanı Song Lao-sheng'ı 宋老生 vermiştir. Li Jing'e göre askerî işlerden (*bing* 兵) anlamayan Song Lao-sheng, cesurluğuna dayanarak hızlı bir şekilde ileriye atılmış, geriye çekiliş yolunun kesilebileceğini hesaba katmamış ve canlı bir şekilde ele geçirilmiştir (WD, SKQS, 726, 145a).

Li Jing'e göre iyi bir komutan için hem *Zheng* 正 (normal, bilinen yöntem) hem *Qi* 奇 (sıradışı) olmayan askerî bir harekât yoktur, bu yüzden düşman çarpışma sırasında yapılan harekâtın karakterinden asla emin olamayacaktır.³⁵⁰ Böylece hem *Zheng* hem de *Qi* kullanılarak zafer kazanılabilir. Orduda çarpışmaya katılan subaylar ve askerler ise çarpışmayı kazandıklarını bilirler, ancak nasıl kazandıklarını bilemezler. *Qi*'nin ve *Zheng*'in birbirleriyle değişimli olarak kullanılmasında yeteri kadar yetenekli olunmazsa böyle iyi bir etki yaratılamaz. Li Jing ayrıca çarpışma sırasında düşman generalinin iyi bir komutan olup olmadığını anlamanın yolu olarak Çinli askerî düşünürlerden Wu Qi'nin 吳起 (*Yedi Askerî Klasik* yazarlarından *Wu-zi* 吳子 yani *Wu Usta*; yaklaşık olarak MÖ 440-MÖ 361 yılları arasında yaşamıştır) bir sözüne atıfta bulunmuştur. Buna göre bir grup cesur subayın komutası altında gönderilecek bir miktar asker, düşmanı üzerlerine çekmek için saldırıya girecek ancak çarpışma başlayınca sahte bir geri çekilme yapacaklardır. Eğer düşman birliklerinin ilerlemeleri ve durmaları iyi bir denetim altında yürütülüyorsa ve düşman geri çekilen askerleri takip etmiyorsa, bu durum düşman generalinin uyanık ve işi bilen birisi (*mou* 謀) olduğunu gösterir. Ancak eğer düşman birlikleri geriye çekilen askerlerin peşinden dağınık bir şekilde gidiyorlarsa bu durum düşman generalinin bir stratejist ve yetenekli (*cai* 才) birisi olmadığını açığa çıkarır, böylece o generale tereddütte kalınmadan saldırılabilir (WD, SKQS, 726, 145b-146a).³⁵¹

³⁵⁰ Li Jing'in metin boyunca sıklıkla değindiği *Zheng* ve *Qi* taktiklerine ileride ayrıntılı olarak değineceğiz.

³⁵¹ Li Jing'in Wu Qi'den atıfta bulunduğu bu söz WD'de şu şekilde aktarılmıştır: 『使賤而勇者前擊，鋒始交而北，北而勿罰。觀敵進取，一坐一起，奔北不追，則敵有謀矣。若悉眾追北，行止縱橫，此敵人不才，擊之勿疑』 (WD, SKQS, 726, 146a). *Strategikon*'da XI-2'de de Göktürklerle ve Avarlarla savaşılırken hücumla geçildiği zaman saldırının heyecanına kapılmamak gerektiği belirtilmiş, saldırıya geçildiğinde savunma kuvvetlerinden fazla uzaklaşmaması öğütlenmiştir. Eserde bu öğüdün verilmesinin sebebi olarak da Göktürklerin ve Avarların sahte geri çekilme ve pusu kurma gibi taktiklerde usta olmaları gösterilmiştir (Strategikon, 1981: 367, 369).

Yalnızca *Zheng* taktikleri uygulayıp asla *Qi* taktikleri uygulamayan generalleri göreneklere bağlı tutucu kişiler olarak tanımlayan Li Jing, yalnızca *Qi* taktikleri uygulayıp asla *Zheng* taktikleri kullanmayan generallerin de aceleci ve huysuz kişiler olduklarını belirtmiştir. Ona göre yalnızca hem *Zheng* hem *Qi* taktikleri uygulayabilen generaller “Devletin Direği (*Guo zhi fu* 國之輔)” olarak adlandırılabilirler. Bu yüzden çarpışmada fırsat yakalamak istenirse yedek kuvvetler de kullanılmalıdır ve yedek kuvvetlerin kullanılabilmesi için fırsatları yakalamakta iyi olunması gerekir. Bu her iki konuda da iyi olmak isteyen bir kişi, bu iki konunun özünde olan ilişkiler hakkında derin bir anlayışa sahip olmak zorundadır (WD, SKQS, 726, 146b). Generallerin çoğunun *Qi* kuvvetleri *Zheng* ve *Zheng* kuvvetleri *Qi* olarak kullanmayı bilmediklerini söyleyen Li Jing, bu durumda bu generallerin zayıf gözükenden aslında güçlü, güçlü gözükenden de aslında zayıf olduklarını fark edemeyeceklerini belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 151a). Li Jing’e göre düşmanı yenmenin yolu, ona saldırırken *Zheng* birlikleri *Qi* birlikleri olarak kullanmaktan geçer ki bu işlem yapılırken aslında saldırıda kullanılan birlikler ordunun *Qi* değil *Zheng* birlikleridir. Buna da “*Qi*’nin ve *Zheng*’in karşılıklı değişimi (*qi zheng xiang bian* 奇正相變)” denilmektedir (WD, SKQS, 726, 154b).

Li Jing, Sun-zi’nin savaşta kişinin yenilgiye uğratılamaz olmasının kendisine, zafer kazanmasının ise düşmanın yapacağı hatalara bağlı olduğuna ilişkin sözünü³⁵² aktarmış ve çarpışmalarda bir an bile olsun bu sözlere karşı çıkmaya cesaret edemediğini belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 158a). Askerî harekâtlar sırasında düşman hatalı bir hareket yapmadığı sürece onun yenilgiye uğratılamayacağını söyleyen Li Jing, bu durumu iki oyuncunun gücünün eşit olduğu bir satranç oyununa (*Qi* 碁) benzetmiştir. Bu iki taraftan birisi tek bir hata yaptığı zaman bütün oyun kaybedilir ve o hatadan geriye dönüş yapılamaz. Li Jing hem eski çağlarda hem de yaşadıkları dönemde zaferlerin ve yenilgilerin çoğunun pek çok hata tarafından değil, yalnızca tek bir hata yüzünden gerçekleştiğini düşünmüştür (WD, SKQS, 726, 157a). Li Jing’e göre kişinin kendisi ve düşmanı aynı güçteyseler, bu durumda kişi düşünmeden aceleyle harekete

³⁵² SZBF 4.2’de bu söz şöyle geçmektedir: 『不可勝在己可勝在敵』 (“Kendimizi yenilgiye karşı güvenceye almak kendi ellerimizdedir, ancak düşmanı yenmek fırsatını düşman kendisi sağlar.”) (Giles, 1910: 26). Bu cümle “Kazanamamanın sebebi sende, kazanabilmenin sebebi ise düşmandadır.” şeklinde daha basit olarak da tercüme edilebilir.

geçerse düşmana bir fırsat verecektir ve ağır bir yenilgiye uğrayacaktır. Li Jing bunun sağduyu, ortak akıl olduğunu söylemiştir. Ona göre savaşta kişi bazen çarpışmaya girmeli ama bazen de çarpışmaya girmemelidir. Eğer kişinin çarpışmayı kazanacağına ilişkin özgüveni yoksa çarpışmaya girmemeli, ancak buna karşılık düşman elde edilecek bazı fırsatlar yaratmışsa çarpışmaya kesinlikle girilmelidir. Eğer düşmanın elinin altında askerî taktikler ve strateji (*yan* 焉) üzerinde uzmanlaşmış birisi varsa kişi bu düşmanla çarpışmaya girdiği zaman çarpışmayı kazanamayabilir. Ancak eğer düşmanın elinin altında böyle uzman birisi yoksa aceleyle harekete geçerek çarpışmaya girer ve böylece fırsat elde edildiği anda kişi onu yenilgiye uğratabilir (WD, SKQS, 726, 160a).

Çin'deki askerî çevreler arasında varolagelen “Kişi gücü yetersizse savunma konumuna, gücü yeterliyse saldırı konumuna geçer (*Shou-ze bu-zu gong-ze you-yu* 守則不足，攻則有餘).” anlayışını eleştiren Li Jing, burada “gücün yetersiz olmasından (*bu-zu* 不足)” kastedilenin güçsüz olunması ve “gücün yeterli olmasından (*you-yu* 有餘)” kastedilenin de güçlü olunması şeklinde algılanmasına da karşı çıkmıştır. Sun-zi'nin bu konudaki görüşlerini³⁵³ kendisine dayanak olan Li Jing'e göre eğer düşmanı yenebilecek yeterli miktarda güç elde mevcut değilse geçici süreliğine savunma konumuna geçilebilir; düşmanı yenebilmek için gereken fırsat ortaya çıkar çıkmaz da saldırıya geçilmelidir. Bu ise kişinin kendi zayıflığıyla ya da güçlülüğüyle ilgili değil, savaşın yürütülmesinin yöntemiyle ilgili bir meseledir. Li Jing, Sun-zi'dan sonra yaşamış olan komutanların bu düşüncüyü anlayamadıklarını ve bu yüzden saldırımları gerektiği zaman savunmada kaldıklarını, savunmada kalmaları gerektiği zaman da saldırıya geçtiklerini söylemiştir. Ona göre bu komutanlar saldırı ve savunma yöntemlerini mekanik olarak ayırmışlar ve bunları tek bir yöntem içerisinde birleştirmeyi başaramamışlardır. Bu da onlara savaşta yenilgi getirmiştir (WD, SKQS, 726, 157a). Li Jing'e göre Çin tarihinde yeteneksiz generallerin yenilgiye uğramalarının sebeplerinden birisi de Taocu kâhinlerin (*Tian-guan* 天官) sözünü ettikleri uğurlu mevsimlere ve günlere inanmaları olmuştur. Li Jing

³⁵³ SZBF 4.5'te Sun-zi'nin görüşleri şu cümlede aktarılmıştır: 『不可勝者守也，可勝者攻也』 (“Yenilgiye karşı güvence sağlama, savunma taktikleri anlamına gelir; düşmanı yenebilmek saldırıya geçmek demektir.”) (Giles, 1910: 27).

askerî konularda hurafelere başvurulmasına kesinlikle karşı çıkmış ve bu konuda gerçekçi, rasyonel bir tavır sergilemiştir (WD, SKQS, 726, 156b).

3.3. TAKTİKLER

3.3.1. *Zheng* ve *Qi* Taktikleri

Li Jing'in WD'de üzerinde en çok durduğu askerî mesele, *Zheng* 正 ve *Qi* 奇 taktikleridir.³⁵⁴ İmparator konuşmanın başlarında Li Jing'e Goguryeo (Gao-li) ile savaşırken hangi taktikleri kullanacağını sormuş, Li Jing *Zheng* taktikleri (*Zheng-bing* 正兵) kullanacağını söylemiştir. Li Jing'in Göktürkleri *Qi* taktikleri (*Qi-bing* 奇兵) kullanarak yenmesine değinen imparator, Li Jing'e buna rağmen neden Goguryeo'ya karşı *Zheng* taktiklerini kullanacağını sormuş, bu noktadan sonra da Li Jing metin boyunca pek çok yerde *Zheng* ve *Qi* taktiklerine değinmiştir (WD, SKQS, 726, 144b).

Li Jing'e göre eski dönemlerden beri yapılan savaşlarda uygulanan strateji (*bing-fa* 兵法) her zaman önce *Zheng* ve ardından *Qi*, önce cömertlik (*ren* 仁) ile doğruluk (*yi* 義) ve ardından plan kurmak (*quan* 權) ile hile yapmak (*jue* 譎) olmuştur. Huo-yi Savaşı'ndan örnek veren Li Jing, seferin doğruluk amacıyla açıldığını belirtmiş ve bunun *Zheng* (gerçek çarpışma, doğrudan vuruşma) olduğunu söylemiştir. Çarpışma sırasında ise Tang komutanlarından prens Li Jian-cheng'in 李建成 atından düşmesi ve Tang ordusunun sağ kanadının yavaşça geriye çekilmeye başlaması ise Li Jing'e göre

³⁵⁴ *Zheng* 正 ve *Qi* 奇 karakterleri Çince-İngilizce sözlüklerde "straight; upright; due; correct; right" ve "strange; queer; rare; uncommon; unusual", *Qi-bing* 奇兵 terimi de "an army or troops suddenly appearing from nowhere; an ingenious military move" olarak çevrilmiştir (Cui, 2002-II: 842, 1415; Hui, 2003: 1252, 2082; Pulleyblank, 1991: 245, 404; Wu, 2002: 825, 1377). WD'yi İngilizceye çeviren Sawyer ve He ise *Zheng*'i ve *Qi*'yi "orthodox" ve "unorthodox" olarak vermişlerdir (He, 2004: 83, 85; Sawyer, 2007: 321, 491). Li Jing'in sıkça atıfta bulunduğu SZBF'da 5.3'ten itibaren geçen bu kavramları da Giles "direct" ve "indirect", Griffith "normal/direct" ve "extraordinary/indirect", Cleary "orthodox" ve "unorthodox", Ames "straightforward" ve "surprise", Huang "regular" ve "irregular", Sawyer "orthodox" ve "unorthodox", Lin "normal and regular methods, frontal attacks and defensive moves" ve "unusual and unexpected methods, sudden, surprise attacks, flanking movements", Mair "conventional" ve "unconventional", Otkan-Fidan da "cepheden manevralar" ve "sürpriz manevralar" olarak tercüme etmişlerdir (Ames, 1993: 119; Cleary, 2004: 123; Giles, 1910: 34; Griffith, 1971: 34, 42-43, 91; Huang, 1993: 57, 173; Lin, 2005: 35; Mair, 2007: 91, 146; Otkan-Fidan, 2014: 13; Sawyer, 1994: 147-150, 187, 293-294, 313).

Qi (sahte-hileyle savaş) olmuştur. *Zheng*'ı çarpışmada birliklerin saldırıya geçmek için ilerlemesi, *Qi*'yi ise sahte geri çekilme hareketi olarak tanımlayan Li Jing, Huo-yi Savaşı'nda Tang ordusunun sağ kanadının çekilmeye başlaması sonucunda Sui komutanı Song Lao-sheng'in birliklerinin aceleci bir şekilde ileriye atıldıklarını söylemiştir. Burada Li Jing, Sun-zi'nin hırslı bir düşmana yem sunulması ve düzensiz ilerliyorsa ona saldırılmasıyla ilgili sözünü³⁵⁵ de aktarmıştır. Li Jing'e göre savaş taktiklerini bilmeyen bir kişi olan Song Lao-sheng, gözü kara olduğu için hızlı bir şekilde ileriye atılmış ve geri çekilme yolunun Tang ordusu tarafından kesilebileceğini hesaba katmamış, böylece Tang Tai-zong tarafından arkadan yapılan bir süvari hücumuyla bozguna uğramış ve canlı olarak ele geçirilmiştir. Li Jing, Tang ordusunun sağ kanadının çekilmeye başlamasının Sui komutanını hata yapmaya yönlendirmesi durumunu “*Qi*'yi *Zheng* olarak kullanmak (*yi qi wei zheng* 以奇為正)” olarak tanımlamıştır. Ancak Li Jing çarpışma sırasında yapılan her geri çekilmenin *Qi* olmadığına da işaret etmiştir. Eğer bir ordu geri çekilirken sancakları (*qi* 旗) birbirine karışmış ve dağınıksa, davullar (*gu* 鼓) bir yüksek bir alçak sesle yani ritmik olmayan bir şekilde çalınıp birbirleriyle eşzamanlı hareket etmiyorsa, subayların emirleri haykırış şeklinde bağırılıyorsa bu durum düşmanın gerçek bir yenilgi aldığını ve sahte çekilmeden oluşan bir *Qi* taktiği uygulamadığını göstermektedir. Ancak eğer sancaklar düzgün bir sırada dalgalanıyorsa, davullar birbirleriyle uyumlu çalınıyorsa ve subayların komutlarıyla emirleri bütünleşik bir şekilde düzgün olarak veriliyorsa, her ne kadar ordu düzensiz bir şekilde çekiliyor görüntüsü veriyorsa da bu, alınan yenilgi sonucu oluşan bir geri çekiliş değil, çok muhtemelen bir *Qi* taktiğidir. Li Jing ayrıca Sun-zi'nin sahte bir geri çekilme yürüten düşmanın takip edilmemesine ilişkin uyarısına³⁵⁶ ve kişinin bir işi gerçekleştirebilecekken sanki onu yapmaktan acizmiş gibi gözükmeye ilişkin

³⁵⁵ *SZBF* 1.20'de Sun-zi'nin bu sözü şöyle aktarılmıştır: 『利而誘之亂而取之』 (“Düşmanı kandırmak için yemler uzatın. Düzensizmiş gibi yapın ve onu ezin.”) (Giles, 1910: 6). Ancak bu cümlelerin çevirileri konusunda farklı görüşler vardır; Griffith bu sözü “Kendinize çekebilmek için düşmana yem sunun; düzensizmiş gibi yapın ve ona saldırın.”, Lin “Düşman kazançlar için açgözlüyse kendinize çekebilmek için ona yem verin; düşman düzensizken ona saldırın ve üstesinden gelin”, Mair “Kişinin düşmanları avantaj için hırslı olduklarında onların aklını çelin. Kişinin düşmanları kargaşa içinde olduklarında onları ele geçirin.”, Otkan-Fidan da “Yemle ve kandır, kargaşa çıkart ve ele geçir” şeklinde çevirmişlerdir (Griffith, 1971: 66; Lin, 2005: 7; Mair, 2007: 79; Otkan-Fidan, 2014: 2). Çevirideki bu farklılıklar Çince metnin nüshalarındaki farklardan kaynaklanıyor olmalıdır.

³⁵⁶ Sun-zi'nin bu uyarısı *SZBF* 7.34'te şu şekilde verilmiştir: 『佯北勿從』 (“Kaçıyormuş gibi yapan bir düşmanı takip etmeyin; öfkeleri keskin olan askerlere saldırmayın.”) (Giles, 1910: 68). *WD*'de ise bu söz az bir farkla şöyle yazılmıştır: 『佯北勿追』 (WD, SKQS, 726, 145a).

öğüdüne³⁵⁷ yer vermiştir.³⁵⁸ Tang Tai-zong'un Huo-yi Savaşı sırasında *Zheng* olan bir kuvveti *Qi*'ye ve *Qi* olan bir kuvveti *Zheng*'a çevirmesi sayesinde çarpışmanın kazanıldığını belirten Li Jing, *Zheng*'ın ve *Qi*'nin iyi bir komutanın buyruklarının ve yönlendirmelerinin sorumluluğunda olduğunu söylemiştir. Ona göre *Zheng*'ın ve *Qi*'nin çarpışma sırasında birbirinin yerine kullanılması tahmin edilemez olup mükemmelliğinin zirvesine ulaştığında insanlar bu hareketin insan elinden çıkmış olamayacağına ve Tanrı'nın (*Tian* 天, Türklerdeki *Teğri*) buyruğuyla gerçekleştiğine inanacaklardır (WD, SKQS, 726, 144b-145a).³⁵⁹

Tang Tai-zong, Çin'deki Han Hanedanı'nın sonlarında yaşamış olan ünlü Çinli devlet adamı Cao Cao'nun 曹操 (155-220) *Qi* taktiklerin kanatlardan saldırmak olduğuna ilişkin görüşünü ve bu konuda ne düşündüğünü Li Jing'e sormuştur. Li Jing ise Cao Cao'nun bu sözden ayrı olarak *SZBF*'ya yazdığı bir kenar notuna atıfta bulunmuştur. Bu notta Cao Cao *Zheng* birliklerinin düşmanla çarpışmaya ilk giren askerlerden, *Qi* birliklerinin ise sonradan saldırıya geçen askerlerden oluştuğunu yazmıştır. Ardından Li Jing bu konuda kendi görüşünü aktarmış, ordunun ana gücünün düşmanla çarpışmaya girdiği zaman bunun *Zheng* olduğunu, yedek güçlerin kullanıldığı zaman ise bunun *Qi* olduğunu belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 145b).

³⁵⁷ *SZBF* 1.19'da bu öğüt şöyle aktarılmıştır: 『能而示之不能』 (“Saldırabilecekken, saldıramayacakmışız gibi görünmeliyiz.”) (Giles, 1910: 6).

³⁵⁸ Li Jing'in sözünü ettiği durum daha çok Çin gibi orduları ağırlıklı olarak piyadelerden oluşan ülkeler için geçerlidir. O dönemde Göktürkler gibi bozkır kavimlerinin orduları ağırlıklı olarak süvarilerden oluşmuştur ve Çin kaynakları Göktürklerin savaş alanlarında uyguladıkları hızlı ve tahmin etmesi güç manevraları gelişigüzel yapılmış düzensiz hareketler olarak aktarmışlardır. Nitekim *DTCYQJZ*'de Göktürklerin savaşma yöntemleri şu şekilde tasvir edilmiştir: “Göktürkler atlı okçuluktaki yeteneklerine güvenirlir. Bir avantaj gördüklerinde hücumla geçerler, zorlukla karşılaştıklarında ise geri çekilirler. Esen rüzgâr ve çakan şimşek gibidirler, asla sabit bir şekilde dizilmezler. Yayları ve okları kendi pençeleri ve dişleri olarak kullanırlar, günlük giysileri olarak ise zırhlar ve miğferler giyerler. Birlikleri asla düzenli sıralar şeklinde yürümezler, ordugâhları da sürekli bir yerden bir yere taşınır. Su ve otla buldukları yerleri yurtları olarak benimserler, askerî tayın olarak da koyunları ve atları kullanırlar. Zafer kazandıklarında yalnızca ganimet peşinde koşarlar, yenildikleri zaman ise asla utanç duymazlar. Gece nöbetleri ve gündüz devriyeleriyle kendilerine yük bindirmezler, ne de kale inşa etmek ya da erzak taşımak için kaynak harcamazlar. Çin ordularının yöntemleri tamamen Göktürklerin yaptıklarının tersidir. Bu yüzden Göktürklerle çarpışmaya girdiğimiz zaman çok nadir olarak başarı kazanabiliyoruz. Şimdi onların yöntemlerini uygular ve yapmaktan hoşlandıkları şeylerde ustalaşırsak bize karşı avantajlı oldukları hiçbir yanlarının kalmadığını öğrenecekler ve doğal olarak bize karşı akın düzenleyemeyeceklerdir.” (『突厥所長，惟恃騎射。見利即前，知難便走，風馳電卷，不恒其陳。以弓矢為爪牙，以甲冑為常服。隊不列行，營無定所。逐水草為居室，以羊馬為軍糧，勝止求財，敗無慙色。無警夜巡晝之勞，無構壘饋糧之費。中國兵行，皆反于是。與之角戰，罕能立功。今若同其所為，習其所好，彼知無利，自然不來。』) (*DTCYQJZ*, 1, 2).

³⁵⁹ Daha önce de değindiğimiz gibi Li Jing, dinî hurafelere inanmayan ve askerî meselelerde bu hurafelere başvurulmasına karşı çıkan gerçekçi birisi olmuştur (WD, SKQS, 726, 156b).

Li Jing *Zheng* ve *Qi* hakkında daha ayrıntılı tanımlamalar da yapmıştır. Tang Tai-zong ona MÖ 3. binyılda yaşadığına inanılan ve Çin'in ilk hükümdarı olarak kabul edilen Sarı İmparator'a (Huang-di 黃帝) atfedilen askerî kurallarla ilgili eserin başlığının iki türlü yazıldığını (*Wo-qi-wen* 握奇文 yani “*Qi*'yi Elde Tutmak” ve *Wo-ji-wen* 握機文 yani “Fırsatı Elde Tutmak”) ve bunlardan hangisinin doğru olduğunu Li Jing'e sormuştur. Li Jing ise bu iki karakterin okunuşlarının aynı olduğunu, bu yüzden *Qi*'nin “fırsat” olarak da aktarıldığını, aslında bunların aynı kavramlar olduğunu söylemiştir.³⁶⁰ Ardından Li Jing bu kitaptan bir alıntı yaparak *Zheng* ve *Qi* olan birliklerin savaş alanında konuşlandırılmasını tarif etmiştir. Buna göre dört yöne konuşlandırılan birlikler *Zheng* kuvvetleri, dört köşeye konuşlandırılan birlikler *Qi* kuvvetleridir ve geriye kalmış olup merkezde konuşlandırılan *Qi* kuvvetleri de komutan tarafından el altında tutulan yedek kuvvetlerdir.³⁶¹ Li Jing'e göre burada merkezdeki kuvvetler için kullanılan *Qi* kelimesi “sıradışı” anlamındadır ve “fırsat” ile aynı şekilde okunmaktadır. Kendi düşüncesine göre savaş alanında fırsat olarak değerlendirilmeyecek hiçbir şey olmadığı için Li Jing, “fırsatı elde tutmak” kavramının da çarpışma sırasında değişen durumlarla mücadele etmek amacıyla yedek güçleri el altında bulundurmak anlamına geldiğini belirtmiştir. *Zheng* ve *Qi* kavramlarına genel bir tanımlama yapılması gerektiğinde Li Jing, *Zheng* kuvvetlerin hükümdarın stratejik niyetlerine göre konuşlandırılan kuvvetler, *Qi* kuvvetlerin ise savaş alanının değişen koşullarına göre generaller tarafından konuşlandırılabilen ve kullanılabilen kuvvetler olarak tanımlanabileceklerini söylemiştir. Sun-zi'nın barış zamanında orduda emirlerin tutarlı bir şekilde verilirse ve askerlerin sıkı bir şekilde denetlenirse sadık olacaklarına ilişkin sözü³⁶² Li Jing'e göre hükümdarın buyruklarını yerine getiren *Zheng* birlikler için söylenmiştir. Yine Sun-zi'dan alıntı yapan Li Jing, onun taktiklerin önceden belirlenmemesi ve hatta hükümdarın buyrukları çarpışma anındaki değişen koşullara uygun değilse onların bile değiştirilebileceği ya da onlara uyulmamasına ilişkin

³⁶⁰ Pulleyblank, Geç Orta Çince'de *Ji* 機 karakterinin okunuşunu **ki*, *Qi* 奇 karakterinin okunuşunu **khi* olarak yeniden canlandırmıştır. Baxter ise Orta Çince'de *Ji* 機 karakterinin okunuşunu **kjij*, *Qi* 奇 karakterinin okunuşunu da **gje* olarak vermiştir (Baxter, 2000: 56, 107; Pulleyblank, 1991: 137, 245).

³⁶¹ Li Jing'in alıntı yapmış olduğu cümle şöyledir: 『四為正四為奇餘奇為握機』 (WD, SKQS, 726, 146b).

³⁶² SZBF 9.44'te bu cümle şu şekilde yazılmıştır: 『令素行以教其民者則民服』 (“Eğer askerler eğitilirken buyruklar alışıldığı şekilde uygulanırsa ordu disiplinli olur.”) (Giles, 1910: 98).

sözünü³⁶³ aktarmıştır. Li Jing bu sözün, generallerin o andaki koşullara göre karar vermeleri ve güçlerini kullanırken esnek olmaları gerektiği anlamına geldiğini belirtmiştir. Daha önce de değindiğimiz üzere Li Jing sadece *Zheng* taktikleri uygularken *Qi* taktikleri hiç uygulamayan generalleri geleneklere bağlı tutucu insanlar olarak tanımlamış, sadece *Qi* taktikleri uygularken *Zheng* taktikleri hiç kullanmayan generallerin de aceleci ve huysuz insanlar olduklarını söylemiştir. Li Jing’e göre başarılı olan ve *Devletin Direği* olarak adlandırılabilen generaller sadece hem *Zheng* hem *Qi* taktikleri uygulayabilen generallerdir. Bir komutan çarpışmada fırsat yakalamak istiyorsa yedek güçleri de kullanmalıdır ve yedek güçlerin kullanılabilmesinin yolu fırsatları yakalamakta yetenekli olmaktan geçmektedir. Bu her iki konuda da iyi olmayı amaçlayan bir komutan, bunların özünde olan ilişkiler konusunda derin bir anlayışa sahip olmalıdır (WD, SKQS, 726, 146b).

Tang Tai-zong yabancı kavimlerin saldırmak için hızla ileri atılabilmek amacıyla güçlü savaş atlarına dayandıklarını³⁶⁴ söylemiş ve Li Jing’e Tang ordusundaki yabancı askerlerin *Qi* kuvvetleri oluşturup oluşturmadıklarını sormuştur. Benzer bir soruyu Çinli askerler için de soran imparator, Çinli askerlerin düşmanın üzerine kısaç şeklinde saldırılar düzenleyebilmek için kundaklı yaylara (*nu* 弩) güvendiklerini belirtmiş ve bu birliklerin *Zheng* kuvvetler olup olmadıklarını merak ettiğini belirtmiştir. Yabancı kavimlerin at üzerinde savaşmakta usta olup çabuk karar verilmesi gereken çarpışmalarda avantajlı olduklarına değinen Li Jing, Çinli askerlerin de kundaklı yay kullanımında uzmanlaştıklarını ve yavaş hareketler gerektiren çarpışmalarda avantaj sahibi olduklarını söylemiştir. Çarpışmalar sırasında bu farklı asker gruplarının uzmanlıklarına göre savaştıklarını söyleyen Li Jing, bunun *Qi* ve *Zheng* arasındaki bir ayrım olarak ele alınamayacağını belirtmiştir. Ona göre süvari savaşlarında hem *Qi* hem *Zheng* durumlar vardır; bu kuralın aynısı kundaklı yay savaşları için de geçerlidir. Li

³⁶³ Her ne kadar WD’de bu söz 『兵不豫言君命有所不受』 olarak aktarılmışsa da SZBF 8.3’te taktiklerin daha önceden belirlenmemesine ilişkin bir ifade yer almamaktadır: 『君命有所不受』 (“Hükümdarın uyulmaması gereken emirleri vardır.”). Aslında bu cümlemin tamamı SZBF’da şu şekilde verilmiştir: 『途有所不由軍有所不擊城有所不攻地有所不爭君命有所不受』 (“Takip edilmemesi gereken yollar vardır, saldırılmaması gereken ordular vardır, kuşatılmaması gereken kentler vardır, uğruna çarpışılmaması gereken konumlar vardır, hükümdarın uyulmaması gereken emirleri vardır.”) (Giles, 1910: 73).

³⁶⁴ İmparatorun burada *Fan* 蕃 olarak söz ettiği yabancı kavimler Göktürkler, Uygurlar, Kitanlar gibi atlı-konar-göçer Türk-Moğol bozkır halklarıdır.

Jing Qi'nin yalnızca süvari savaşlarına, *Zheng*'in da yalnızca kundaklı yay savaşlarına indirgenemeyeceğini sözlerine eklemiştir (WD, SKQS, 726, 150a).

Li Jing ordu birliklerinde *Zheng* ve *Qi* olarak görev yapacak askerlerin sayılarının düzenlenmesini de yapmıştır. Çin'de eskiden beri süregelen en temel takımın beş askerden oluşturulması geleneğini değiştirmiş, en temel takımları önce yirmi beş askerden, sonra da yetmiş beş askerden oluşturulması kuralını getirmiştir. Bunu yaparken Li Jing, Çin'de savaş arabalarının (*che* 車) kullanıldığı eski dönemlerdeki (MÖ I. Binyıl) askerî teşkilatı taklit ettiğini söylemiş, bu teşkilatta da her bir savaş arabasına eşlik eden yetmiş iki piyade eri (*bu-zu* 步卒) ile üç zırhlı subayın (*jia-shi* 甲士) olduğunu belirtmiştir. Savaş arabalarının yerine süvarilerin (*qi* 騎) kullanılacağı zaman ise en temel takım sekiz attan oluşacaktır ki bunlar da yirmi beş erlik piyade takımının dengi sayılacaktır. Bundan sonra Li Jing, bir askerî birliğin teşkilatını da şu şekilde vermiştir: En küçük taktik birlik (*lie* 列) beş askerden, en büyük taktik birlik de yirmi beş askerden oluşacaktır; üç büyük taktik birlik yetmiş beş askerlik bir taktik grubu oluşturacak, beş taktik grup da üç yüz yetmiş beş askeri barındıracaktır. Üç yüz yetmiş beş askerlik bu birliğin üç yüz askeri *Zheng* kuvveti, altmış askeri de *Qi* kuvveti olarak kullanılacaktır. Böylece çarpışma düzeninde her iki kanatta da yüz elli kişilik birer *Zheng* ve otuz kişilik birer *Qi* kuvveti bulunacaktır (WD, SKQS, 726, 152a).

Savaş alanında ordusunun düzenini *Altı Çiçek Yaprığı Dizilişi* (*Liu-hua Zhen-fa* 六花陣法) şeklinde ayarlayan Li Jing, bu düzeni 181-234 yılları arasında yaşamış olan ünlü Çinli devlet adamı ve stratejist Zhu-ge Liang 諸葛亮 tarafından tasarlanmış olan *Sekiz Diziliş*'e (*Ba Zhen-fa* 八陣法) dayandırdığını belirtmiştir. Bu dizilişte dört kenar ve dört köşe eşit bir şekilde birbirleriyle kenetlenmiş ve dizilişin dış kısmı kare, iç kısmı daire biçiminde konuşlandırılmıştır. Li Jing bu dizilişte kare şeklinde konuşlanmış olan dış kısmın mevzileri korumakla görevli *Zheng* birliklerden oluşturulduğunu, ortada daire şeklinde konuşlanmış kısmın ise manevra yapacak kuvvet olduğunu ve *Qi* birliklerden oluşturulduğunu söylemiştir. Kare diziliş ordunun adımlarını düzene sokmaya ve askerî dizilişi bütünleşik bir şekilde korumaya yararken daire diziliş her zaman her yönde saldırmaya ve yedek kuvvet sevk etmeye fırsat sağlamaktadır (WD, SKQS, 726, 152a).

Li Jing, Sun-zi'nın çarpışma yönteminin aslında sayıca yalnızca *Qi*'den ve *Zheng*'dan oluştuğuna, ancak bunların değişimli olarak kullanılmasının (*qi-zheng zhi bian* 奇正之變) sayı olarak hiçbir zaman tükenmeyeceğine, bunların sürekli birbirlerine dönüşebileceklerine ilişkin sözünü³⁶⁵ aktarmış, ayrıca *Qi*'nin ve *Zheng*'ın çarpışmaya girilmeden önce karşı taraf tarafından fark edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Eğer subaylar ve askerler Li Jing'in savaş taktiklerini öğrenmek için eğitim almamışlarsa ve generalin yardımcıları onun emir ve komutlarına alışık değillerse imparator onlara hem *Qi*'yi ve *Zheng*'ı hem de onların karşılıklı olarak değişimli kullanımını öğretmelidir. Askerlere savaş taktiklerini, *Qi*'yi ve *Zheng*'ı öğretmenin yolu da onları zaman içerisinde hem ayrı ayrı hem de birlikte olarak eğitime tabi tutmak, sancakların dalgalandırılmasına ve davulların çalınmasına göre emirleri ve komutları tanımlayabilmelerini sağlamaktır. Eğitim tamamlandığında askerlerin tamamı komutanların komutlarını tıpkı bir koyun sürüsü gibi sorunsuzca takip edecekler ve böylece *Qi* ile *Zheng* arasında düşman bir ayırım yapamayacaktır.³⁶⁶ *Qi*'yi ve *Zheng*'ı kullanmanın doruk noktasının Sun-zi'nın ifade ettiği gibi düşmanın kendisini açığa çıkarması ve kişinin kendisini gizlemesi olduğunu³⁶⁷ söyleyen Li Jing, çarpışma öncesinde *Qi* ve *Zheng* arasında yapılacak ayırımın yalnızca eğitimden ibaret olduğunu ve savaş alanında değişen duruma göre *Qi*'nin ve *Zheng*'ın kullanımının tükenmez olduğunu belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 145b).

Li Jing'e göre iyi bir komutan için ne *Zheng* ne de *Qi* olmayan taktik yoktur, o yüzden düşman bu komutanın manevralarının amacından asla emin olamayacaktır. O yüzden kişi hem *Zheng* hem de *Qi* kullanarak zafer kazanabilir; ordudaki subaylar ve askerler yalnızca çarpışmayı kazandıklarını bildikleri hâlde bunu nasıl başardıklarını asla bilemezler. *Qi*'nin ve *Zheng*'ın değişimleri ile dönüşümlerini uygulamada yetenekli

³⁶⁵ SZBF 5.10-11'de bu sözler şu şekilde aktarılmıştır: 『戰勢不過奇正奇正之變不可勝窮奇正相生如循環之無端孰能窮之』 (“Çarpışmada, ikiden fazla saldırı yöntemi yoktur – doğrudan ve dolaylı; yine de bu ikisi bileşim hâlinde sonsuz sayıda manevra dizisi meydana getirir. Doğrudan ve dolaylı yöntemler sırayla birbirlerine götürür. Bir daire içinde hareket etmek gibidir – asla bir sona varamazsınız. Kim onların bileşiminin olasılıklarını tüketebilir?”) (Giles, 1910: 37).

³⁶⁶ Ancak Li Jing başka bir yerde *Zheng* taktiklerin piyadelere, *Qi* taktiklerin ise süvarilere öğretilmesi gerektiğini söylemiştir (WD, SKQS, 726, 153a).

³⁶⁷ SZBF 6.13'te bu söz şöyle aktarılmıştır: 『形人而我無形』 (“Düşmanın tertibatlarını bularak ve kendimiz görünmez kalarak”) (Giles, 1910: 46).

olunmazsa bu etki de yaratılamaz. Li Jing, bu konuda bir tek Sun-zi'nın yetenekli olduğunu düşündüğünü belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 145b-146a). Li Jing ayrıca bir general olan dayısı Han Qin-hu'nun bile *Qi* ile *Zheng*'in değişimli kullanımının sırrını bilmediğini, bildiği tek şeyin *Qi*'nin *Qi* ve *Zheng*'in *Zheng* olduğunu söylemiştir. Ona göre dayısı *Qi* ile *Zheng*'in değişerek birbirlerine dönüşebileceğinden, bu değişimlerin de tükenmez olduğundan habersizdir (WD, SKQS, 726, 146a). Tang Tai-zong savaşlarda generallerin düşmanın zayıf tarafını bularak oraya saldırımlarından söz etmelerine karşılık çarpışma sırasında zayıf ve güçlü yönleri bulamadıklarından ve düşmanı kendi isteklerine göre hareket ettirecekleri yerde düşman tarafından kandırılarak onun istediği gibi hareket ettiklerinden şikâyet etmiştir. Li Jing ise bu duruma bir çare olarak generallere *Qi* ile *Zheng*'in karşılıklı değişiminin öğretilmesini ve onlara farklı durumlarda zayıf ve güçlü yönlerin ayrımının nasıl yapılacağını anlatılmasını önermiş, böylece generallerin bu konuları daha iyi anlayacaklarını söylemiştir. Generallerin çoğunun *Qi* kuvvetleri *Zheng*, *Zheng* kuvvetleri de *Qi* olarak kullanmayı bilmediğini sözlerine ekleyen Li Jing, bunları bilmeyen generallerin zayıf gözüken düşmanın aslında güçlü, güçlü gözüken düşmanın da aslında zayıf olduğunu tespit edemeyeceklerini belirtmiştir. Li Jing'e göre *Qi*'yi ve *Zheng*'i birbirleriyle değiştirmek, düşmanın zayıf ve güçlü yönlerini bularak onlarla başa çıkmak anlamına gelmektedir. Eğer düşmanın savaş düzenleri katı ve güçlü olursa düşmanla çarpışmak için *Zheng* kuvvetleri kullanacağını söyleyen Li Jing, düşman kuvvetlerinin zayıf olmaları durumunda onlarla çarpışmak için *Qi* kuvvetleri kullanacağını söylemiştir. Li Jing'e göre bir general *Qi* ile *Zheng*'in değişimini bilmiyorsa düşmanın nerede zayıf nerede güçlü olduğunu biliyor olsa bile onu yenilgiye uğratamaz. Daha önce de söylediği gibi, Li Jing generallere *Qi*'nin ve *Zheng*'in nasıl kullanılacağını öğretilmesi durumunda zayıf ve güçlü olanı tanıyabileceklerini belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 150b-151a). *Qi*'nin ve *Zheng*'in karşılıklı olarak birbirlerine dönüşmelerine bir örnek olarak ise Li Jing, sınırlarda görev yapan yabancı askerlerin ve Çinli askerlerin gerekli durumlarda sancaklarını (*hao* 號) ve üniformalarını (*fu* 服) birbirleriyle değiştirerek düşmanı aldatmaları önerisini³⁶⁸ vermiştir (WD, SKQS, 726, 150a).³⁶⁹

³⁶⁸ Li Jing bu önerisini imparatora konuşmaları sırasında daha önceden sunmuştur (WD, SKQS, 726, 149b).

³⁶⁹ Bu yöntem aslında Tang Hanedanı kurulmadan önce Sui Hanedanı döneminde Tang Tai-zong'un babası Li Yuan (sonraki imparator Tang Gao-zu) tarafından Çin-Göktürk sınırında kullanılmıştır.

Li Jing'e göre düşmanı aldatmanın ve yanıltmanın yolu, düşmanın kafasını karıştırmak amacıyla *Qi* kuvvetleri *Zheng* kuvvetler olarak kullanmaktan geçer ki aslında o kuvvetler *Zheng* kuvvetler değildir. Düşmanı yenmenin yolu ise *Zheng* kuvvetleri o kuvvetler *Qi* kuvvetleri olmadıkları hâlde düşmana saldırmak için *Qi* kuvvetleri olarak kullanmaktan geçer. Bu yöntemlere “*Qi*’nin ve *Zheng*’ın karşılıklı değişimi (*Qi-zheng xiang-bian* 奇正相變)” denildiğini söyleyen Li Jing, “pusuya yatan kuvvetler (*bing-fu* 兵伏)” kavramının da aslında pusuya yatan ve dağlarda, vadilerde, otların ve ağaçların arasında gizlenen kuvvetler anlamına gelmediğini belirtmiştir. Ona göre “pusu (*fu* 伏)” kavramının gerçek anlamı *Zheng* kuvvetlerin çarpışma sırasında konumlarını sağlam bir dağ gibi sıkı bir şekilde korurlarken *Qi* kuvvetlerin gök gürültüsü gibi düşmana saldırmalarıdır. Düşman her ne kadar çarpışma sırasında çarpışan saflara yakın olsa da birliklerin hangisinin *Zheng* kuvveti, hangisinin *Qi* kuvveti olduğunu ayırt edemeyecektir. Eğer kişi *Qi*’yi ve *Zheng*’ı bu ölçüde kullanmayı başarabilirse *Qi*’nin ve *Zheng*’ın değişiminin izleri de tespit edilemez (WD, SKQS, 726, 154b).

3.2.2. Düşmanı Şaşırtmak ve Aldatmak

Zheng ve *Qi* taktikleri ile bunların birbirleriyle karşılıklı olarak değiştirilerek kullanılmasından uzun bir biçimde söz eden Li Jing, savaş alanında uygulanacak taktikler arasında düşmanı şaşırtmaya ve aldatmaya da genişçe bir yer ayırmıştır.

XTS’daki *Gao-zu Saltanat Yıllığı*, Da-ye’nin 大業 on birinci yılı (4 Şubat 615-23 Ocak 616) sırasında Li Yuan’ın Tai-yuan Askerî Bölgesi’nin (Tai-yuan-dao 太原道) ordusuna kumanda ederken çok iyi şekilde ata binebilen iki bin askeri seçerek onlardan seyyar bir birlik (*You-jun* 游軍) kurduğunu yazmıştır. Bu birlik tıpkı Göktürkler gibi çadırlarda yatmakta, ırmakları ve otlakları takip ederek bölgede gezinmekte, atların üzerinde dörtnala giderken avlanmakta ve bunu düşmanlarının önünde de gösteri şeklinde yapmaktadır. At üzerinde giderken ok atmayı da öğrenen bu birlik, bir *Qi* birliği (*Qi-bing* 奇兵) olarak kullanılmıştır. Tıpkı Göktürkler gibi eğitilen bu birlik, Göktürk akıncılarıyla karşılaştığı zaman girdiği çarpışmalarda başarılı olmuş ve kısa sürede ünlenmiştir. *ZZTJ*’deki Da-ye’nin on ikinci yılının on ikinci ayı (13 Ocak-10 Şubat 617) kayıtlarında aynı şekilde Tang Dükü Li Yuan’ın Tai-yuan Askerî Bölgesi’nin ordusunun komutanıyken çok iyi bir şekilde ok atabilen ve ata binebilen iki bin asker seçtiği aktarılmıştır. Li Yuan’ın subayları bu iki bin askeri Göktürkler gibi beslemişler ve onlar gibi hareket etmeyi öğretmişlerdir. Göktürk tarzında eğitilen bu birlik, Göktürk akıncılarıyla karşılaştığında bazı başarılar sağlamış ve bölgede Göktürkler arasında korku yayılmasına yol açmıştır. *XTS*’daki ve *ZZTJ*’deki bu bilgilerin kaynaklığını eden *DTCYQJZ*’de da aynı bilgiler daha ayrıntılı bir şekilde verilmiştir (*DTCYQJZ*, 1, 2; *XTS*, 1, 2; *ZZTJ*, 183, 5717).

Nitekim Li Jing, savaş yürütmenin yollarının hepsinin temelini aldatmaya dayandığını (*Bing gui-dao ye* 兵詭道也) belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 154a). Li Jing’e göre *Aldatma Yöntemi* (*Gui-dao* 詭道) insanların savaş sırasında bazı manevralar ve hareketler yapmalarını sağlarken onların bu manevraları ve hareketleri neden yaptıklarını anlamalarına izin vermeyecektir (WD, SKQS, 726, 156b). Daha önce de değindiğimiz üzere Li Jing, düşmanı yanıltmanın ve aldatmanın yolunun düşmanı şaşırtmak amacıyla *Qi* kuvvetleri *Zheng* kuvvetler olmadıkları hâlde *Zheng* kuvvetlermiş gibi kullanmaktan geçtiğini söylemiştir. Düşmana saldırmak için *Zheng* kuvvetleri *Qi* kuvvetleri olmadıkları hâlde o şekilde kullanmak da düşmanı yenmenin bir yoludur. “Pusuya yatmış kuvvetler” ifadesinden kast edilenin tuzak kuran ve dağlar, vadiler, otlaklar, ağaçlıklar gibi yerlerde saklanan kuvvetler olmadığını belirten Li Jing, “pusu” teriminin aslında *Zheng* kuvvetlerin çarpışmada sağlam bir dağ gibi oldukları yeri güçlü bir şekilde savunurlarken *Qi* kuvvetlerin gök gürültüsü gibi düşmana saldırımları anlamına geldiğini söylemiştir. Düşman çarpışmada çarpışan birliklere yakın olsa da hangi birliğin *Zheng* kuvveti, hangi birliğin *Qi* kuvveti olduğunun farkına varamayacaktır. *Qi* ve *Zheng* bu şekilde kullanılabilirse onların çarpışma sırasındaki değişiminin izleri de tespit edilemez duruma gelir (WD, SKQS, 726, 154b).

Li Jing’e göre Çin’in kuzey sınırındaki bölgelerde konuşlanmış Çinli ve yabancı birlikler ayrı bir şekilde eğitilmeli, ancak düşmandan gelecek bir saldırı sırasında birbirlerinin yerlerine kullanılabilmelidir. Li Jing’in bu konudaki önerisi, Çinli ve yabancı askerlerin sancakları ile üniformalarını birbirleriyle değiştirmelerine ilişkin imparatorun bölgedeki komutana gizlice bir buyruk göndermesidir; böylece düşman da gafil avlanabilir. Eskilerin “Düşmanın kafasını karıştırmak ve onun hata yapmasını sağlamak için çeşitli yollar kullanmak”³⁷⁰ dedikleri yöntem budur. Eğer yabancı askerler Çinliler gibi, Çinli askerler de yabancılar gibi gözüksürlerse düşman ordudaki Çinlilerin ve yabancıların farkını ayırt edemeyecek, böylece de saldırı ve savunma stratejileri konusunda bilgi sahibi olamayacaktır. Li Jing’e göre çarpışma yönetmede iyi olan bir general önce düşmanın kendi amacını öğrenmesine engel olmalıdır, bu yolla düşmanın hareketlerini kontrol edebilir ve hareketlerini kendi dilediği tarafa doğru yönlendirebilir. Li Jing buna “Düşmanı dilediği yere giderken onu başka yöne

³⁷⁰ Li Jing bu sözü 『多方以誤之』 şeklinde vermiştir (WD, SKQS, 726, 149b).

çevirmek”³⁷¹ denildiğini belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 149b-150b). Savaşta aldatma yöntemlerinin kullanımının terk edilemeyeceğini vurgulayan Li Jing, aldatmanın savaş yürütmek için önemli olduğunun üzerinde durmuş ve aldatma sayesinde açgözlü ve düşüncesiz düşmanların ustaca yönlendirilebileceklerini söylemiştir (WD, SKQS, 726, 159a).

Tang Tai-zong konuşma sırasında Li Jing’in 630 yılının başlarında Doğu Göktürk Kağanlığı’nı yıkışına değinmiş, Çinli devlet adamı Tang Jian’in 唐儉 elçi olarak Göktürk merkezinde bulunduğu sırada Li Jing’in beklenmedik bir saldırı düzenleyerek Göktürkleri yenilgiye uğrattığını söylemiştir.³⁷² Bunun ardından Li Jing’in Tang Jian’i bir “Harcanabilir Casus (*Si-jian* 死間)”³⁷³ olarak kullanmış olduğu söylentisi çıkmış ve imparator bu konuda hâlâ kuşkularının olduğunu söyleyerek Li Jing’den neden böyle bir hareket yaptığını açıklamasını istemiştir. Li Jing ise buna cevaben hem Tang Jian’in hem de kendisinin imparatora aynı amaç uğruna hizmet ettiklerini söyledikten sonra Tang Jian’in yaptığı görüşmelerin Göktürkleri teslim olmaya ikna edemeyeceğine inandığını ve fırsattan yararlanarak Göktürlere saldırdığını belirtmiştir. Devlete yönelmiş olan büyük bir tehlikeyi (*da e* 大惡) ortadan kaldırmak için küçük bir doğruculuğu (*xiao yi* 小義) o an düşünemediğini açıklayan Li Jing, bu hareketinden ötürü insanların onun Tang Jian’i bir harcanabilir casus olarak kullandığını söylediklerini ama gerçek amacının bu olmadığını ileri sürmüştür. Sun-zi’nin casus kullanmanın daha düşük seviyeli bir yöntem olduğunu söylediğini³⁷⁴ belirten Li Jing,

³⁷¹ Li Jing bu deymi 『敵乖其所之也』 olarak aktarmıştır (WD, SKQS, 726, 149b).

³⁷² Tang Jian Göktürk merkezindeyken Li Jing’in düzenlemiş olduğu beklenmedik saldırı hakkında bkz. JTS, 3, 39; JTS, 58, 2307; JTS, 67, 2479-2480, 2485; JTS, 83, 2777; JTS, 109, 3290; JTS, 194A, 5159; TD, 156, 4005; TD, 197, 5411; XTS, 2, 31; XTS, 89, 3760; XTS, 93, 3814, 3818; XTS, 111, 4137; XTS, 215A, 6035, 6037; ZZTJ, 193, 6072-6074.

³⁷³ “Harcanabilir Casus” teriminin açıklamasını Sun-zi SZBF 13.12’de şöyle yapmıştır: 『死間者為誑事於外令吾聞知之而傳於敵間也』 (“Ölüme mahkûm casuslara sahip olmak, yanıltma amacıyla belli şeyleri açıktan yapmak, casuslarımızın onları bilmelerine ve onları düşmanlarımıza bildirmelerine izin vermektir.”) (Giles, 1910: 167). SZBF’deki *Si-jian* 死間 terimini Giles “doomed spies”, Griffith “expendable”, Cleary “the dead spy”, Ames “expendable spies”, Huang “hidden provocation agents”, Sawyer “dead [expendable] spy”, Lin “expendable”, Mair “those who risk death”, Otkan-Fidan da “ölü casus” olarak çevirmişlerdir (Ames, 1993: 169; Cleary, 2004: 219; Giles, 1910: 164; Griffith, 1971: 145; Huang, 1993: 112, 249; Lin, 2005: 109; Mair, 2007: 129; Otkan-Fidan, 2014: 41; Sawyer, 1994: 231). WD’de geçen bu terimi de He ve Sawyer “expendable spy” olarak tercüme etmişlerdir (He, 2004: 205; Sawyer, 2007: 348).

³⁷⁴ Hâlbuki Sun-zi istihbaratın ve casus kullanımının çok önemli olduğundan söz etmiş, bu konuda parasal açıdan hiçbir kısıtlamaya gidilmemesini öğütlemiştir (Giles, 1910: 160-175).

Sun-zi'nın *SZBF*'daki *Casusların Kullanımı* (*Yong-jian* 用間) başlıklı bölüme “Su bir tekneyi yüzdürebileceği gibi onu batırabilir de. Casusların kullanımının başarılı örnekleri olduğu gibi casusların kullanımının yenilgiye yol açmasına ilişkin örnekler de vardır.”³⁷⁵ şeklinde bir açıklama eklediğini söylemiştir.³⁷⁶ Genç yaşta imparatorun hizmetine girdiğini hatırlatan Li Jing, devlet işlerinin yürütülmesinde tarafsız ve düz olduğunu söylemiş, bir saray memuru olarak sadık olduğunu, başkalarına karşı ise vefalı, dürüst ve içten olduğunu belirtmiştir. Li Jing'e göre kendisiyle imparator arasında anlaşmazlık yaratmaya çalışan kişiler varsa da başarılı olamayacaklardır. Tang Jian ile kendisi arasında yaşananlar yalnızca küçük bir doğruculuk meselesinden ibaret olup imparatorun bu konuda kuşku duymasına gerek yoktur (WD, SKQS, 726, 155b).³⁷⁷

Li Jing ayrıca savaşta beklenmedik bir saldırı düzenlemenin zafer getireceğine ilişkin Çin tarihinden örnekler vermiştir. Bu örneklerden birisi Çin'deki İlkbahar ve Sonbahar (Chun-qiu 春秋) Dönemi'nde (MÖ 771-MÖ 476) yaşanmıştır. Yue 越 Devleti'nin (MÖ 6. yüzyıl-MÖ 222) kralı Gou-jian 勾踐 (MÖ 496-MÖ 465 yılları arasında hükümdar), Wu 吳 Devleti'ne (MÖ 11. yüzyıl-MÖ 473) saldırdığı zaman sol ve sağ kanadındaki birlikler davullarını çalarak ileriye doğru yürüyüşe geçmişlerdir. Wu Devleti de ordusunu istilacılara karşı direnebilmek için bölmüş ve bu sırada Yue ordusunun merkezi davul çalmayı durdurarak gizlice ilerlemeye başlamış, akabinde Wu ordusuna beklenmedik bir saldırı düzenlemiş ve onu bozguna uğratmıştır. Li Jing bu durumun “misafiri ev sahibine dönüştürmenin” (*bian-ke-wei-zhu* 變客為主) bir örneği olduğunu söylemiştir (WD, SKQS, 726, 156a). Li Jing'in vermiş olduğu bir diğer örnek de

³⁷⁵ Bu söz WD'de şöyle aktarılmıştır: 『水能載舟亦能覆舟或用間以成功或憑間以傾敗』 (WD, SKQS, 726, 155b).

³⁷⁶ Ancak Li Jing'in savaşta casuslar kullandığına ilişkin örnekler vardır. Ding-xiang'ın bir baskın sonucu yitilmesinin ardından Göktürkler Gobi Çölü'nün ağzına kaçmışlardır. Aralarında yayılan panik yüzünden ordugâhlarında panik çıkmış, o sırada Li Jing'in önceden gönderdiği casuslar İllig Kağan'ın yakınında bulunan bazı güvendiği kişilerin kağanı terk ederek Li Jing'e teslim olmalarını sağlamışlardır (JTS, 67, 2479; XTS, 93, 3814; ZZTJ, 193, 6071).

³⁷⁷ Her ne kadar Li Jing, savaş sırasında yaptığı hareketin yalnızca bir zorunluluktan kaynaklandığını iddia etmişse de kendisiyle Tang Jian arasında daha önceden bir anlaşmazlık olduğu ve Li Jing'in Tang Jian'den hoşlanmadığı Li Jing'in *JTS*'daki ve *XTS*'daki biyografilerinde kayıtlıdır. Buna göre Tang Jian, İllig Kağan'ın yanındayken Li Jing fırsattan yararlanarak saldırı düzenlemeye karar vermiştir. Zhang Gong-jin ise Tang Jian'in ve diğer Çinli elçilerin kağanın yanında olmaları sebebiyle Li Jing'in saldırıya geçme düşüncesine karşı çıkmıştır. Li Jing buna yanıt olarak Tang Jian gibi kişilerin kaybının üzücü olmayacağını ve onların gözden çıkarılabileceklerini söyleyerek Tang Jian'den hoşlanmadığını açıkça ifade etmiştir (JTS, 67, 2479; XTS, 93, 3813).

Çin'deki Savaşan Devletler (Zhan-guo 戰國) Dönemi'ne (MÖ 475-MÖ 221) aittir. Bu örnekte Yan 燕 Devleti (MÖ 1046-MÖ 222) Qi 齊 Devleti'ni (MÖ 1046-MÖ 221) MÖ 284 yılında istila edip bu devletin generali Tian Dan'ı 田單 Ji-mo kentinde (Ji-mo-cheng 即墨城) kuşatmıştır. Ordusunun moralini arttırmak isteyen Tian Dan, bir askerine bir ruh (*shen* 神) kılığına girmesini emretmiş ve ona bir tapınakta tapınıyormuş gibi yapmıştır. Ruh kılığına girmiş asker Yan ordusunun yenilgiye uğratılabileceğini söylemiş ve bunun üzerine Tian Dan ateşe verdiği öküzleri Yan ordusunun üzerine salmıştır. Yan ordusunun düzeni bu beklenmedik taktik sayesinde bozulmuş, Tian Dan'ın hücumu geçirdiği kendi Qi ordusu da Yan ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır.³⁷⁸ Li Jing, Tian Dan'ın kullandığı bu yöntemin bir askerî aldatma yöntemi (*Bing-jia gui-dao* 兵家詭道) olduğunu belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 159b).

Savaş alanında düşmanı kandırmanın yollarından birisi olarak da Li Jing, sahte geri çekilme düzenlemenin üzerinde birkaç kez durmuştur. Daha önce de değindiğimiz gibi askerlerin çarpışma sırasında ilk önce saldırı düzenlemek amacıyla ilerlemeye (*qian* 前) başlamalarının *Zheng* olduğunu söyleyen Li Jing, onların sonradan geri çekilmelerinin (*que* 卻) Qi olduğunu belirtmiştir. Ona göre Huo-yi Savaşı'nda Tang ordusunun sağ kanadının geri çekilmeye başlamasının sayesinde Sui komutanı Song Lao-sheng aceleci bir şekilde ileri atılmış ve geri çekiliş yolunun kapanabileceğini hesaplayamamıştır. Bu yüzden Song Lao-sheng bozguna uğramış ve tutsak alınmıştır ki Li Jing bu konuda Sun-zi'nın açgözlü bir düşmana yem sunulması, düzensiz bir düşmana da saldırılmasıyla ilgili sözüne³⁷⁹ atıfta bulunmuştur. Tang Tai-zong ona bir ordu her geri çekildiğinde bunun bir Qi taktik olup olmadığını sorduğunda ise Li Jing durumun her zaman böyle olmadığını belirtmiştir. Li Jing gerçekten bozgun hâlinde geri çekilen bir orduyla taktik gereği geri çekilir gibi yapan bir ordunun ayrımının sancaklarının düzenli ya da dağınık dalgalanmasından, davullarının düzgün ya da karışık şekilde çalınmasından, emirlerin subaylar tarafından panik hâlinde ya da düzgün bir şekilde verilmesinden yapılabileceğini açıklamış, ayrıca Sun-zi'nın sahte bir yenilgide geri çekilir gibi yapan

³⁷⁸ Bu savaş Tian Dan'ın *SJ*'deki biyografisinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır (SJ, 82, 2453-2455).

³⁷⁹ Sun-zi'nın bu sözü *SZBF* 1.20'de şu şekilde verilmiştir: 『利而誘之亂而取之』 (“Düşmanı kandırmak için yemler uzatın. Düzensizmiş gibi yapın ve onu ezin.”) (Giles, 1910: 6). Bu cümlelin Griffith, Lin, Mair ve Otkan-Fidan tarafından farklı şekillerde çevrildiğine daha önce değinmiştik; bkz. Griffith, 1971: 66; Lin, 2005: 7; Mair, 2007: 79 ve Otkan-Fidan, 2014: 2.

düşmanın takip edilmemesine ilişkin uyarısına³⁸⁰ değinmiştir (WD, SKQS, 726, 145a). Daha önce de değindiğimiz üzere, çarpışma başlamadan önce düşman komutanının askerî yeteneklerinin ölçülmesine ilişkin bir örnek ise Li Jing tarafından Wu Qi'ye dayanılarak verilmiştir. Bu işlem sırasında bir grup asker düşman ordusuna saldırmak amacıyla gönderilecek, çatışma başlayınca bu grubun sahte bir geri çekilme manevrası yapması sağlanacak ve düşman komutanının bu grubu takip edip etmemesi gözlemlenecektir. Düşmanın sahte geri çekilme düzenleyen grubu dağınık bir şekilde takip etmesi, düşman komutanının iyi bir stratejist olmadığını gösterecektir (WD, SKQS, 726, 146a). Sahte geri çekilmeyle ilgili Li Jing'in Çin tarihinden vermiş olduğu bir örnek ise Batı Jin Hanedanı dönemindendir. Sonraki Zhao Hanedanı'nın kurucusu olan Shi Le, Ji Dan 姬淡 ile savaş hâlindeyken Ji Dan uzak mesafelerden gelerek Zhao topraklarını istila etmiştir. Shi Le istilacılarla savaşması için generallerinden Kong Chang'ı 孔萇 bir orduyla göndermiş, Ji Dan'ın ordusuyla karşılaştığında Kong Chang bilerek geri çekilmiş ve istilacılara tuzak kurmuştur. Ji Dan geri çekilen Zhao ordusunun peşinden gitmiş, ancak Shi Le'nin daha önceden konuşlandırmış olduğu bir pusu kuvveti tarafından saldırıya uğramış ve ağır bir yenilgi almıştır. Li Jing bunun “yorgun olanı dinlenmiş olana dönüştürmenin” (*bian-lao-wei-yi* 變勞為佚) bir örneği olduğunu belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 156a).

3.3.3. Orduyu Bölmek

Sefer sırasında bazı gerekli durumlarda seferî ordunun bölünmesi gerektiğine değinen Li Jing, bu konuda Çin tarihinden iki örnek vermiştir. Bu örneklerden ilkinde İlk Qin imparatoru Fu Jian (Qin Shi-zu), 383 yılındaki Fei Irmağı Savaşı'nda düşmanı Doğu Jin ordusundan daha kalabalık bir orduya³⁸¹ sahip olmasına rağmen yenilgiye uğramıştır. Li Jing'e göre bu savaşta Fu Jian'in yenilgiye uğramasının sebebi ordusunu birleşik bir

³⁸⁰ *SZBF* 7.34'te Sun-zi'nin bu uyarısı şöyle verilmiştir: 『佯北勿從』 (“Kaçıyormuş gibi yapan bir düşmanı takip etmeyin; öfkeleri keskin olan askerlere saldırmayın.”) (Giles, 1910: 68).

³⁸¹ Her ne kadar Li Jing bu savaşta Fu Jian'in ordusunun bir milyon (*bai-wan* 百萬) askerden oluştuğunu söylemişse de lojistik sebeplerden ötürü o dönemlerde bir seferî orduda bu kadar çok askerin bir arada toplanması olanaksızdır (WD, SKQS, 726, 156b).

şekilde (*he* 合) tutmuş olmasıdır.³⁸² Li Jing'in bu konuda verdiği diğer örnekte ise orduyu bölmenin zafer getirmesinin üzerinde durulmuştur. Bu örneğe göre Doğu Han Hanedanı'nın generali Wu Han 吳漢, Batı ve Doğu Han dönemleri arasındaki Xin Hanedanlığı'nın beylerinden olup sonradan ayaklanarak bağımsızlığını ilan etmiş olan asi Gong-sun Shu'ya 公孫述 karşı cezalandırıcı bir sefere çıkmıştır. Wu Han sefer sırasında yardımcı generali (Fu-jiang 副將) Liu Shang'dan 劉尚 ayrılarak Liu Shang'ın birliklerinin kendi birliklerinden yirmi *li* (yaklaşık 10 kilometre) uzaklığında bir yere kamp kurmalarını emretmiştir. Gong-sun Shu da Wu Han'ın birliklerine saldırdığı zaman Liu Shang yardıma gelmiş ve Gong-sun Shu'nun ordusuna saldırıp onu kısıp olarak (*he-ji* 合擊) büyük bir bozguna uğratmıştır. Li Jing, bunun bir ordunun hem ayrılıp hem de bir araya getirilebilmesinin sonucu olduğunu belirtmiş ve bu konuda ünlü Çinli askerî düşünürlerden Tai-gong'un 太公 bir sözünden³⁸³ alıntı yapmıştır (WD, SKQS, 726, 156b).³⁸⁴

3.4. ASKERÎ EĞİTİM

Orduda askerlerin eğitiminin son derece önemli olduğunun üzerinde duran Li Jing, pek çok kez askerî eğitim hakkında konuşmuş ve askerlerin nasıl eğitilmeleri gerektiğini anlatmıştır. Askerî eğitime Çin tarihinin eski dönemlerinde de önem verildiğine değinen Li Jing, Zhou 周 Hanedanı (MÖ 1046-MÖ 256) döneminde tarımsal faaliyetlerin azaldığı aylarda ava çıkararak insanlara çarpışma taktiklerinin öğretildiğini ve tanrıların kutsamasını kazanmak için avda yakalanan hayvanların atalar tapınağında sunulduğunu belirtmiştir. Ona göre bunların yapıyor olması o dönemde askerî hazırlıklara ne büyük bir ölçüde önem verildiğini göstermektedir. *Zhou-li* 周禮 (*Zhou Hanedanı'nın*

³⁸² WD'de Li Jing daha önce de Fu Jian'in yenilgiye uğratılmasına değinmiş ve Fu Jian'in yenilgisini düşmanı Xie Xuan'in askerî taktiklerde iyi olmasına değil ama Fu Jian'in bu konuda iyi olmamasına bağlamıştır (WD, SKQS, 726, 146a).

³⁸³ Li Jing'in alıntılacağı söz şöyledir: 『分不分為縻軍聚不聚為孤旅』 (“Bölünmesi gereken ama bunu yapamayan bir ordu karışmış bir ordudur; tek bir bütün hâline gelmesi gereken ama bunu yapamayan bir ordu yalnız bir yolcudur.”) (WD, SKQS, 726, 156b).

³⁸⁴ Buradan orduların sefer sırasında her zaman ayrı parçalar şeklinde tutulması gerektiği anlaşılmamalıdır. Nitekim SZBF 7.16'da ordunun birleşik ya da parçalanmış olarak tutulmasına o andaki koşullara göre karar verilmesi gerektiği öğütlenmiştir: 『以分合為變者也』 (“Askerlerinizi toplamak ya da bölmek, koşullara göre kararlaştırılmalıdır.”) (Giles, 1910: 61).

Törenleri) kitabında ava çıkmanın en önemli kurallardan birisi olarak nitelendirildiğini söyleyen Li Jing, Zhou krallarının devlet meclisi toplantıları olarak av düzenlemelerine ilişkin bu eserden çeşitli örnekler vermiştir. Merkezî Zhou yönetiminin zayıflayıp beyliklerin güçlenmeye başladıkları zamanlarda bile beylerin büyük av etkinlikleri düzenlediklerini söyleyen Li Jing, onların devlet meclisi toplantısı gerekçesi altında düzenledikleri avları askerî eğitim olarak kullandıklarına değinmiştir. Avların tarımsal faaliyetlerin azaldığı dönemlerde düzenlenmesi de ona göre bu beylerin askerî hazırlıkları unutmamış olduklarını göstermektedir (WD, SKQS, 726, 148a-148b).³⁸⁵

Li Jing doğru eğitim yöntemlerinin askerleri görev yaparken mutlu kılacağını, yöntemlerin doğru olmaması durumunda ise askerlerin sabah denetlenip akşam azarlanmaları hâlinde bile hiçbir işe yaramayacağını söylemiştir. Eski askerî kuralları inceleyerek onları şemalarla düzenlediğini söyleyen Li Jing, bunları Tang ordusunu iyi bir şekilde düzenlenmiş bir kuvvet olarak eğitmek istemesinden dolayı yaptığını belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 150a). Nitekim Li Jing askerleri nasıl eğittiğini de ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Askerleri üç aşamada eğittiğini söyleyen Li Jing, ilk aşamada beş askerden oluşan bir manga (*wu* 伍) kurar ve onları manga eğitimi (*wu-fa* 伍法) yoluyla eğitir. Manga eğitimi bittiği zaman eğitim Alay Komutanı'na (*Jun-xiao* 軍校) devredilir. Bu ilk aşama bittikten sonra ikinci aşamada Alay Komutanı önce on mangaya, sonra da yüz mangaya eğitim verir. Üçüncü aşamada ise askerler Yardımcı General'e (*Pi-jiang* 裨將) teslim edilirler ve alay komutanları tarafından eğitilmiş askerler bir birlik (*dui* 隊) olarak bir araya getirilerek Yardımcı General tarafından savaş düzenlerinin yöntemleri ile tertipleri konusunda eğitilirler. Bütün bu eğitimler bittiği zaman ise Başkomutan (*Da Jiang-jun* 大將軍) bu üç aşamalı eğitimin sonuçlarını denetler, bütün birliğe büyük bir resm-i geçit (*da yue* 大閱) yaptırarak onları gözden

³⁸⁵ Zhou Hanedanı kendisinden önceki Xia ve Shang hanedanlıklarından farklı olarak Çin'in doğusunda değil kuzeybatısında kurulmuşlardır. Nitekim Zhoular Çin'e bu bölgeden gelmişler ve göçlerinden önce Çin'in kuzeyindeki çeşitli konar-göçer boylar arasında uzun bir süre yaşayarak onlarla karışmışlardır. Bu yüzden Zhou Hanedanı kurulduğu zaman Çin'de din, devlet teşkilatı, ordu teşkilatı, hukuk gibi konularda büyük değişiklikler yapılmıştır ve bu değişikliklerde sonraki atlı konar-göçer bozkır kavimlerinin kültürleri ile teşkilatlarından izler görülebilmektedir. Zhou Hanedanı'nı inceleyen Ekrem, Çinli ve yabancı çeşitli araştırmacılara dayanarak erken Zhouların bir proto-Türk kavmi olabileceklerine ya da onlarla birlikte yaşadıkları için onların büyük etkisinde kalmış olabileceklerine ilişkin ihtimaller üzerinde durmuştur (Ekrem, 1995: 41-44, 47). Zhoularda görülen av uygulaması da atlı konar-göçer devletlerde ordu ve devlet teşkilatında sık görülen toplu ava çıkma geleneğinden kaynaklanıyor olabilir.

geçirir, değerlendirme sistemini kontrol eder, askerleri *Qi* ve *Zheng* olarak ayırır, komutlara ve emirlere uymayanları da uyarır ve onları cezalandırır. Bütün bu aşamaların sonunda ise imparator gelerek yüksek bir platforma geçer, buradan askerlerin talimlerini izler, düzenlerin komutlarla ve emirlerle birebir uyumlu hareket ettiklerini, ordunun tamamının güç ve ihtişam sahibi olduğunu görür (WD, SKQS, 726, 151b). Li Jing ayrıca en temel askerî grup olarak beş askerden oluşan mangaların eğitiminin eskiden beri Çin’de önem gösterilen bir konu olduğunu belirtmiş ve Çin tarihinden çeşitli örnekler vermiştir (WD, SKQS, 726, 151b-152a). Ayrıca yürüyüş eğitiminin askerlere verilmesinin önemli olduğunu vurgulayan Li Jing, savaş alanında mesafe ölçümünde de askerlere verilmiş olan yürüyüş eğitiminin yardımcı olacağını belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 152b).

Li Jing’e göre eğer subaylar ve askerler kendisinin çarpışma taktiklerini öğrenmek için eğitilmemişlerse, yardımcı generaller kendisinin komut ve buyruklarına aşina değillerse onlara *Qi* ve *Zheng* taktikleri ile onların birbirleriyle karşılıklı değişimi öğretilmelidir. Çarpışma taktiklerini öğrenirken birlikler (ze 則) sancaklar ve davullarla verilen komut ve buyrukları tanıyabilmek için hem ayrı bir şekilde hem de bir arada eğitilmelidir. Li Jing bu yolun askerlerin *Qi*’yi ve *Zheng*’ı öğrenmeleri için eğitilmelerinin yolu olduğunu söylemiştir. Eğitim tamamlandığında ve askerler Li Jing’in yöntemlerini öğrendiklerinde generalin komutlarını sorgusuz sualsiz sadık bir şekilde takip ederek bir koyun sürüsü gibi savaş alanında yönlendirilebileceklerdir (WD, SKQS, 726, 145b). Ancak Li Jing Çin’in kuzey sınırında konuşlandırılmış Çinli ve yabancı birliklerin ayrı ayrı eğitilmeleri ve birbirleriyle karıştırılmamalarını önermiştir. Ne var ki Li Jing’e göre bu birlikler birbirlerinden ayrı bir şekilde eğitilirken bir saldırı sırasında düşmanı yanıltmak amacıyla Çinli ve yabancı askerlerin sancaklarıyla üniformaları birbirleriyle değiştirilebilir (WD, SKQS, 726, 149b).³⁸⁶ Nitekim Li Jing, Tang ordusunda görev yapan yabancı askerler arasında sıradan erlerin dışında yabancı kökenli komutanlara

³⁸⁶ Nitekim daha önceki yıllarda Li Yuan’ın (Tang Gao-zu) Tai-yuan’de görev yaparken iki bin Çinli askeri Göktürk tarzı süvariler olarak yetiştirdiğine ve bu süvarilerin Göktürk akıncılarını şaşırttıklarına yukarıda değinmiştik. Li Yuan bu birliği yetiştirirken sonradan Li Jing’in de öğütleyeceği gibi birliğini homojen bir etnik gruptan oluşturmuş ve birliğin eğitimini Göktürk tarzında verirken birliğe Göktürkleri katmamıştır (DTCYQJZ, 1, 2; XTS, 1, 2; ZZTJ, 183, 5717). Li Jing’in Çinli ve yabancı askerlerin ayrı ayrı eğitilmelerini önermesinin sebebi, Tang Tai-zong’la konuştukları gibi kuzeyli Türk-Moğol kavimlerinin süvari savaşında, Çinli askerlerin ise piyade savaşında ve kundaklı yay kullanımında ustalaşmış olmalarıdır (WD, SKQS, 726, 150a).

çarpişma düzeni manevralarını öğrettiğini ve bu komutanların takdirini kazandığını söylemiştir. Li Jing bu komutanların adlarını A-shi-na She-er, Zhi-shi Silig³⁸⁷ ve Çibil He-li (Qi-bi He-li 契苾何力)³⁸⁸ olarak vermiştir ki bu kişiler 630 yılından itibaren Tang hizmetine girmiş Göktürk ve Tie-le beyleridirler. Li Jing ayrıca Türk kökenli bu komutanların daha önce 630 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılması sırasında kendi seferî ordusunda görev yapan Çinli komutan Xue Wan-che'dan 薛萬徹 daha yetenekli olduklarını belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 150b). Generallere eğitim verilirken onlara ilk önce Qi'nin ve Zheng'in karşılıklı değişiminin öğretilmesi gerektiğini öneren Li Jing, onlara farklı durumlarda zayıflıkları ve güçlü yanları ayırt etmenin yollarının anlatılması gerektiğini, böylece generallerin eğitimlerini daha kolay anlayabileceklerini söylemiştir (WD, SKQS, 726, 151a).

Li Jing'e göre düşmanla çarpışmaya girildiği sırada flama (*biao* 表) dikmek doğru değildir çünkü bu uygulama yalnızca barış dönemlerinde verilen eğitimlere özgüdür. Eski dönemlerin iyi komutanlarının askerlerine yalnızca Zheng taktiklerini öğrettiklerini ama Qi taktiklerini öğretmediklerini belirten Li Jing, bu sayede askerleri bir koyun sürüsünü güdüyormuş gibi yönlendirebildiklerini söylemiştir. Askerler ilerlerken ya da geri çekilirken nereye gittiklerini ve hangi amaçla hareket ettiklerini bilmezler, böylece Qi taktikleri komutan ne zaman isterse beklenmedik bir şekilde uygulanabilir. Li Jing ayrıca askerî eğitim sırasında askerlerin ayrışma ve birleşme manevralarını öğrenmeleri sayesinde çarpışma sırasında bu hareketleri kullanarak Qi taktiklerini uygulayabileceklerini belirtmiştir. Ona göre askerler bu hareketleri pek çok kez tekrar ederek öğrendikten sonra Zheng tarzı savaşmanın eğitimini almaya devam edebileceklerdir. Askerler bu konuda eğitimler aldıkları zaman “dört baş ve sekiz

³⁸⁷ Li Jing'in Ding-xiang'ı ele geçirmesinden sonra Mart-Nisan 630 sıralarında İlig Kağan Demir Dağ'a çekilmiş ve Tang Hanedanı'nı oyalamak için barış görüşmeleri yürütmek göreviyle Zhi-shi Silig'i Tang sarayına göndermiştir. Bundan kısa bir süre sonra Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yıkılması üzerine Zhi-shi Silig de Çin'de kalarak Tang hizmetine girmiştir (JTS, 194A, 5159; TD, 197, 5411; XTS, 215A, 6035; ZZTJ, 193, 6072).

³⁸⁸ ZZTJ'deki Zhen-guan'ın altıncı yılının on birinci ayı (17 Aralık 632-15 Ocak 633) kayıtlarına göre Tie-lelerin Çibil (Qi-bi 契苾) boyunun reisi He-li 何力, yönetimi altındaki altı binden fazla aileyle birlikte Sha Vilayeti'ne (Sha-zhou 沙州) gelerek Tang Hanedanı'na teslim olmuştur. He-li'nin yönettiği topluluk Gan Vilayeti (Gan-zhou 甘州) ve Liang Vilayeti (Liang-zhou 涼州) arasına yerleştirilmiş, kendisine ise *Sol Ling Ordusu Generali* (*Zuo Ling-jun Jiang-jun* 左領軍將軍) unvanı verilmiştir (ZZTJ, 194, 6099). Çin kaynaklarındaki Qi-bi'nin Türkçe Çibil olmasına ilişkin bkz. Ekrem, 1995: 1, 4. Gömeç ise Qi-bi'nin Türkçe Çepni ya da Kıpçak olabileceğini belirtmiştir (Gömeç, 2011: 81). Kırilen de Qi-bi'nin aslının Çepni olduğunu düşünmüştür (Kırilen, 2015: 86).

kuyruk (*si-tou ba-wei* 四頭八尾)” (*Zheng* birliklerin dört yönde, *Qi* birliklerin sekiz köşede yerleştirildikleri düzen) olarak adlandırılan savaş düzeni konuşlandırma yöntemiyle muntazam eğitime başlayabilirler (WD, SKQS, 726, 152b-153a). Li Jing ayrıca savaş arabalarına eşlik eden piyadelere *Zheng* taktiklerinin, süvarilere ise *Qi* taktiklerinin öğretilmesinin gerekliliğinden söz etmiştir (WD, SKQS, 726, 153b).

3.5. MORAL

Savaşta askerin moralinin yüksek tutulması ve düşmanın moralinin bozulmasına yol açılmaya çalışılması en önemli konulardan birisidir; bu yüzden Li Jing de bu konu üzerinde çeşitli yerlerde düşüncelerini dile getirmiştir. Ona göre bir çarpışmada askerleri kullanmanın kilit noktası onların düşüncelerini tek bir vücut olarak birleştirmek, bunu yapabilmenin kilit noktası da uğursuzlupa (*xiang* 祥) ilişkin hurafeleri yasaklamak ve kuşkuları dağıtmaktır. Eğer komutanın kuşkuları varsa askerlerin morali (*qing* 情) de bozulacaktır ve askerlerin morali bozulursa düşman içeriye sızmak için bu fırsattan yararlanacaktır (WD, SKQS, 726, 156a-156b). Daha önce birkaç kez de değindiğimiz üzere Li Jing’e göre “saldırı” kavramı, düşmanın stratejik amaçlarını yenmenin ve askerlerinin moralini (*yan* 焉) sarsmanın yollarını da içermektedir. Aynı şekilde “savunma” kavramı da kendi askerlerinin şevkini (*qi* 氣) ve moralini korumayı başarmak ile düşmanı yenmenin bir fırsatını beklemeyi kapsamaktadır. Düşmanın stratejik niyetini yenerek askerlerinin moralini sarsabilmeyi “düşmanı tanımak” olarak tanımlayan Li Jing, kendi askerlerinin şevkini korumayı başarabilmeyi de “kendisini tanımak” olarak açıklamıştır (WD, SKQS, 726, 157b).

Li Jing’e göre bütün canlı varlıklar hayatta kalabilmek için büyük bir cesaretle hayatlarının sonuna kadar mücadele ederler ve onların bunu yapmasını sağlayan şey de şevktir. Bu yüzden daha önce de belirttiğimiz gibi iyi bir komutan önce askerlerinin moralini kontrol etmeli, onları savaşmak ve zafer kazanmak konusunda şevklendirmeli ve bundan sonra onları düşmanın üzerine saldırıya göndermelidir. Ünlü Çinli askerî düşünür Wu Qi’nin dört temel askerî mesele (*Si-ji* 四機) hakkında yazdığını söyleyen Li Jing, bunların moral, arazi, savaş hileleri ve kapasite olduğunu belirttikten sonra bu

dördü arasında en önemlisinin moral olduğunu ifade etmiştir. Li Jing’e göre eğer askerlerin hepsinin morali yükseltebilirse ve çarpışmak için şevklendirilirse ordunun tamamı yenilmez hâle gelecektir ve böyle bir ordunun karşısında hiçbir güç direnemeyecektir. Sun-zi’nın düşman askerlerin şevklerinin sabah vaktinde yüksek olduğuna ilişkin sözüne³⁸⁹ değinen Li Jing, burada Sun-zi’nın aslında günün belirli saatlerini kast etmeyerek günün başını ve sonunu bir benzetim olarak kullanmış olduğunu ileri sürmüştür. Li Jing çetin bir çarpışma sırasında davulun üç kere çalınmış olmasına karşılık düşmanın hâlâ ne zayıfladığının ne de tükendiğinin görülmesi durumunda moralinin bozulmuş olduğunun söylenemeyeceğini vurgulamıştır. Yani burada Li Jing, bir ordunun sağlam ve dayanıklı ise gün boyu süren bir çarpışma sırasında günün sonlarına doğru bile canlı bir şekilde savaşa devam edeceğini anlatmıştır. Nitekim Li Jing askerî kuralları inceleyen kişilerin yalnızca askerî kitapların kelimelerini ve metinlerini ezbere okuyarak yanlış düşüklerini, sonuç olarak da savaş sırasında düşman tarafından yanlış yönlendirileceklerini söylemiş ve kendi döneminin askerî komuta kademesine eleştiri getirmiştir. Ona göre bir kişi, düşmanı moralsiz bırakmanın yolunu kavrayabilirse imparator ordusunu ona güvenle emanet edebilir (WD, SKQS, 726, 158a).

Daha önce de belirttiğimiz gibi Li Jing askerî konularda hurafelere yer verilmesine karşı çıkmış, hurafelere askerî konularda karar verme aşamasında yer verilmemesi gerektiğini savunmuş, ancak gerekli durumlarda askerlerin moralinin yükseltilmesi için hurafelere başvurulabileceğini eklemiştir. Li Jing hurafelerin asılsızlığına ve gerekli durumlarda kullanılmasına ilişkin Çin tarihinden çeşitli örnekler de vermiştir. Bu örneklerden ilkinde Shang 商 Hanedanı’nın (MÖ 1600-MÖ 1046) son kralı Shang Zhou-wang 商紂王 (Di Xin 帝辛; MÖ 1075-1046 yılları arasında hükümdar), Çin takviminde *Jia-zi* 甲子 olarak adlandırılan uğurlu bir günde Zhou ordusu karşısında yenilgiye uğrayarak intihar etmiştir. Zhou Hanedanı’nın ilk kralı Zhou Wu-wang 周武王 (Ji Fa 姬發; MÖ 1046-MÖ 1043 yılları arasında kral) da tahta yine bir *Jia-zi* gününde çıkmıştır. Li Jing’e göre eğer uğurlu ve uğursuz günler ile mevsimlere önem verilecekse aynı uğurlu günde

³⁸⁹ Sun-zi’nın bu sözü SZBF 7.28’de şu şekilde aktarılmıştır: 『是故朝氣銳晝氣惰暮氣歸』 (“Şimdi bir askerin cesareti ve canlılığı en keskin sabah vakti olur; öğle vakti zayıflamaya başlar; akşam ise aklı yalnızca ordugâha dönmeye yatkın olur.”) (Giles, 1910: 66).

Shang Hanedanı'nın son kralının ölmesi ve Zhou Hanedanı'nın ilk kralının tahta çıkması mantıklı bir şekilde açıklanamaz. Uğurlu-uğursuz günlere inanılmaması gerektiğine ilişkin Li Jing tarafından verilen bir diğer örnek de Kuzey-Güney Hanedanları dönemindeki (Nan-bei-chao 南北朝; 420-589 yılları arası) Song Hanedanı'nın kurucusu Song Wu-di'nin 宋武帝 (Liu Yu 劉裕; 420-422 yılları arasında hükümdar) döneminde gerçekleşmiştir. İmparatorun Güney Yan (Nan Yan 南燕) Devleti'ne (398-410) karşı çıkacağı seferi başlatmak için seçtiği gün, Taocu müneccimler tarafından *Ölüm Günü* (*Wang-ri* 亡日) olarak adlandırılan ve uğursuz kabul edilen bir gün olmuştur ki Çin kültüründe *Ölüm Günü*, büyüklerin ölüm yıldönümü ya da matem günüdür. Ordudaki bütün generaller o gün sefere çıkılmasına karşı çıkmış olmalarına rağmen imparator kararında diretmiş, saldırıya geçeceğini ve düşmanlarının yok olacağını söylemiştir. Nitekim imparator dediği gibi zafer kazanarak Güney Yan Devleti'ni yenmiştir. Li Jing bu örneklerden yola çıkarak Taocu uygulamaların ve uğurlu mevsimler ile günlerin seçimi gibi hurafelerin terk edilebileceğini belirtmiştir. Ancak Li Jing, askerlerin moralinin arttırılması için onlara hitap edecek hurafelerin gerekli durumlarda uygulanabileceğini söylemiş ve bu konuda daha önce de değindiğimiz gibi Qi Devleti'nin komutanı Tian Dan'ın Yan devletinin ordusu tarafından kuşatılmışken yaptığı bir uygulamayı örnek göstermiştir. Bu örnekte Tian Dan seçtiği bir askeri bir ruh kılığına sokmuş, ona tapınır gibi yapmış ve sonra o asker düşman Yan ordusunun yenilgiye uğratılabileceğini söyleyince kuşatma altındaki Qi ordusunun morali coşmuştur. Bu sırada Tian Dan ateşe verilmiş öküzlerle Yan ordusuna beklenmedik bir saldırı gerçekleştirmiş ve moralleri iyice artan Qi askerleri hücumla kalkarak Yan ordusunu büyük bir bozguna uğratmışlardır (WD, SKQS, 726, 159a-159b).

Fala bakmanın ve uğurlu günlere başvurmanın hem gerekliliği hem gereksizliği konusunda Li Jing yine Zhou Hanedanı'nın kuruluşunda yaşanan olaylardan bir örnek vermiştir. Li Jing savaş sırasında fırsat ele geçer geçmez o anın inançlara göre uğurlu ya da uğursuz olmasına bakılmaksızın harekete geçilmesi gerektiğini, ancak askerlerin moralinin bozuk olduğu anlarda ise hurafelerin onların moralini yükseltmek amacıyla kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Zhou Wu-wang'ın Shanglara karşı yürüttüğü sefer sırasında ünlü Çinli askerî düşünür Jiang Zi-ya 姜子牙 (Tai-gong) Zhou kralına

yardımcı olmak üzere sefere katılmıştır. Zhou ordusu ilerlerken Mu-ye 牧野 adında bir yere geldiklerinde bir fırtınaya yakalanmış ve ordunun sancaklarıyla davulları ya kırılmış ya da yok olmuştur. Orduda kuşku ve korku baş gösterdiğini gören San Yi-sheng 散宜生, askerleri sakinleştirebilmek amacıyla fal bakılmasını ve tanrıların yardımının istenmesini önermiştir. Ancak Tai-gong fal bakmada kullanılan çürümüş otların ve kuru kemiklerin bir işe yaramayacağını dillendirerek fal bakmaya gerek olmadığını ileri sürmüştür. Dahası Zhou kralının, kendi hükümdarı Shang kralına karşı isyan hâlinde olduğunu hatırlatan Tai-gong, böyle bir durumda insanların askerî harekât düzenlemek için uğurlu bir gün bekleyemeyeceklerini sözlerine eklemiştir. San Yi-sheng'in fala bakılması önerisini sunması ve Tai-gong'un bu önerinin reddedilmesini rica etmesi Li Jing'e göre birbirleriyle çelişen davranışlar gibi görünüyorsa da ikisi de aynı amaca yöneliktir, o da askerlerin moralini sağlam tutmak ve bozulmasına izin vermemektir. Her ne kadar Li Jing, kendisinin Taocu hurafe uygulamalarına karşı çıktığını belirtse de onların yine de tamamen uygulamadan kaldırılmaması gerektiğini eklemiştir. Ona göre savaş sırasındaki belirsiz durumlar belirgin hâle gelmeye başlayana kadar bu uygulamalar gerekli anlarda askerler üzerinde psikolojik denetim kurmak için kullanılabilir. Ancak Li Jing savaşta kişinin başarılı ya da başarısız olmasının bu hurafelere değil, tamamen kendi çabalarına dayandığını da sözlerine eklemiştir (WD, SKQS, 726, 159b).

3.6. DİĞER ASKERÎ KONULAR

3.6.1. Arazi

Askerî konular arasında önemli bir yere sahip olan araziye ve arazinin kullanımına Li Jing WD'de bazı yerlerde değinmiştir. Sun-zi'nın arazinin incelenmesinin zafer kazanılmasının temelinde olduğuna ilişkin sözüne³⁹⁰ atıfta bulunan Li Jing, savaşa

³⁹⁰ SZBF 4.17-20'de Sun-zi, çeşitli faktörlerin zincirleme bir şekilde zafer sağlayacağını şu şekilde açıklamıştır: 『兵法一曰度二曰量三曰數四曰稱五曰勝地生度度生量量生數數生稱稱生勝故勝兵若以鎰稱銖敗兵若以銖稱鎰』 (“Askerî yönteme gelince, elimizde ilk olarak Ölçme; ikinci olarak niceliğin Tahmini; üçüncü olarak Hesaplama; dördüncü olarak olasılıkların Dengesi; beşinci olarak da Zafer vardır. Ölçme varlığını Arazi'ye borçludur; niceliğin Tahmini Ölçme'ye; Hesaplama niceliğin

girileceği zaman bir devletin genişliğinin ve arazilerinin ölçülmesinin çok önemli olduğunu belirtmiştir. Li Jing ayrıca bu ölçümlerin yapılabilmesi için askerlerin yürüyüş adımı eğitiminin iyi verilmesi gerektiğini söyleyerek savaş alanında askerlere emir vermeyi satranç tahtasına taş yerleştirmeye benzetmiştir. Ona göre eğer satranç tahtasında çizgi yoksa taşlar düzgün bir şekilde yerleştirilemez; ancak askerlerin yürüyüş adımları eğitimi iyi verilirse mesafe ölçümü kolaylaşır ve çizgi çizmeye gerek kalmadan birlikler savaş alanına uygun bir şekilde konuşlandırılabilir (WD, SKQS, 726, 152b).³⁹¹

Li Jing kamp kurmanın ve konumları savunmanın ordunun manevra yapması için uygun bir şekilde yapılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre sarp uçurumlar (*jian* 澗), derin doğal oyuklar (*jing* 井), bataklıklar (*xian* 陷), büyük yarıklar (*xi* 隙), kuşatılmış yerler (*lao* 牢) ve karmakarışık çalılıklar (*luo* 羅) gibi araziler bir ordunun manevra yapabilmesi için uygun yerler değildir.³⁹² Bu yüzden stratejistler bu tip arazilerden uzak durmaya eğilimlidirler ve böylece düşmanın bu arazilerin sağladığı avantajları kullanarak saldırıya geçmelerini engellemeye çalışırlar. Ne var ki tepeler (*qiu* 丘), mezar höyükleri (*mu* 墓) ve eski kentlerin kalıntıları (*gu-cheng* 故城) Li Jing'e göre yaklaşılmaması çok tehlikeli yerler değildir ve bu tip yerler düşmandan önce ele geçirilebilirse çarpışmaya girmek için iyi yerler olacaktır, bu yüzden bu tip yerlerden uzak durmamak gerekir (WD, SKQS, 726, 156b). Ayrıca Li Jing'e göre kare (*fang* 方), yuvarlak (*yuan* 圓), kıvrık (*qu* 曲), düz (*zhi* 直) ve çıkıntılı (*rui* 銳) savaş düzenlerinin çarpışma sırasında değişimli olarak kullanımı aslında bunların farklı arazi çeşitlerine

Tahmini'ne; olasılıkların Dengesi Hesaplama'ya; Zafer de olasılıkların Dengesi'ne. Muzaffer bir ordu, bozguna uğramış bir orduya göre ölçekte tek bir buğday tanesine karşı yerleştirilmiş bir libre ağırlık gibidir.”) (Giles, 1910: 31-32).

³⁹¹ Nitekim Çinliler düşmanlarının arazilerinde inceleme yaparak bilgi toplama işini daha önce Göktürklerle karşı uygulamışlardır. 580 yılında Göktürk Kağanlığı'na giden Çinli casus-elçi Zhang-sun Sheng, SS'daki biyografisine göre Göktürk ülkesinde geçirdiği bir yıl boyunca Göktürkleri ve ülkelerini dikkatli bir şekilde incelemiştir. Zhang-sun Sheng 581'de Çin'e döndükten sonra da gözlemlerini imparator Sui Wen-di'ye aktarmış, Göktürk ülkesindeki dağları ve ırmakları, güçlü ve zayıf konumları bir kâğıda çizerek imparatora sunmuştur (SS, 51, 1330-1331).

³⁹² SZBF 9.15'te Sun-zi'nin buna benzer bir uyarısı aktarılmıştır: 『凡地有絕澗天井天牢天羅天陷天隙必亟去之勿近也』 (“Aralarından taşkınca akan suların geçtiği sarp uçurumların, derin doğal oyukların, kuşatılmış yerlerin, karmakarışık çalılıkların, bataklıkların ve büyük yarıkların bulunduğu arazi mümkün olan en hızlı şekilde terk edilmeli ve yaklaşılmamalıdır.”) (Giles, 1910: 85-86). *Strategikon*'da XI-2'de de yine benzer bir uyarıda bulunulmuştur. Buna göre Göktürklerle ve Avarlarla yapılacak bir savaş sırasında konuşlanmak için bir yer aranırken düşman pusularının tespit edilmesine engel olan orman, bataklık ve çukur gibi araziler seçilmemeli, açık bir araziye konuşlanılmalıdır (*Strategikon*, 1981: 367).

uygun olarak kullanılmasına dayanmaktadır; eğer bir ordu bu düzenlere aşına değilse düşmanla çarpışmaya giremez. Li Jing savaş sırasında bir ordunun şeklini, arazinin hatlarına göre akışını biçimlendiren suya benzetmiştir (WD, SKQS, 726, 154a).

3.6.2. Disiplin

Li Jing'in üzerinde durduğu askerî konulardan birisi orduda disiplinin sağlanması ve disiplinin önemidir. Daha önce de değindiğimiz gibi Li Jing, askerlerin en ufak mangalardan en kalabalık birliklere kadar eğitilmeleri bittikten sonra birliklerin imparator tarafından denetleneceğinden söz etmiştir. İmparator denetlemeye çıkmadan önce başkomutan birlikleri gözden geçirecek, komutlara ve emirlere uymayan askerleri uyararak onlara cezalar verecek, böylece birlikler imparatorun huzuruna çıkmadan önce orduda disiplini sağlamış olacaktır (WD, SKQS, 726, 151b). Tang Tai-zong, Zhu-ge Liang'ın disiplin ve zafer arasında kurduğu bağa ilişkin bir sözüne³⁹³ atıfta bulunmuş ve bu görüşün doğruluğu konusunda kuşkularının olduğunu dile getirmiştir. Li Jing ise Zhu-ge Liang'ın bu sözleri askerleri katı bir eğitimden geçirmeye ve kalitelerini yükseltmeye teşvik etmek amacıyla sarf ettiğini belirtmiş ve bu konuda Sun-zi'nin bir sözünü³⁹⁴ aktarmıştır. Tarihte bir ordunun kendi kargaşası yüzünden düşmanı tarafından yenilgiye uğratılmasının sayısız örneği olduğunu belirten Li Jing, Sun-zi'nin bu sözüne bazı açıklamalar getirmiştir. Ona göre “Generalin emirleri açık ve belirgin olmadığında” sözü, askerlerin eski yöntemlerle eğitim görmediklerini belirtmektedir. “Subaylara ve erlere verilen sabit görevler olmadığında” sözü, subayların görev yerlerinin çok sık değiştirildiği anlamına gelmektedir. Bir ordunun kendi kargaşası yüzünden yenilgiye uğratılmış olması da ordunun düşman tarafından değil, kargaşası yüzünden kendisi tarafından yenilgiye uğratılmış olması demektir. Li Jing'e göre bu sebeplerden ötürü

³⁹³ Bu söz WD'de şu şekilde verilmiştir: 『有制之兵無能之將不可敗也無制之兵有能之將不可勝也』 (“İyi tanzim edilmiş bir ordu, yetersiz bir komutan tarafından yönetilse bile yenilgiye uğratılamaz; kötü tanzim edilmiş bir ordu ise yetenekli bir komutanı olsa bile zafer kazanamaz.”) (WD, SKQS, 726, 149b-150a).

³⁹⁴ Sun-zi'nin bu sözü SZBF 10.18'de şöyle aktarılmıştır: 『將弱不嚴教道不明吏卒無常陳兵縱橫曰亂』 (“General zayıf ve otoritesiz olduğunda; emirleri açık ve belirgin olmadığında; subaylara ve erlere verilen sabit görevler olmadığında; sıralar da dağınık gelişigüzel bir şekilde oluşturulduğunda sonuç, düzensizliktir.”) (Giles, 1910: 107). WD'de SZBF'nin 『將弱不』 ifadesi verilmemiş, 『教道不明』 ifadesi ise 『教習不明』 olarak aktarılmıştır (WD, SKQS, 726, 150a).

Zhu-ge Liang, askerlerin iyi tanzim edilirlse yetersiz bir komutan tarafından yönetilseler bile yenilgiye uğratılmayacaklarını, askerlerin çarpışmaya girmeden önce bile kargaşa içinde olmaları durumunda ise yetenekli bir komutan tarafından yönetilseler bile hâlâ tehlike altında olacaklarını belirtmiştir. Li Jing böylece imparatora bu sözlerden kuşku duyulmaması gerektiğini de söylemiştir (WD, SKQS, 726, 149b-150a).

Bir ordunun zafer kazanmasının ya da yenilgiye uğramasının yalnızca tek bir sebebinin olmadığını söyleyen Li Jing, disiplinin yanısıra askerlere aşırı katı davranmamanın da bunun sebeplerinden birisi olduğunu eklemiştir. Li Jing bu konuda Han Hanedanı döneminden bir örnek vermiş, gaspçı imparator Wang Mang’a karşı Han Hanedanı üyesi imparator Han Guang-wu-di’den 漢光武帝 (Han Shi-zu 漢世祖; Liu Xiu 劉秀; MS 25-57 yılları arasında imparator) söz etmiştir. Ona göre Han Guang-wu-di’nin başarı sağlayarak Han Hanedanlığı’nı yeniden iktidara taşıması, halkın Wang Mang’a karşı olan öfkesine uyumlu olarak hareket etmiş olmasıyla bağlantılıdır. Bunun yanısıra Wang Mang’ın generalleri Wang Xun’ün 王尋 ve Wang Yi’nin 王邑 askerî strateji bilmediklerini vurgulayan Li Jing, onların yalnızca ordularındaki askerlerin sayıca çokluğuyla övündüklerini ve bu yüzden Han Hanedanı’na karşı bozguna uğramış olmalarının şaşırtıcı olmadığını söylemiştir. Bu konuda yine Sun-zi’den alıntı³⁹⁵ yapan Li Jing, bir generalin ordusunda katı cezalar uygulamadan önce ilk başta askerlerine şefkatle yaklaşarak onlarla arasında bağ kurması gerektiğini vurgulamıştır. Askerlere bu şekilde ilgi ve bakım göstererek onlarla bağ kurmadan koyulacak katı kurallar ve verilecek sert cezalar, ona göre amaçlanan etkileri veremeyecektir. Li Jing askerlere önce sevgi göstererek onların bağlılıklarının kazanılmasının, ondan sonra gerekli durumlarda sert cezaların verilmesinin üzerinde imparatorla konuşurken tekrar tekrar

³⁹⁵ WD’de Sun-zi’den yapılan alıntı şöyle verilmiştir: 『卒未親附而罰之則不服已親附而罰不行則不可用』 (WD, SKQS, 726, 155a). Li Jing’in alıntı yaptığı sözün tamamı SZBF 9.42-45’te şu şekilde aktarılmıştır: 『卒未親附而罰之則不服不服則難用也卒已親附而罰不行則不可用也故令之以文齊之以武是謂必取令素行以教其民則民服令不素行以教其民則民不服令素信著行者與眾相得也』 (“Eğer askerler size bağlanmadan cezalandırılırlarsa itaatkâr olmayacaklardır; itaatkâr olmadan da gerçekte işe yaramaz olacaklardır. Eğer askerler size bağlanmış olduklarında cezalandırmalar infaz edilmezse yine işe yaramaz olacaklardır. Bu yüzden askerlere ilk anda insanca davranılmalı, ancak sıkı disiplin yoluyla denetim altında tutulmalıdırlar. Bu zafere giden kesin bir yoldur. Eğer askerler eğitilirken buyruklar alışıldığı şekilde uygulanırsa ordu disiplinli olur; eğer uygulanmazsa disiplin zayıf kalacaktır. Eğer bir general askerlerine güvenirse ama emirlerine uyulması konusunda her zaman ısrar ederse, kazanç karşılıklı olacaktır.”) (Giles, 1910: 97-99).

durmuştur (WD, SKQS, 726, 155a). Bunların yanısıra Li Jing, savaş alanında çarpışma sırasında dar savaş arabalarının (*pian-xiang* 偏箱) ve geyik boynuzu savaş arabalarının (*lu-jiao* 鹿角) kullanımının yararlarından söz ederken bu yararların arasında bahsi geçen savaş arabaları sayesinde askerlerin kontrol altında tutulabileceklerini saymıştır (WD, SKQS, 726, 144b).

3.6.3. İstihbarat

İstihbarat, düşman hakkında bilgi toplamak ve düşmana bilgi sızdırılmasını engellemek konuları Li Jing'in büyük önem verdiği konular arasındadır ve WD'de Li Jing bu konular hakkında pek çok kez konuşmuştur. Ona göre bir savaşta *saldırı* kavramı yalnızca düşmanın kentlerine ve savaş düzenlerine saldırmakla bitmez, düşmanın stratejik amacını yenmeyi ve askerlerinin moralini bozmayı da içerir. Aynı şekilde *savunma* kavramı da yalnızca tamamlanmış kent surlarıyla ve katı savaş düzenleriyle sınırlı kalmaz, yüksek morale sahip olmayı ve düşmanı yenmeye izin verecek fırsatı beklemeyi de kapsar. Düşmanın stratejik amacını yenmenin ve askerlerinin moralini bozmanın “düşmanı tanımak (*zhi-bi* 知彼)” olarak adlandırıldığını söyleyen Li Jing, kendi askerlerinin moralini yüksek tutmanın da “kendini tanımak (*zhi-ji* 知己)” olarak adlandırıldığını belirtmiştir. Düşmanı tanımanın yolu da elbette istihbarattan geçmektedir (WD, SKQS, 726, 157b). Li Jing ayrıca Sun-zi'nin sözünü ettiği “kişinin önce kendisini yenilmez hâle getirmesi (『先為不可勝』)” öğüdünün “kendini tanımak”, “düşmanın yenilgiye uğratılabilir hâle gelmesine kadar beklemek (『以待敵之可勝』)” öğüdünün de “düşmanı tanımak” anlamına geldiğini belirtmiş ve bu konuda Sun-zi'dan bir alıntı³⁹⁶ yapmış, çarpışmalar sırasında asla bu öğüdün dışına çıkmadığını belirtmiştir.³⁹⁷ Bu konuya ilişkin kendi yaşadığı dönemden bir örnek veren Li Jing,

³⁹⁶ SZBF 4.2'de Sun-zi'nin bu öğüdü şu şekilde aktarılmıştır: 『不可勝在己可勝在敵』 (“Kendimizi yenilgiye karşı güvenceye almak kendi ellerimizdedir, ancak düşmanı yenmek fırsatını düşman kendisi sağlar.”) (Giles, 1910: 26).

³⁹⁷ Savaş alanında istihbaratın kullanımından söz ederken Li Jing, Qi'nin ve Zheng'in önemini vurgulamıştır. Ona göre Qi'yi ve Zheng'i birbirleriyle değişimli olarak kullanmak, aynı zamanda düşmanın zayıf ve güçlü yanlarını bularak onlarla mücadele etmek anlamına gelmektedir. Eğer düşmanın savaş düzeni katı ve güçlüyse ona karşı Zheng kuvvetlerini kullanacağını belirten Li Jing, düşman kuvvetlerinin zayıf olmaları durumunda da onlarla savaşmak için Qi kuvvetlerini kullanacağını

topladığı istihbarata göre Goguryeo Krallığı'nın başkomutanı Gai Su-wen'in 蓋蘇文 (Yeon Gaesomun 연개소문) askerî strateji ve taktikler konusunda kendi bilgisine güvenmekte olduğunu söylemiştir. Bu yüzden Gai Su-wen, Çin'in kendisine karşı cezalandırıcı bir sefer düzenleyebilecek kapasiteye sahip olmadığını düşünmektedir ve bu yüzden Tang yönetiminin baskılarına karşı çıkmaktadır (WD, SKQS, 726, 144b).

Daha önce de değindiğimiz üzere, Li Jing 383 yılındaki Fei Irmağı Savaşı'nda yenilgiye uğrayan İlk Qin imparatoru Fu Jian'in ordusunda bir tek onun komutanlarından Mu-rong Chui'nin birliklerinin zarar görmediğini ve Fu Jian'in ona sığındığını belirtmiştir. Savaş sırasında yalnızca Mu-rong Chui'nin birliklerinin sağlam kalması ve onun oğlu Mu-rong Bao'nun 慕容寶 babasına Fu Jian'in öldürülmesine ilişkin telkinde bulunması, Li Jing'e göre İlk Qin ordusunda nasıl bir kargaşanın hüküm sürdüğünün ve Fu Jian'in kendi adamlarının ihanetine uğrayarak tuzağa düşürüldüğünün açık bir kanıtıdır. Kendi adamları tarafından tuzağa düşürülmenin, ancak bundan haberi olmayarak hâlâ düşmanı yenmeyi ummanın zor bir iş olduğunu alaycı bir şekilde dile getiren Li Jing, Fu Jian gibi kişilerin strateji konusunda hiçbir şey bilmediklerini söylemiştir (WD, SKQS, 726, 146a-146b). Daha önce kendisine teslim olmuş olan Kitanların ve Xilerin An-bei Komutanı'nın (An-bei Du-hu 安北都護) denetimi altına sokulacaklarını açıklayan Tang Tai-zong, bu göreve daha önce Li Jing'le birlikte Göktürlere karşı çarpışmış olan komutanlardan Xue Wan-che'yı atamak istediğini Li Jing'e söylemiş ve ona bu konuda ne düşündüğünü sormuştur. Li Jing ise Xue Wan-che'nın Tang hizmetine girmiş olan A-shi-na She-er, Zhi-shi Silig ve Çibil He-li gibi yabancı kökenli komutanlar kadar yetenekli birisi olmadığını belirtmiştir. Kitanların ve Xilerin yaşadıkları bölgelerdeki dağlar, ırmaklar ve yollar ile kuzeyde Tang-yanlısı ve Tang-karşıtı topluluklar hakkında daha önce bu komutanlarla konuşmuş olduğunu söyleyen Li Jing, onlardan edindiği bilgilerin çok ayrıntılı ve ikna edici olduğunu anlatmış ve onların yalnızca kuzeydeki

söylemiştir. Ona göre eğer bir general *Qi*'nin ve *Zheng*'in karşılıklı olarak değişimli kullanımını bilmiyorsa, düşmanın nerede zayıf nerede güçlü olduğunu bilse bile onu yenilgiye uğratamaz. Eğer generallere *Qi*'yi ve *Zheng*'i nasıl kullanacakları öğretilirse onlar aynı zamanda zayıf ve güçlüyü ayırt etmeyi de öğreneceklerdir (WD, SKQS, 726, 151a).

değil, batı bölgelerindeki boylar hakkında bile bilgi sahibi olduklarını eklemiştir (WD, SKQS, 726, 150b).³⁹⁸

3.6.4. Kendini Tanımak

İstihbaratın öneminden söz ederken yukarıda da gördüğümüz gibi Li Jing aynı zamanda kişinin kendisini ve ordusunu tanıması gerektiğine de değinmiş ve WD’de çeşitli yerlerde bu konu hakkında konuşmuştur. Tang Tai-zong ile birlikte Sun-zi’nın bir sözü³⁹⁹ hakkında konuşurlarken Li Jing, kişinin kendi kapasitesi konusunda bilgi sahibi olmaması durumunda askerlerini çarpışmaya sokamayacağını ifade etmiştir (WD, SKQS, 726, 151b). Nitekim Li Jing kendi askerlerinin şevkini yüksek tutabilme becerisini “kendini tanımak” kavramıyla açıklamıştır (WD, SKQS, 726, 157b). Daha önce de değindiğimiz gibi Li Jing, Sun-zi’nın “kişinin ilk önce kendisini yenilmez kılması” sözünün “kendini tanımak”, “düşmanın yenilgiye uğratılabilecek duruma gelmesine kadar beklenmesi” sözünün de “düşmanı tanımak” terimlerinin karşılığı olduğunu belirtmiş ve çarpışmalar sırasında asla bu kuralların dışına çıkmadığını sözlerine eklemiştir. Li Jing iyi bir komutanın çarpışmaya girmeden önce kendi askerlerinin moralini incelemesi ve onları çarpışarak zafer kazanmak konusunda şevklendirmesi gerektiğini, bunları yaptıktan sonra çarpışmaya girmesinin mümkün

³⁹⁸ Göktürklerin çok uzak bölgeler hakkında bile güçlü bir istihbarata sahip olduklarına ilişkin kaynaklarda başka örnekler de vardır. Menandros Protektor’un *Excerpta*’daki fragmanlarından Fragman 19.1’de Bizans imparatoru II. Tiberius’un (574-582 yılları arasında imparator) saltanatının ikinci yılında (7 Aralık 575-7 Aralık 576) Constantinopolis’ten Göktürk Kağanlığı’na Valentinus’un önderlik ettiği bir elçilik heyetinin gönderildiği yazılmıştır. O yıllarda Bizanslılar Göktürklerin düşmanları Avarlara destek verdikleri için Göktürk yöneticileri arasında Bizanslılara karşı hoşnutsuzluk yayılmış ve Valentinus Göktürk ülkesinin batı bölgelerine vardığında bölgenin yöneticisi *Türk Şad tarafından hiç iyi bir şekilde karşılanmamıştır. Menandros Protektor, *Türk Şad’ın Valentinus’a söylediği sözleri şöyle aktarmıştır: “Size gelince, Romalılar, sanki yolculuk edecek başka bir yol yokmuş gibi, neden elçilerimi Kafkaslardan Roma’ya geçiriyorsunuz? Bunu yapıyorsunuz çünkü bu sayede zor savaş alanları nedeniyle Roma İmparatorluğuna saldırmaktan cayabilirim. Fakat Danapris (Dinyeper) Nehri’nin ve Tuna Nehri ile Hebrus’un (Meriç) nereye aktığını, kölelerimiz olan Avarların Roma bölgesine nereden geçtiğini çok iyi biliyorum. Gücünüzü biliyorum. Uzak doğudan batı ucuna kadar tüm dünya bana açıktır. Düşünün sefiller, Alan ulusunu ve Unigur kabilesini. Tam bir güven içerisinde ve de kendi güçlerine inanarak, Türklerin mağlup edilemez gücüyle karşılaştılar. Fakat umutları boşa çıktı ve onlar da bizim tebaamıza dâhil edilerek kölelerimiz arasına katıldılar.” (Mangaltepe, 2009: 80-81).

³⁹⁹ SZBF 7.31’de bu söz şöyle aktarılmıştır: 『以近待遠以佚待勞以飽待飢此治力者也』 (“Düşmanın hâlâ ona uzakken hedefe yakın olmak, düşman uğraşıp didinirken ve mücadele ederken rahatça beklemek, düşman açlık çekerken iyi beslenmiş olmak: – kendi gücünü idareli kullanma sanatı budur.”) (Giles, 1910: 67).

olacağını söylemiştir. Askerlerinin moral durumu hakkında bilgi sahibi olmayan bir komutanın gireceği çarpışmada yenilgiye uğramasının olasılığı büyüktür (WD, SKQS, 726, 158a). Ayrıca Li Jing daha önce sözünü ettiğimiz dar savaş arabalarının ve geyik boynuzu savaş arabalarının kullanımının yararları arasında bu arabaların kendi ordusunun kapasitelerini ölçmeye yaradıklarından söz etmiştir (WD, SKQS, 726, 144b).

3.6.5. Lojistik

Lojistik gibi askerî konular arasında çok önemli bir yere sahip olan bir konuya Li Jing şaşırtıcı bir şekilde çok kısa bir şekilde değinmiştir. Daha önce de incelediğimiz üzere Li Jing, tıpkı Sun-zi gibi savaşa çok gerekmediği sürece girilmemesi taraftarı bir kişi olmuştur ve ona göre başka bir çıkar yol olmadığı zamanlarda savaşa girildiğinde düşmana yapılacak saldırılar mümkün olduğunca en hızlı bir şekilde yürütülmelidir. Sun-zi'nın sefer esnasında erzakın uzak mesafelere taşınmasının getireceği ekonomik yükün geride kalan ülke halkını fakirleştireceğine ilişkin sözüne atıfta bulunan Li Jing, bu durumun işgalci bir ordunun savaş esnasında girdiği ülkede “misafir” olmasının dezavantajı olduğunu dile getirmiştir. Sun-zi'ya atıfta bulunarak Li Jing, sefer boyunca düşmandan ele geçirilecek erzakın kullanılmasıyla “misafir” olmaktan “ev sahibi” olmaya geçileceğini, iaşesi iyi sağlanmış bir ordunun ise açlığa mahkûm edilmesiyle ve iyi dinlenmiş bir ordunun yıpratılmaya çalışılmasıyla da “ev sahibi” olmaktan “misafir” olmaya geçileceğini belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 156a).

3.6.6. Yabancılarla Savaşma Yöntemleri

630 yılında düzenlediği askerî sefer ile Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yıkan ve öncesinde de Göktürk akıncılarına karşı bazı başarılar kazanmış olan Li Jing, WD'de birkaç yerde Çin'in yabancı komşularıyla⁴⁰⁰ savaşmanın yöntemlerinden de söz etmiştir. Tang Tai-zong ona Goguryeo Krallığı'na karşı hangi taktikleri kullanacağını sorduğu zaman Li

⁴⁰⁰ Daha önce de değindiğimiz üzere, Li Jing'in WD'de “yabancı” anlamında kullandığı *Fan* adı genellikle Çin'in kuzey komşuları olan Türk-Moğol boylarını kapsamaktadır.

Jing *Zheng* taktiklerini kullanacağını söylemiştir. Li Jing'in Göktürklerle savaşırken *Qi* taktiklerini kullanmış olduğunu hatırlatan imparator, ona bu sefer Goguryeo'ya karşı neden *Zheng* taktiklerini kullanacağını sormuştur. Bu soruyu yanıtlarken Li Jing tarihten bir örnek vererek Üç Devlet Dönemi'nde (220-280) Zhu-ge Liang'ın düşmanı asi bey Meng Huo'yu 孟獲 yedi kere yenip esir aldığını, bu çarpışmalarda yalnızca *Zheng* taktiklerini kullandığını söylemiştir.⁴⁰¹ Ancak Li Jing Göktürlere karşı seferdeyken batıya doğru birkaç bin *li* ilerlediğini ve *Zheng* taktiklerini kullanmadan o kadar uzağa gitmiş olamayacağını da sözlerine eklemiştir (WD, SKQS, 726, 144b).⁴⁰²

Tang Tai-zong, Xue-yan-tuolara karşı Li Shi-ji'nin komutasında gönderdiği seferin başarıya ulaşmasının ve bütün Tie-le boylarının Tang Hanedanı'na bağlanmasının ardından kuzey bölgelerinde artık barışın hâkim olduğunu ifade etmiştir. Barışın sağlanmasının ardından sınır bölgelerinde Çinlilerin ve yabancıların birbirleriyle karışık bir şekilde yaşamaya başladıklarını söyleyen imparator, Li Jing'e bu halkların uzun bir süre boyunca bu şekilde barış içinde yaşamalarının nasıl sağlanabileceğini sormuştur. Li Jing ise imparatorun zaten Göktürk bölgesinden Uygur bölgesine⁴⁰³ kadar uzanan yerlerdeki bütün boylar arasında altmış altı tane at değişim istasyonu (*yi* 驛)⁴⁰⁴ kurulmasını buyurduğunu, böylece izcilerin (*chi-hou* 斥候) düşman hakkında bilgileri kolayca iletebileceğini, bunun hâlihazırda yeterince iyi bir önlem olduğunu söylemiştir. Ancak Li Jing sınırda konuşlandırılmış Çinli kuvvetlerin yabancı kuvvetlerden ayrı bir şekilde konuşlandırılmaları, bu iki grubun birbirleriyle karışık şekilde durmamaları ve eğitimlerinin de birbirlerinden ayrı bir şekilde verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

⁴⁰¹ Burada Li Jing'in söylemek istediği şey, Zhu-ge Liang'ın Çin'in içerisinde Çinli bir düşmanıyla çarpışırken *Qi* taktiklerini kullanmaya gerek duymadığıdır. Benzer şekilde o dönemde Kore'deki devletler de Çin'deki gibi savaştıkları için Li Jing, Goguryeo'yla girişilecek bir savaşta yalnızca *Zheng* taktiklerinin kullanacağını belirtmiştir. Hâlbuki Çin'den çok farklı bir şekilde savaşan Türkleri yenebilmek için *Zheng* taktiklerinin dışında *Qi* taktiklerini de kullanmak gerekmektedir.

⁴⁰² Konuşmanın bu kısmı bize göre sorunludur. Li Jing'in düzenlediği sefer Tang başkenti Chang-an'ın batı yönüne doğru değil, Sarı Irmak'ın kavisine doğru başkentin tam kuzey yönünde düzenlenmiştir. Li Jing ayrıca sefer yürüyüşü sırasında *Zheng* kullandığını belirtmiştir, ancak Li Jing'in Göktürk seferi tam bir *Qi* kullanımı örneğidir.

⁴⁰³ Doğu Göktürk Kağanlığı 630 yılında yıkıldıktan sonra Tang Hanedanı'na teslim olan Göktürk boyları Çin'in kuzey sınırında Gobi Çölü'nün güneyinde ve Sarı Irmak'ın kuzeyinde yerleştirilmişlerdir (JTS, 194A, 5162-5164; TD, 197, 5413-5416; XTS, 215A, 6037-6040; ZZTJ, 193, 6075-6077).

⁴⁰⁴ Li Jing'in sözünü ettiği istasyonlar Türk-Moğol devletleri tarafından sıkça kullanılmıştır. Türkçede *Yam*, ondan alıntı yapan Moğolcada *Cam* denilen bu istasyonlarda dinlenmiş atlar bekletilir, bir ulak yol boyunca bu istasyonlara uğrayarak yorgun atını dinlenmiş bir atla değiştirir ve hız kaybetmeden yoluna devam edebilirdi. Bu sayede haberlerin geniş uzaklıklar arasında iletilmesinin süresi epey kısaltılmış oluyordu (Clauson, 1972: 933; Vladimirtsov, 1995: 178).

Kuzeyden gelecek bir düşman saldırı karşısında ise imparator bölgedeki komutana Çinli ve yabancı askerlerin üniformalarıyla sancaklarını birbirleriyle değiştirmesini emredebilir, böylece düşman beklediği bir çarpışma tarzıyla kendisini karşılayan birliklerle savaşmak zorunda kalabilir. Düşman böylece Tang ordusunun saldırı ve savunma stratejilerini öğrenemez ve bunlara karşı savaşma yöntemleri geliştiremez. Li Jing’e göre çarpışma yürütmede iyi olan bir general ilk önce kendi amacının düşman tarafından öğrenilmesini engeller, bunu başardığında da düşmanın hareketlerini yönetebilir ve onu kendi dilediği yöne doğru yönlendirebilir (WD, SKQS, 726, 149b).

Li Jing yabancılarla yalnızca savaşma yöntemleri hakkında değil, onları Tang yönetimine karşı ısıdırma konusunda da düşüncelerini dile getirmiştir. İnsanların yabancı ya da Çinli olarak doğmadıklarını belirten Li Jing, yabancıların uzak ve تنها çöllerde yaşayıp yaşamlarını avcılıkla sürdürdüklerini, bu yüzden de sürekli olarak savaş talimi yaptıklarını ifade etmiştir. Ona göre eğer onlara cömert davranılır, iyi niyet gösterilir, rahatlıklar sunulur ve giysilerle yiyecek sağlanırsa onlar da tıpkı Çinliler gibi Tang yönetimine boyun eğeceklerdir. İmparatorun yabancıları yönetmek amacıyla bir *Komutanlık* (Du-hu 都護) kurmuş olduğunu söyleyen Li Jing, imparatorun sınırındaki Çinli askerleri daha iç bölgelere çekmesi ve onlara sağlanan gıda erzak teminini azaltması önerisini sunmuş, buna eski stratejistlerin “Gücün Yönetiminin Kuralı (*Zhi-li zhi fa* 治力之法)” dediklerini eklemiştir. Li Jing bu işlem yapıldıktan sonra imparatorun yabancı bölgeleri iyi tanıyıp oraların meselelerine aşina olan bazı Çinli memurları seçmesini, sınır kentlerinin ve kalelerinin savunmasını onlara tahsis etmesini önermiştir. Ona göre bu uygulama o bölgelerin yönetimini uzun bir süre boyunca sürdürebilmek için yeterli olacaktır ve acil durumlarla karşılaşırsa iç bölgelerdeki Çinli askerler sorunlu bölgelere hızlı bir şekilde gönderilebileceklerdir (WD, SKQS, 726, 151a).⁴⁰⁵

Yabancılar karşı ikna edici davranılmasına ilişkin düşüncelerini Li Jing imparatora aktarmaya devam etmiştir. Göktürklere düzenlediği seferden söz eden Li Jing, bu sefer sırasında Çinlilerden ve yabancılardan oluşan birleşik bir kuvvetle yola çıktığını, bin *li* boyunca ilerlediğini söylemiştir. Li Jing bu sefer sırasında Yang Gan 楊干 gibi tek bir

⁴⁰⁵ Tang Hanedanı’nın kurucusu Li Yuan de Sui Hanedanı tarafından Çin’in kuzey sınırında görevlendirilen, o bölgeleri ve Türk-Moğol boylarını iyi tanıyan bir kişidir (XTS, 1, 2; ZZTJ, 183, 5717).

kişiyi bile öldürmediğini, MÖ 3. yüzyılın sonlarında Qin Hanedanlığı'na karşı başkaldırmış olan asi Zhuang Jia 莊賈 gibi tek bir kişinin bile kafasını uçurmadığını belirtmiş, bunu içtenlikten ve tarafsızlıktan dolayı yaptığını ifade etmiştir.⁴⁰⁶ Daha önce de değindiğimiz üzere, Tang Tai-zong ona Göktürklerle savaştığı sırada Tang Jian'i bir "harcanabilir casus" olarak kullanıp kullanmadığını sorduğunda Li Jing öyle bir amacının olmadığını ileri sürmüştür. Kendi yaptığı hareketi savunan Li Jing, Tang Jian'in barış görüşmelerinin Göktürkleri teslim olmaya ikna edemeyeceğine inandığını ve hazır fırsat eline geçmişken saldırıya geçerek Çin için büyük bir tehlike olan Göktürkleri yıkmaya karar verdiğini söylemiştir. Nitekim Ding-xiang'ın kaybından sonra Demir Dağ'a çekilerek burada konuşlanmış olan Göktürkler, Tang elçilik heyetinin yanlarında bulunmasından ötürü kendilerini güvende hissetmişler ve yeterince savunma önlemi almamışlardır. Li Jing de casusları aracılığıyla bu bilgiyi edinince beklemeden saldırıya geçmiş ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nı ortadan kaldırmıştır (WD, SKQS, 726, 155b).

3.7. GENERAL LI JING'İN ASKERÎ DÜŞÜNCESİNİN DOĞU GÖKTÜRK KAĞANLIĞININ ÇÖKÜŞÜNE ETKİSİ

Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 627-630 yılları arasında çökmesinin sebeplerini yukarıda maddeler hâlinde incelemiştik. Tang Tai-zong, kağanlığın 627'den itibaren zayıflamasını gözlemlediği hâlde bu devleti yıkmak amacıyla askerî bir sefer düzenlemek için henüz erken olduğunu düşünmüştür. Çöküşün ilk belirtilerinin 627 yılında ortaya çıkmasından sonra Tang Tai-zong iki yıl daha beklemiş ve kağanlığın iyice zayıflamış olduğundan emin olduktan sonra 629 yılında sefer hazırlıklarının başlanmasını emretmiştir. Çeşitli ekolojik, ekonomik, sosyal, siyasî ve askerî sebeplerden dolayı çökmekte olan Doğu Göktürk Kağanlığı'na son ölümcül darbeyi 630

⁴⁰⁶ Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı yürüttüğü sefer sırasında İllig Kağan'ı ele geçirmek için harekete geçen Li Jing, Çuğay Kuzı'ya (Yin Dağı) ulaştığı zaman burada konuşlanmış olan binden fazla çadırılık bir Göktürk öncü birliğini bir baskınla tutsak almış, bunları öldürmeyip yanına katarak ilerleyişini sürdürmüştür (JTS, 67, 2479; XTS, 93, 3814; ZZTJ, 193, 6072). Ancak Tang ordusu İllig Kağan'ın bulunduğu yere ulaşip saldırıya geçtiği zaman yaşanan çarpışmada ve akabindeki karışıklık sırasında çok kan dökülmüş ve yaklaşık on bin kadar Göktürk, Çinliler tarafından öldürülmüştür (JTS, 67, 2479; JTS, 83, 2777; XTS, 93, 3814; XTS, 111, 4137; ZZTJ, 193, 6073).

yılında General Li Jing indirmiştir. Yukarıda ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz üzere Li Jing, 630 yılında büyük bir Tang ordusuyla Göktürlere karşı sefere çıkmış ve arka arkaya gerçekleştirdiği üç baskının ardından hem Göktürk ordusundan geriye kalanları dağıtmış hem de İllig Kağan'ın Tang kuvvetleri tarafından ele geçirilmesini sağlamıştır. Başarılı bir kariyere sahip bir general olan Li Jing'in Göktürkleri yenmesinin temelinde daha önceki savaşıardan edindiği deneyimler olduğu gibi Çin'de o güne kadar yazılmış askerî düşünce literatürüne de hâkim olması yatmaktadır. Deneyimlerinden ve okumalarından güçlendirdiği askerî düşüncesinin yardımıyla Li Jing, 630 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı'nı yenerek bu devleti ortadan kaldırmayı başarmıştır. Li Jing'in bunu nasıl başardığını anlayabilmek için de onun tezimizin bu bölümünde ele almış olduğumuz askerî düşüncesini Göktürklerle savaşırken nasıl uygulamaya soktuğunu incelememiz gerekmektedir.

Li Jing'in askerî düşüncesinin aktarıldığı WD'deki konuşmalarda, Li Jing'in *Zheng* ve *Qi* taktikleri ile bunların birbirleriyle karşılıklı olarak değişimli kullanımı hakkında söylediği sözler pek çok yerde kayıt altına alınmıştır.⁴⁰⁷ Li Jing WD'de *Zheng*'ı ve *Qi*'yi çeşitli şekillerde tanımlamıştır. *Zheng* çarpışmada birliklerin saldırıya geçmek için ilerlemesi, *Qi* sahte geri çekilme hareketi olabileceği gibi (WD, SKQS, 726, 145a), ordunun ana gücünün düşmanla çarpışmaya girmesi *Zheng*, yedek güçlerin kullanılması ise *Qi* olabilir (WD, SKQS, 726, 145b). Savaş alanında dizilen birliklerden dört yöne konuşlandırılan esas kuvvetler *Zheng*'ı oluştururlarken, dört köşeye yerleştirilen birlikler ile acil durumlarda kullanılmak için bekletilen yedek kuvvetler *Qi*'yi oluştururlar. Bu *Qi* birlikleri komutanlar tarafından savaşın değişen koşullarına göre konuşlandırılıp kullanılabilirler (WD, SKQS, 726, 146b). Benzer bir şekilde, Zhu-ge Liang'a dayanarak Li Jing, çarpışma sırasında mevzileri koruyan birlikleri *Zheng*, manevra yapan birlikleri *Qi* olarak tanımlamıştır (WD, SKQS, 726, 152a, 154b). Li Jing'e göre bir çarpışma sırasında düşman kuvvetleri güçlü olursa *Zheng* birlikleri, zayıf olursa *Qi* birlikleri kullanılmalıdır (WD, SKQS, 726, 150b-151a). *Zheng* ve *Qi* birliklerini daha somut bir şekilde de açıklayan Li Jing, süvarilerin *Qi* ve piyadelerin *Zheng* olarak ayrı kullanılmaları gerektiğine de değinmiştir. Buna göre piyadelere *Zheng* ve süvarilere *Qi* taktikleri öğretilmeli, savaşta bu farklı birlikler farklı amaçlar

⁴⁰⁷ Li Jing'in bu konudaki açıklamaları için bkz. WD, SKQS, 726, 145a-146a, 150a-151a, 154b.

için kullanılmalıdır (WD, SKQS, 726, 153b). Nitekim Li Jing, 630 yılında Göktürklerle savaşırken tıpkı *WD*'de yaptığı tanımlamalardaki gibi *Qi* birlikleri *Zheng* olarak değişimli bir şekilde kullanmıştır. Göktürlere Ding-xiang'da üç bin, Demir Dağ'da da on bin süvariyle saldıran Li Jing, normalde düşmana karşı beklenmedik manevralar yapmak için yani *Qi* kuvveti olarak kullanılan süvarileri her iki yerde de ana vurucu gücü yani *Zheng* kuvvetleri olarak kullanmıştır. Li Jing'in sıklıkla söz ettiği gibi normalde Çin ordularındaki *Zheng* birlikler daha çok doğrudan saldırı ya da savunma için kullanılan piyadelerden oluşurken Çinlilerden farklı bir şekilde çarpışan Göktürlere karşı Li Jing, süvarileri *Zheng* kuvveti olarak kullanmıştır (JTS, 67, 2479; XTS, 93, 3814; ZZTJ, 193, 6070, 6072).

Savaş taktiklerinden söz ederken Li Jing, *WD*'de beklenmedik saldırılar düzenlenmesinin gerekliliği üzerinde durmuş ve bu konuda Çin tarihinden bazı örnekler de vermiştir (WD, SKQS, 726, 156a, 159b).⁴⁰⁸ Li Jing'in beklenmedik saldırılar düzenleyerek düşmanı şaşırtmaktan sıklıkla söz etmesinin sebebi, kendisinin de bu taktiği 630 yılında hem Ding-xiang'da hem Çugay Kuzı'da (Yin Dağı) hem Demir Dağ'da Göktürlere karşı kullanarak üç kere zafer kazanmış olmasıdır. Gördüğümüz üzere Ding-xiang'ın alınmasının ardından Li Jing, Demir Dağ'a doğru yürürken Çugay Kuzı'da Göktürklerin öncülerini bir baskınla yakalamış ve onları tutsak alarak seferine devam etmiştir. Yapılacak bir saldırıyı kendisine haber verecek ileri karakolunu yitiren İllig Kağan da bu yüzden Demir Dağ'da beklemediği bir saldırıya uğrayarak bozguna uğramıştır (JTS, 67, 2479; XTS, 93, 3814; ZZTJ, 193, 6072).⁴⁰⁹ *WD*'de Tang Tai-zong'un Li Jing'e Göktürklerle savaşırken *Qi* taktikler kullandığını hatırlattığı kaydedilmiştir; yukarıda da gördüğümüz üzere Li Jing'in Ding-xiang'da, Çugay Kuzı'da ve Demir Dağ'da Göktürlere gerçekleştirmiş olduğu üç baskın da *Qi* taktiğidir (WD, SKQS, 726, 144b).

⁴⁰⁸ Bunların yanı sıra Li Jing, çarpışma sırasında sahte geri çekilme düzenleyerek düşmanı yanıltmaktan da birkaç kere söz etmiştir (WD, SKQS, 726, 145a, 146a, 156a). Ancak Li Jing 630 yılında Göktürklerle savaşırken sahte geri çekilme harekâtı düzenlenememiş, yalnızca baskınlar yapmıştır.

⁴⁰⁹ *Strategikon*'da XI-2'de ise Göktürklerin ve Avarların baskına uğratılmalarının zor olduğu anlatılmıştır. Buna göre onlar ordugâhlarını ve savaş düzenlerini gündüz değil gece karanlığında yaparlar ve aralarındaki iletişimi yitirmeyecek bir biçimde belirli noktalara nöbetçiler yerleştirirler. Bu yüzden de Göktürlere ve Avarlara gece baskını düzenlemek çok zor bir iştir (Strategikon, 1981: 363). Ancak *DTCYQJZ*'da bunun tam tersi bir bilgi verilmiş, devamlı olarak hareket hâlinde olan Göktürklerin ordugâhlarının yerlerini sürekli değiştirdikleri, gece nöbetleriyle ve gündüz devriyeleriyle kendilerine yük bindirmedikleri anlatılmıştır (DTCYQJZ, 1, 2).

WD’de Li Jing’in 630 yılında Göktürklerle karşı yürüttüğü savaşla ilgili konuştuğu anlardan birisi, onun Tang Jian’i bir “Harcanabilir Casus” olarak kullanıp kullanmadığına dair olan meselenin görüşüldüğü kısımdadır. Tang Tai-zong konuşma sırasında Li Jing’e Göktürklerle saldırırken onun elçi Tang Jian’i bu şekilde kullanmış olduğundan kuşkulandığını söylemiştir. Li Jing imparatorun bu görüşünü reddetmiş ve Tang Jian’i “Harcanabilir Casus” olarak kullanmadığını, elçinin Göktürklerle yaptığı görüşmenin sonuçsuz kalacağını düşündüğü için fırsattan istifade ederek birlikleriyle birlikte harekete geçtiğini savunmuştur (WD, SKQS, 726, 155b).⁴¹⁰ Nitekim Çin kaynaklarından bildiğimiz üzere Göktürk hükümdarı İllig Kağan, Ding-xiang kentini yitirdikten sonra Tang sarayına bir elçi heyeti göndererek teslim olmak istediğini iletmiş, ancak bunu yalnızca Tang ordusunu oyalamak ve ilkbahar geldiğinde kuzeye kaçarak ordusunu yeniden güçlendirmek amacıyla yapmıştır. Bu durumu fark eden Li Jing ve Li Shi-ji, Bai-dao’da buluştukları zaman kağanın kuzeye kaçma ihtimalinin olduğunu, ancak Çinli elçilerin kağanın yanında olmaları sebebiyle Göktürklerin yeterince savunma önlemi almamış olabileceklerini konuşmuşlardır. Yapılan görüşmenin sonucunda da İllig Kağan’a bir baskın düzenlenmesine karar verilmiştir (JTS, 67, 2479, 2485; TD, 156, 4005; XTS, 93, 3814, 3818; ZZTJ, 193, 6072). Daha önce de değindiğimiz gibi Li Jing, savaş sırasında yaptığı bu hareketi yalnızca bir zorunluluktan ötürü yerine getirdiğini ileri sürmüştü de onun *JTS*’daki ve *XTS*’daki biyografilerinde, kendisiyle Tang Jian arasında daha önceden bir anlaşmazlık olduğu ve Tang Jian’dan hoşlanmadığı aktarılmıştır (JTS, 67, 2479; XTS, 93, 3813).

Li Jing WD’de sefer sırasında ordunun esnek bir yapıda ilerlemesi gerektiğinden ve yeri geldiğinde ordunun iki kısma bölünmesi gerektiğinden söz etmiş, bu konuyla ilgili Çin tarihinden iki örnek de vermiştir (WD, SKQS, 726, 156b). Sefer sırasında orduyu bölme yöntemi, Li Jing tarafından 630 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı’na karşı uygulanmıştır. Daha önce de değindiğimiz üzere, Li Jing beklenmedik bir saldırıyla

⁴¹⁰ Li Jing ayrıca WD’de savaş sırasında casus kullanımının düşük seviyeli bir yöntem olduğunu düşündüğünü belirtmiştir (WD, SKQS, 726, 155b). Ancak Li Jing’in savaşta casuslar kullandığına ilişkin örnekler vardır. Ding-xiang’ın bir baskın sonucu yitirilmesinin ardından Göktürkler Gobi Çölü’nün ağzına kaçmışlardır. Aralarında yayılan panik yüzünden ordugâhlarında kargaşa çıkmış, o sırada Li Jing’in önceden gönderdiği casuslar İllig Kağan’ın yakınında bulunan bazı güvendiği kişilerin kağanı terk ederek Li Jing’e teslim olmalarını sağlamışlardır (JTS, 67, 2479; XTS, 93, 3814; ZZTJ, 193, 6071).

Ding-xiang kentini İllig Kağan'ın elinden aldıktan sonra kağan Demir Dağ'a kaçmıştır. Tang birliklerini oyalamak amacıyla Çin'e elçi gönderen İllig Kağan, Çin'den kendisine bir elçi heyeti geldiğinde güvende olduğunu sanarak savunma önlemlerini gevşetmiştir. Bunun üzerine Li Jing, on bin kişilik vurucu bir güç oluşturarak onu üç parçaya bölmüş, kendisi ana birliğin başına geçmiş, ilk saldırıyı gerçekleştirecek öncü birliğin başına Su Ding-fang'ı yerleştirmiş ve kağanın Gobi Çölü'ne kaçış yolunu tıkaması amacıyla Çölün Ağzı'na (Qi-kou) Li Shi-ji'yi göndermiştir. Nitekim Tang ordusu baskın düzenlediği zaman İllig Kağan kaçarak Li Jing'in eline düşmekten kurtulmuş, ancak elinde kalan son askerî güçle Gobi Çölü'ne kaçmaya çalışırken yolu Li Shi-ji tarafından kesilmiştir. Li Shi-ji'nin birliğini karşılarında gören Göktürk beyleri teslim olmuşlardır ve kağan da yolunu değiştirerek çok küçük bir grupla kaçmak zorunda kalmıştır (JTS, 67, 2485-2486; JTS, 83, 2777; XTS, 93, 3818; XTS, 111, 4137; ZZTJ, 193, 6072-6073).

Sefer sırasındaki lojistiğin sağlanması meselesine *WD*'de Li Jing tarafından kısa bir şekilde değinilmiştir. Li Jing lojistikten söz ederken Sun-zi'nin bu konudaki sözlerine atıfta bulunmuş, savaşın çok uzun sürdürülmemesi gerektiğini belirtmiş, ayrıca düşmandan erzak ele geçirilmesinin, düşmanın erzaktan mahrum edilmesinin ve onun yıpratılmasının önemi üzerinde durmuştur (*WD*, *SKQS*, 726, 156a). Çin'deki hanedanlar gerek Hunlarla gerek Göktürklerle çarpışırken ordularını sınırın kuzeyine geçirmenin getireceği lojistik sıkıntılar sebebiyle çoğu zaman kesin sonuçlu çarpışmalara girememişlerdir. Çoğunluğu piyadelerden oluşan Çin orduları, sefer sırasında erzaklarını tıpkı diğer yerleşik devletlerin orduları gibi yük arabalarında taşımışlardır. Kuzeye doğru gittikçe Çin-Türk sınırının bitip de Gobi Çölü'nün başladığı yerden itibaren ise lojistik sorunları baş göstermeye başlamış, ordunun erzakı hızlı bir şekilde orduyla birlikte taşınamamış ve sınırı aşan Çin orduları, çoğu zaman erzaklarının bitmesi tehlikesi baş göstereceği için sınırdan çok uzaklaşamayarak Çin'e geri dönmek zorunda kalmışlardır.⁴¹¹ Hâlbuki Çin ordularıyla çarpışan atlı konar-göçer Türk orduları, erzaklarını ağır yük arabaları ile değil de kendi yanlarında atlarıyla birlikte taşıdıkları için Çin orduları gibi lojistik sorunlar pek çekmemişler ve daha

⁴¹¹ Nitekim Sun-zi'nin erzak yüklerinin korunmasıyla ilgili bir sözü de *SZBF* 7.11'de aktarılmıştır: 『是故軍無輜重則亡無糧食則亡無委積則亡』 (“Ağırlıkları olmazsa bir ordunun kaybedildiğini varsayabiliriz; erzağı olmazsa kaybedilmiştir; ikmal merkezleri olmazsa kaybedilmiştir.”) (Giles, 1910: 60).

büyük hareket özgürlüğüne sahip olmuşlardır. Bundan ötürü Tang Tai-zong da ezeli düşmanı İllig Kağan 627 yılından itibaren gücünü yitirmeye başladıktan sonra bile onunla savaşa girmeden önce iki yıl beklemiş ve kağana karşı yürütülecek askerî seferin hazırlıklarının ancak 629 yılında yapılmaya başlanmasını buyurmuştur. Ötüken bölgesini yeni kurulan Xue-yan-tuo Kağanlığı'na kaptıran ve Gobi Çölü'nün güneyinde dar bir alanda sıkışan İllig Kağan'ın geniş Moğolistan bozkırlarına kaçış yolunun kapanması sayesinde Tang Tai-zong, sonunda 629 yılında kağana karşı sefer açmaya karar vermiştir. Her ne kadar İllig Kağan eskiden yönetmekte olduğu Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Moğolistan'daki geniş topraklarını artık yitirmişse de izini kaybettirme konusunda Gobi Çölü'nün sağlayacağı avantajları kullanma beklentisiyle Tang Hanedanı'na teslim olma işini geciktirmiştir. Bundan ötürü İllig Kağan, 630 yılında Ding-xiang kentini yitirdikten sonra Demir Dağ'a çekildiği zaman barış görüşmeleri için Tang sarayına elçi göndermiş, bu da Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı ayrı kollar hâlinde sefere çıkmış olup Bai-dao'da buluşmuş olan Tang komutanları Li Jing ile Li Shi-ji'nin dikkatlerinden kaçmamıştır. Bai-dao'da yaptıkları görüşmede bu iki komutan İllig Kağan'a baskın düzenlemeye karar vermişler, bunun için de on bin seçkin atlı seçmişler ve bu atlıların yirmi günlük erzakla yola çıkmalarını kararlaştırmışlardır. Li Yuan'ın 615 yılında eğitmeye başladığı Göktürk tarzı süvarilere benzer şekilde savaşa hazırlanmış olan bu vurucu güç, tıpkı Göktürkler gibi ağır yük arabalarına gerek duymadan erzağını yanına almış ve kağanın kaçması durumunda sürdürülecek takibe sekte vuracak lojistik soruna böylece bir çözüm bulmuştur. Nitekim erzak arabalarının yükünden kurtulan bu baskın kuvveti, yaptığı bir baskın ile kağanın otağına beklenmedik bir saldırı düzenlemiş, kağanın son kalan insan gücünü onun elinden almış ve bölgeden kaçmış olan kağanı kısa bir süre içerisinde yakalayarak Çin'e geri götürmüştür (JTS, 67, 2479, 2485; TD, 156, 4005; XTS, 93, 3814, 3818; ZZTJ, 193, 6072).

SONUÇ

Göktürk Kağanlığı 552 yılında Moğolistan'da kurulduktan sonra 583 yılında ikiye bölünmüştür ve Doğu Göktürk Kağanlığı da 627-630 yılları arasında hızlı bir şekilde çökmüştür. Bu süreçle ilgili bilgi veren Çin kaynaklarında kayıtların kronolojisinde ve sebep-sonuç ilişkilerinde bazı sorunlar olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Tespitlerimize göre Doğu Göktürk Kağanlığı'nın siyasî ve ekonomik yapısı, bu devletin çöküşünün temelini oluşturmuştur. Çöküşü tetikleyen sebep ise 627'den önceki son birkaç yılda görülmeye başlanan, 627 yılının kışında bastıran ve sonraki kışlarda da devam eden doğal felaketler olmuştur. Normalden daha sert geçen bu kışların yaşanmasının arka planında ise büyük bir yanardağ patlamasının olabileceğine ilişkin bazı bulgular vardır. Yaşanan doğal felaketler, ağırlıklı olarak hayvancılığa dayanan ekonomiyi bozmuş, bu da devlete bağlı boyların ayaklanmalarına ve ordunun çökmesine yol açmıştır. Bu kriz durumuyla başa çıkamayan ve yönetimini gittikçe sertleştiren Göktürk hükümdarı İllig Kağan'ın, çevresindeki hanedan üyeleriyle ve Göktürk beyleriyle arası açılmıştır. Nitekim devlet teşkilatının çoğunluğunu oluşturan Göktürk beylerinin özerk güçlerinden çekinen İllig Kağan'ın, onları dengelemek için Soğdlu ve Çinli devlet adamlarına ağırlık vermesi de tepki çekerek kağanın maiyetinin dağılmasını hızlandırmıştır. Tespitimize göre İllig Kağan'ın maruz kaldığı Soğd etkileri sonucunda Göktürkleri yerleşik hayata geçirmeyi düşünmüş olması da muhtemeldir ki aynı dönemlerde Uygurlar arasında benzer bir eğilimin olduğu, arkeolojik buluntular sayesinde tespit edilebilmiştir. Göktürk ekonomisinin çökmesinin arka planıyla ilgili tespit ettiğimiz bir husus da bahsi geçen Soğdlu devlet adamlarıyla ilgilidir. Bu kişilerin İllig Kağan'ı sürekli Çin'e akın yapmaya teşvik etmeleri yüzünden hem askerî masraflar artmış hem de eli silah tutan bütün erkek nüfus yıllar boyunca sürekli seferlerde kullanılmıştır. Bu durum Doğu Göktürk Kağanlığı'nın ekonomisindeki üretime büyük sekte vurmuş, yavaşlayan üretim de ekonominin çökmesini hızlandırmıştır. Yıllar boyunca Çin'e düzenlenen akınlar sırasında ele geçirilen ve üretimde kullanılan Çinli esirler de devletin zayıflamaya başlamasıyla birlikte isyan ederek devletin kontrolünden çıkmışlardır. Bunların üzerine bir de 627-630 yılları boyunca yaşanan olağanüstü ağır

kışlar eklenince, büyük oranda hayvancılığa dayanan Göktürk ekonomisi tamamen çökmüştür. Asi boylar karşısında alınan yenilgiler ve açlık yüzünden halk arasında yaşanan ölümler ise Doğu Göktürk Kağanlığı'nın insan gücünü önemli ölçüde azaltmıştır.

Tezimizde Doğu Göktürk Kağanlığı'nın çöküş sürecinin kronolojisiyle ilgili ayrıca iki tespitte daha bulunduk. Bunlardan bir tanesi, Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı ayaklanan Türk boylarını kendi çatısı altında birleştiren ve Türklerin meşru yönetim merkezi Ötüken Yış'ı ele geçiren Xue-yan-tuoların, burada kurdukları kağanlıklarını tam olarak hangi yılda tesis ettiklerine ilişkindir. Çin kaynaklarında Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın kuruluş tarihi 628 ve 629 yılları olarak iki farklı şekilde verilmişse de yaptığımız araştırma sonucunda kağanlığın 628 yılında kurulmuş olduğunu kanıtladık. Bir diğer tespitimiz de İllig Kağan'ın tam olarak nasıl ve kim tarafından esir alındığıyla ilgilidir. Bu konuda Çin kaynaklarında birbirleriyle çelişen pek çok kayıt vardır. İllig Kağan'ın Çin sınırındaki Ling Vilayeti yakınlarında oturan amcası Küçük Kağan A-shi-na Su-ni-shi'ya sığındığı ve buradan da annesi tarafından akrabalık ilişkileri olan Tu-yu-hun Devleti'ne kaçmayı planladığı bilinmektedir. Ancak bu bölgenin valiliğini yapan Li Dao-zong, kağanın peşine düşmüştür ve amcasının ihanetinden korkan İllig Kağan oradan da kaçmıştır. Nitekim İllig Kağan'ın korkuları doğru çıkmıştır, zira Küçük Kağan onu Tang birliklerine teslim etmeye karar vererek peşinden oğlu A-shi-na Zhong'u göndermiştir. A-shi-na Zhong kağanı yakalayarak babasının yanına götürmüştür ve Li Dao-zong'un yardımcısı Zhang Bao-xiang oraya gelerek İllig Kağan'ı teslim alıp onu başkent Chang-an'a göndermiştir.

Doğu Göktürk Kağanlığı'na karşı başarılı bir savaş yürüten ve 630 yılında düzenlediği sefer ile bu devleti yıkan General Li Jing'in askerî düşüncesi, *WD*'de ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Bu eserde Li Jing'in Çin imparatoru Tang Tai-zong ile askerî konular hakkında yaptığı konuşmalar kayıt altına alınmıştır. Ancak, üzerinde tartışılan askerî konular eserde dağınık bir şekilde ele alındığından ötürü bu konuları tezimizde başlıklar altında toplanmaya gerek duyduk. Li Jing'in *WD*'de yer alan askerî düşüncesinde en çok değindiği askerî konuların “Savaş, Strateji, Zafer ve Yenilgi”, “Taktikler (*Zheng* ve *Qi* Taktikleri; Düşmanı Şaşırtmak ve Aldatmak; Orduyu

Bölmek)”, “Askerî Eğitim” ve “Moral” meseleleri olduğunu gördük. Tespitimize göre Li Jing’in taktikler konusunda üzerinde en fazla durduğu konu, *Zheng* ve *Qi* taktikleri olmuştur. Çarpışmalarda karşı karşıya gelen safların birbirleriyle savaşmalarını *Zheng* olarak açıklayan ve *Zheng* birliklerinin genellikle piyadelerden oluştuğunu söyleyen Li Jing, *Qi*’nin ise çarpışma sırasında düşmanın beklediği her türlü hareketi kapsadığını ve *Qi* birliklerinin genellikle süvarilerden oluştuğunu belirtmiştir. Ancak Li Jing’in bu konuda özellikle üzerinde durduğu mesele, *Zheng*’ın ve *Qi*’nin karşılıklı olarak birbirlerinin yerine kullanılabilmesi olmuştur. Ona göre düşmanın kafasını karıştırmak için ana saldırı gücü olan *Zheng* birlikleri bekletilirken hücumlar tamamen *Qi* birlikleri tarafından düzenlenebilir. Aynı şekilde, normalde yalnızca ihtiyaç hâlinde kullanılan *Qi* birlikleri de yeri geldiğinde ana saldırı gücü yani *Zheng* birlikleri olarak kullanılabilir. Li Jing’in 630 yılında Göktürlere karşı başarı kazanmasını sağlayan da, ordusundaki *Qi* birlikleri olan süvarileri *Zheng* kuvvetleri şeklinde doğrudan saldırılar için kullanması, ancak saldırılarını baskınlar yani *Qi* taktikleri şeklinde yapmasıdır. Generalin *WD*’de *Zheng*’ın ve *Qi*’nin karşılıklı olarak birbirlerine karşı kullanılması konusunda söylediği sözler, onun 630 yılındaki Göktürk seferini tasvir etmektedir. Nitekim Li Jing bu eserde taktikler konusunda konuşurken, savaş sırasında düşmanın şaşırtılarak aldatılmasının son derece önemli olduğundan pek çok yerde söz etmiştir. Generalin askerî kariyerine bakıldığında da onun pek çok zaferini düşmanlarına beklenmedik saldırılar ve baskınlar düzenleyerek kazandığı görülebilmektedir. Li Jing’in Doğu Göktürk Kağanlığı’nı yıkışı da aynı şekilde, arka arkaya üç tane baskın düzenlemesinin sonucunda gerçekleşmiştir. Ayrıca ona göre, sefer sırasında ordular bölünmeli ve gerek duyulduğu zaman ordunun farklı birlikleri birbirlerinin yardımına gelebilmelidir. Li Jing’in bu önerisinin gerçek hayattaki örneğini, yine onun 630 yılındaki Göktürk seferi sırasında Li Shi-ji’nin birliklerini Göktürklerin kaçış yolunu tıkamak amacıyla kullanmasında ve Su Ding-fang’ın komutasındaki öncülerini baskında önden göndermesinde görebilmekteyiz.

Li Jing’in *WD*’de üzerinde durduğu diğer askerî konuları ise “Arazi”, “Disiplin”, “İstihbarat”, “Kendini Tanımak”, “Lojistik” ve “Yabancılarla Savaşma Yöntemleri” başlıkları altında toplamayı uygun gördük. Aslında Li Jing bu eserde, ordu birliklerinin çarpışmalar sırasında dizilişlerinden de sıklıkla söz etmişse de Göktürklerle savaşırken

bu dizilişleri kullandığına ilişkin elimizde bir bilgi mevcut değildir. Nitekim generalin sözünü ettiği dizilişler daha çok Çin'deki piyade savaşlarına uygun dizilişlerdir ve Göktürkler gibi atlı konar-göçer kavimlerle savaşırken daha farklı dizilişler kullanmak gerekmektedir. Li Jing'in lojistik gibi son derece önemli bir konuya ise *WD*'de çok az değinmiş olması şaşırtıcıdır. Onun Göktürklerle savaşırken lojistik sıkıntıları dikkate aldığı ve ona göre harekât düzenlediği, seferle ilgili bilgi veren Çin kaynaklarından bilinmektedir. Generalin *WD*'de aktarılan, ancak uygulamada daha farklı hareket ettiği görülen bir diğer askerî düşüncesi de seferler sırasında casusların kullanılmasıdır. *WD*'ye göre Li Jing casus kullanılmasını gereksiz görürken, Çin kaynakları onun 630 yılındaki Göktürk seferi sırasında casuslardan yararlandığını ortaya koymaktadır. Ne var ki, bunun gibi bazı farklılıkların dışında Li Jing'in *WD*'de aktarılan askerî düşüncesinin, onun Çin kaynaklarından bildiğimiz askerî faaliyetleriyle büyük oranda örtüştüğü gözlemlenebilmektedir. Kaynaklarda generalin seferlerde kullanmış olduğu taktikler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır ve *WD*'de generalin askerî düşüncesinin bu taktiklerin arka planını oluşturduğu tespit edilebilmektedir. Bu da *WD*'nin metninin belki de tamamının olmasa bile çoğunun orijinal kayıtlara dayandığını düşündürmektedir. Metinde Li Jing'in gerçek hayattaki uygulamalarıyla çelişkili olarak aktarılan bazı düşünceleri ise metne sonradan eklenmiş olabilir. Bu gibi örneklerin metin sonraki dönemlerde istinsah edilirken yanlış kopyalanmış olmaları da ihtimal dâhilindedir.

Görüldüğü üzere, Doğu Göktürk Kağanlığı'nın 627-630 yılları arasında yıkılışına yol açan sebepler yalnızca bu devlete mahsus değildir. Göktürklerden önceki ve sonraki pek çok konar-göçer ve Türk devleti de aynı sebeplerden ötürü çeşitli sarsıntılar geçirmişlerdir ve bu devletlerin bir kısmı, incelediğimiz sebeplerden dolayı yıkılmıştır. Bahsi geçen sebeplerin konar-göçer devletlerin ve Türk devletlerinin kronik zayıflıkları olduğu görülmektedir ve yalnızca bu sebeplerle başa çıkmayı başaran az sayıda devlet, yıkılmadan ayakta kalmayı başarabilmiştir. Bu sebeplerle başa çıkmayı başaramayan Doğu Göktürk Kağanlığı gibi devletler ise yıkılarak tarihe karışmışlardır.

KAYNAKÇA

A. KAYNAKLAR

1. Çin Kaynakları

Ames, Roger, *Sun-tzu – The Art of Warfare*, Ballantine Books, New York, 1993.

Ban Zhao 班昭, *Han-shu* 漢書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1964.

Bayat, Mert, *Sun-tzu-wu – Harp Sanatı – Askerî Bilimler Alanında Dünyada Mevcut En Eski Eser*, Harp Akademileri Basımevi, Ayazağa, İstanbul, 1976.

Calthrop, E. F., *The Book of War – The Military Classic of the Far East*, John Murray, London, 1908.

Chang Jên-t'ang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler: Ts'ê-fu Yüan-kuei ve Tzŭ-chih T'ung-chien'e Göre (618-745)*, Ankara, 1968.

Chavannes, Edouard, *Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris, 1903.

_____, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

Cleary, Thomas, *Sun Tzu II – The Lost Art of War*, HarperCollins Publishers, Inc., 1996.

_____, *The Art of War – An Illustrated Edition*, Shambala Publications, Inc., Singapore, 2004.

Demir, Adil, *Sun Tzu – Savaş Sanatı*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2001.

Dong Gao 董誥, *Quan Tang-wen* 全唐文, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1983.

Du You 杜佑, *Tong-dian* 通典, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1988.

Erendil, Muzaffer, *Sun-tzu'nun "Harp Sanatı" Adlı Eseri ve Çıkarılan Dersler*, Genelkurmay Basım Evi, 1991.

Fan Ye 范曄, *Hou Han-shu* 後漢書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1973.

Giles, Lionel, *Sun Tzŭ on the Art of War – The Oldest Military Treatise in the World*, Luzac & Co., London, 1910.

Griffith, Samuel B., *Sun Tzu – The Art of War*, Oxford University Press, 1971.

Huang, J. H., *Sun Tzu – The Art of War – The New Translation*, Quill, William Morrow, New York, 1993.

Huang Shi-gong San-lüe 黃石公三略 *The Three Strategies of Huang Shigong – Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui* 唐太宗李衛公問對 *Questions and Replies Between Tang Taizong and Li Weigong*, (Huang Pu-min Xiao Da-wei jiao shi 黃朴民 蕭大維校釋 – He Xiao-dong yi 何小東譯 – Edited and translated into modern Chinese by Huang Pumin and Xiao Dawei – Translated into English by He Xiaodong), Jun-shi Ke-xue Chu-ban-she 軍事科學出版社 Military Science Publishing House, Beijing, 2004.

Kılıçarslan, Şule, *Sun Tzu – Savaş Sanatı*, Form Yayınları, 2000.

Li Bai-yao 李百藥, *Bei Qi-shu* 北齊書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1972.

Li Yan-shou 李延壽, *Bei-shi* 北史, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1974.

Lin-hu De-feng 令狐德棻, *Zhou-shu* 周書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1971.

Liu, Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 Volumen, Wiesbaden, 1958.

_____, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Liu Xun 劉琨, *Jiu Tang-shu* 舊唐書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1975.

Mair, Victor H., *The Art of War / Sun Zi's Military Methods*, Columbia University Press, 2007.

Oğuz, Naim, *Sun Tzu – Harp Sanatı Üzerine*, Fen Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum, 1991.

Onat, Ayşe – Orsoy, Sema – Ercilasun, Konuralp, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B: Hsiung-nu (Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

Ou Yang-xiu 歐陽修, *Xin Tang-shu* 新唐書, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1975.

Özbudun, Sibel – Ataman, Zeynep, *Sun Tzu – Savaş Sanatı*, Anahtar Kitaplar, 1996.

Records of the Grand Historian of China – Translated From The Shih chi of Ssu-ma Ch'ien, (trans. Burton Watson), 2 Volumes, Columbia University Press, New York, 1968.

Sawyer, Ralph D., *Sun Tzu – The Art of War*, Westview Press, 1994.

_____, *Sun Tzu – Sun Pin – The Complete Art of War*, Westview Press, 1996.

_____, *Kadim Çin'in Askeri Klasikleri*, (çev. Utku Umut Bulsun – Pınar Erbayık), 2 Cilt, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2011.

Si-ma Guang 司馬光, *Zi-zhi Tong-jian* 資治通鑑, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1976.

Si-ma Qian 司馬遷, *Shi-ji* 史記, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1963.

Sun Bin, *Kayıp Savaş Sanatı*, (çev. Haluk Hepkon), Kırmızı Kedi Yayınevi, 2008.

Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, (çev. Pulat Otkan-Giray Fidan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Sun-zi Bing-fa 孫子兵法 *Sunzi: The Art of War – Sun Bin Bing-fa* 孫臏兵法 *Sun Bin: The Art of War*, (Wu Ru-song Wu Xian-lin jiao shi 吳如嵩 吳顯林校釋 – Lin Wu-sun yi 林戊荪譯 – Edited and translated into modern Chinese by Wu Rusong and Wu Xianlin – Translated into English by Lin Wusun), Wai-wen Chu-ban-she 外文出版社 Foreign Languages Press, Hu-nan Ren-min Chu-ban-she 湖南人民出版社 Hunan People's Publishing House, Beijing, 2005.

《Tang Tai-zong Li Wei-gong Wen-dui 唐太宗李衛公問對》，載《Jing-yin Wen-yuan-ge Si-ku Quan-shu 景印文淵閣四庫全書》，第 726 冊，Tai-wan Shang-wu Yin Shu-guan 台灣商務印書館，Tai-bei 台北，1986.

The Seven Military Classics of Ancient China, (trans. Ralph D. Sawyer – Mei-chün Sawyer), Basic Books, Boulder-Colorado, 2007.

Togan, İsenbike – Kara, Gülnar – Baysal, Cahide, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Wang Qin-ruo 王欽若, *Ce-fu Yuan-gui 冊府元龜*, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1994.

Wei Zheng 魏徵, *Sui-shu 隋書*, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1982.

Wen Da-ya 溫大雅, *Da Tang Chuang-ye Qi-ju-zhu 大唐創業起居注*, Shang-hai Gu-ji Chu-ban-she 上海古籍出版社, Shang-hai 上海, 1983.

2. Eski Türk Yazıtları

Clauson, Gerard - Tryjarski, Edward, “The Inscription at Ikhe Khushotu”, *Rocznik Orientalistyczny*, T. XXVVIV, Z. 1, 1971, pp.7-33.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2002.

Kljaštornyj, Sergej G. – Livšic, Vladimir A., “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXVI (1), 1972, s.69-102.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları – Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012.

Radloff, W., *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 2 Banden, Otto Zeller Verlag, Osnabrück, 1987.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

_____, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara, 1994.

Thomsen, Vilhelm, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çev. Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

3. Diğer Kaynaklar

Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları, (çev. Ali Ahmetbeyoğlu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

Bailey, H. W., "Irano-Indica", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.12, No.2, 1948, pp.319-332.

Cornelius Tacitus, *Dialogus, Agricola, Germania*, (trans. M. Hurrion – W. Peterson), The Macmillan Co., New York, 1914.

Das Strategikon des Maurikios, (Einführung, Edition und Indices von George T. Dennis, Übersetzung von Ernst Gamillscheg), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1981.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, (çev. Besim Atalay), 4 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, I-II (1998), III-IV (1999).

Herodotus, *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*, (trans. A. D. Godley), Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1921.

Hudūd al-‘Ālam ‘The Regions of the World’ - A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D., (trans. V. Minorsky), E. J. W. GIBB Memorial Series, XI, Oxford University Press, London, 1937.

İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, (haz. Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1998.

Kim Pusik, *The Koguryō Annals of the Samguk Sagi*, (ed. Edward J. Schultz – Hugh H. W. Kang), (trans. Kenneth H. J. Gardiner – Daniel C. Kane – Hugh H. W. Kang – Edward J. Schultz), The Academy of Korean Studies Press, Seongnam, 2012.

Mangaltepe, İsmail, *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.

Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica – Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, 2 Volumen, E. J. Brill, Leiden, 1983.

Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-nâme*, (haz. Mehmet Altay Köymen), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Strabo, *Geography, Volume III, Books 6-7*, (trans. Horace Leonard Jones), Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, 1924.

Strategikon – Bizans Kültüründe Strateji Sanatı, (haz. George T. Dennis, çev. Volkan Atmaca), Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2010.

Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

B. ARAŞTIRMALAR

Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu 'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi, İstanbul, 2007.

Bailey, H. W., "Ttagara", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol.8, No.4, 1937, pp.883-921.

Barfield, Thomas, "The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy", *The Journal of Asian Studies*, Vol. 41, No. 1, Nov. 1981, pp.45-61.

Barthold, W., "Sogd", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s.736-737.

Baxter, William H., *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*, 2000.

Baykuzu, Tilla Deniz, "Merkezi Çin'de Kurulan Hun Devletleri: I – İlk Chao (Han) Devleti (M.S. 304-M.S. 329)", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 12, Bışkek, 2004, s.5-23.

_____, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya, 2012.

Bazin, Louis, "Recherches sur les parlers T'o-pa", *T'oung Pao*, Second Series, Vol.39, No.4-5, 1950, pp.228-329.

Beckwith, Christopher I., *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton University Press, Princeton, 1993.

_____, *Empires of the Silk Road – A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, Princeton, 2009.

Bivar, A. D. H., “The Political History of Iran Under the Arsacids”, *The Cambridge History of Iran – Volume 3 Part 1 – The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, (ed. Ehsan Yarshater), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp.21-99.

Bombaci, Alessio, “On the Ancient Turkic Title *Eltäbär*”, *Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Instituto Universitario Orientale – Seminario di Turcologia, Naples, 1970, pp.1-66.

Bosworth, A.B., *Büyük İskender’in Yaşamı ve Fetihleri: Fetih ve İmparatorluk*, (çev. Hamit Çalışkan), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Boodberg, Peter A., “The Language of the T’o-Pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.1, No.2, Jul. 1936, pp.167-185.

_____, “Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.4, No.3-4, Dec., 1939, pp.230-283.

Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968.

Cen Zhong-mian 岑仲勉, *Tu-jue Ji-shi 突厥集史*, 2 Cilt, Zhong-hua Shu-ju 中華書局, Bei-jing 北京, 1958.

Claessen, Henri J. M., “The Internal Dynamics of the Early State”, *Current Anthropology*, Vol. 25, No. 4 (Aug.-Oct.), 1984, pp.365-379.

_____, “Kingship in the Early State”, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, Deel 142, 1ste Afl., ANTHROPOLOGICA XXVIII, 1986, pp.113-127.

Claessen, Henri J. M. – Skalnik, Peter, “Erken Devlet: Kuramlar ve Varsayımlar”, *Erken Devlet – Kuramlar-Veriler-Yorumlar*, (ed. Henri J. M. Claessen – Peter Skalnik), (çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.3-42.

Clausewitz, Carl von, *Savaş Üzerine*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayımcılık, İstanbul, 2011.

Clauson, Gerard, “Some Notes On The Inscription of Toñuquq”, *Studia Turcica*, Budapest, 1971, pp.125-132.

_____, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972.

Cui Bao-cheng 崔宝成, *Xin-bian Han-ying Ci-dian* 新编汉英词典, 2 Cilt, Bei-da Qing-niao Dian-zi Chu-ban-she 北大青鳥電子出版社, 2002.

Czeglédy, K., “Çogay-Kuzı, Kara-Kum, Kök-Öng”, (çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 97, Ağustos 1995, s.51-64.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü – Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004.

De La Vaissière, Étienne, “İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler”, (çev. Fatma Kömürcü), *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) – 3-5 Aralık 2010, İstanbul – Bildiriler*, (ed. Mehmet Ölmez, Erhan Aydın, Peter Zieme, Mustafa S. Kaçalın), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, İstanbul, 2011, s.233-240.

_____, “Ziebel Qaghan Identified”, *Constructing the seventh century*, (ed. C. Zuckerman), (Travaux et mémoires 17), Paris, 2013, pp.741–748.

Di Cosmo, Nicola, "State Formation and Periodization in Inner Asian History", *Journal of World History*, Vol. 10, No. 1 (Spring), 1999, pp. 1-40.

Divitçioğlu, Sencer, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VIII. Yüzyıllar)*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

Drompp, Michael R., "Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after A. D. 840", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.119, No.3, Jul.-Sep. 1999, pp.390- 403.

_____, "Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6th to 9th Centuries)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Volume 58 (1), 2005, pp.101-111.

_____, "Chinese 'Qaghans' Appointed by the Türks", *Tang Studies*, Volume 25, 2007, pp.1-20.

Earl, Edward Mead, *Modern Stratejinin Ustaları – Machiavelli'den Hitler'e Kadar Askeri Düşünce*, (çev. Selma Koçak), Doruk Yayımcılık, İstanbul, 2007.

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

_____, *Çin'in Şimal Komşuları*, (çev. Nimet Uluğtuğ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Ekrem, Erkin, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.

_____, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

_____, “Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış”, *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 5, Güz 2006, s.5-24.

_____, “Gök Türk Hsieh-li Kağan'ın (618-630) Oğlu A-shih-na P'o-luo-men'in Mezar Kitabesi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4, Aralık 2007, s.7-21.

_____, “Baz Kağan Meselesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, Mart 2008a, s.48-64.

_____, “Kao-ch'ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı”, *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 7, Güz 2007, 2008b, s.5-32.

Ekrem, Nuraniye Hidayet, *Çin Elçisi Chang-chien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998.

Ercilasun, Ahmet Bican, “İstemi (Sır Temir) Kağan”, *Türk Kültürü*, 2008/1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s.76-109.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Ersan, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.

Esin, Emel, “Tarkhan Nīzak or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Bādhghīs Who in A.H. 91/A.D. 709-710 Opposed the 'Omayyad Conquest of

Central Asia”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol.97, No.3, Jul.-Sep. 1977, pp.323- 332.

Fei, Jie – Zhou, Jie – Hou, Yongjian, “Circa A.D. 626 volcanic eruption, climatic cooling, and the collapse of the Eastern Turkic Empire”, *Climatic Change*, Vol. 81, Springer Science + Business Media B.V., 2007, pp.469-475.

Fletcher, Joseph, “Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 3/4, Part 1, *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, 1979-1980, pp. 236-251.

Frye, Richard N., “Sughd and the Sogdians: A Comparison of Archaeological Discoveries with Arabic Sources”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol.63, No.1, Mar. 1943, p.14-16.

_____, “Notes on the History of Transoxiana”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 19, No. ½, Jun. 1956, pp.106-125.

Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik – mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*, Otto Harrassowitz, Leipzig, 1950.

Gharib, B., *Sogdian Dictionary – Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications, Tehran, 1995.

Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, (ed. Antony Lentin – Brian Norman), Wordsworth Editions Limited, Kent, 1998.

Golden, Peter, *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

_____, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992.

_____, “Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol.60, No.2, June 2007, pp.161-194.

Gordon, Matthew S., *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E.)*, State University of New York Press, Albany, 2001.

Gökalp, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, (haz. Yusuf Çotuksöken), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991.

Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

Graff, David A., “Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630”, *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, (ed. Nicola Di Cosmo), Handbook of Oriental Studies, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2002, pp.33-71.

Grousset, René, *The Empire of the Steppes – A History of Central Asia*, (trans. Naomi Walford), Rutgers University Press, New Brunswick, 1970.

Gumilëv, L. N., *Eski Türkler*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

Gül, Muammer, “Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu’daki Roller ve Tesirleri”, *Belleten*, Sayı 257, Cilt LXX, Ankara, 2006, s.95-118.

Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Hamilton, J. R., *Plutarch: Alexander*, Bristol Classical Press, London, 1999.

Hamilton, James Russell, *Les Ouïghours À L'Époque Des Cinq Dynasties*, Presses Universitaires De France, Paris, 1955.

_____, “Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.40, No.3, 1977, pp.508-521.

_____, “Tokuz-Oğuz ve On-Uygur”, (çev. Yunuş Koç – İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 7, Simurg, Ankara, 1997, s.187-232.

Henning, W. B., “Argi and the ‘Tokharians’”, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol.9, No.3, 1938, pp.545-571.

Hoffmann, Helmut, “Die Qarluq in der tibetischen Literatur”, *Oriens*, Vol.3, No.2, Oct. 31, 1950, pp.190-208.

Hui Yi, *A New Century Chinese-English Dictionary*, Foreign Languages Teaching and Research Press, Beijing, 2003.

Kalinina, Tatiana, “Al-Khazar wa-’l-Şaqa’liba: Contacts and Conflicts?”, *The World of the Khazars – New Perspectives – Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*, (ed. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai & András Róna-Tas), Brill, Leiden, 2007, pp.195-206.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.

Kaya, Korhan, *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Kayhan, Hüseyin, “Selçuklulardan Safevîlere Türkmen Meselesi”, *History Studies*, Volume 3/3, 2011, s.215-224.

Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri (1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar)*, (çev. Birtane Karanakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.

Kırilen, Gürhan, *Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

_____, *Göktürklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.

Khazanov, Anatoly M., *Nomads and the Outside World*, (trans. Julia Crookenden), The University of Wisconsin Press, London, 1994.

Kolbas, Judith G., “Khukh Ordung, a Uighur Palace Complex of the Seventh Century”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 15, No. 3 (Nov.), 2005, pp.303-327.

Koca, Salim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.823-844.

_____, *Türkiye Selçukluları Tarihi – II. Cilt – Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176)*, KaraM Yayınları, Çorum, 2003.

_____, “Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Zehirlenmesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Sayı 27, Bahar 2010, s.347-369.

_____, “Dinî İnançların ve Düşüncelerin Politik Amaçlarda Kullanılmasına Dair Selçuklu Devrinden İbret Verici Bir Örnek: Babaîler Ayaklanması”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, Güz 2012/11, s.11-38.

Köymen, Mehmet Altay, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Sayı 2, Ankara, 1947a, s.159-173.

_____, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilâsı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Sayı 5, Ankara, 1947b, s.563-620.

_____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

Krader, Lawrence, “Ecology of Central Asian Pastoralism”, *Southwestern Journal of Anthropology*, Vol. 11, No. 4, Winter 1955, pp.301-326.

_____, “Feudalism and the Tatar Polity of the Middle Ages”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 1, No. 1, Oct. 1958, pp.76-99.

_____, “Devletin Asya Göçebeleri Arasındaki Kökeni”, *Erken Devlet – Kuramlar-Veriler-Yorumlar*, (ed. Henri J. M. Claessen – Peter Skalnik), (çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.135-154.

Kradin, Nikolay N., “Nomadic Empires: Origins, Rise, Decline”, *Nomadic Pathways in Social Evolution*, (ed. Nikolay N. Kradin – Dmitri M. Bondarenko – Thomas J. Barfield), Center for Civilizational and Regional Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow, 2003, pp.73-87.

_____, “Nomadic Empires in Inner Asia”, *Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*, (ed. Jan Bemmann – Michael Schmauder), Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie – Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, DDD DigitalDruck Deutschland GmbH & Co. KG – Aalen, 2015, pp.11-48.

Lindner, Rudi Paul, "What Was a Nomadic Tribe?", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 24, No. 4 (Oct.), 1982, pp. 689-711.

_____, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Research Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, Bloomington, 1983.

Lukonin, V. G., "Political, Social and Administrative Institutions, Taxes and Trade", *The Cambridge History of Iran – Volume 3 Part 2 – The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, (ed. Ehsan Yarshater), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp.681-746.

Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1979.

_____, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Harvard University Press, Cambridge, 2009.

Maenchen-Helfen, Otto, "The Ting-Ling", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.4, No.1, May 1939, pp.77-86.

Merçil, Erdoğan, "Gulâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 14, İstanbul, 1996, s.180-184.

Noonan, Thomas S., "Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate", *The World of the Khazars – New Perspectives – Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*, (ed. Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai & András Róna-Tas), Brill, Leiden, 2007, pp.207-244.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

Okay, Bülent, “Çin Seddi’nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş”, *Belleten*, Cilt LVII, Sayı 218, Ankara, Nisan 1993, s.27-43.

Ôsawa, Takashi, “Batı Göktürk Kağanlığı’ndaki Aşinaslı Bir Kağan’ın Şeceresine Ait Bir Kaynak”, *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Cilt 7, Ankara, 2002, s.79-88.

_____, “Şin-jiang Bölgesinin Yili Irmak Kıyısında Bulunan Soğdca Yazılı Bir Taş Heykel -Mongolküre Yazıtı-”, *XIV. Türk Tarih Kongresi – Ankara: 9-13 Eylül 2002 – Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 559-580.

Otkan, Pulat, *M.S. IV. Yüzyılda Hunların Önderliğinde Çin’de Başlayan Yabancı Kavimler Hareketinin Kültürel Toplumsal ve Ekonomik Etkileri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1974.

_____, *T’o-ba Wei Döneminde Toplum ve Ekonomi*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1980.

Ögel, Bahaeddin, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Belleten*, Cilt XXI, Sayı 81, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1957, s.81-137.

_____, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2 Cilt, Ankara, 1971.

_____, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2 Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Ölmez, Mehmet, “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 7, Simurg, Ankara, 1997, s.175-186.

Pelliot, Paul, “Le nom turc du vin dans Odoric de Pordenone”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.15, No.3, 1914, pp.448-453.

_____, “Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p’i”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.20, No.5 Dec. 1920 - Dec. 1921, pp.323-331.

_____, “Neuf notes sur des questions d’Asie centrale”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.26, No.4-5, 1929, pp.201-266.

Poppe, Nicholas, *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (çev. Günay Karaağaç), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1992.

Pritsak, Omeljan, “Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources”, *Journal of Turkish Studies*, vol. IX, 1985, pp.205-211.

Pulleyblank, Edwin G., “A Sogdian Colony in Inner Mongolia”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.41, No.4-5, 1952, pp.317-356.

_____, “Some Remarks on the Toquzoghuz Problem”, *Ural-Altaische Jahrbücher*, Band XXVIII, 1956, pp.35-42.

_____, “The Chinese Name for the Turks”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol.85, No.2, Apr.-Jun. 1965, pp.121- 125.

_____, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver, 1991.

Salman, Hüseyin, “T’ong Yabgu Kağan Devrinde (618-630) Batı Göktürk Kağanlığı”, *XII. Türk Tarih Kongresi – Ankara: 12-16 Eylül 1994 – Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Sertkaya, Osman Fikri, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1995.

Sinor, Denis, “Some Components of the Civilization of the Türks (6th to 8th century A.D.)”, *Altaic Studies Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11 1982*, (ed. Gunnar Jarring, Staffan Rosén), Konferenser 12, Stockholm, 1985, pp.145-159.

_____, “The establishment and dissolution of the Türk empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, (ed. Denis Sinor), Cambridge University Press, Cambridge, 1994, pp.285-316.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) – Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999a.

_____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 2 Cilt, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999b.

Tang Chi, “Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 33, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1982, s.215-226.

Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

_____, *Gök-Türkler II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

_____, *Göktürkler III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004a.

_____, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004b.

Tekin, Talat, “Notes on Some Chinese Loanwords in Old Turkic”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 7, Simurg, Ankara, 1997, s.165-173.

_____, *Orhon Türkçesi Grameri*, Sanat Kitabevi, Ankara, 2000.

Terzi, Mustafa Zeki, “Gulâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 14, İstanbul, 1996, s.178-180.

Tezcan, Mehmet, “Eski İranlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXII, Sayı 2, İzmir, Aralık 2007, s. 167-193.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Togan, İsenbike, *7. ve 8. Yüzyıllarda Çin ve Türk Resmi Tarih Anlayışına Farklı Yaklaşımlar*, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, Ankara, 2008.

Twitchett, Denis, *The Writing of Official History under the T'ang*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı – Moğol Göçebe Feodalizmi*, (çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Wechsler, Howard J., “The Founding of the T'ang Dynasty: Kao-tsu (reign 618-26)”, *The Cambridge History of China – Volume 3 Part 1 – Sui and T'ang China, 589-906*, (ed. Denis Twitchett), Cambridge University Press, New York, 2007a, pp.150-187.

_____, “T'ai-tsung (reign 626-49) The Consolidator”, *The Cambridge History of China – Volume 3 Part 1 – Sui and T'ang China, 589-906*, (ed. Denis Twitchett), Cambridge University Press, New York, 2007b, pp.188-241.

Wittfogel, Karl A. – Fêng, Chia-shêng, “History of Chinese Society Liao (907-1125)”, *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol.36, 1946, pp.i-752.

Woo, Duck-chan, “Orhon Yazıtlarındaki Bazı Özel İsimler Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXVII, Sayı 1-2, Ankara, 1995, s.127-132.

Wu Guanghua, *Chinese Characters Dictionary With English Annotations*, Shanghai Jiaotong University Press, Shanghai, 2002.

Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Yudahin, K. K., *Kırgız Sözlüğü*, (çev. Abdullah Taymas), Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.

Zeng, Sikai, *On the Best of the Three English Representations of Sun Tzu’s The Art of War: A Comparative Cultural and Linguistic Study in a Relevance Perspective*, (Master of Arts Thesis), School of International Studies, Zhejiang University, 2006.

EKLER

Ek 1. WD'nin SKQS'daki Metni

欽定四庫全書

子部

李衛公問對卷上五

詳校官中書臣閔恩敷編修臣倉聖脈覆勸總校官編修臣王燕緒校對官編修臣陳昌齊稽錄監生臣朱 澄

欽定四庫全書

子部三

李衛公問對

兵家類

提要

臣等謹案李衛公問對三卷唐司徒并州都

督衛國景武公李靖所對太宗問兵事而後

人錄以成書者也靖少為其舅韓擒虎所知

謂孫吳不是過卒為唐初名將史稱所著兵

法世無完書惟道與中畧見大概此書出於

欽定四庫全書

李衛公問對

宋初大抵因杜氏所有者而附益之何遜春

渚紀聞謂蘇軾嘗言世傳王通元經閔子明

易傳及此書皆阮逸所偽撰蘇洵曾見其草

本馬端臨據四朝國史兵志謂神宗熙寧間

嘗詔樞密院校正此書似非逸所假托胡應

麟筆叢則又稱其詞旨淺陋猥俗最無足采

阮逸亦不應鄙野至此當是唐末宋初村儒

俚學振拾貞觀君臣遺事而為之諸說紛紜

欽定四庫全書

李衛公問對

卷二

多不相合其畧出阮逸與否固未可定而非靖所自著則絕無可疑特其所言分別奇正指畫攻守變易主客於兵家術法頗見詳盡亦不至遂如胡應麟所詆鄭瑗謂問對之書雖偽然必出於有學識謀畧者之手斯言較為得之惟宋代遞立之學官使與孫吳並稱稟然無別斯則不免失於詳考耳世所行本不分卷數今依文獻通考定為三卷仍著之於錄以備兵書之一種焉乾隆四十六年正月恭校上

總纂官臣紀昀臣陸錫熊臣孫士毅

總校官臣陸費輝

欽定四庫全書

李衛公問對卷上

欽定四庫全書

李衛公問對

卷一

太宗曰高麗數侵新羅朕遣使諭不奉詔將討之如何靖曰探知益蘇文自恃知兵謂中國無能討故違命臣請師三萬擒之太宗曰兵少地遠以何術臨之靖曰臣以正兵太宗曰平突厥時用奇兵今言正兵何也靖曰諸葛亮七擒孟獲無他道也正兵而已矣太宗曰晉馬隆討涼州亦是依八陣圖作偏箱車地廣則用鹿角車營路狹則為木屋施於車上且戰且前信乎正兵古人所重也靖曰臣討突厥西行數千里若非正兵安能致遠偏箱鹿角兵之大要一則治力一則前拒一則束部伍三者迭相為用斯馬隆所得古法深也太宗曰朕破宋老生初交鋒義師少却朕親以鐵騎自南原馳下橫突之老生兵斷後大潰遂擒之此正兵乎奇兵乎靖曰陛下天縱神武非學而能臣按兵法自黃帝以來先正而後奇先仁義而後權譎且霍邑之戰師

以義舉者正也建成墜馬右軍少却者奇也太宗曰彼時少却幾敗大事焉謂奇耶靖曰凡兵以前向為正後却為奇且右軍不却則老生安致之來哉法曰利而誘之亂而取之老生不知兵恃勇急進不意斷後見擒于陛下此所謂以奇為正也太宗曰霍去病暗與孫吳合誠有是夫當右軍之却也高祖失色及朕奮擊反為我利孫吳暗合卿實知言太宗曰凡兵却皆謂之奇乎靖曰不然夫兵却旗參差而不齊鼓大小而不應令喧囂

欽定四庫全書

李衛公問對
卷上

而不一此真敗者也非奇也若旗齊鼓應號令如一紛紛紜紜雖退走非敗也必有奇也法曰佯北勿追又曰能而示之勿能皆奇之謂也太宗曰霍邑之戰右軍少却其天乎老生被擒其人乎靖曰若非正兵變為奇奇兵變為正則安能勝哉故善用兵者奇正在人而已變而神之所以推乎天也太宗僂首

太宗曰奇正素分之數臨時制之數靖曰按曹公新書曰已二而敵一則一術為正一術為奇已五而敵一則

三術為正二術為奇此言大畧耳惟孫武云戰勢不過奇正奇正之變不可勝窮奇正相生如循環之無端孰能窮之斯得之矣安有素分之耶若士卒未習吾法偏裨未熟吾令則必為之二術教戰時各認旗鼓迭相分合故曰分合為變此教戰之術耳教閱既成衆知吾法然後如驅羣羊由將所指孰分奇正之別哉孫武所謂形人而我無形此乃奇正之極致是以素分者教閱也臨時制變者不可勝窮也太宗曰深乎深乎曹公必知

欽定四庫全書

李衛公問對
卷上

之矣但新書所以授諸將而已非奇正本法太宗曰曹公云奇兵旁擊卿謂若何靖曰臣按曹公註孫子曰先出合戰為正後出為奇此與旁擊之說異焉臣愚謂大衆所合為正將所自出為奇為有先後旁擊之拘哉太宗曰吾之正使敵視以為奇吾之奇使敵視以為正斯所謂形人者歟以奇為正以正為奇變化莫測斯所謂無形者歟靖再拜曰陛下神聖迥出古人非人所及太宗曰分合為變者奇正安在靖曰善用兵者無不正

無不奇使敵莫測故正亦勝奇亦勝三軍之士止知其勝莫知其所以勝非變而能通安能至是哉分合所出惟孫武能之兵起而下莫可及焉太宗曰兵術若何靖曰臣請畧言之魏武侯問吳起兩軍相向起曰使賤而勇者前擊鋒始交而北北而勿罰觀敵進取一坐一起奔北不追則敵有謀矣若悉衆追北行止縱橫此敵人不才擊之勿疑臣謂兵術大率多類此非孫武所謂以正合也太宗曰卿舅韓擒虎嘗言卿可與論孫吳亦奇

欽定四庫全書

李衛公問對

四

正之謂乎靖曰擒虎安知奇正之極但以奇為奇以正為正耳曾未知奇正相變循環無窮者也

太宗曰古人臨陣出奇攻人不意斯亦相變之法乎靖曰前代戰鬪多是以小術而勝無術以片善而勝無善斯安足以論兵法也若謝玄之破苻堅非謝玄之善也乃苻堅之不善也太宗顧侍臣檢謝玄傳聞之曰苻堅甚處是不善靖曰臣觀苻堅載記曰秦諸軍皆潰敗惟慕容垂一軍獨全堅以千餘騎赴之垂子寶勸垂殺堅

不果此有以見秦軍之亂慕容垂獨全蓋堅為垂所陷明矣夫為人所陷而欲勝敵不亦難乎臣故曰無術焉苻堅之類是也太宗曰孫子謂多算勝少算勝無算凡事皆然

太宗曰黃帝兵法世傳握奇文或謂為握機文何謂也靖曰奇音機故或傳為機其義則一考其辭云四為正四為奇餘奇為握機奇餘零也因此音機臣愚謂兵無不是機安在乎握而言也當為餘奇則是夫正兵受之

欽定四庫全書

李衛公問對

五

於君奇兵將所自出法曰令素行以教其民者則民服此受之於君者也又曰兵不豫言君命有不受此將所自出者也凡將正而無奇則守將也奇而無正則闖將也奇正皆得國之輔也是故握機握奇本無二法在學者兼通而已

太宗曰陣數有九中心零者大將握之四面八向皆取準焉陣間容陣隊間容隊以前為後以後為前進無速奔退無速走四頭八尾觸處為首敵衝其中兩頭皆救數起于

五而終于八此何謂也靖曰諸葛亮以石縱橫布為八行方陣之法即此圖也臣嘗教閱必先此陣世所傳握機文蓋得其粗也

太宗曰天地風雲龍虎為蛇斯八陣何義也靖曰傳之者誤也古人秘藏此法故說設八名耳八陣本一也分為八馬若天地者本乎旗號風雲者本乎旛名龍虎為蛇者本乎隊伍之別後世誤傳說設物象何止八而已乎

欽定四庫全書

李衛公問對

六

太宗曰數起於五而終於八則非設象實古制也卿試陳之靖曰臣按黃帝始立立井之法因以制兵故井分四道八家處之其形井字開方九馬五為陣法四為間地此所謂數起于五也虛其中大將居之環其四面諸部連繞此所謂終于八也及乎變化制敵則紛紛紆紆闐亂而法不亂混混沌沌形圓而勢不散此所謂散而成八復而為一者也太宗曰深乎黃帝之制兵也後世雖有天智神畧莫能出其間閱降此孰有繼之者乎靖

欽定四庫全書

李衛公問對

七

故假齊興師耳靖再拜曰陛下神聖知人如此老臣雖死無愧昔賢也臣請言管仲制齊之法三分齊國以為三軍五家為軌故五人為伍十軌為里故五十人為小戎四里為連故二百人為卒十連為鄉故二千人為旅五鄉為師故萬人為軍亦由司馬法一師五旅一旅五卒之義焉其實皆得太公之遺法

太宗曰司馬法人言穰苴所述是歟否也靖曰按史記穰苴傳齊景公時穰苴善用兵敗燕晉之師景公尊為

司馬之官由是稱司馬穰苴子孫號司馬氏至齊威王
追論古司馬法又述穰苴所學遂有司馬穰苴書數十
篇今世所傳兵家者流又分權謀形勢陰陽技巧四種
皆出司馬法也太宗曰漢張良韓信序次兵法凡百八
十二家則取要用定著三十五家今失其傳何也靖曰
張良所學太公六韜三略是也韓信所學穰苴孫武是
也然大體不出三門四種而已太宗曰何謂三門靖曰
臣按太公謀八十一篇所謂陰謀不可以言窮太公言
七十一篇不可以兵窮太公兵八十五篇不可以財窮
此三門也太宗曰何謂四種靖曰漢任宏所論是也凡
兵家流權謀為一種形勢為一種及陰陽技巧為二種
此四種也

太宗曰司馬法首序蒐狩何也靖曰順其時而要之以
神重其事也周禮最為大政或有岐陽之蒐康有鄭宮
之朝穆有塗山之會此天子之事也及周衰齊桓有召
陵之師晉文有踐土之盟此諸侯奉行天子之事也其

實用九伐之法以威不恪假之以朝會固之以巡狩訓
之以兵甲言無事兵不妄舉必於農隙不忘武備也故
首序蒐狩不其深乎

太宗曰春秋楚子二廣之法云百官象物而動軍政不
戒而備此亦得周制歟靖曰按左氏說楚子乘廣二十
乘廣有一卒卒偏之兩軍行右轅以轅為法故扶轅而
戰皆周制也臣謂百人曰卒五十人曰兩此是每車一
乘用士百五十人比周制差多耳周一乘步卒七十二

人甲士三人以二十五人為一甲凡三甲共七十五人
楚山澤之國車少而人多分為三隊則與周制同矣

太宗曰春秋荀吳伐狄毀車為行亦正兵毀奇兵歟靖
曰荀吳用車法耳雖舍車而法在其中焉一為左角一
為右角一為前拒分為三隊此一乘法也千萬乘皆然
臣按曹公新書云攻車七十五人前拒一隊左右角二
隊守車一隊炊子十人守裝五人廐養五人樵汲五人
共二十五人攻守二乘凡百人與兵十萬用車千乘輕

重二千此大率苟共之舊法也又觀漢魏之間軍制五車為隊僕射一人十車為師率長一人凡車十乘將吏二人多多做此臣以今法參用之則跳盪騎兵也戰鋒隊步騎相半也駐隊兼車乘而出也臣西討突厥越險數千里此制未嘗敢易蓋古法節制信可重也

欽定四庫全書

李衛公問對
卷上

十

李衛公問對卷上

欽定四庫全書

李衛公問對卷中

太宗幸靈州回召靖賜坐曰朕命道宗及阿史那社爾等討薛延陀而鐵勒諸部乞置漢官朕皆從其請延陀西走恐為後患故遣李勣討之今北荒悉平然諸部番漢雜處以何道經久使得兩全安之靖曰陛下救自突厥至回紇部落凡置驛六十六處以通斥堠斯已得策矣然臣愚以謂漢成宜自為一法番落宜自為一法敎

欽定四庫全書

李衛公問對
卷中

一

習各異勿使混同或遇寇至則密敎主將臨時變號易服出奇擊之太宗曰何道也靖曰此所謂多方以誤之之術也番而示之漢漢而示之番彼不知番漢之別則莫能測我攻守之計矣善用兵者先為不可測則敵乖其所之也太宗曰正合朕意卿可密敎邊將只以此番漢便見奇正之法矣靖再拜曰聖慮天縱聞一知十臣安能極其說哉

太宗曰諸葛亮言有制之兵無能之將不可敗也無制

之兵有能之將不可勝也朕疑此誠非極致之論靖曰武侯有所激而云爾臣按孫子有曰教道不明吏卒無常陳兵縱橫曰亂自古亂軍引勝不可勝紀夫教道不明者言教聞無古法也吏卒無常者言將臣權任無久職也亂軍引勝者言已自潰敗非敵勝之也是以武侯言兵卒有制雖庸將難敗若兵卒自亂雖賢將危之又何疑焉太宗曰教聞之法信不可忽靖曰教得其道則士樂為用教不得法雖朝督暮責無益于事矣臣所以

欽定四庫全書

李衛公問對

二

區區古制皆纂以圖者庶乎成有制之兵也太宗曰卿為我擇古陣法悉圖以上

太宗曰番兵惟勁馬奔衝此奇兵歟漢兵惟強弩特角此正兵歟靖曰按孫子云善用兵者求之於勢不責於人故能擇人而任勢夫所謂擇人者各隨番漢所長而戰也番長於馬馬利乎速關漢長於弩弩利乎緩戰此自然各任其勢也然非奇正所分臣前曾述番漢必變號易服者奇正相生之法也馬亦有正弩亦有奇何常

之有哉太宗曰卿更細言其術靖曰先形之使敵從之是其術也太宗曰朕悟之矣孫子曰形兵之極至於無形又曰因形以措勝於衆衆不能知其此之謂乎靖再拜曰深乎陛下聖慮已思過半矣

太宗曰近契丹奚皆內屬置松漠饒樂二都督統于安北都護朕用薛萬徹如何靖曰萬徹不如阿史那社爾及執失思力契苾何力此皆番臣之知兵者也臣嘗與之言松漠饒樂山川道路番情逆順遠至于西域部落

欽定四庫全書

李衛公問對

三

十數種歷歷可信臣教之以陣法無不點頭服義望陛下任之勿疑若萬微則勇而無謀難以獨任太宗笑曰番人皆為卿役使古人云以蠻夷攻蠻夷中國之勢也卿得之矣

太宗曰朕觀諸兵書無出孫武孫武十三篇無出虛實夫用兵識虛實之勢則無不勝焉今諸將中但能言備實擊虛及其臨敵則鮮識虛實者蓋不能致人而反為敵所致故也如何卿悉為諸將言其要靖曰先教之以

奇正相變之術然後語之以虛實之形可也諸將多不知以奇為正以正為奇且安識虛是實實是虛哉太宗曰策之而知得失之計作之而知動靜之理形之而知死生之地角之而知有餘不足之處此則奇正在我虛實在敵歟靖曰奇正者所以致敵之虛實也敵實則我必以正敵虛則我必以奇苟將不知奇正則雖知敵虛實安能致之哉臣奉詔但教諸將以奇正然後虛實自知焉太宗曰以奇為正者敵意其奇則吾正擊之以正為奇者敵意其正則吾奇擊之使敵勢常虛我勢常實當以此法授諸將使易曉耳靖曰千章萬句不出乎致人而不致於人而已臣當以此教諸將

欽定四庫全書

李衛公問對

卷中

太宗曰朕置瑤池都督以隸安西都護番漢之兵如何處置靖曰天之生人本無番漢之別然地遠荒漠必以射獵為生由此常習戰鬪若我恩信撫之衣食周之則皆漢人矣陛下置此都護臣請收漢戍卒處之內地減省糧饋兵家所謂治力之法也但擇漢吏有熟番情者

散守保障此足以經久或遇有警則漢卒出焉太宗曰孫子所言治力如何靖曰以近待遠以佚待勞以飽待饑此畧言其舉耳善用兵者推此三義而有六焉以誘待來以靜待躁以重待輕以嚴待懈以治待亂以守待攻反是則力有弗逮非治力之術安能臨兵哉太宗曰今人習孫子者但誦空文鮮克推廣其義治力之法宜徧告諸將

欽定四庫全書

李衛公問對

卷中

太宗曰舊將老卒凋零殆盡諸軍新置不經陣敵今教以何道為要靖曰臣嘗教士分為三等必先結伍法伍法既成授之軍校此一等也軍校之法以一為十以十為百此一等也授之裨將裨將乃總諸校之隊聚為陣圖此一等也大將察此三等之教於是大閱稽考制度分別奇正警衆行罰陛下臨高觀之無施不可太宗曰伍法有數家孰者為要靖曰臣按春秋左氏傳云先偏後伍又司馬法曰五人為伍尉繚子有束伍令漢制有尺籍伍符後世符籍以紙為之於是失其制矣臣酌其

法自五人而變為二十五人自二十五人而變為七十五人此則步卒七十二人甲士三人之制也舍車用騎則二十五人當八馬此則五兵五當之制也是則諸家兵法惟伍法為要小列之五人大列之二十五人參列之七十五人又五參其數得三百七十五人三百人為正六十人為奇此則百五十人為分二正而三十人分為二奇蓋左右等也穰苴所謂五人為伍十伍為隊至今因之此其要也

欽定四庫全書

李衛公問對

八

太宗曰朕與李勣論兵法多同卿說但勣不究出處爾卿所制六花陣法出何術乎靖曰臣所制本諸葛亮八陣法也大陣包小陣大營包小營隅落鉤連曲折相對古制如此臣為圖因之故外畫之方內環之圓是成六花俗為號爾太宗曰內圓外方何謂也靖曰方生于步圓生于奇方所以矩其步圓所以綴其旅是以步數定于地行殿應于天步定綴齊則變化不亂八陣為六武侯之舊法焉

太宗曰畫方以見步點圓以見兵步教足法兵教手法手足便利思過半乎靖曰吳起云絕而不離却而不散此步法也教士猶布棋于盤若無畫路棋安用之孫子曰地生度度生量量生數數生稱稱生勝勝生若以鎰稱鎰敗兵若以鎰稱鎰皆起於度量方圓也太宗曰深乎孫武之言不度地之遠近形之廣狹則何以制其節乎靖曰庸將軍能知其節者也善戰者其勢險其節短勢如驥弩節如發機臣修其術凡立隊相去各十步駐隊去師隊二十步每隔一隊立一戰隊前進以五十步為節角一聲諸隊皆散立不過十步之內至第四角聲龍鎗跪坐於是鼓之三呼三擊三十步至五十步以制敵之變馬軍從背出亦以五十步臨時節止前正後奇觀敵何如再鼓之則前奇後正復還敵來伺隙持虛此六花大率皆然也

欽定四庫全書

李衛公問對

七

太宗曰曹公新書云作陣對敵必先立表引兵就表而陣一部受敵餘步不進救者新此何術乎靖曰臨敵立

表非也此但啟戰時法耳古人善用兵者啟正不啟奇驅衆若驅羣羊與之進與之退不知所之也曹公驕而好勝當時諸將奉新書者莫敢攻其短且臨敵立表無乃晚乎臣竊觀陛下所製破陣樂舞前出四表後綴八旂左右折旋趨步金鼓各有其節此即八陣圖四頭八尾之制也人間但見樂舞之盛豈有知軍容如斯馬太宗曰昔漢高帝定天下歌云安得猛士兮守四方蓋兵法可以意授不可以語傳朕為破陣樂舞惟卿已曉其表矣後世其知我不苟作也

欽定四庫全書

李衛公問對
卷中

太宗曰方色五旗為正乎旂麾折衝為奇乎分合為變其隊數局為得宜靖曰臣參用古法凡三隊合則旗相倚而不交五隊合則兩旗交十隊合則五旗交吹角開五交之旗則一復散而為十開二交之旗則一復散而為五開相倚不交之旗則一復散而為三兵散則以合為奇合則以散為奇三令五甲三散三合復歸于正四頭八尾乃可教焉此隊法所宜也太宗稱善

太宗曰曹公有戰騎陷騎遊騎今馬軍何等比乎靖曰臣按新書云戰騎居前陷騎居中遊騎居後如此則是各立名號分為三類爾大抵騎隊八馬當車徒二十四人二十四騎當車徒七十二人此古制也車徒當教以正騎隊當教以奇據曹公前後及中分為三覆不言兩廂舉一端言也後人不曉三覆之義則戰騎必前於陷騎遊騎如何使用臣熟用此法回軍轉陣則遊騎當前戰騎當後陷騎臨變而分皆曹公之術也太宗笑曰多少人為曹公所惑

欽定四庫全書

李衛公問對
卷中

太宗曰車步騎三者一法也其用在人乎靖曰臣按春秋魚麗陣先偏後伍此則車步無騎謂之左右拒言拒禦而已非取出奇制勝也晉荀吳伐狄舍車而行此則騎多為便惟務奇勝非拒禦而已臣均其術一馬當三人車步稱之混為一法用之在人敵安知吾車果何出騎果何果徒果何從哉或潛九地或動九天其知如神惟陛下有焉臣何足以知之

太宗曰太公書云地方六百步或六十步表十二辰其街如何靖曰畫地方一千二百步開方之形也每部占地二十步之方橫以五步立一人縱以四步立一人凡二千五百人分五方空地四處所謂陣間容陣者也武王伐紂虎賁各掌三千人每陣六千人共三萬之衆此太公畫地之法也太宗曰卿六花陣畫地幾何靖曰大閱地方千二百步者其義六陣各占地四百步分為東西兩廂空地一千二百步為教戰之所臣嘗教士三萬

欽定四庫全書

李衛公問對

卷十

每陣五千人以其一為營法五為方圓曲直銳之形每陣五變凡二十五變而止太宗曰五行陣如何靖曰本因五方色立此名方圓曲直銳實因地形使然凡軍不素習此五者安可以臨敵乎兵詭道也故強名五行焉文之以術數相生相剋之義其實兵形象水因地制流此其旨也

太宗曰李勣言牝牡方圓伏兵法古有是乎靖曰牝牡之法出於俗傳其實陰陽二義而已臣按范蠡云後則

用陰先則用陽盡敵陽節盈吾陰節而奪之此兵家陰陽之妙也范蠡又云設右為牝益左為牡早晏以順天道此則左右早晏臨時不同在乎奇正之變者也左右者人之陰陽早晏者天之陰陽奇正者天人相變之陰陽若執而不變則陰陽俱廢如何守牝牡之形而已故形之者以奇示敵非吾正也勝之者以正擊敵非吾奇也此謂奇正相變兵伏者不止山谷草木伏藏所以為伏也其正如山其奇如雷敵雖對面莫測吾奇正所在至此夫何形之有哉

欽定四庫全書

李衛公問對

卷十

太宗曰四獸之陣又以商羽徵角象之何道也靖曰詭道也太宗曰可廢乎靖曰存之所以能廢之也若廢而不用詭愈甚焉太宗曰何謂也靖曰假之以四獸之陣及天地風雲之號又加商金羽水徵火角木之配此皆兵家自古詭道存之則餘詭不復增矣廢之則使貪使愚之術從何而施哉太宗良久曰卿宜秘之無泄于外

李衛公問對卷中

欽定四庫全書

李衛公問對卷下

太宗曰嚴刑峻法使人畏我而不畏敵朕甚惑之昔先武以孤軍當王莽百萬之衆非有刑法臨之此何由乎靖曰兵家勝敗情狀萬殊不可以一事推也如陳勝吳廣敗秦師豈勝廣刑法能加於秦乎先武之起蓋順人心之怨莽也況又王莽王邑不曉兵法徒誇兵衆所以自敗臣按孫子曰卒未親附而罰之則不服已親附而

欽定四庫全書

李衛公問對

罰不行則不可用此言凡將先有愛結於士然後可以嚴刑也若愛未加而獨用峻法鮮克濟焉太宗曰尚書云威克厥愛允濟愛克厥威允罔功何謂也靖曰愛設於先威設於後不可反是也若威加於前愛救於後無益於事矣尚書所以慎戒其終非所以作謀於始也故孫子之法萬代不刊

太宗曰卿平蕭銑諸將皆欲藉偽臣家以賞士卒卿獨不從以為蒯通不戮于漢既而江漢歸順朕由是思古

人有言曰文能附衆武能威敵其卿之調乎靖曰漢光武平赤眉入賊營中接行賊曰蕭王推赤心於人腹中此蓋先料人情本非為惡豈不豫慮哉臣頃討突厥總番漢之衆出塞千里未嘗戮一揚于斬一莊賈亦推赤誠存至公而已矣陛下過聽推臣以不次之位若於文武則何敢當

太宗曰昔唐儉使突厥卿因擊而敗之人言卿以儉為死間朕至今疑焉如何靖再拜曰臣與儉比肩事主料儉說必不能柔服故臣因縱兵擊之所以去大患不顧小義也人謂以儉為死間非臣之心按孫子用間最為下策臣嘗著論其末云水能載舟亦能覆舟或用間以成功或憑間以傾敗若求變事君當朝正色忠以盡節

欽定四庫全書

李衛公問對

信以竭誠雖有善間安可用乎唐儉小義陛下何疑太宗曰誠哉非仁義不能使間此豈職人所為乎周公大義滅親況一使人乎灼然無疑矣

太宗曰兵貴為主不肯為客貴速不貴久何也靖曰兵

不得已而用之安在為客且久哉孫子曰速輸則百姓
貧此為客之弊也又曰役不再籍糧不三載此不可久
之驗也臣較量主客之勢則有變客為主變主為客之
術太宗曰何謂也靖曰因糧於敵是變客為主也飽能
餓之佚能勞之是變主為客也故兵不拘主客遲速惟
發必中節所以為宜太宗曰古人有諸靖曰昔越伐吳
以左右二軍鳴鼓而進吳分兵禦之越以中軍潛涉不
鼓襲敗吳師此變客為主之驗也石勒與姬澹戰澹兵
遠來勒遣孔長為前鋒逆擊澹軍孔長退而澹來追勒
以伏兵夾擊之澹軍大敗此變勞為佚之驗也古人如
此者多

欽定四庫全書

李衛公問對

太宗曰鐵蒺藜行馬太公所制是乎靖曰有之然拒敵
而已兵貴致人非欲拒之也太公六韜言守禦之具爾
非攻戰所施也

太宗曰太公云以步兵與車騎戰者必依丘墓險阻又
孫子曰天隙之地丘墓故城兵不可處如何靖曰用衆

在乎心一心一在乎集祥去疑僮主將有所疑忌則羣
情搖羣情搖則敵乘釐而至矣安營據地便乎人事而
已若澗井陷隙之地及如牢如羅之處人事不便者也
故兵家引而避之防敵乘我丘墓故城非絕險處我得
之為利豈宜反去之乎太公所說兵之至要也

太宗曰朕思凶器無甚於兵者行兵苟便於人事豈以
避忌為疑今後諸將有以陰陽拘忌失於事宜者卿當
丁寧誡之靖再拜謝曰臣按尉繚子云黃帝以德守之

欽定四庫全書

李衛公問對

以刑伐之是謂刑德非天官時日之謂也然說道可使
由之不可使知之後世庸將沉于術數是以多敗不可
不誡也陛下聖訓臣宜宣告諸將

太宗曰兵有分有聚各貴遠宜前代事跡孰為善此者
靖曰符堅總百萬之衆而敗於淝水此兵能合而不能
分之所致也兵漢討公孫述與副將劉尚分屯相去二
十里述來攻漢尚出合擊大破之此兵分而能合之所
致也太公曰分不分為廢軍聚不聚為孤旅太宗曰然

將堅初得王猛實知兵遂取中原及猛卒堅果敗此靡軍之謂乎吳漢為光武所任兵不遂制故漢果平蜀此不陷孤旅之謂乎得失事迹足為萬代鑒

太宗曰朕觀千章萬句不出乎多方以誤之一句而已靖良久曰誠如聖語大凡用兵若敵人不誤則我師安能克哉譬如奕棋兩敵均為一着或失竟莫能救是古今勝敗率由一誤而已況多失者乎

太宗曰攻守二事其實一法歟孫子言善攻者敵不知其所守善守者敵不知其所攻即不言敵來攻我我亦

欽定四庫全書

李衛公問對

卷六

攻之我若自守敵亦守之攻守兩齊其術奈何靖曰前代似此相攻相守者多矣皆曰守則不足攻則有餘便謂不足為弱有餘為強蓋不悟攻守之法也臣按孫子云不可勝者守也可勝者攻也謂敵未可勝則我自守待敵可勝則攻之爾非以強弱為辭也後人不曉其義則當攻而守當守而攻二役既殊故不能一其法太宗曰信乎有餘不足使後人惑其強弱殊不知守之法

要在示敵以不足攻之法要在示敵以有餘也示敵以不足則敵必來攻此是敵不知其所攻者也示敵以有餘則敵必自守此是敵不知其所守者也攻守一法敵與我分而為二事若我事得則敵事敗敵事得則我事敗得失成敗彼我之事分焉攻守者一而已矣得一者百戰百勝故曰知彼知己百戰不殆其知一之謂乎靖再拜曰深乎聖人之法也攻是守之機守是攻之策同歸乎勝而已矣若攻不知守守不知攻不惟二其事抑

欽定四庫全書

李衛公問對

卷六

又二其官雖口誦孫吳而心不思妙攻守兩齊之說其孰能知其然乎

太宗曰司馬法言國雖大好戰必亡天下雖安忘戰必危此亦攻守一道乎靖曰有國有家者曷嘗不講乎攻守也夫攻者不止攻其城擊其陣而已必有攻其心之術焉守者不止完其壁堅其陣而已必也守吾氣以待焉大而言之為君之道小而言之為將之法夫攻其心者所謂知彼者也守吾氣者所謂知己者也太宗曰

誠哉朕嘗臨陣先料敵之心與已之心孰審然後彼可得而知焉察敵之氣與已之氣孰治然後我可得而知焉是以知彼知己兵家大要今之將臣雖未知彼苟能知己則安有失利者哉靖曰孫武所謂先為不可勝者知己者也以待敵之可勝者知彼者也又曰不可勝在已可勝在敵臣斯須不敢失此誠

太宗曰孫子言三軍可奪氣之法朝氣銳盡氣惰暮氣歸善用兵者避其銳氣擊其惰歸如何靖曰夫含生稟

欽定四庫全書

李衛公問對

卷下

血鼓作鬬爭雖死不省者氣使然也故用兵之法必先察吾士卒激吾勝氣乃可以擊敵焉吳起四機以氣機為上無他道也能使人人自鬬則其銳莫當所謂朝氣銳者非限時刻而言也舉一日始末為喻也凡三鼓而敵不衰不竭則安能必使之情歸哉蓋學者徒誦空文而為敵所誘苟悟奪之之理則兵可任矣

太宗曰卿嘗言李勣能兵法久可用否然非朕控御則不可用也他日太子治若何御之靖曰為陛下計莫若

黜勣令太子復用之則必感恩圖報于理何損乎太宗曰善朕無疑矣太宗曰李世勣若與長孫無忌共掌國政他日如何靖曰勣忠義臣可保任也無忌佐命大功陛下以肺腑之親委之輔相然外貌下士內實嫉賢故尉遲敬德面折其短遂引退焉侯君集恨其忘舊因以犯逆皆無忌致其然也陛下詢及臣臣不敢避其說太宗曰勿泄也朕徐思其處置

太宗曰漢高帝能將其後韓彭見誅蕭何下獄何故

欽定四庫全書

李衛公問對

卷下

如此靖曰臣觀劉項皆非將將之君當秦之亡也張良本為韓報讐陳平韓信皆怨楚不用故假漢之勢自為奮爾至于蕭曹樊灌悉由亡命高祖因之以得天下設使六國之後復立人人各懷其舊則雖有能將將之才豈為漢用哉臣謂漢得天下由張良借筭之謀蕭何漕輓之功也以此言之韓彭見誅范增不用其事同也臣故謂劉項皆非將將之君太宗曰光武中興能保全功臣不任以吏事此則善于將將乎靖曰光武雖藉前構

易于成功然莽勢不下于項籍鄧寇未越于蕭曹獨能推赤心用柔治保全功臣賢于高祖遠矣以此論將將之道臣謂光武得之

太宗曰古者出師命將齊三日授之以鉞曰從此至天將軍制之又授之以斧曰從此至地將軍制之又推其轂曰進退惟時既行軍中但聞將軍之令不聞君命朕謂此禮久廢今欲與卿參定進將之儀如何靖曰臣竊謂聖人制作致齊於廟者所以假威於神也授斧鉞又

欽定四庫全書

卷一百一十五

李衛公問對

九

推其轂者所以委寄以權也今陛下每有出師必與公卿議論告廟而後進此則遜以神至矣每有任將必使之便宜從事此則假以權重矣何異于致齊推轂耶盡合古禮其義同焉不須參定上曰善乃命近臣書此二事為後世法

太宗曰陰陽術數廢之可乎靖曰不可兵者說道也託之以陰陽術數則使貪使惡茲不可廢也太宗曰卿嘗言天官時日明將不法暗將拘之廢亦宜然靖曰紂以

甲子日亡武王以甲子日興天官時日甲子一也殷亂

周治興亡異焉又宋武帝以往亡日起兵軍吏以為不

可帝曰我往彼亡果克之由此言之可廢明矣然而田

單為燕所圍單命一人為神拜而祠之神言燕可破單

于是以火牛出擊燕大破之此是兵家說道天官時日

亦猶此也太宗曰田單託神怪而破燕大公焚著龜而

滅紂二事相反何也靖曰其機一也或逆而取之或順

而行之是也昔太公佐武王至牧野遇雷雨旗鼓毀折

欽定四庫全書

卷一百一十五

李衛公問對

十

散宜生欲卜吉而後行此則因軍中疑懼必假卜以問神焉太公以為腐草枯骨無足問且以臣伐君豈可再乎然觀散宜生發機于前太公成機于後逆順雖異其理致則同臣前所謂術數不可廢者蓋存其機于未萌也及其成功在人事而已

太宗曰當今將帥惟李勣道宗薛萬徹除道宗以親屬外孰堪大用靖曰陛下嘗言勣道宗用兵不大勝亦不大敗萬徹若不大勝即須大敗臣愚思聖言不求大勝

亦不大敗者節制之兵也。或大勝或大敗者幸而成功者也。故孫武云：善戰者立于不敗之地而不失敵之敗也。節制在我云爾。

太宗曰：兩陣相臨，欲言不戰，安可得乎？靖曰：晉師伐秦，交綏而退。司馬法曰：逐奔不遠，縱綏不及。臣謂綏者，御轡之索也。我兵既有節制，彼敵亦正行伍，豈敢輕戰哉？故有出而交綏，退而不逐，各防其失敗者也。孫武云：勿擊堂堂之陣，勿選正正之旗。若兩陣體均勢等，苟一

欽定四庫全書

李衛公問對

卷下

輕肆為其所乘，則或大敗。理使然也。是故兵有不戰有必戰。夫不戰者在我，必戰者在敵。太宗曰：不戰在我，何謂也？靖曰：孫武云：我不欲戰者，畫地而守之，敵不得與我戰者，牽其所之也。敵有人焉，則交綏之間未可圖也。故曰：不戰在我，夫必戰在敵者，孫武云：善動敵者，形之敵必從之；予之敵必取之，以利動之，以本待之。敵無人焉，則必來戰，我得以來而破之。故曰：必戰者在敵。太宗曰：深乎節制之師，得其法則昌，失其法則亡。卿為纂述

歷代善于節制者，具圖來上，朕當擇其精微垂于後世。靖曰：臣前進黃帝太公二陣圖，并司馬法諸葛亮奇正之法，此已精悉。歷代名將用其一二成功者亦衆矣。但史官鮮克知兵，不能紀其實跡。為臣敢不奉詔當纂述以聞。

太宗曰：兵法孰為最深者？靖曰：臣嘗分三等。使學者當漸而至焉。一曰道，二曰天地，三曰將法。夫道之說至精，至微，易所謂聰明睿智神武而不殺者是也。夫天之說

欽定四庫全書

李衛公問對

卷下

陰陽地之說，陰陽善用兵者能以陰奪陽，以陰攻陽，孟子所謂天時地利者是也。夫將法之說在乎任人利器。三畧所謂得士者昌，管仲所謂器必堅利者是也。太宗曰：然吾謂不戰而屈人之兵者上也，百戰百勝者中也。深溝高壘以自守者下也。以是較量，孫武著書三等皆具焉。靖曰：觀其文，述其事，亦可差別矣。若張良范蠡孫武，脫然高引，不知所往，此非知道安能爾乎？若樂毅管仲諸葛亮，戰必勝，守必固，此非察天時地利安能爾乎？

其次王猛之保秦謝安之守晉非任將擇才繕完自固
 安能爾乎故習兵之學必先由下以及中由中以及上
 則漸而深矣不然則垂空言徒記誦無足取也太宗曰
 道家忌三世為將者不可妄傳也亦不可不傳也卿其
 慎之靖再拜出盡傳其書與李勣

欽定四庫全書

李衛公問對
卷下

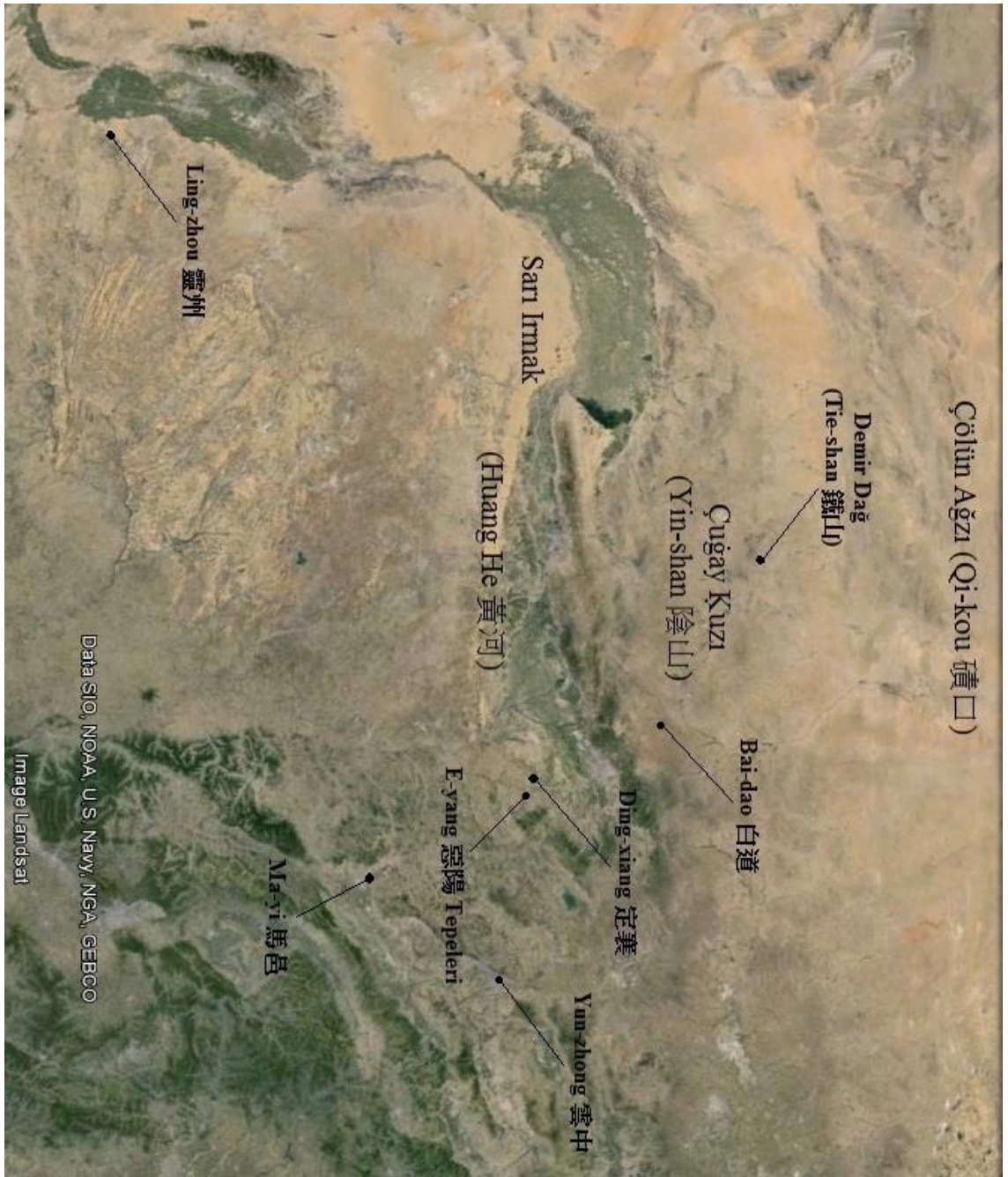
七

李衛公問對卷下

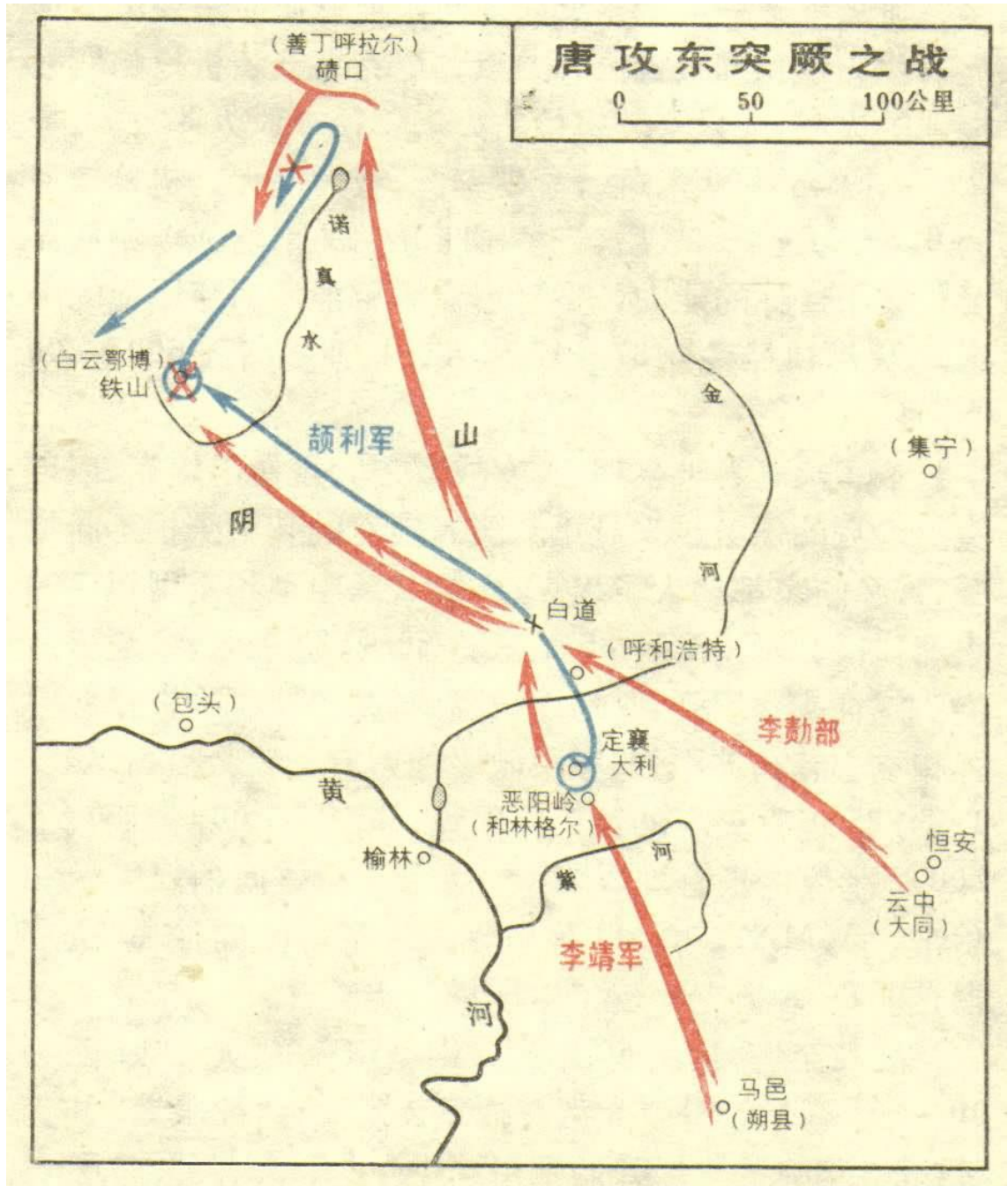
Ek 2. Haritalar

Harita 1: 627 yılından önce Doğu Göktürk Kağanlığı ve komşuları.

Harita 2: 630 yılındaki seferin yapıldığı bölge.

Harita 3: 630'daki harekâtı gösteren bir harita.

(1 Ağustos 2015 tarihinde <http://www.cdsndu.org/userfiles/image/zgjswh/fjtj1.jpg> adresinden alınmıştır)

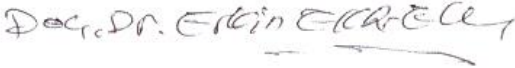
Harita 4: 630'daki harekâtı gösteren bir harita.

(1 Ağustos 2015 tarihinde http://news.xinhuanet.com/mil/2008-08/27/xinsrc_532080527150967181592.jpg adresinden alınmıştır)

Ek 3: Etik Kurul İzin Muafiyet Formu

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA Tarih: 7/7/2015 Tez Başlığı / Konusu: General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Gökçürk Kağanlığı'nın Göküşü Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. 7/7/2015 Tarih ve İmza Adı Soyadı: Hayrettin İhsan Erkoç Öğrenci No: N08245210 Anabilim Dalı: Tarih Programı: Tarih Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u>   DOĞ. DR. ERKİN EKREZ (Unvan, Ad Soyad, İmza) Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

Ek 4: Doktora Tez Çalışması Orjinallik Raporu

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ Tarih: 7/7/2015 ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tez Başlığı / Konusu: General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağan- lığının Çöküşü	
Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 286 sayfalık kısmına ilişkin, 28/6/2015 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3. tür.	
Uygulanan filtrelemeler: 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/dâhil 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
7/7/2015 Tarih ve İmza 	
Adı Soyadı: Hayrettin İhsan Erkoş Öğrenci No: N08245210 Anabilim Dalı: Tarih Programı: Tarih Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.	
DANIŞMAN ONAYI UYGUNDUR. (Unvan, Ad Soyad, İmza)	

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Hayrettin İhsan Erkoç

Doğum Yeri ve Tarihi: Ankara, 14/11/1985

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü (2006)

Yüksek Lisans Öğrenimi: Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü (2008)

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce (Gelişmiş), Almanca (Başlangıç),
Çince (Başlangıç), Eski Türkçe (Başlangıç)

Bilimsel Faaliyetleri: Erkoç, H. İhsan, “Askerî Târîh Açısından Köl Tigin”, *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1, 2006, s.203-226.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Erkoç, Hayrettin İhsan, “1453’ten Önce İstanbul’da Türk Varlığı”, *Türk Kültürü*, 2009/1, s.54-80.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *General Li Jing’in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı’nın Çöküşü*, (basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.

İş Deneyimi

Stajlar:

Projeler:

Çalıştığı Kurumlar: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı’nda Araştırma Görevlisi (17 Kasım 2011’den beri)

İletişim

E-Posta Adresi: ihsan_erkoc@yahoo.com ve h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr

Tarih: 7 Temmuz 2015

